2nd
Class.
I. C.
5
95

TJANDI SINGASARI
& PANATARAN

Archaeologisch Onderzoek
op
Java en Madura
II

IND. STUD.
fol. 35

ARCHAEOLOGISCH ONDERZOEK OP JAVA EN MADURA.

II.

BESCHRIJVING VAN TJANDI SINGASARI,

IN DE RESIDENTIE PASOEROEAN;

EN

DE WOLKENTOONEELEN VAN PANATARAN,

IN DE RESIDENTIE KEDIRI.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT
0108 3769

Indolog. Studiefonds.
fol. 35

Archaeologisch Onderzoek op Java en Madura.

DOOR

de Commissie ingesteld bij Gouvernements-Besluit van 18 Mei 1901, N° 4.

II.

Beschrijving van

TJANDI SINGASARI;

EN

De Wolkentooneelen van Panataran.

SAMENGESTELD

NAAR DE GEGEVENS VERSTREKT DOOR **H. L. LEYDIE MELVILLE** EN **J. KNEBEL,**

ONDER LEIDING VAN

WIJLEN **Dr. J. L. A. BRANDES.**

BENEVENS EENE

Herdenking van Dr. J. L. A. Brandes,

† Zo. nacht 26 Juni 1905 te Batavia,

DOOR

G. P. ROUFFAER.

Met 113 platen, 19 bouwkundige teekeningen, en 2 kaarten.

Uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land en Volkenkunde van Ned.-Indië, en het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, met ondersteuning van het Departement van Koloniën.

'S-GRAVENHAGE, MART. NIJHOFF. | BATAVIA, ALBRECHT & Co.
1909.

Fonds ten behoeve van
Indologische Studiën aan
de Rijks Universiteit
te Utrecht.

UNIVERSITEITS BIBLIOTHEEK UTRECHT

INHOUD.

Bladz.

Herdenking van Dr. J. L. A. Brandes. † Zo. nacht 26 Juni 1905 te Batavia,
door G. P. Rouffaer. . . . . I*—XLVI*

(Inleiding). I*—VI*. I. Brandes als Indonesisch linguïst (door Dr. N. Adriani). VI*—XIII*. II. Brandes als Hindoejavaansch historicus. XIII*—XXIX*. III. Brandes als Hindoe-javaansch archaeoloog. XXX*—XLIV*. (Woorden, gesproken bij het graf van Brandes door Dr. C. Snouck Hurgronje). XLV*—XLVI*. (Slot). XLVI*.

Portret van Dr. J. L. A. Brandes in 1903 . . . . . *tegenover* I*
Grafmonument van Dr. J. L. A. Brandes te Batavia. . . . . *achter* XLVI*

Beschrijving van Tjandi Singasari met omliggend terrein.

Tekst.

Bladz.

Hoofdstuk I. Plaat; en Bik's getuigenis over het terrein in 1822 . . . . . 1—3

„ II. Eenige inleidende opmerkingen . . . . . 4—5

„ III. Het uiterlijk van het tempelgebouw . . . . . 6—12
A. Platte grond. 6. B. Fundeering. 6—7. C. Eerste terras. 7. D. Tweede bouwdeel, of tweede terras. 8. E. Derde bouwdeel, of derde terras. 8. F. Tempel-gebouw of de toren. 8—9. G. De top. 9—10. H. Bijbouwingen bij het tweede bouwdeel. 10. J. [1]) Kleine nissen ter weerszijden van de poort, aan de voorzijde van den tempel. 10. K. Vergelijking tusschen het uiterlijk van Tj. Djago en Tj. Singasari. 11. L. Modellen, gebezigd bij de reconstructie van de toppen. 11—12.

„ IV. Het inwendige van het tempelgebouw . . . . . 13—15
Portaal en tempelkamer; buiten-cella's. 13—14. Kleine nissen naast den hoofd-ingang (zij-nissen). 14. De bovenkamers, of de afgesloten ruimten, die in den toren boven de tempelkamer gevonden worden (luchtververschings-kokers). 14—15.

[1]) Evenals in Monographie I gebeurde, werd tusschen H en J de I overgeslagen, om verwarring te voorkomen met I Romeinsch.

Bladz.

Hoofdstuk V. De ornamenteering van het tempelgebouw. . . . . 16—23
De nispoorten. 17. Middenband. 17. Bovenband. 17—18. Banaspati's boven de nispoorten. 18—19. De kroonlijst. 19. Eerste étage van den top. 19. Tweede étage. 19—20. Derde étage. 20. Bekroning. 20—21. Nadere bespreking van het ornament in zijn eigenaardig antiek Engelsch-Indisch wezen. 21—22. Replieken van Engelsch-Indische modellen. 22—23. Benedenband-ornament. 23. Driehoekige punten. 23.

„ VI. De beelden, die zich nog in den tempel bevinden. . . . . 24—25.
Mahâgoeroe. Zuid. 25.

„ VII. De andere beelden, overgebracht naar Leiden, of verdwenen . . . . . 26—34
Ganeça. Oost. (Thans te Leiden). 28. Doergâ. Noord. (Thans te Leiden). 28—29. De Lingga in de hoofdkamer. (Verdwenen). 29—30. De beelden in de nissen aan den voorkant: Nandiçwara en Mahâkâla. (Thans beide te Leiden). 30—33. Het beeldwerk, dat bij den tempel aangetroffen is. 33—34.

„ VIII. Het pĕṇḍapa-terras naast den tempel. 35

„ IX. Het waarschijnlijke jaar der stichting: 1200 Çaka = 1278 A°. D. . . . . 36—40

Bijlage I. Het beeldwerk om en bij den Torentempel van Singasari, weleer en thans. Beschreven door J. Knebel . . . . . 41—50
a. Aanwezig te Leiden. 42—43. *b.* Aanwezig te Batavia. 43—44. *c.* Beeldwerk, nog in 1901 te Singasari aanwezig. 44—50.
Naschrift . . . . . 50—52
d. De 11 Fragmenten nog opgegraven in 1904 bezuiden van den Torentempel en de aloen-aloen [beschreven door W. P. Groeneveldt]. 50—52.
e. Versleept in 1896 naar Bangkok (Siam). 52.

„ II. Litteratuur omtrent het geheele Singasari-terrein; bijeengebracht door G. P. Rouffaer . . . . . 53—86
Corrigendum op Raffles (zie blz. 55) 86

„ III. (Door G. P. Rouffaer) . . . . . 87—116
A. De twee Çiwaboeddhistische tempels weleer te Singasari. 87—91. B. Het Trinawindoe- en het Maritji-beeld van Singasari. 91—95. C. De beelden te Leiden van Singasari afkomstig. 95—99. De herkomst van het Mandjoeçrî-beeld. 99—116.

Bouwkundige teekeningen van Tj. Singasari.

I. 9 Detailteekeningen tusschen den tekst.

Bladz.

Plaat A. Terreinschetsen van Tjandi Singasari met omgeving. 3 Schalen . . . . . *tegenover* 1

„ A^2. Figurative schets der ligging van de Bramiensche tempels te Singasaharie.
Door J. Th. Bik. [1]) A°. 1822 . . . . . *achter* 1

[1]) Over het „j" op dezen plattegrond, dat gelezen moet worden „f", zie blz. 88, noot 1.

			Bladz.
Plaat	B.	Tjandi Singasari. Profillen. Schaal 1 : 40	*achter* 4
„	C.	„ „ . Zuiderkapel, recht gezet, als voorbeeld van den grooten omvang van het verval. Schaal 1 : 60	„ 6
„	D.	„ „ & Tjandi Djago. Hoofdprofillijn, over den waren hoek. Schaal 1 : 60	„ 12
„	E.	„ „ . Portaal. Schaal 1 : 60	„ 14
„	F.	„ „ . Buitennis. „	„ 14
„	G.	„ „ . Een der kleine zijnissen aan de voorzijde van den tempel. Schaal 1 : 60	„ 14
„	H.	„ „ . Pĕndapa- of bijtempel-soubasement aangetroffen in de onmiddellijke nabijheid van den Torentempel. Schaal 1 : 60 . .	„ 34

II. 9 Grootere teekeningen achter den tekst.

				Bladz.
Plaat	J.	Tjandi Singasari	(*links*). Figuratieve situatie-teekening in 1904, door H. L. Leydie Melville. Schaal 1 : 2000	„ 52
			(*rechts*). Situatie der oudheden in 1886 (door Dr. R. D. M. Verbeek). Schaal 1 : 1000	
„	I.	„ „	(uitslaand). Platte grond. Schaal 1 : 40.	„ 116
„	II.	„ „	(„). Vooraanzicht. Schaal 1 : 60.	
„	III.	„ „	(„). Zijaanzicht. „	
„	IV.	„ „	(„) Aanzicht van den hoofdtop, met het ornament. Schaal 1 : 20.	
„	V.	„ „	(„). Lengte-doorsnede. Schaal 1 : 60.	
„	VI.	„ „	(„). Verklaring van de reconstructie der trappen en trapvleugels aan het soubasement. Schaal 1 : 60.	
„	VII.	„ „	(„). Modellen gebruikt bij de reconceptie van de toppen. (Tj. Kĕḍaton, Tj. Panataran, & Papoh).	
„	VIII.	„ „	(„). Detailblad van de toppen, gevende de verklaring van de reconceptie. Schaal 1 : 20.	

Constructieve teekeningen van het Lid der Commissie voor Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera, H. L. Leydie Melville.

81 Lichtdrukken van Tjandi Singasari en omgeving.

Plaat:

1. Torentempel. — Westzijde (ingang).
2. Dº. Noordwestzijde.
3. Dº. Noordzijde.
4. Dº. Noordoostzijde.
5. Dº. Oostzijde.
6. Dº. Zuidoostzijde.
7. Dº. Zuidzijde.
8. Dº. Zuidwestzijde.
9. Westelijke gevel, na ontgraving van het 1e terras (1904).
10. Zuidelijke gevel, na ontgraving van het 1e terras (1904).
11. Aanzicht Westzijde, vóór alle schoonmaak. — Idem, na schoonmaak; doch vóór ontgraving van het 1e terras (1903).
12. Aanzicht Zuidzijde, vóór alle schoonmaak. — Idem, na schoonmaak; doch vóór ontgraving van het 1e terras (1903).
13. Overblijfsels van de bijbouwingen tegen het 2e terras, Westzijde; van voren. — Idem idem, Zuidzijde; van voren.
14. De bijbouwing tegen het 2e terras, Westzijde; van het Noorden gezien. — Idem idem; van het Zuiden gezien.
15. De bijbouwing tegen het 2e terras, Zuidzijde; van het Westen gezien. — Idem idem; van het Oosten gezien.
16. Onvoltooide Banaspati. Onderbouw, West. — Idem. Onderbouw, Noord.
17. Onvoltooide Banaspati. Onderbouw, Oost. — Idem. Onderbouw, Zuid.
18. Nis van onderbouw. Westzijde, Noordkant. — Nis van onderbouw. Westzijde, Zuidkant.
19. Lotuskussen der nis aan de Westzijde, Noordkant. (Dus weleer van den Nandiçwara). — Lotuskussen der buitencella, Noordzijde. (Dus weleer van de Doergâ.)
20. Nis bovenbouw. Zuid. — Detail der nis bovenbouw. Zuid.
21. Nis bovenbouw. West. Ornamenteering pas begonnen. — Nis bovenbouw. Noord. Geen ornamenteering nog.
22. Banaspati bovenbouw. West. — Idem, in profiel.
23. Dº. Noord. — Dº. dº.
24. Dº. Oost. — Banaspati bovenbouw. Zuid.
25. Dº. Zuid, in profiel. — Detail bovenbouw, kroonlijst.

Plaat:

26. Bovenbouw en top. Zuid. — Bovenbouw en top. Z.W. hoek.
27. Top. Z.W. hoek. — Top. N.W. hoek.
28. Top. Westzijde. — Top. Westzijde, slot. — Top. Oostzijde.
29. Top. Oostzijde. — Top. Oostzijde, slot. — Top. Zuidzijde.
30. Top. Zuidzijde.
31. Deel van de bovenste afgesloten kamer in den toren. Noord. — Banaspati van onderbouw, Zuidzijde. Van 't W.
32. Hoofd van Mahâgoeroe in de zuidelijke buitencella van den Torentempel.
33. Gereconstrueerde zijnis aan de voorzijde, naast den hoofdingang; hersteld uit de aangetroffen steenen. Voor- en zij-aanzicht.
34. Reconstructie van bekroning der kleine toppen. — Reconstructie van onderste deel der bekroning van den hoofdtop.
35. Reconstructie van bovenband 1e étage en benedenband 2e étage. Top. — Idem, grooter schaal. — Reconstructie van onder- en bovenband 3e étage. Top. — Reconstructie van bovenband 2e étage Top.
36. Hoeksierpunten der 2e étage van den top. Detail. — Fragmenten op het terrein van den Torentempel. — Idem idem.
37. Reconstructie van een tempelmodel der 2e étage van den top. — Steiger om den Torentempel gebruikt in 1904.
38. 4 Papegaai-ornamenten en 1 Leeuwenkop, alle in baksteen, uit Palembang. Museum Batavia.
39. Decoratieve voorbeelden. — Amarawati. — Mahâbodhi. — Tj. Panataran. Tj. Kĕḍaton. Tj. Toempang. — Houten voetstuk van een kĕṭoek uit Bantĕn. Museum Batavia.
40. Ganeça van Torentempel, van rechts. Leiden, Ethnogr. Museum.
41. Dº. van voren. Hoog: 1,54 M.
42. Dº. van links.
43. Doergâ van Torentempel, van rechts. Leiden, Ethnogr. Museum.
44. Dº. van voren. Hoog: 1,57 M.
45. Dº. van links.
46. Nandiçwara van Torentempel, van rechts. Leiden, Ethnogr. Museum.
47. Dº. van voren. Hoog: 1,74 M.
48. Dº. van links.

Plaat:

49. Mahâkâla van Torentempel, van rechts. Leiden, Ethnogr. Museum.
50. Dº. van voren. Hoog: 1,70 M.
51. Dº. van links.
52. Bhairawa (Tjakra-tjakra), van het Singasari-terrein. Leiden, Ethnogr. Museum. Hoog: 1,67 M.
53. Nandi, van het Singasari-terrein. Leiden, Ethnogr. Museum. Hoog (voet lotuskussen—hoornen stier): 1,30 M.
54. Brahmâ, van het Singasari-terrein. Leiden, Ethnogr. Museum. Hoog: 1,74 M.
55. De Ganeça van den Torentempel, thans te Leiden. (Teekening ca. 1808 & Plaat-Raffles).
56. De Doergâ van den Torentempel, thans te Leiden. (Teekening ca. 1808 & Plaat-Raffles).
57. De Nandiçwara van den Torentempel, thans te Leiden. (Teekening ca. 1808 & Plaat-Raffles).
58. De Mahâkâla van den Torentempel, thans te Leiden. (Teekening ca. 1808 & Plaat-Raffles).
59. Potlood-teekening van den Torentempel door J. Th. Bik uit 1822, van de Westzijde (ingang). Leiden, Nº 105 (keerzijde).
60. Sepia-teekening van den (noordelijken) Çiwaboeddhistischen tempel door J. Th. Bik uit 1822; met facsimile-onderschrift. Leiden, Nº 100. Gemerkt „J. T. Bik ft. Singa-Sarie 1822".
61. Steenen lingga met *koça* (omhulsel), uit 1283 Çaka = 1361 Aº. D. Museum Batavia.
62. De twee *râkshasa's* (reuzenwachters) op de aloen-aloen te Singasari. Hoog 3,70 M. Foto's-Delprat (1895).
63. Teekening in potlood en O. I. inkt door J. Th. Bik uit 1822, van den zuidelijksten *râkshasa* op de aloen-aloen te Singasari; mèt het soubasement. Leiden, Nº 105 (voorzijde).
64. De plaatsing van Nandiçwara en Mahâkâla, als wachters voor de hoofdcella te Prambanan en te Selâgriâ.
65. De tweede groote Nandi van het Singasari-terrein, thans te Batavia (Museum), Nº 324d. Tevens naar een opneming op het terrein-zelve in 1895 (foto-Delprat).
66. Beschreven steen, met inscriptie van 1273 Çaka = 1351 Aº. D., gevonden in een vijver beN. Singasari. — Opschrift uit het pĕndapaterras bezuiden den Torentempel.

Plaat:

67. Geschonden Pradjnjâpâramitâ (?), thans op de aloen-aloen te Singasari. Nº 750 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links).
68. Meervoudig lingga-voetstuk; en dagob-vormige steen; thans op de aloen-aloen te Singasari. Nos 745 en 748 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links).
69. Twee zonnewagens, thans op de aloen-aloen te Singasari. Nos 747 en 746 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links).
70. Teekeningen van J. Th. en A. J. Bik uit 1822 naar beelden te Singasari. Leiden, Ethnogr. Museum. — Geschonden Brahmâ. (Nº 101). — Târâ (?) van den (noordelijken) Çiwaboeddhistischen tempel. (Nº 102). — Geschonden Pradjnjâpâramitâ (?). Gemerkt „A. J. B[ik]". (Nº 104).
71. Teekeningen van J. Th. Bik uit 1822 naar beelden te Singasari. Leiden, Ethnogr. Museum. — Vrouwebeeld. (Nº 103). — Makara. Gemerkt „J. T. Bik". (Nº 107, links). — Makara. (Nº 107, rechts). — Çiwaboeddha (?). (Nº 106).
72. Fragmenten van bezuiden den Torentempel. Nos 751—753 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links).
73. Fragmenten van bezuiden den Torentempel. Nos 754, 758, 760—761 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links).
74. Târâ (?) van den (noordelijken) Çiwaboeddhistischen tempel, weleer bezuiden den Torentempel. Nº 759 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links). Hoog: 2,15 M.
75. De tweede groote Ganeça van het Singasari-terrein, sinds 1896 te Bangkok. Hoog 1,70 M. Foto-Salzwedel (1886).
76. Pradjnjâpâramitâ uit Singasari, van rechts. Leiden, Ethnogr. Museum.
77. Dº. van voren. Hoog: 1,26 M.
78. Dº. van links.
79. Triṇawindoe uit Singasari. Museum Batavia. Hoog: 1,53 M.
80. Het Maritji-fragment (hoog 0,53 M.) en de Triṇawindoe-buste, met hun Nâgari-inscripties. Museum Batavia, Nos 63a en 63.
81. Zwart-krijt-teekening, vermoedelijk door J. Th. Bik in 1823 (?) te Batavia voor Engelhard gemaakt naar het Mandjoeçri-beeld (sinds Juli 1861 aangekocht voor het Museum te Berlijn). [1]) Leiden, Ethnogr. Museum, Nº 123a. Verkleining: bijna $\frac{2}{3}$.

[1]) Over het verschil tusschen deze legende, en het onderschrift dat op Plaat 81 werd gedrukt, zie noot 1 op blz. 100.

De Wolkentooneelen van Panataran.

Inleiding tot het Hindoe-Javaansche ornament van Oost-Java, en de Javaansche wajang-figuren.

Tekst.

Bladz.

HOOFDSTUK I. Voorwoord . . . . . 3*— 4*

„ II. De vorm van het eerste terras aan den hoofdtempel te Panataran . . . 5*— 7*

„ III. Wegwijzing in de paneelen en de foto's. . . . . 8*—15*

„ IV. De Râma-legende te Panataran. . . . . 16*—28*

„ V. De parallelle Râma-tooneelen te Prambanan, aan den Çiwa-tempel . . . 29*—32*

„ VI. De Wolken te Panataran, in hun verschillende vormen . . . . . 33*—50*

A. Berg- en rotslijnen in hunne ontwikkeling. 33*—34*. B. De bergen te Panataran met dier-vormen er in. 34*—36*. C. Leeuwenkoppen in het gebergte, en leeuwen als wolk. 36*—38*. D. Dier-figuren als wolken (paard, vogel, draak). 38*—39*. E. Menschen-figuren als wolk. 39*—41*. F. De wolk in de gedaante van een hoofd à trois quarts. 41*—45*. G. De wolk in de gedaante van een hoofd en face. 45*—48*. H. Boomen. 48*—50*.

Bouwkundige teekeningen bij Tj. Panataran.

Bladz.

Plaat I*. Tjandi Panataran. (uitslaand). Plattegrond van het eerste terras van den hoofdtempel te Panataran. Ter oriënteering bij het bezichtigen der foto's. Schaal 1 : 175. . . . *achter* 50*.

„ II*. „ „ („). Plattegrond van den hoofdtempel te Panataran. Naar ANDRÉ DE LA PORTE en KNEBEL. Schaal 1 : 175 . . . . . „ 50*.

„ III*. „ „ (tekstplaat). Ligging van Tjandi Panataran met aangeving van den weg daarheen van uit Blitar. Schaal 1 : 60.000 . . . . . *tegenover* 3*.

30 Lichtdrukken der Wolkentooneelen van Panataran (en bijvoorbeelden).

1*—23*. (Foto's 1— 92). Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

24*. („ 93— 96). D° d° . Slot van 't verhaal (93); en begin (94).

25*—26*. („ 97—104). D° d° . Vervolg.

27*. („ 105—106; & 15). D° d° . Vervolg; & Reproductie op volle grootte van een der 106 relief-foto's.

28*. Hoek-pilaster van eerste terras, met reliefs en medaillons, Panataran; & de parallelle Râma-tooneelen te Prambanan, Çiwa-tempel.

29*—30*. De parallelle Râma-tooneelen te Prambanan, Çiwa-tempel.

Dr. J. L. A. Brandes in 1903.

HERDENKING

VAN

Dr. J. L. A. BRANDES.

† Zo. nacht 26 Juni 1905 te Batavia.

Den laatsten arbeid van Dr. Brandes, in het licht gegeven in dit boek, te begeleiden door woorden van herinnering aan hem en zijn werk, was meer dan enkele plicht. Het gevoel van diep verlies dat ons land in Indië geleden had, toen het telegrafische bericht kwam van Brandes' dood in den nacht van Zondag 25 op Maandag 26 Juni 1905, zéér kort nadat hier te lande zijn eigen laatste schrijven ontvangen was met het verheugde, haast juichende bericht dat hij de beschrijving van Singasari's Torentempel had voltooid, — dit gevoel hield in zich meer dan plicht, immers drang van *dankbaarheid* over zijn leven en zijn werk.

Aan dien drang te voldoen, mag ik niet anders dan voorrecht heeten. Slechts één is er, wien ik het schrijven van deze levensheugenis zou hebben willen overdragen, wien ik dat zelfs met nadruk, zoo schriftelijk naar Indië als persoonlijk hier in Holland, verzocht heb: Dr. Snouck Hurgronje; die immers Brandes beter heeft gekend dan wie ook, met hem heeft meegeleefd het grootste deel van zijn Indische en daarmee beste leven, die te Batavia zijn huisvriend was, en meer dan iemand Brandes van nabij in zijn voortbrengingskracht heeft gadeslagen.

Nu deze echter, dadelijk in 1905, gemeend heeft dit niet te kunnen doen, viel aan mij dat te schrijven toe. Waar ik ook verder de zorg mocht hebben voor het in 't licht komen van dit boekwerk, Brandes' tweede Monographie op het gebied der Javaansche Oudheidkunde, kon ik vertrouwen in *deze* richting, die dan toch de bizondere richting is geweest van Brandes' laatste vier levensjaren, hem het beste wel te verstaan. Daarbij voegden zich sterke persoonlijke herinneringen uit Indië en Holland, een in-briefwisseling-wezen gedurende omtrent twintig jaren, en een diep besef der blijvende beteekenis van zijn werken. Toch zou de taak te zwaar zijn geweest, indien niet Brandes' grootste en invloedsterkste leermeester, de eenige Leer-Meester dien hij wezenlijk heeft gehad, Prof. Kern, in twee herinneringsgeschriften [1]) de beteekenis van Brandes als Indisch *linguïst*

[1]) „In Memoriam Dr. J. L. A. Brandes" (Bijdragen Kon. Inst. 7, V (1906), p. 1—6, met Portret van Brandes uit 1892); en het uitvoeriger:

„Levensbericht van J. L. A. Brandes", in Levensberichten v. d. Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden (Bijlage tot de Handelingen van 1905—1906), Leiden 1906, p. 30—45; met *herdruk* op p. 46—51 van de door Dr. van Ronkel samengestelde Bibliografie.

Zie deze achter Dr. Ph. S. van Ronkel's „In Memoriam", dd. Aug. 1905, Tijdschr. Batav. Gen. XLVIII (1906) p. 89—95; waar die bibliografie volgt op p. 95—104, met nog eenige data over Brandes' werkzaamheden in Indië, p. 104—105.

Stilzwijgend konden in het nu volgende enkele data in bovengenoemde opstellen worden verbeterd, verscheiden andere uit goede bronnen aangevuld.

vooral, had uiteengezet; en indien niet mijn vriend Dr. ADRIANI over diezelfde voorname richting van BRANDES' eerste studieleven een afzonderlijk stuk had opgesteld, dat hierachter plaats mag vinden. Daarnevens stonden tal van brieven ten dienste, van en aan hem.

Waar zoo de gegevens bijeen kwamen, durfde ik de taak aan om de blijvende waarde van BRANDES' leven tot goede herinnering te brengen in zijn drieledige richting — drieledig, want de eene uit de andere op natuurlijke wijze immers ontsproten —; en wel: BRANDES als *Indonesisch linguïst*, als *Hindoejavaansch historicus*, en als *Hindoejavaansch archaeoloog*. Voor het eerste gedeelte dank ik alles aan anderen; over het tweede durf ik goeddeels een eigen oordeel geven; over het derde geheel. Vrijmoedigheid, en tevens evenwicht van oordeel, zullen mij daarbij naar ik hoop nergens verlaten. Evenwicht van oordeel, gelijk zoo uiterst noodig is waar men één persoon-alleen beschouwt, en al te licht dus vervalt in het vergeten van anderen. Vrijmoedigheid ook, zooals van man tot man betaamt, en zooals BRANDES-zelve niet anders gewenscht kan hebben. En daar hijzelve maar al te goed wist welke hoogachting ik hem toedroeg, en hoe ik voor hem gevoelde met dat warme menschelijke gevoel dat nog beter is dan alle geleerdheid, zoo durf ik ook vertrouwen dat ik in deze Herdenking van zijn leven iets brengen kan van dat persoonlijke, dat tusschen ons werkelijk geleefd heeft, en dat mij thans, bijna vier jaren na zijn dood, even krachtig voor den geest staat als in de eerste droefheid bij zijn afsterven.

Doch vóór zijn werken op Indisch gebied kan beschouwd, moet de voorbereiding tot zijn studie hier te lande in korte trekken herdacht.

* * * * *

Als zoon van den Lutherschen predikant J. H. BRANDES en MARIA CORNELIA GUDE werd JAN LAURENS ANDRIES op 13 Januari 1857 te Rotterdam geboren. Twee jaar later werd de vader beroepen naar Amsterdam, en groeide dus JAN — zooals hij kortweg genoemd werd, en later vrouw en vrienden hem noemden — op als Amsterdamsche jongen; zelfs met Amsterdamsch dialect, dat trots alle verblijf in Indië hem nooit geheel verliet. Van 1869 af bezocht hij ook daar het Gymnasium, kreeg in 1874 zijn testimonium, en werd in den herfst van hetzelfde jaar ingeschreven als student in de godgeleerdheid aan het Amsterdamsche Athenaeum.

Dit lag zoo te zeggen voor de hand. Van de vier kinderen, alle zoons, verwachtte de vader dat minstens één dezelfde studie zou volgen als hijzelve. De oudste, een uiterlijk en innerlijk begaafde jongen, had inderdaad een paar jaar in de theologie gestudeerd, maar was ziek geworden, en had een anderen weg gekozen. De tweede in leeftijd, noch de vierde en jongste, toonden studeerlust; beiden trokken reeds vroeg naar Indië; en zoo was dan JAN, de derde zoon, met zijn beslisten zin tot studie, de aangewezene om theoloog te worden. Naast den aanleg van zijn vader — begaafdheid, zonder vasthoudendheid —, had hij de deugden van zijne moeder — nauwkeurigheid, mèt groote vasthoudendheid — op gelukkige wijze geërfd.

De „godgeleerdheid" echter bracht den zeventienjarigen BRANDES wel tot diverse studiën bij Amsterdamsche professoren, maar niet tot de innerlijke overtuiging dat hij roeping zou hebben voor het predikambt. [1]) Hij zocht het van den aanvang af het meest in taalstudiën, minder nog van het Hebreeuwsch bij Prof. MATTHES, dan van het Sanskrit bij Prof. SPEYER, en voor zichzelf in 't Assyrisch en in 't Engelsch; dit laatste een oude liefde, die nooit verdooven zou. Als alle studenten aan het Amsterdamsche Athenaeum, deed hij zijn universitaire examens aan de een of andere Rijkshoogeschool; zoo in 1876 zijn mathesis te Utrecht, in 1877 zijn propaedeutisch te Leiden; op 30 Maart en 23 Nov. 1878 zijn candidaats in de theologie (1e en 2e gedeelte) echter te Amsterdam-zelve, waar, krachtens de nieuwe Wet op het Hooger Onderwijs van 28 April 1876 het Athenaeum Illustre sinds Oct. 1877 was omgezet in een Gemeentelijke Universiteit. Aldus ging hij door, en bereidde zich voor op zijn doctoraal.

[1]) „Maar het ging hem als zoovelen zijner tijdgenooten: naarmate het einde van zijn studietijd naderde, begon hij meer en meer op te zien tegen de hem wachtende taak als herder en leeraar eener gemeente: meer dan de kansel trok de studeercel hem aan, literatuur en linguistiek waren zijn geliefkoosde vakken." Uit het „In Memoriam; Dr. J. L. A. Brandes", in 't Weekblad voor Indië van 1 Oct. 1905 (2den jrg. N°. 23), p. 406. — Anoniem, maar van de hand van Dr. G. A. J. HAZEU.

Intusschen was op 6 Juli 1876 de vader overleden; de voorname reden waarom JAN eigenlijk de theologie gekozen had, was met hem heengegaan. Toch werd voorloopig buiten het predikambt niet gedacht.

Maar deze zelfde Hooger-Onderwijs-wet zou een ingrijpenden invloed hebben op zijn leven. Overeenkomstig het Kon. Besluit van 27 April 1877, tot uitvoering dier wet, was voor het eerst de weg geopend tot een „doctoraat in de taal- en letterkunde van den Oost-Indischen Archipel". Aan BRANDES-zelven was dit nauwelijks een punt van overdenking; een ander echter zou zijn gedachten in die richting leiden om gegronde redenen, en zijn levenskeuze bepalen.

Aan BRANDES toch was reeds op jeugdigen leeftijd het geluk te beurt gevallen het meisje te leeren kennen dat tien jaar later, in 1884, zijn vrouw zou worden. Als jongen van 17 en kind-meisje van 15 jaar hadden JAN BRANDES en HELENA NIEMAN elkaar in Amsterdam het eerst aan huis in 1874 ontmoet, bij een feestje ter eere van haar naar Indië vertrekkenden ouderen broer WILLEM, dien JAN al van vroeger kende; dadelijk voelden beiden zich wederzijds aangetrokken; beiden in Amsterdam woonachtig, met familie-aanraking via de broers over en weer, ontmoetten ze elkaar daarna telkens, en in eind 1878 werd hun verloving publiek, dadelijk na JAN's candidaats-examen.

Een oud huisvriend echter der familie NIEMAN, de Zwitser SONDEREGGER, die zaken had gehad op Java, thans in Amsterdam woonde, zelf liefhebber was van boeken, èn persoonlijk een goede kennis van VAN DER TUUK, den befaamden Indonesischen linguïst, toen reeds verscheiden jaren op Bali, dacht het zijne van zulk een verloving. Geen middelen wederzijds, een predikantentraktement in het verschiet .... „als JAN BRANDES, die toch al zooveel pluisde in spijkerschrift en allerlei rare dingen, eens iets werd zooals VAN DER TUUK een jaar of vijf geleden geworden was: taal-ambtenaar in Indischen dienst,[1]) waartoe *nu* de Hooger-Onderwijs-wet den wettelijken weg had geopend?"

Het argument klemde, het verschiet lokte aan. Zoo'n werkkring als VAN DER TUUK, zoo'n man als VAN DER TUUK .... Bovendien bestond het bezwaar niet meer om zoo'n verandering van roeping met vader in het reine te brengen; diens heengaan had den zoon te dezen aanzien zijn volle vrijheid gegeven, en zoo werd dan, na verschillende informaties, en niet zonder zelfstrijd, besloten tot verhuizing naar Leiden. Samen met zijn moeder, die haar drie andere zoons reeds uit huis had zien gaan, waarvan twee naar Indië, ging de jonge BRANDES in Juli 1879 metterwoon daarheen, voorzien van aanbevelingen zijner Amsterdamsche professoren, om zich geheel en al te geven aan zijn nieuwe Indische, nu bijna uitsluitend linguïstische studiën. In de hoop dat hij in vier jaren gepromoveerd zou wezen — door een toeval, zooals straks zal blijken, werden het er vijf —, werd een bescheiden woning op de Vliet te Leiden door moeder en zoon betrokken; waar zich, in stilte van omgeving, bij den nu 22-jarigen jongen man al meer en meer ging ontwikkelen datgene wat het kenmerk werd van zijn leven: *eigen* wetensdorst, groote scherpzinnigheid, drang tot zich verdiepen in een eenmaal aangevat onderwerp, hardnekkigheid, geestelijke hartstocht.

Weinig ging hij uit, met weinigen ging hij om. Zijn meisje gaf hem geluk, en door haar eigen frisschen, levenslustigen aard bovendien dat deelhebben aan het algemeen gebeuren, wat hem binnen het gewone en gezonde leven hield; daarnaast verdiepte hij zich in zijn studie, en hield slechts nauwen omgang met een paar van zijn leermeesters. Evenals hij zich in zijn Amsterdamschen tijd vooral aangetrokken had gevoeld tot Prof. LOMAN, den edelen blinden geleerde, zoo was het in Leiden vooral Prof. VETH, die, met zijn beminnelijke menschelijkheid, hem zijn studeerkamer en daarin zijn grooten boekenschat gulhartig ter beschikking stelde, en allengs uit den jongen man voelde worden een geleerde van aanmerkelijke belofte; en dan Prof. KERN, die, *facile princeps* onder de Leidsche linguïsten en Indologen, op BRANDES den onuitwischbaren indruk maakte van een gróót

[1]) VAN DER TUUK was bij Gouv.-Besl. van 20 April 1873, N°. 6 benoemd tot „ambtenaar voor de beoefening van Ind. talen" op f 800.— 's maands. En wel, dank zij bemiddeling van Prof. KERN bij den met 1 Jan. 1872 nieuw opgetreden Gouverneur-Generaal LOUDON (pers. meded.). Reeds sinds begin 1870 was VAN DER TUUK zich echter te Boeleleng gaan vestigen; het „van der Tuuk, die in 1868 naar Bali was vertrokken" in BRANDES' „Kern en de Archipel" (Batavia 1903, p. 13) is een vergissing; van 1868—1869 was VAN DER TUUK te Tëloek Bëtoeng aan de studie van het Lampoengsch geweest.

man onder de geleerden, een superieuren geest, een telkens en telkens nieuwe banen brekend krachtmensch in de wetenschap. Als BRANDES in 1903 te Batavia zijn brochure schrijft „Kern en de Archipel", tot hulde bedoeld aan den 70-jarigen Nederlandschen hoogleeraar, dan spreekt uit dien titel alleen al, en uit den inhoud waarlijk niet minder, zijn bewondering voor de grootschheid, de breede atmosfeer van KERN's levenswerk.

Daarnaast dan nog Prof. DE GOEJE, als BRANDES' leermeester in 't Arabisch. Toch heeft BRANDES nooit wezenlijke neiging getoond voor Semitische studiën; evenals hij het Hebreeuwsch te Amsterdam maar weinig beoefend had, leerde hij het Arabisch vooral aan met het oog op 't Maleisch, doch heeft nooit later van eenigen zin voor 't Arabisch doen blijken.[1]) Sterker nog: dien anderen Arabist, dien hij zoo te zeggen zag „worden" te Leiden (zijns gelijke in leeftijd, maar zijn oudere daar in studie), en die, met nog een derde, de eenige was welke van Oost-Indische talen, vooral Maleisch, diepe studie was gaan maken, na in 1881 lector te zijn geworden in 't Moslimsch Recht aan de Indische Instelling te Leiden, — dezen ging hij slechts éénmaal opzoeken en toonde geen neiging tot aansluiting. Een deel stugheid, een deel pedanterie — welke jongelui van 23—25 zijn niet pedant, vooral de begaafden? en BRANDES was het beslist óók, zelfs wel veel later nog —, een deel natuurlijke teruggetrokkenheid, hebben samen aldus gemaakt dat BRANDES pas in 1889 te Batavia SNOUCK HURGRONJE leerde kènnen, en dat pas toen hun sterke vriendschapsband ontstond.

Voor het overige moest BRANDES het vinden in eigen geest. Want zijn twee speciale voorlichters op het gebied der voornaamste Indische talen waren nachtlichten, met het praedicaat „Professor": Prof. VREEDE, de Javanicus, bij tijden ook Madoerees, een eenigszins in de pijp gebrande kaars; Prof. PIJNAPPEL, zeer bepaald minder nog, ziekelijk bovendien. Het gevolg was geringe eerbied van de eene zijde; professorale tegenzin en geprikkeldheid van de andere. Zoo deed zich het in waarheid lachwekkende maar toentertijd zeer pijnlijke geval voor, dat BRANDES, nadat hij zijn candidaats op 7 Febr. 1881 gedaan had, en vóór alles met groote liefde Sanskrit en Oud-javaansch had geleerd bij KERN, terwijl hij zich degelijk georiënteerd had in de algemeene taalkunde van den Oost-Indischen Archipel, op 23 Sept. 1882 den eersten keer — naar het schijnt, door zich inderdaad onvoldoende te prepareeren — moest „zakken" voor zijn doctoraal, onder de Argus-oogen van VREEDE en PIJNAPPEL; hij, die later alleen vrede kon hebben met een tienmaal grootere kennis van Javaansch, dan zijn officieele leermeester zich ooit had wenschen te verwerven, en die dozijnen Pijnappels uit z'n mouw kon schudden.

Later, jaren daarna, zat dit feit BRANDES nog dwars; daargelaten dat het hem *toen* een jaar langer verblijfs te Leiden kostte. Want een *hater* was hij ook, zelfs veel te véél, tot in het bedenkelijke wel. Met VREEDE heeft hij inderdaad afgerekend door zijn twee opstellen in het Tijdschrift van 't Bataviaasch Genootschap van 1889 en 1893;[2]) het eerste een opstuiven tevens tot verdediging van zijn vereerden leermeester KERN; het tweede de rechtvaardige afstraffing van een slordig werker, die daarvoor, in een uur van Leidsche onbedachtzaamheid, het doctoraat *honoris causa* in de letteren nog waarlijk mocht verwerven. Tegen PIJNAPPEL echter heeft hij nooit iets gedaan. Deze open deur vond hij 't onnoodig extra in te trappen.

In hetzelfde jaar 1883, toen hij op 14 April zijn doctoraal dan met goeden afloop had gedaan, en nu voor zijn dissertatie zat te werken, werd BRANDES tevens in beslag genomen door de

[1]) Het meest afdoende bewijs is dit: BRANDES, de Indische epigrafist van aanleg en professie, heeft zich nimmer bekommerd om de weinige maar daardoor des te kostbaarder Arabische inscripties op Java en Sumatra hier en daar te vinden (Tralàjà, Leran, Grèsik; Pasei, en (?) Pedir).

[2]) Het eerste was: „Naar aanleiding van Prof. A. C. VREEDE's „Kantteekeningen" enz., in dl. XXXII (1889), p. 150—219. Die Kantteekeningen heetten voluit: „Kantteekeningen op de woordenlijst van KERN's „De Fidjitaal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië"..., Amsterdam 1886", en waren geplaatst geworden in de Bijdragen Kon. Inst. 5e Reeks, II (1887), p. 405—426. (BRANDES had zijn verweer ook eerst in ditzelfde tijdschrift willen doen verschijnen, maar zag daarvan af op advies van Dr. SNOUCK HURGRONJE).

Het tweede was: „Een verslag van Professor A. C. VREEDE omtrent eene verzameling Javaansche en Madoereesche handschriften", in dl. XXXV (1893), p. 443—479. Dit Verslag heette voluit: „Catalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek", Leiden 1892.

Persoonlijk bezit ik BRANDES' handexemplaar van VREEDE's Catalogus, mij in Nov. 1905 door zijne weduwe geschonken. Tal van aanteekeningen, verbeteringen enz. bewijzen hoe geducht BRANDES dit alles kritisch dóórgewerkt heeft.

wordende Koloniale Tentoonstelling te Amsterdam. Prof. VETH, aan wien de zorg voor den hiertoe beraamden uitvoerigen Catalogus was toevertrouwd, had zich te dien einde, behalve de hulp van verschillende ouderen, mannen van Indische ervaring, ook een kleinen staf verzekerd van jongere Indologen, en onder dezen allen was zijn jonge vriend BRANDES nummer één. Want ziehier hoe VETH in het Voorbericht tot dezen Catalogus, die tot heden een vraagbaak is gebleven voor velerlei op Indisch gebied, zijne medewerkers met erkentelijkheid noemt: „... voor hetgeen deze Catalogus goeds bevat heeft hij groote verplichting aan allen die tot de inleidingen voor de verschillende klassen en deelen van klassen hebben medegewerkt, en aan de heeren J. L. A. Brandes, H. C. Klinkert, P. J. Kooreman, Mr. S. C. J. W. van Musschenbroek, G. L. van Tubergen, D. D. Veth en G. A. Wilken, die hem bij de samenstelling der lijsten en rangschikking der inzendingen krachtig hebben bijgestaan". En het in hetzelfde jaar 1883 te Leiden in September gehouden 6e Internationale Oriëntalisten-Congres kwam daar nog bij, om BRANDES, voorzoover hij neiging mocht hebben een stil kamergeleerde te blijven, naar buiten te troonen in den kring van oudere vakmannen. [1])

In 1884 was dan zijn dissertatie gereed, op 3 Juni promoveerde hij, en den 28 Augustus daarna trouwde hij met HELENA NIEMAN; op 6 Sept. 1884 vertrok zoo de jonge geleerde met zijn vrouw en zijne schoonmoeder naar Batavia, waar hij op 17 October aankwam.

Die dissertatie behoorde reeds geheel tot zijn *eigen* wetenschappelijk werk; was een proeve van wat BRANDES later zou kunnen geven; daarover dus hierna afzonderlijk. Maar ik kan de verleiding niet weerstaan om twee brieven op te nemen, die geheel de verhouding kenschetsen waarin Prof. VETH en Prof. KERN tot hem stonden.

Het eene schrijven is van 13 Jan. 1883; uit den eigen tijd dus dat BRANDES bezig was voor den bovengenoemden Catalogus, en luidt:

„v.h. 13 Januari, 1883.

Waarde BRANDES!

Ik meen U genoegen te doen met de aanbieding van bijgaand facsimile van het Handschrift der Brata Joedha van Raffles. — Gij hebt eenmaal aangeboden het van mij over te nemen; terecht, want voor U die U aan de Kawi-studiën wenscht te wijden, heeft het veel grooter waarde dan voor mij, voor wien het slechts een sieraad der Bibliotheek is. Ik trad echter niet in dat voorstel, omdat ik het U bij eene gepaste gelegenheid ten geschenke wilde aanbieden. Toevallig vernomen hebbende, dat gij heden Uwen verjaardag viert bied ik het U aan met mijne beste wenschen voor het geluk van uw leven en de uitkomsten uwer studiën die ik vertrouw dat U en het vaderland tot roem zullen strekken.

Met warme genegenheid

Geheel de Uwe
P. J. VETH."

[1]) Uit dezen Congres-tijd gaf C. M. PLEYTE in zijn artikel „Jan Laurens Andries Brandes. † A. *Ae.* XLVIII", in den Java-Bode van Di. 27 Juni 1905 (den dag na BRANDES' begrafenis), de volgende, een beetje studentikoze maar toch niet onverdienstelijke, schets:

„'t Was in 1883. Leiden, het nederlandsch Athene, vierde triomfen, want binnen de grijze veste had zich al waarop de oostersche wetenschap toen roem droeg, verzameld. Van heinde en ver waren de geleerden opgekomen voor het Orientalisten-congres, alle nationaliteiten werden vertegenwoordigd. De hollandsche grootmeesters dier dagen, van wie nog slechts Kern en de Goeje overbleven, hadden zich onder de jongeren helpers gekozen tot bijstand der vreemdelingen; onder deze was Brandes. Hij was toen nagenoeg afgestudeerd en zat voor zijn dissertatie; een kleine kamer aan de Kaiserstraat was zijn werkeel. Steeds moest hij tot vervulling van zijn cicerone-plichten daaruit geplukt worden en dan eindelijk, uiig mopperend tegen de „snoeshanen", ging hij mede.

De studeerkamer, tijdelijk verblijf als zij was, kon niet op gezelligheid aanspraak maken. Uit de schaarsche boekenkasten grijnsden gulden titels van erg dure woordenboeken, op de tafels beschreven palmbladen, bruin en stoffig; kabalistiek scholden de kennissen deze, maar Brandes las ze toen reeds als waren zij slechts het *Leidsche Dagblad*. Op de schrijftafels boeken, zoo net getogen als in ongebondenheid, en te midden van deze de tengere Brandes, het fijne intelligente gelaat over de schriften gebogen, dat alleen dan van den bril ontlast werd, wanneer de man van vóór duizend [hm!] jaar, met wien hij bezig was, het met zijn schrijfgereedschap had te kwaad gekregen of in gebreke gebleven was zich verstaanbaar uit te drukken. „Dag ....!" met een eigenaardigen klemtoon op den naam, klonk het dan den binnentredende tegemoet en vervolgens: „even nog?" Stilte. „Brandes, we moeten weg!" „Ja, zie je of liever gezegd: je ziet het niet, maar dat hoeft ook niet, je begrijpt het." „Neen, wat?" „Op straat." En dan kwam al voortloopend een betoog over een pas tot oplossing gebrachte kwestie, zeer bijzonder ingekleed, allerminst scholastisch of vervelend, en doorspekt met grappen over gewoonlijk lang niet eenvoudige zaken."

De mooie menschelijkheid van VETH straalt uit dit briefje naar buiten, te zamen met bewust voorgevoel van wat er uit de talenten van BRANDES in wording was. [1])

Het andere schrijven, is zoo te zeggen de „wetenschappelijke geleidebrief" aan BRANDES medegegeven door zijn Leermeester KERN, bij het vertrek naar Indië. Het is een brief aan KAREL HOLLE, den welbekenden meesterlijken autodidact op Indologisch gebied, den warmen „Vriend des Inlanders". Deze introductie bij HOLLE, aan BRANDES medegegeven, luidt aldus:

„Leiden 5 September 1884.

Waarde Heer HOLLE.

Dit schrijven zal u geworden door tusschenkomst van Dr. Brandes, die morgen het vaderland zal verlaten, en heeft in de eerste plaats ten doel mijnen ouden leerling ten zeerste bij u aan te bevelen. Naar ik hoop zal de Regering te Batavia zich kunnen vereenigen met het denkbeeld van den Minister van Koloniën om Brandes te belasten met de studie der Javaansche oudheid, d. w. z. met de beoefening van 't oud-Javaansch en de opsporing, uitgave en verklaring van nog onbekende inscriptiën, alsook met de bewerking der reeds aan 't licht gekomene opschriften op steen, koper enz. Indien Gij uwen invloed kunt aanwenden, twijfel ik niet of de autoriteiten zullen aan Brandes dien werkkring aanwijzen, waardoor hij, naar de ondervinding die ik van zijn ijver en bekwaamheden heb, te oordeelen, ten volle berekend is. Dat de Regering van Ned.-Indië in dezen tijd geen grooter dienst aan de wetenschap kan bewijzen dan door eenen daarvoor *geschikten* en behoorlijk voorbereiden ambtenaar te belasten met de stelselmatige studie der Javaansche oudheden in den ruimsten omvang, behoef ik *U*, die zelf zooveel hebt bijgedragen om die studie te bevorderen, niet te betoogen. —

Uit de dissertatie die Brandes U zal aanbieden, zult Gij ontwaren dat hij zich met ijver ook op de vergelijkende studie der Archipel-talen heeft toegelegd. Die studie heeft een dubbel nut; vooreerst strekt ze om de eenzijdige opvatting der feiten, die een gevolg is van de beschouwing alleen van Maleisch en Javaansch, te doen plaats maken voor een ruimere en juistere; en ten tweede is het een hulpmiddel om tot een volledige kennis van 't oud-Javaansch door te dringen.

Hiermede meen ik genoeg gezegd te hebben om den ijverigen en met waren weetlust bezielden jongen geleerde in uwe belangstelling en voor uwe ondersteuning aan te bevelen. —

Nu ik toch eenmaal aan 't schrijven ben, . . . enz.

Hoogachtend de uwe

H. KERN."

Dit was, naast den doctorstitel, het *testimonium ingenii* waarmede BRANDES naar Java ging, medegegeven door den man die deze dingen het allerbest kon beoordeelen, en ze tegelijkertijd het breedste zag.

I. *Brandes als Indonesisch linguïst.*

„De meteoorachtige verschijning van zijn dissertatie", — ziedaar een goed woord waarmee Dr. JONKER, sinds 6 Jan. j.l. de opvolger van Prof. VREEDE als hoogleeraar in het Javaansch aan de Leidsche Universiteit, den glans van BRANDES' dissertatie typeerde in een particulier schrijven, maar tevens den korten tijd gedurende welken BRANDES Indonesisch linguïst zou blijven.

Geen wonder. Wat een prachtig werk wachtte er te Batavia in de verzamelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, die alle meer bepaald aandacht vroegen

[1]) Hoezeer BRANDES zijnerzijds dit geschenk waardeerde, blijkt uit de warme woorden in zijn Proefschrift (1884), p. 73 noot: „Van dit kostbare en voor de studie van het O. Jav. onontbeerlijke werk, bezit ik een exemplaar, dat mij door Prof. P. J. Veth, wien ik daar niet dankbaar genoeg voor zijn kan, werd geschonken." — Van deze facsimile-uitgave naar RAFFLES' handschrift der Bhârata-yuddha Kawi, in 1863 bij de Haagsche firma Lankhout op kosten der Regeering gelithografeerd, bestaan inderdaad slechts 12 exx.

voor Java, Indonesië's historische en geestelijke kern! Ook de officieele aanstelling deed in dezen mede; want bij Gouv. Besl. van 22 Oct. 1884, N° 19 in algemeenen zin benoemd „tot ambtenaar voor de beoefening der Indische talen", heette het reeds in zijn ambtelijke instructie (naar een oude aanteekening of een concept (?) van zijn eigen hand): „Hij legt zich in 't bijzonder toe op het oud-Javaansch (zoogenaamd Kawi) en de kennis van Java's oudheid; en verder op andere talen van den Archipel voor zoo veel die bij zijne studie van het oud-Javaansch ter vergelijking dienen moeten."

Doch eerst komt het er nu op aan de beteekenis terug te geven van zijn akademisch proefschrift, en daarna te zien wat Brandes in dien ruimsten kring van zijn taalstudiën, als Indonesisch linguïst, verder geleverd heeft. Ik mag hier, bij wijze van gelukkigen Inwerp, het stuk afdrukken dat Dr. Adriani in Juli 1908 wel heeft willen opstellen tot dit doel; terwijl ik in de noot hieronder aanhaal wat Prof. Kern in zijn Levensbericht van 1906 gezegd heeft over de dissertatie van zijn leerling, getiteld: „Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der Westersche afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie", Utrecht 1884. [1])

Ziehier het oordeel van een deskundige als Dr. Adriani:

* * * * *

„Het optreden van Dr. Brandes als beoefenaar der Maleisch-Polynesische talen, is begonnen met de uitgave van zijn Academisch Proefschrift „Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der Westersche afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie", waarmede hij op 3 Juni 1884 tot Doctor in de Taal- en Letterkunde van den Oost-Indischen Archipel is gepromoveerd.

Dit Proefschrift is om vele redenen een belangrijk stuk arbeid. In de eerste plaats omdat het 't grootste en uitvoerigste werk is gebleven, dat ons de geleerde schrijver op het gebied van de vergelijkende studie der Maleisch-Polynesische talen heeft geschonken, en vervolgens omdat het voor zijn persoon en voor den aard van zijn werk zeer karakteristiek is. Wel vertoonen de vier opstellen die hierna nog zullen besproken worden en die te zamen met zijn Proefschrift den taalvergelijkenden arbeid van Dr. Brandes uitmaken even sterk als zijn Proefschrift het bizondere van zijnen stijl en zijne werkwijze, maar zij zijn zooveel kleiner van omvang en zooveel meer beperkt van inhoud, dat zij ons lang niet zoo goed als het Proefschrift de eigenaardigheden van Dr. Brandes als vergelijkend taalgeleerde te zien geven. Evenwel, de werkwijze zelve veranderde niet; men kan die zoowel uit zijn eerste als uit zijn laatste geschrift leeren kennen.

[1]) Uit Kern's „Levensbericht", p. 31—33:

„Het hoofdonderwerp, of wil men 't middelpunt van die dissertatie, is de behandeling van een door van der Tuuk ontdekte klankwet, die door Brandes met overvloed van bewijzen uit schier alle talen van de Westersche Afdeeling der Maleisch-Polynesische taalfamilie werd gestaafd. Wat hij in zijn proefschrift geeft, is om zoo te zeggen de geschiedenis van één enkelen klank der grondtaal, een geschiedenis zonder welke het taalvergelijkend onderzoek op menig punt in 't duister zou rondtasten. Behalve hetgeen rechtstreeks betrekking heeft op de bedoelde klankwet, bevat het proefschrift de aanduiding van eene belangrijke ontdekking, nl. dat er een kenmerkend onderscheid is tusschen de Westelijke en de Oostelijke groep der talen van den Indischen Archipel ten opzichte van de Genitiefconstructie. Uit het geheele geschrift komt duidelijk aan den dag in welke richting zich de studiën van den jongen geleerde bewogen, en tevens kan men er uit zien hoe hij, in zijn loffelijk streven naar volledigheid, met zeldzamen speurzin allerlei in de bibliotheken begraven materiaal had weten op te sporen en te pas te brengen. Tot de vondsten die hij deed, behoort de vertaling van 't Evangelie van Mattheus in 't Singkansch Formosaansch, een *unicum*, dat meer dan twee eeuwen vergeten in de Boekerij der Leidsche Universiteit gesluimerd had. Toen de aandacht van den Weleerwaarden Heer W. Campbell, van de Presbyteriaansche Missie te Taiwanfoe op Formosa, op die vertaling gevestigd werd, vond hij ze belangrijk genoeg om [in 1888] een herdruk te laten verschijnen van den in 1661 door Gravius uitgegeven dubbelen tekst, Singkansch en Hollandsch, in facsimile nagedrukt, en met toevoeging van de Engelsche overzetting aan den voet der bladzijden.

De dissertatie van Brandes was, wat den inhoud betreft, een meesterstuk, en heeft, wat men zeker van weinig proefschriften, al zijn ze alleszins verdienstelijk, zeggen kan, invloed geoefend op de onderzoekingen van oudere vakgenooten. Het ware te wenschen dat wij omtrent één ondergeschikt, maar toch belangrijk punt door Brandes aangeduid, namelijk de grenslijn tusschen de Westelijke en Oostelijke groep der Indonesische talen, gegevens bezaten om hetgeen hij vastgesteld heeft, te kunnen aanvullen. Hij heeft nauwkeurig, behoudens enkele kleine wijzigingen die hij later zelf aangebracht heeft, kunnen bepalen waar de grens aan de eene zijde liep, maar hoever 't gebied zich uitstrekt van de afwijkende Genitiefconstructie, dat moest hij wegens gebrek aan gegevens onbeslist laten. Tegenwoordig zijn wij niet veel verder; alleen weten wij dat de meeste zgn. Melanesische, en alle Polynesische talen, alsook die der Gilberts- en Marshalleilanden, overeenstemmen met de Westelijke Indonesische groep, de talen van Formosa en Madagaskar. Het gebied der afwijkende Genitiefconstructie ligt dus in 't midden en moet als Oostelijke grens ergens een streek ten Westen der Salomonseilanden hebben."

In het Voorbericht van zijn Proefschrift erkent BRANDES de onvolledigheid zijner „Bijdrage". De lezer van het boek zal de oorzaak daarvan ongetwijfeld in het werkplan, zoowel in den opzet als in de uitvoering er van zoeken.

Men brenge zich slechts den korten inhoud van het Proefschrift voor den geest. In eene Inleiding van 30 bladzijden geeft de schrijver „eene opsomming der bestaande wetenschappelijke literatuur, eene korte beschrijving der stof, en eene nadere opgave van enkele der gebruikte bronnen" (bl. 3). Daarop volgt een overzicht van de literatuur die tot het eigenlijke onderwerp van het Proefschrift behoort, nl. de door den schrijver aldus genoemde „Eerste en Tweede Van der Tuuksche klankwetten". [1]) Vervolgens komen de Voorbeelden der Klankwet en de uitvoerige Aanteekeningen, die over niet minder dan 14 talen loopen. Eene aanvullende lijst van voorbeelden en eene bespreking van twee voorvoegsels die op zich zelf voorbeelden van de Eerste Klankwet geven, eene korte bespreking der Tweede Klankwet en een Résumé vormen het hoofdbestanddeel van het boek, dat daarna nog is verrijkt met een „Aanhang", waarin, vrij los van het voorafgaande, eenige spraakkunstige onderwerpen worden behandeld.

De schrijver heeft het zich dus niet gemakkelijk gemaakt. Wanneer men in het oog houdt dat hij een Academisch Proefschrift had samen te stellen, dan moet men met eerbied erkennen dat hij eene zware taak op zich heeft genomen, al mag dan ook in aanmerking worden genomen dat hij, door vooraf eenige jaren in de theologie te hebben gestudeerd, eene vrij langdurige oefening in studie had verkregen.

Door den rijken inhoud is het boek dan ook meer eene verzameling van vergelijkende taalstudiën geworden, dan een samenhangend geheel. Dit ligt voor een deel aan de geaardheid van den schrijver. Deze kan men, behalve uit de keuze van zijn onderwerp en de wijze waarop hij zijn werkplan heeft uitgevoerd, ook leeren kennen uit zijn stijl. Reeds terstond als men iets van BRANDES begint te lezen, gevoelt men dat hij zeer sterk toegeeft aan zijne behoefte om volledig te zijn. Om toch vooral niet zijne lezers half in te lichten en om hun niets te onthouden van hetgeen zijn onderwerp ter grondige behandeling noodig heeft, overlaadt hij zijne zinnen met zoovele toelichtingen en verduidelijkingen, dat hij er moeilijk leesbaar door wordt. Alle gedachte aan vertoon van geleerdheid behoort hier intusschen van den lezer verre te blijven; het is enkel door zijne bedoeling om vóór alles volledig te zijn. Had hij deze zucht naar volledigheid meer ingebonden en zijn stijl vrij gehouden van overlading, hij zou ongetwijfeld zijn doel om duidelijk te zijn beter hebben bereikt. Al zijn zijne toelichtingen op zich zelf belangrijk genoeg, zij zijn zoo talrijk aangebracht, dat zij het evenwicht der zinnen geheel verbreken, de aandacht van den lezer afleiden, zelfs vermoeien en daardoor vaak minder goed hun doel bereiken dan zij in kleiner aantal zouden gedaan hebben.

Dit streven naar volledigheid komt bij BRANDES nog op andere wijze te voorschijn. In de laatste stelling van zijn Proefschrift zegt hij: „Bij de beschrijving der grammaticale elementen eener taal is volledigheid een eerste vereischte". Men gevoelt hier terstond dat er iemand aan het woord is, die een zekeren wrevel over het werken met gegevens die allesbehalve volledig waren niet heeft willen onderdrukken, en tegelijk dat hier iemand spreekt die nog geen ondervinding heeft kunnen opdoen van het bestudeeren van talen die niet uit boeken kunnen geleerd worden. Anders zou BRANDES zijne eischen wel wat lager hebben gesteld! Maar hij heeft in ieder geval zelf nooit beneden die volledigheid willen blijven, voor zoover hij ze kon bereiken. En daarom schrikte hij er niet voor terug om tweemaal zooveel arbeid op zich te nemen als die waarmede hij had kunnen volstaan wanneer hij meer naar een kort en helder overzicht had gestreefd, dan naar eene volledige opgave van alles wat er over zijn onderwerp viel te zeggen.

BRANDES heeft hiermede ongetwijfeld een voorbeeld willen geven. Het heeft hem nimmer verdroten met onvolledige gegevens te werken, maar zelf heeft hij steeds door zijne methode van

[1]) Op bl. 139 heeft BRANDES deze beide Klankwetten in overzichtelijken tabelvorm samengevat, bij den aanhef van zijn „Résumé".

van werken anderen willen aansporen om toch vooral zooveél te geven als ze eenigszins konden. Zeker lag het ook in zijne bedoeling op deze wijze de onvolledigheid zijner gegevens zooveel mogelijk te verbeteren, juist omdat hij meestal niet in de gelegenheid was ze te vermeerderen. Daarom mag het temeer onzen eerbied opwekken, dat BRANDES het niet heeft versmaad om dikwijls met zeer onvolledig materiaal te werken.

Zijn Proefschrift bewijst dit ten duidelijkste. Op blz. 2 der Inleiding zet BRANDES uiteen wat hij zelf al zoo heeft moeten doen om zijne gegevens tot bruikbaar materiaal te maken en het is geen wonder dat hij, daarna overgaande tot de bespreking der bestaande wetenschappelijke literatuur, met groote dankbaarheid vermeldt de namen van VAN DER TUUK en KERN en ook dien van Dr. MATTHES, daar deze geleerden voor het eerst orde hebben gebracht in de massa der gegevens, die vóór hun optreden, althans voor den taalvergelijker, niet veel beter dan een chaos was geweest. Zijne bewondering voor VAN DER TUUK gaat zelfs zoo ver, dat hij diens later verbeteren en vermeerderen van het vroeger door hem geleverde toeschrijft aan paedagogischen opzet, „als wilde hij, als een echt paedagoog, zijnen lezer niet afschrikken, door hem te veel op eens te geven" (bl. 6). Dezen trek, dien BRANDES in VAN DER TUUK heeft gezien, heeft hij intusschen niet van hem nagevolgd.

Wat BRANDES zich overigens voorstelde met zijn werk, toen hij zijn Proefschrift samenstelde, blijkt uit hetgeen hij op bl. 9 zegt. „Van verklaring der feiten kan voorloopig nog geen sprake zijn.... Men moet zich bepalen tot het nagaan van wat er geschied is en in welke gevallen. Zelfs dit laatste moet nog vaak in het midden worden gelaten." Het is volkomen begrijpelijk dat iemand met eene natuur als die van BRANDES, terwijl hij tot zijne smart van eene verklaring der feiten bekent te moeten afzien, er te meer op uit is geweest zoo na mogelijk bij die verklaring te komen, door in het nagaan van wat er is geschied de grootst mogelijke volledigheid na te streven.

Reeds in zijne Inleiding blijft BRANDES telkens uitvoerig stilstaan bij dingen die hij toch eigenlijk terloops aanroert. Zoo geeft hij b.v. bijna 2 bladzijden (11—13) met voorbeelden van woorden die in de Westersche afdeeling der Mal.-Polyn. talen gelijkluidend zijn, en maakt op bl. 16—20 uitvoerige opmerkingen over het verschil in klankstelsel tusschen overigens nauw verwante Indonesische talen, waarbij echter ongelukkig de begrippen letter en klank telkens worden verward. Nog uitvoeriger is hij over de genitief-constructie, die BRANDES tot een belangrijk criterium voor de groepeering der Indonesische talen heeft verheven. [1]) Dat hij over deze zaken en over nog andere reeds in zijne Inleiding zoo nauwkeurig uitweidt, is hieraan toe te schrijven, dat hij, vreezende onvolledig te zullen zijn door kort te wezen, tevens het zeer juiste besef kon hebben, dat hij, zij het ook „en passant", elke dezer kwesties een eind vooruit kon brengen door er alles over te zeggen wat hij er op dat oogenblik van wist. Dat zijn boek daardoor meer eene kleine encyclopaedie is geworden, behoefde hem niet te hinderen; er was toen inderdaad behoefte aan zulk een boek.

In de drie volgende paragrafen komt BRANDES tot zijn eigenlijk onderwerp, de Van der Tuuksche Klankwetten. In § 2, de Vergelijkende Woordenlijst (Voorbeelden van de Klankwet, blz. 43—52), welker samenstelling een moeilijk werk moet zijn geweest, vindt men de spil waarom verder alles draait. De Aanteekeningen, die op blz. 52 beginnen en doorgaan tot bl. 121, geven te zien wat men van BRANDES als taalvergelijker mocht verwachten. Daar het hier niet te doen is om eene doorloopende beoordeeling van het Proefschrift, zal de tekst niet geregeld worden gevolgd, maar zullen slechts enkele trekken, die het karakter van BRANDES' taalvergelijking in 't licht stellen, worden genoemd.

Zijn zucht naar volledigheid, kan op dit meer beperkte terrein beter worden aangeduid met streven naar nauwkeurigheid. Deze verloochent zich in dit kern-gedeelte der dissertatie allerminst. Een enkele maal speelt het bewustzijn door zulk eene nauwkeurigheid verkregen, van op vasten bodem te gaan, den schrijver wel eens parten. Zoo is bv. de redeneering die twee groepen van

[1]) In zijn Stelling II—III achtereen samengevat. Later lichtelijk door hem verbeterd in zijne studie over het Kisser'sch (Tijdschr. Bat. Gen. XXXI (1886), p. 150—151). Zie hierachter.

woorden nl. Formos. *wagi*, enz. en Tag. *gabi*, enz. (welke groepen resp. „dag" en „nacht" beduiden) te zamen brengt in de beteekenis van „etmaal", omdat de schrijver kans ziet de vormelijke identiteit van *wagi* en *gabi* aannemelijk te maken, meer scherpzinnig dan juist. Aan deze redeneering worden de bladzijden 58—63 besteed; het was hier juist zijne uitvoerigheid die den schrijver met zijn vergissing zoo vertrouwd maakte, dat hij ze niet meer gevoelde!

De lijst bevat nog wel meer fouten die uit verkeerde gelijkstellingen voortkomen, en de redeneeringen en de Aanteekeningen maken dan de zaak niet beter; maar deze bevatten toch daarom genoeg belangrijks en zijn ook nu nog het lezen waard. De billijkheid eischt daarbij te bedenken, dat de schrijver zijne bronnen doorgaans niet kon controleeren, zoodat hij, waar wantrouwen bij hem rees, ze ongebruikt had moeten laten, waarmede hij ook al niet verder kwam. In sommige gevallen kon er bij Brandes niet eens twijfel aan de juistheid zijner gegevens opkomen. Hoe kon hij b.v. weten, dat bij de vertegenwoordigers van den typischen klank der 1ste V. d. Tuuksche Klankwet in het Tomboeloe'-sch ook de *hamzah* had moeten genoemd worden, daar zijne bronnen van het bestaan van dien klank in het geheel geen melding maakten?

Over het Javaansch is Brandes bizonder uitvoerig (bl. 72—106), en dat, terwijl er nog geen Oud-Javaansch Woordenboek bestond. Vooral de vergelijking der taalsoorten in het Javaansch heeft blijkens zijne uitvoerige behandeling ook van dit onderdeel (bl. 79—95), reeds in zijn studententijd zijne aandacht bezig gehouden. Later is hij ook veel blijven doen om dit onderwerp systematisch bestudeerd te krijgen.

Van de andere talen die hij binnen den kring van zijn onderzoek heeft getrokken, hebben hem vooral de Filippijnsche talen geboeid. Dit is o. a. te bemerken aan N° XIX zijner stellingen, waarin hij het betreurt „dat bij de Wet op het Hooger Onderwijs ... geen der Philippijnsche talen of het Bataksch is verplichtend gesteld". Maar vooral in den „Aanhang" op zijn Proefschrift (bl. 149—179) bespreekt Brandes telkens de Filippijnsche talen en toont daardoor te zijn geboeid wegens het overvloedige taalkundig schoon en het leerzame van het rijke spraakkunstig materiaal dezer talen. Al zal de hulp van zijn Promotor hem hierbij krachtig gediend hebben, dit Aanhangsel van Brandes' Dissertatie legt een onwedersprekelijk bewijs af voor de snelheid van zijn blik op taalverschijnselen, want de spraakkunsten der *Patres Grammatici*, uit welke men zijne kennis van de Filippijnsche talen moet putten, zijn voor het grootste deel noch helder, noch overzichtelijk, noch volledig. Het aanhangsel op zich zelf legt weder een proeve af van Brandes' zucht om dat wat hij eenmaal in behandeling heeft genomen, niet spoedig weder los te laten, maar het te beschouwen van alle zijden aan welke het toegankelijk is. De „Aanhang" is n.l. een onderzoek naar de beteekenis en de strekking eener opmerking door Brandes in het hoofddeel van zijn Proefschrift gemaakt, omtrent de overeenkomst die tusschen het Boegineesch, Makassaarsch, Madoereesch, Maleisch en Bataksch bestaat en die hem het eerst duidelijk werd toen hij zag dat zij, in tegenstelling tot hunne verwanten, als typischen klank van de 1e V. d. Tuuksche wet alle *r* vertoonen. Al zou hij zich, vooral in een proefschrift, hebben kunnen tevreden stellen met bij zijn eigenlijk onderwerp te blijven, hij wilde na afloop zijner eigenlijke taak ook nog eens onderzoeken of genoemde talen ook nog in andere opzichten nauwer verwant zijn. Bij het lezen van dit aanhangsel bemerkt men dat de stof den bewerker overstelpt heeft. De reduplicatie behandelt hij nog eenigszins uitvoerig, maar in de volgende hoofdstukken vindt men meer eene opeenhooping van bizonderheden, dan geregelde behandeling die tot verklaring leidt. De laatste twee hoofdstukken zijn zelfs zeer kort gemaakt. Toch heeft de schrijver genoeg gedaan om de aandacht op de door hem aangestipte verschijnselen te vestigen, en heeft hij zich gelukkig weten vrij te houden van toe te werken naar de uitkomst die hij zich had voorgesteld, n.l. het aantoonen der nadere verwantschap van de bovengenoemde talen op het stuk van reduplicatie en eenige voor- en invoegsels.

Brandes' eerste arbeid is een boek dat nog lang zal gebruikt worden; een boek hetwelk zoo vol materiaal zit, dat men er een register op wenscht; een boek dat prikkelt tot onderzoek, doordat het zelf een groot aantal kwesties aanroert, waarvan vele ook nu nog kwesties zijn en andere later

door hem nader tot hare oplossing zijn gebracht; een boek dat den schrijver doet kennen als een man vol geestdrift voor zijne studie en met groote bekwaamheden toegerust, die zich zelf de taak oplegt om volledig en nauwkeurig te zijn en er niet tegen op ziet om ook met min deugdelijk materiaal te werken. De gebreken van het werk hangen met de deugden van den schrijver ten nauwste samen. De zucht naar volledigheid en nauwkeurigheid maakt den stijl overladen en daardoor vermoeiend, zelfs onduidelijk, terwijl de inhoud ook dikwijls overvuld is van bizonderheden die als eene niet in toom gehouden menigte op den lezer afkomen en hem in verwarring brengen. Trouwens de stof lag opgehoopt en de weinige arbeiders moesten haar hanteeren, zoo ruw als ze daar lag. De meeste doctorandi zouden voor eene taak als BRANDES zich heeft gegeven, zijn teruggeschrikt en haar in ieder geval niet zoo uitgebreid hebben behandeld, maar hun onderzoek minder omvangrijk hebben gemaakt, waarschijnlijk niet zoozeer om hunne lezers, als wel om zich zelf te sparen. BRANDES heeft het tegenovergestelde gedaan.

Na zijne promotie in Juni 1884 heeft het tot 1886 geduurd, eer hij weder een onderwerp is gaan behandelen dat buiten den kring lag van het Javaansch, waaraan hij zich sedert zijne aankomst in Indië als van zelf genoopt had gezien zich te gaan wijden. Dit tweede stuk van taalvergelijkenden aard is eene „Inleiding op de Maleisch-Kissersche Woordenlijst van den Heer N. RINNOOY", destijds hulpprediker ten dienste der Inlandsche Christengemeenten op de eilanden Roma en Kisser. Het is in zijn geheel slechts 15 bladzijden groot en te vinden in Deel XXXI van het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde van 't Bataviaasch Genootschap, van welk tijdschrift Dr. BRANDES toen redacteur was.

Hij begint met aan te knoopen aan een gedeelte van zijn Proefschrift en neemt de hem hier gebodene gelegenheid te baat, om eene belangrijke uitspraak aldaar gedaan (ook door hem in de 2de en 3de stellingen achter zijn Proefschrift geformuleerd) omtrent de verdeeling der Indonesische talen in eene Westelijke en een Oostelijke afdeeling, nader toe te lichten en beter te omschrijven. Vervolgens komt hij tot de groep waartoe het Kissersch behoort en weidt nog even uit over het Lettineesch, van welks merkwaardige klankwetten hij reeds een indruk had gekregen bij het samenstellen van zijn Proefschrift. Men zie de Noot op bl. 156 aldaar.

Na eerst het een en ander over klankveranderingen van het Kissersch te hebben gezegd, treedt BRANDES in eene uitvoerige beschouwing van de aanhechting en voorvoeging der persoonlijke voornaamwoorden aan werkwoordelijke en naamwoordelijke stammen. Dit geheele betoog is geschreven met eene zekere soberheid en gaat recht op het doel af, zonder uitweidingen die op zijpaden voeren. Het is waarschijnlijk de beperktheid der voorhanden stof (de Woordenlijst-zelf en de aanteekeningen van den heer RINNOOY) die Dr. BRANDES tot deze matigheid dwong, maar het artikel is daardoor dan ook des te meer overzichtelijk geworden en laat zich des te beter lezen. En toch kan men er op aan, dat van de te bewerken stof gemaakt is wat er van te maken was.

Na 1886 is er van BRANDES niets verschenen op taalvergelijkend gebied vóór 1894. In dit jaar heeft hij uitgegeven eene „Toelichting tot de Schetstaalkaart van Celebes, samengesteld door den Heer K. F. HOLLE", in de Notulen van het Bataviaasch Genootschap 1894, Bijlage II (bl. XV—XXXIV). De kaart zelf is te vinden in het Koloniaal Verslag van 1894. Het schrijven van eene toelichting bij deze kaart was zoo min gemakkelijk als aangenaam. De kaart en de toelichting zijn gemaakt met juiste gegevens wat betreft de Minahassa, en het aangrenzend deel van het N. schiereiland, tot en met het taalgebied van het Gorontaleesch, verder het Z.W. schiereiland van Celebes en de Mandarsche landschappen. Dit gedeelte van de kaart is dan ook goed. Maar van de rest moet men zeggen dat zij geheel onbetrouwbaar is. De gegevens die den samensteller en den schrijver der Toelichting ten dienste stonden, waren onjuist, onvolledig en onduidelijk. Ook de plaatsnamen zijn zeer onnauwkeurig weergegeven. Dit alles heeft Dr. BRANDES wel degelijk gevoeld en hij heeft gedaan wat hij kon; maar hij zou aan het werk nauwelijks lust hebben gehad, indien hij ten volle had geweten, met wat voor gegevens hij moest arbeiden. Des te méér mag men het prijzen, dat Dr. BRANDES, waar hij op bl. XXXII en XXXIII zijne conclusies trekt, ter dege goed

heeft onderscheiden wat betrouwbaar was en wat het niet was, en, door zich met het laatste niet in te laten, tot juiste gevolgtrekkingen is gekomen.

In hetzelfde jaar heeft Dr. BRANDES nog eene taalkaart vervaardigd van de Minahassa, op vrij groote schaal (1 : 375.000), die uitgegeven is door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Deze kaart is zeer fraai en duidelijk uitgevoerd en tot in kleinigheden nauwkeurig, volgens de gegevens den samensteller uit de Minahassa toegezonden. Het gedeelte van de Schetstaalkaart van Celebes dat de Minahassa omvat, is eene verkleinde wedergave van deze kaart.

Niet voor 1902 heeft Dr. BRANDES na het laatstgenoemde werk, weder iets uitgegeven van taalvergelijkenden aard. In dit jaar is n.l. van zijne hand verschenen een opstel in den Feestbundel „Hommage au Congrès des Orientalistes de Hanoi, de la part du Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen", en wel op bl. 45—52 onder den titel „Une forme verbale particulière du Toumbulu". Het is eene behandeling van de wijze waarop het Tomboeloe'-sch, de meest ouderwetsche der Minahassa-talen, het perfectum omschrijft van de instrumentaal-passieve vormen, die geen eigen vorm voor het perfectum hebben. Het onderwerp is belangrijk genoeg en Dr. BRANDES' behandeling van de stof doet die belangrijkheid duidelijk genoeg uitkomen, maar het onderwerp is, op de keper beschouwd, een dat men eerst kan behandelen als men oefening heeft gekregen in het practisch gebruik der taal. Nauwkeurige bestudeering zijner gegevens en eigen scherpzinnigheid kunnen bij een onderwerp als dit toch niet vergoeden wat practische oefening vermag te schenken, vooral als de gegevens, zooal niet gebrekkig, dan toch in ieder geval lang niet volledig zijn.

Een jaar later reeds is zijn laatste taalvergelijkende studie verschenen; een opstel over het invoegsel *-in-*, in den Feestbundel uitgegeven ter eere van Prof. Kern in 1903 (bl. 199—204), onder den titel: „Het infix *in* niet een infix om passieve vormen te maken, maar de tijdsaanwijzer om aan een vorm de waarde te geven van een gedecideerd afgeloopen handeling". Hier wordt op eene wijze, zoo bondig en helder als men van BRANDES nauwelijks zou durven verwachten, met geheel voldoende en duidelijk gegroepeerde gegevens, de geheele geschiedenis van het invoegsel *-in-*, voorzoover die met de thans beschikbare gegevens nog is na te gaan, in het licht gesteld en op die wijze de oorspronkelijke functie van dit voorvoegsel-invoegsel duidelijk gemaakt. BRANDES was hier genoodzaakt een afgerond stuk te schrijven en mocht slechts over eene beperkte plaatsruimte beschikken; hij heeft zich deze beperking laten welgevallen, om daardoor dan ook zijn onderwerp meer intensief dan breed uitweidend te behandelen. Het opstel maakt den indruk van te zijn vervaardigd met materiaal dat schrijver reeds geruimen tijd onder zich had, waarover hij dikwijls heeft nagedacht en dat hij ten volle in zijne macht had. Het is verschenen op een oogenblik waarop de studie der Minahassische talen weder een stap vooruit had kunnen doen, en ten slotte is het de voortzetting en de beëindiging van een hoofdstuk in het aanhangsel van zijne dissertatie. In dit aanhangsel had Dr. BRANDES zich min of meer een werkprogram voorgeschreven, in de gedachte dat het hem zou gegeven zijn de daarin nog slechts voorloopig behandelde onderwerpen later breeder en nauwkeuriger uit te werken. Het heeft, helaas! niet zoo mogen zijn. Zoowel door de omstandigheden die hem riepen tot de beoefening van het Javaansch in zijn vollen omvang, als door zijn vroegtijdig overlijden, heeft hij de door hem in den aanvang van zijn optreden reeds voorloopig behandelde onderwerpen niet meer kunnen afwerken, maar die taak aan zijne opvolgers overgelaten.

Voor hen die na hem komen heeft hij het pad geëffend. Door zijn breed opgezet onderzoek heeft hij tal van onderwerpen onder de aandacht der taalbeoefenaars gebracht en in zijne latere opstellen is hij ook begonnen die afzonderlijke kwesties te behandelen en af te ronden. Ook hiertoe heeft hij dus den weg gewezen. Van zijn werk als taalvergelijker zal eene opwekkende en aansporende kracht uitgaan, zoolang totdat alle door hem aangeroerde taalkundige vraagstukken zullen zijn opgelost of althans tot hunne oplossing nader gebracht. En het zal nog zeer lang duren eer wij zoover zijn. De onmiddellijke invloed van BRANDES zal dus nog lang strekken.

Juist doordat hij in het begin het materiaal in vrachten heeft aangedragen, als ware het hem er slechts om te doen om het onder dak te brengen, opdat later hijzelf en anderen die het nauw-

keurig wilden bewerken, het zouden kunnen vinden, en evenzeer doordat hij nog gelegenheid heeft gehad om, tusschen zijne vele andersoortige werkzaamheden door, voorbeelden te geven voor het bewerken van kleine deelen uit zijn grooten voorraad, heeft hij voor langen tijd den weg gewezen.

De geestdrift waarmede hij daarbij heeft gewerkt, was, niet minder dan zijne groote kennis en scherpzinnigheid, de tot voortwerken en verder zoeken aandrijvende kracht. Oók als beoefenaar van de vergelijkende studie der Maleisch-Polynesische talen blijft Brandes daardoor een onzer invloedrijkste voorgangers.

Bergen bij Alkmaar, Juli 1908. N. ADRIANI."

II. *Brandes als Hindoejavaansch historicus.*

De overgang van het ruime Indonesische tot het speciale Hindoejavaansche gebied zou BRANDES, behalve door zijn ambt en zijn wonen in 't centrum Batavia, worden vergemakkelijkt, deels zelfs voorbereid door de twee mannen die hij in ons Indië toen vond als studiegeesten van zijn partuur: VAN DER TUUK, en HOLLE.

VAN DER TUUK, die wonderlijke kwant vol ongebondenheid en genialiteit en verindisching en trischheid, een vat vol tegenstrijdigheids, maar een vat van oorspronkelijken inhoud. Verwilderd, ruw, met zijn bandeloosheid vaak te koop loopend, maar vol gist en geest. HOLLE, de rustige, edelaardige autodidact, de Vriend des Landmans, zooals zijn eigengekozen auteursnaam vertaald luidde, die daar boven op zijn land Waspada, hoog op de berghellingen, de Indische natuur in al haar grootschheid overzag, te midden der tuinen met milde camelia-achtige bloemen van duizenden theestruiken. Scherper contrast tusschen twee Indologen-*pur-sang* is wel niet te droomen! Contrast van mensch, van omgeving, van uiting, van alles. Mijzelven, wien het voorrecht geviel bij 't eerste komen op Java in einde '85 een drietal dagen op Waspada door te brengen; en drie jaren daarna op Bali den zonderling van een VAN DER TUUK talrijke keeren te bezoeken, om uit zijn mond allerlei tintelende dingen te hooren en op te schrijven; — mijzelven staat dit scherp contrast voor den geest zóó als BRANDES in veel korter tusschenpoos het ervoer.

Want nauwelijks te Batavia aangekomen, gingen hij en zijn vrouw in December een bezoek brengen aan KAREL HOLLE op diens theeland boven Garoet in de mooie Preanger, nadat een brief van 29 Nov. '84 aan BRANDES den besten weg had gemeld om te Waspada te komen, met dezen slotzin: „Men reist hier nog niet als in Europa"; en met het eerste antwoorden ook van HOLLE op de toezending van BRANDES' Proefschrift, met dit kenschetsende slot: „Heeft de heer Van der Chijs u ook verteld hoezeer ik met uw boek en uw richting was ingenomen? Eindelijk, zei ik, gaan we de ware richting op!"

Voelt men hier de taal van den ouderen, veel minder-onderlegden, maar rijperen autodidact tot den jongere met groote vóórschool, goede beloften, doch zonder ervaring nog, — tot VAN DER TUUK was in de eerste jaren de verhouding gansch anders. Tot VAN DER TUUK zag BRANDES óp, en terecht; daargelaten nog het zeer persoonlijke, dat, zooals hiervoren verhaald is, het „beeld" van dezen Indischen taalgeleerde een zeer groote factor was geweest in het besluiten tot zijn studie-overgang, weleer te Amsterdam.

Overvloedig blijkt die eerbied, niet enkel uit zijn Proefschrift, dat één doorloopende hulde is aan VAN DER TUUK, „als de(n) grondlegger der wetenschappelijke Maleisch-Polynesische taalvergelijking" (p. 7), naast en nevens hulde aan „de onwaardeerbare voorlichting, leiding en hulp van Prof. Dr. J. H. C. KERN, mijnen hooggeschatten Promotor" (p. VII van het „Aan den Lezer"), — maar vooral niet minder uit de brieven die BRANDES vóór zijn gaan naar Java en kort na zijn aankomst te Batavia aan VAN DER TUUK schreef. Nauwelijks had hij zijn Proefschrift te Leiden in Mei afgesloten, of hij zond naar Bali een schrijven om zich „te introduceeren" als „*tiro*" bij dengene, „bij

wien ik vooral ter school heb meenen te moeten gaan". [1]) En nog geen paar weken te Batavia aangekomen, of, dd. 30 Oct. '84, zond hij weer een brief, waarin hij dit zeer karakteristieke meldt: „dat het plan bestaat, dat ik, vóór ik mij hier aan het werk zet, U op Bali een bezoek zal komen brengen om mij persoonlijk met U te onderhouden over mijn plan de campagne. Ik twijfel niet, of, zoo gij mij met uwe hulp ter zijde zult willen staan ik mijn doel „te stappen in uw voetspoor" zoo veel te gemakkelijker zal kunnen bereiken. Ook mijn streven zal zijn, zoo goed als 't uwe en dat van Prof. Kern, om het Oud-Javaansch voor zoover mij dit mogelijk zijn zal te doorgronden. De uitbreiding die ik aan mijne studiën van de Archipel-talen gegeven heb, is louter en alleen met dat doel geschied".

Het antwoord van VAN DER TUUK was in diens gewonen trant: het wit gelaten deel op des anderen briefpapier vulde hij met zijn niet-aanmoedigende antwoordzinnen, zooals deze: „Te Mechelen [de bekendste Javanicus op Java toenmaals] zou hier bij mij zijn intrek komen nemen. Ik heb hem getoond, hoe slecht ik behuisd ben (heb geen logeerkamer, omdat ik hier inderhaast een bamboehuis moest laten opzetten en niet vooruit kon weten, dat ik hier zoolang zou moeten blijven). Gij zult er berouw van hebben op Bali te komen"; en meer van dat slag. Een ongedateerde briefkaart, even later, was een beetje schappelijker: „Zooals ik U vroeger schreef, ben ik er niet op ingerigt, om U bij mij te logeren, maar ik heb een rustbank kunnen krijgen en kan in mijn voorgalerij een vertrekje maken. Wilt ge het daarmeê voor lief nemen, dan kunt ge bij mij Uw intrek nemen. Ik verneem, dat de Resident Hoos U geschreven heeft; is dat om U te logeren? Ik weet, dat het U hier niet bevallen zal, vooral, daar gij getrouwd zijt."

Maar BRANDES liet zich niet afschrikken, ging in begin Jan. '85 via Panaroekan naar Boelelenq, en bleef volle zes weken op Bali logeeren, eerst bij resident Hoos, maar weldra toch bij zijn wonderlijken „gastheer", om in Maart terug te zijn bij zijne vrouw, die hem in 't Bĕsoeki'sche bij familie wachtte. De uitslag was geweest zooals ieder kon voorspellen die VAN DER TUUK en BRANDES kende: rijk aan indrukken, nieuwe prikkels, gistende gegevens kwam BRANDES van 't bamboehuis en den stofboel waarin zijn gastheer placht te leven, meer dan twintig jaar lang, terug; maar met een gestel dat een heelen duw had gekregen door den scheepskost dien VAN DER TUUK, zelve een soort van „stuurman in de groote vaart, met taalgenie" gewoon was zich en anderen als versnapering voor te zetten; zooals hutspot uit blik, worst, en dergelijke Compagnie's-victualie. Zelve heb ik ééns bij bij VAN DER TUUK „ontbeten", en dadelijk gezworen dàt nooit weer te doen. BRANDES was een week of vier blootgesteld aan dit régime, en kwam met zijn tenger persoontje en met zijn — zooals veel later eerst is gebleken — tot tuberculose geneigd gestel als een half mensch maar terug. Eene aandoening van den blinden darm kwelde hem, zonder dat de geneesheeren zich dit toen bewust waren. Hij heeft drie volle jaren noodig gehad (deels door op een rustbank te liggen studeeren), om deze Van der Tuuksche voedingswet weer in harmonie te brengen met diens beide Klankwetten. [2])

Want BRANDES was een, op het oog ten minste, zwak man, bleek, tenger, klein; op het

[1]) De aanhef van dezen brief dd. Leiden 25 Mei 1884, die in dubbel concept voor mij ligt, is te kenschetsend om hem niet terug te geven: „Hooggeachte Heer! Toen ik nu eenige jaren geleden, — ik was nog gymnasiast, — een mijner leermeesters, dien ik vermoeden mag dat bij U wel bekend zijn zal, Dr. J. Roos, bij herhaling gedurende zijne lessen, waar deze den Oost betroffen, uwen naam hoorde noemen, kon ik niet vermoeden dat ik mij te eeniger tijd zetten zou tot het schrijven van eenen brief aan U gericht. Mijne carrière scheen een geheel andere richting uit te liggen. Thans, zooals ik hoop aan den avond van mijnen studententijd staande, voel ik mij gedrongen, nog vóór ik voor het publiek treed, mij tot U te wenden, en eenige oogenblikken van uwen tijd in beslag te nemen ten einde mij bij U te introduceeren."

[2]) Een goede schets van VAN DER TUUK uit 1881 gaf Dr. J. JACOBS in zijn „Eenigen tijd onder de Baliërs", Batavia 1883, p. 10—11: „Iederen avond kan men hem de wandeling zien maken van zijn huis naar het zeestrand (*Pabéan*) op bloote voeten, blootshoofds, in slaapbroek en kabaija, en met den onafscheidelijken ruwhouten knuppel van verscheidene kilo's zwaar in de hand .... Zijn huisraad is niet meer dan het allernoodzakelijkste .... Op den vloer, op stoelen, tafels, kisten en planken liggen lijvige folianten, oude handschriften en dito beschrevene lontarbladeren in onbevallige wanorde dooreen en 't is te verwonderen, hoe hij uit die wanordelijke verzameling steeds het verlangde zoo spoedig weet voor den dag te brengen; de vrees, dat eene vrouw zou trachten meer regel en orde in zijne huishouding te brengen, is, volgens zijn zeggen, de eenigste reden, dat hij zulk een verstokt coelibatair is. Een ongenietbaar mensch, onmogelijk voor de samenleving, een echte boekenwurm, meent ge. Ge vergist u; .... wanneer ge hem bezoekt is, als met een tooverslag, de heele geleerde verdwenen .... Wanneer er hoog bezoek ten huize van den Asst. Resident is, zooals thans het geval was, dan dompelt hij zich, zooals hij het noemt, voor eenige oogenblikken in de Europeesche beschaving, dat wil zeggen, hij trekt een pantalon en overhemd aan van twijfelachtige kleur, kleedt zich in een jas, die wat snit en wolligheid aangaat, alle air heeft van een erfstuk te zijn, dat

oog „om om te blazen". Toch was hij sterker dan hij leek; immers *taai*, zooals velen het zijn in wier overigens teer lichaam geestelijke hartstocht leeft. Levendig herinner ik mij nog hoe Mr. N. P. VAN DEN BERG — we lagen op de reê van Cheribon, vóór hij zou doorreizen met de boot naar Sĕmarang en ik aan wal zou gaan — in Jan. '86 de jonge nieuwe kracht roemde die het Bataviaasch Genootschap sinds een goed jaar rijker was geworden door BRANDES; doch er dadelijk aan toevoegende: „als we hem maar behouden...!" Juist twee maanden tevoren had ikzelve BRANDES te Batavia leeren kennen, waar hij mij, den „baar" en tourist, op de rijke Boekerij van het Bataviaasch Genootschap tegemoet was gekomen en eenigszins wegwijs had gemaakt met eene welwillendheid, die ik niet vergeten kon. In September daarop begon onze correspondentie, welke eerst eindigen zou met zijn dood, twintig jaar later.

Bleek hij dus taaier van gestel, dan ieder gedacht had — ondanks dit dadelijke sukkelen, wat een half jaar verblijfs te Gadok (boven Buitenzorg) vorderde —, zijn werkkracht ging zich dadelijk openbaren in veelheid en verrassing. Zijn éérste arbeid was een herinnering aan 't verblijf op Bali, in samenwerking met VAN DER TUUK: „Transcriptie van vier oud-Javaansche oorkonden op koper gevonden op het eiland Bali", in zichzelf nog pas een aanloop, die later verbeterd moest worden. [1]) Men voelt hier echter BRANDES groeien als Hindoejavaansch historicus. Want het jaar daarop, na zijn tweede linguïstische studie geschreven te hebben (zie blz. XI* hiervóór), kwam ook zijn tweede maar tegelijk éérste sprankelende arbeid op dat gebied, hetwelk vijftien jaar lang (1886—1901) zijn eigenlijk studieveld zou wezen: de ontsluiering van Java's oudheid door epigrafie, historie, en talenkennis.

Deze studie „Een Nâgari-opschrift gevonden tusschen Kalasan en Prambanan" van April 1886, maar vooràl de daaropvolgende „Een Jayapattra of acte van eene rechterlijke uitspraak van Çaka 849", in Sept. 1887 geschreven, [2]) geven de volle maat van wat BRANDES kon doen en verder nog zou doen. De „Jayapattra" is zoo te zeggen *zijn Proefschrift als Hindoejavanicus*. Hier is de *geleerde* door macht van feitenkennis en de *ontdekker* door scherpzinnigheid, gecombineerd, aan 't woord. Tevens.... is dit heele stuk eene dóórloopende weerlegging van wat hij in Stelling XIII van zijn Proefschrift in 1884 beweerd had: „De invloed der Hindu-beschaving in den Archipel moet reeds dagteekenen van vóór den tijd, dat de naam Java in het Westen bekend werd"! Integendeel, pleit hij nu in 1887, en terecht; of, zooals hij het hier formuleert: „Thans nu geconstateerd kan worden dat de *eigenlijke* Hindu-invloed niet begonnen is in het begin van onze jaartelling, maar ongeveer

---

hij als reliquie bewaart, trekt schoenen aan, die de helft te groot zijn, neemt zijn onafscheidelijken knuppel en gaat zijne opwachting maken. Doch hij is nauwelijks gezeten, en ge hebt nog ter nauwernood zijne patriarchale buitenzijde kunnen opnemen, of ge vergeet door zijne geestige kwinkslagen en talrijke anecdotes, dat de snit van zijn jas wat antediluviaansch, een winkelhaak in een zwart kleedingstuk met een witten draad genaaid is.... Doch de tijd vliegt om in zijn gezelschap en telkens wanneer men hem ontmoet, leert en profiteert men van hem."

Tot zijn wonderlijke uiterlijke verschijning behoorde nog zijne grove, rauwe stem, en zijn zonderlinge varkens-oogjes; als geboren uit een Holl. vader, Mr. S. VAN DER TUUK, en een uit Malaka herkomstige creoolsche moeder, LOUISE NEUBRONNER, had hij zelf iets van den Creool (d. i. den in Indië uit zuiver-Europeesche ouders geborene). De twee eenige foto's die van NEUBRONNER VAN DER TUUK († 17 Aug. 1895 in 't hospitaal te Soerabaja) bestaan, waar hij zit voor zijn typisch bamboehuis (even boven Singaradja, aan de Oostzijde van den weg), èn waar hij (met zijn knuppel!) staat op het binnenhof van den tempel te Soekasada, berusten in de Koloniale Bibliotheek te 's-Gravenhage. Verg. zijn levensbericht door Prof. KERN in den Ned. Spectator van 1894, p. 319—320, met de belangrijke aanvullingen daarop van Dr. W. DOORENBOS, p. 335—337; en voorts Dr. H. H. J[UYNBOLL] in Encycl. v. Ned.-Indië, IV [1905], p. 443—444. — Tot het uiterlijk van zijn omgeving behoorde nog de duimdikke stof, waaronder boeken en handschriften bij hem gedompeld lagen; alléén bij den kunstschilder J. PH. KOELMAN te Rome had ik in 1879 een nog ontzettender stof-huishouden gezien dan in 1888 bij VAN DER TUUK.

[1]) Tijdschr. Bat. Gen. XXX (1885), p. 603—607, met transcriptie der 4 opschriften, uit het bosch Blantih (Bangli), op p. 607—624. Een dikke fout daarin — het verrekenen van Çaka-jaren op onze jaartelling, door bijvoeging van 87, in stede van 78 jaren (zie p. 606) — werd door BRANDES pas gesignaleerd in Notulen Bat. Gen. 1888, p. 51—52. Aangezien deze zelfde fout alreeds te vinden is in BRANDES' brief dd. Boeleleng 8 Maart '85 (zie Notulen Bat. Gen. 1885, p. 59), waarin hij de vondst der inscripties aan 't Bestuur van het Bataviaasch Genootschap meldde, terwijl hij nog bij VAN DER TUUK logeerde, blijkt hieruit tevens dat VAN DER TUUK slechts oppervlakkig in epigrafie belang stelde. — De eerste *meesterlijke* studie op dit gebied van BRANDES kwam in 1889: „De koperen platen van Sĕmbiran (Boeleleng, Bali), oorkonden in het oud-Javaansch en oud-Balineesch", Tijdschr. Bat. Gen. XXXIII (1890), p. 16—56; rijk aan nieuws, aan studie en aan scherpzinnigheid.

[2]) Resp. in Tijdschr. Bat. Gen. XXXI (1886), p. 240—260; en op. cit., XXXII (1889), p. 98—149. — In het stuk over het Nâgari-opschrift van Kalasan (zijnde de stichtings-oorkonde van Tj. Kalasan), moet op p. 248, 249 en 254 telkens 700 Çaka en 778 A°. D. gelezen worden (*niet* 701, en 779).

zeven eeuwen later, hebben wij een vast punt gekregen, en vandaar zal men moeten beginnen zoowel waar men de Javaansche maatschappij zal willen verklaren naar wat zij later is geworden, als waar men zal verlangen op te sporen wat zij was toen de Hindu's hier voor het *eerst* kwamen, en ik vermoed.... dat... men zal genoodzaakt zijn zelfs aan te nemen dat de maatschappelijke toestand van de Javanen althans, reeds in dien overouden tijd, een meer ontwikkelde moet zijn geweest dan men tot nog toe heeft meenen te mogen veronderstellen" (l. c. p. 122).

De zin is lang, ondanks de bekorting die ik aanbracht; de woordvoeging ook herhaaldelijk slordig. Met den vorm heeft BRANDES het van den aanvang tot het einde te kwaad gehad. Er mee „geworsteld" heeft hij niet; want, had hij dat wezenlijk gedaan, dan zou hij tot meer beknoptheid en minder afdwalen, tot strengheid en inperking zijn gekomen. Maar hij bleef *schrijven* zooals hij gewoon was te *praten*, eenigszins in doceerenden trant; en hij miste het gevoel voor stijl, dat vanzelf ook tot eigen kritiek brengt. Maar wat hij boven wilde zeggen, is volstrekt duidelijk; en men ziet, hoe hijzelf in 1887 de beste *opponens* nu was van wat hij in 1884 „gesteld" had! Toen echter verkeerde hij nog onder invloed van Leidsch-Indologische tradities, nu had hij uit eigen oogen leeren kijken. Zijne Djajapattra-studie is inderdaad een dóórloopend, zelfs meermalen nu te ver loopend eerherstel van de beteekenis der Javaansche beschaving vóór de komst der Hindoes. [1])

Nu had hij zijn eigen weg ook gevonden; hij was zichzelf tevens bewust geworden. Hij wist dat hij méér vermocht, méér geleerdheid had eenerzijds, méér scherp vernuft vooral ook daarnevens dan wie ook in ons Indië toentertijd; VAN DER TUUK inbegrepen. En VAN DER TUUK wist dat zelve evengoed, al zeide hij het niet. Maar merken liet hij het wèl; want toen ik in Oct. en half Nov. '88 op Bali was, hóórde ik hoe hij Prof. KERN boven zich achtte, en voluit, zonder kijf; maar *peilde* ik tevens hoe hij BRANDES toch ook boven zich voelde, al wilde hij 't zichzelf niet bekennen. En BRANDES voelde zich toen óók; want vlak achter zijn „Jayapattra"-studie van Sept. '87 staat gedrukt.... zijn kritiek van Oct. '87 op Prof. VREEDE's „Kantteekeningen". En die was bitter; zie slechts daarstraks!

* * * * * * * * * *

Het kan de bedoeling niet wezen een voor een BRANDES' studiën op Hindoejavaansch-historisch terrein na te gaan. Het is hier slechts te doen om een algemeen beeld, met hier en daar het verwijlen bij iets bizonders. Nu het bizondere zijn deel heeft gehad, vraagt het algemeene om afschetsing.

Allereerst moet dan geroemd de kracht waarmede BRANDES zich wierp op dat veelbelovend maar moeielijke materiaal waarvoor hij te Batavia de éénige vakgeleerde was: *de Hindoejavaansche Epigrafie*. Alléén COHEN STUART had daarin ter plaatse gearbeid, en in 1875 de „Kawi oorkonden in facsimile; met inleiding en transscriptie" te voorschijn gebracht, het eerste epigrafische boekwerk — en tot heden, ruim 30 jaar later, het laatste! — dat Nederlanders gegeven hebben over Java's Oudheid. [2]) Doch COHEN STUART was reeds in Febr. 1876 te Batavia overleden; de bescheidene, te-voorzichtige, ernstige geleerde, wiens dood door niemand meer dan door BRANDES-zelven betreurd werd. HOLLE was liefhebber in deze richting; VAN DER TUUK eigenlijk ook; de eenige andere, die warm voor epigrafie voelde, en ook ten volle er de kennis en scherpzinnige vasthoudendheid voor bezat — vasthoudendheid, welke juist aan VAN DER TUUK in *deze* richting ontbrak! — was KERN ten onzent. Doch BRANDES stond alleen als Indisch epigraaf in Indië-zelf.

[1]) Hierin wordt toch op p. 122—123 als *niet* aan de Hindoes ontleend door BRANDES gesteld: 1°. De *wajang*; 2°. de *gamelan*; 3°. een eigen metriek; 4°. het batikken; 5°. de bewerking der metalen; 6°. een muntstelsel; 7°. betrekkelijk veel scheepvaartkunde; 8°. astronomie; 9°. de *natte* rijstbouw; 10°. een zeer geordende staat van bestuur.

Omtrent 4° is de stelling zeker onjuist; het batikken was oudtijds op Java beslist van de Koromandel-kust herkomstig; doch dit kon BRANDES moeilijk in 1887 reeds weten. Ook op onderdeelen der 9 andere punten is heel wat af te dingen. Maar het verrassend-nieuwe en het sprankelend-rijke, tevens veelszins juiste van deze studie blijft tot op heden onaangetast.

[2]) KAREL HOLLE niet te na gesproken! Doch diens „Tabel van oud- en nieuw-Indische alphabetten. Bijdragen tot de palaeographie van Ned.-Indië", Batavia—'s Hage 1882, was, zooals de titel reeds aangeeft, een vergelijkend *abecedarium*, een allereerste begin dus maar. — Men mag ook niet vergeten dat COHEN STUART bij zijn Kawi-oorkonden géén vertalingen had toegevoegd, om de afdoende reden, dat hij dat in 1875 nog niet behoorlijk zou hebben *kunnen* doen wegens de toen nog gebrekkige bekendheid dier taal; doch zijn Inleiding (dd. Leiden, 6 Mei 1875) is meesterlijk.

Laat er dadelijk erkend worden dat BRANDES voor de Hindoejavaansche epigrafie *niet* gegeven heeft, wat men van hem verwacht had: een Corpus Inscriptionum Neerlando-Indicarum. Het Boek der Indonesische Epigrafie — want óók Sumatra, en Bali, en zelfs Borneo doen zwakjes mede met Java — moet alsnog samengesteld worden door een Nederlander, en zóó als dat ten volle behoort: met Facsimile, en Transcriptie, en Vertaling en samenvattende Inleiding. Dit Oostersche Oorkondenboek.... wanneer zal daartoe eens een begin worden gemaakt, in den trant b.v. der Epigraphia Indica van de Britten? In afleveringen dan liefst, om een *begin* te kunnen maken, een begin van samenvatting....[1])

Maar zoodra dat gebeurt, zal BRANDES' arbeid, in 1905 gesloten, en Prof. KERN's onverdroten dóórwerken, samen met COHEN STUART's ernstig aanvangen, de waardevolste voorarbeid blijken te zijn tot zulk Oorkondenboek. Want héél veel heeft BRANDES gegeven hiertoe; en veel méér nog heeft hij aangehouden tot later, waarvan weinigen maar weten.

Zijn eerste bijdrage was, naar BRANDES' trant, tevens zijn epigrafisch „Proefschrift". Immers de „Voorloopige Inventaris der beschreven steenen", dien hij reeds in begin 1887 toevoegde aan den degelijken „Catalogus der Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen", door W. P. GROENEVELDT toen uitgegeven (Batavia 1887), benevens tal van in dien Catalogus verspreide „Aanteekeningen omtrent de op verschillende voorwerpen voorkomende inscripties", gaven te zamen een schat van nieuws over het Bataviasche materiaal, dat toen uit 53 beschreven steenen bestond; òngerekend de beschreven koperen platen, afprenten in papier van inscripties e. d., welke toen ter zijde bleven. De inleidende studie (p. 351—371) tot dien Voorloopigen Inventaris was een verrassing, een wetenschappelijk éérste overzicht van verstrooide gegevens die niemand te voren nog getracht had te overzien; en een eerste *indeeling* der feiten, waarvan het grootste stuk tot heden ongerept overeind staat. In haar soort een meesterlijke proeve dus.

Het blijft te bejammeren dat BRANDES op deze wijze niet, b.v. vijfjaarlijks, is voortgegaan.[2]) Want de beschreven steenen „stroomden" (als men dat zeggen mag) te Batavia toe, sinds hij de leiding had van het Bataviaasch Genootschap; absoluut de leiding voor epigrafie; in tal van takken der Indonesische wetenschap de leiding min of meer óók.

Maar dit deed Brandes *niet*. Want hier kwamen zijn eigenaardigheden hemzelven in den weg; zijn vele, zichzelf onverpoosd opstapelende, arbeid nog daargelaten.

[1]) Ik stel er prijs op hier te herinneren dat ik ditzelfde, in iets andere woorden, gezegd heb terwijl BRANDES leefde, 2 jaar ruim voor zijn dood. En wel in het opstel: „Een en ander over Tjandi Toempang" (Ind. Gids van Febr. 1903) aldus: „Alleen de epigraphen hadden [in het tijdvak vóór Juli 1901, het jaar van instelling der Oudheidkundige Commissie in Ned.-Indië] volkomen blijvend werk verricht, de geleerden die de inscripties hadden ontcijferd, welke zoo kwistig over Java verspreid zijn. Prof. KERN vóóraan; dan ook HOLLE, COHEN STUART, in een vroeger tijdvak ook reeds FRIEDERICH, voorts Dr. BRANDES-zelve voor een machtig deel, hadden de oorkonden der steenen gelezen, de „echte charters van Java" zooals Van Limburg Brouwer ze eens gelukkig genoemd heeft (1871); hadden de geschiedenis bewerkt die uit deze terug te vinden was, en daarmede dien arbeid verricht zonder welken alle archaeologisch onderzoek tasten in den blinde moet blijven. Alleen de noodzakelijke afsluiting van dit reeds zeer aanzienlijke werk laat nog op zich wachten: de uitgaaf van een Oorkondenboek, eene Epigraphia Neerlando-Indica, waarin al de tot nog toe gevonden documenten op steen en op koper gefacsimileerd worden, getranscribeerd, *én vertaald*; dit laatste vooral niet te vergeten, opdat de voor te zetten gerechten niet alleen voor de koks, maar wel degelijk, ja hoofdzakelijk óók voor de gasten bereid mogen wezen. Slechts enkelen toch hebben het voorrecht, behalve Sanskrit, ook Oud-Javaansch te verstaan; doch velen zijn er, die levendig belangstellen in die glansrijke vroegere geschiedenis van Java, waarvan de bouw- en beeldhouwkunst de edelste en meest tastbare uiting is gebleven" (l. c. p. 165—166).

En waar die term „Epigraphia Neerlando-Indica" werd gebruikt, stond eene noot, die ik mij veroorloof hier ook nog over te nemen: „Eene uitgave in den geest van de te Calcutta verschijnende Epigraphia Indica ware het meest aan te bevelen. Deze verschijnt in afleveringen, waarvan 8 een afgerond boekdeel met volgnummer vormen. Ook bij ons ware een periodieke uitgave te verkiezen boven eene uitgave *en bloc*, een Corpus, want anders... kunnen we nog wel jaar in jaar uit *blijven* wachten! Juist bij onzen zeer beperkten kring van Indische geleerden, zou een geleidelijke uitgave onzer Hindoe-Indische oorkonden veel sneller bereikbaar zijn. Men kan van Dr. Brandes maar niet alles tegelijk verwachten, waar hij al zóóveel om handen heeft!" (l. c. p. 166, noot 2).

In antwoord op dit laatste, zie BRANDES' particuliere mededeeling dd. 7 Maart 1903, hierachter op blz. XIX*, noot 1, aangehaald. — Trouwens, reeds dd. 9 Dec. 1898 had hij mij geschreven: „Het zoogenaamde corpus inscriptionum d. w. z. de afschriften van de opschriften, waarom het dan toch in de eerste plaats te doen moet zijn, ligt op eene aanvulling en collatie na gereed. Hoe zou ik anders over de opschriften kunnen spreken als ik deed en doe?"

[2]) Slechts in 1891 geheel en in 1896 ten deele is BRANDES aan dezen billijken wensch tegemoet gekomen. Immers in 1891 gaf hij bij Dr. VERBEEK's „Oudheden van Java" (Verh. Bat. Gen. XLVI), op diens verzoek, een nog altijd hoogst nuttige lijst van „Jaartallen der inscripties op Java" (p. 7—13); en in 1896 bij zijn eigen uitgave der Pararaton (Verh. Bat. Gen. XLIX, 1e Stuk) op p. 213—218 als Tabel VI een „Chronologisch overzicht over de jaren 1144—1400 Çaka = 1222—1478 A. D.

Wat die eigenaardigheden betrof, is eene al genoemd: zijn gebrekkige stijl. Vloeiend stellen was hem ontzegd; aan den anderen kant vloeide zijn geest òver van nieuwgevonden dingen. Zoo werd hij dan de „Notulen-schrijver bij uitnemendheid", die hij voor het Bataviaasch Genootschap geweest is, van zijn eerste optreden als vakgeleerde in April 1885 af [1]), tot zijn dood toe in Juni 1905. „Vastleggen" noemde hij dit opstellen van korte, àltijd interessante, en bijna altijd zelfs verrassende notities over tal van Hindoejavaansche onderwerpen. Als daar zijn: op Java gevonden inscripties, in Oudjavaansch of Sanskrit; handschriften en lontar-bladen, met Javaansche teksten, afwisselend van de 12e tot de 19de eeuw; Javaansch als taal; Javaansche teksten als hulpbronnen tot de Javaansche historie, naast wat ònze Hollandsche teksten daarvan leerden; tijdrekenkundige excursies, naar aanleiding der data van inscriptiën; excursies naar Javaansche documenten buiten Java, als Palembang, de Lampoengs, Bali; Maleische geschriften, vooral ook weer waar deze, romans als zij zijn, óók nog greinen van historie bewaard hadden; Indonesische filologie in den ruimsten zin, nu bij een taalkaart van Sumatra, dan bij een van de Minahasa; Nederlandsche historie van Java; dan vooral, in de laatste vier jaren, Hindoejavaansche archaeologie in den ruimsten zin. En als het waar is — en het *is* waar! —, dat de Notulen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen een verwonderlijk-rijke bric-à-brac-verzameling mogen heeten op Indonesisch gebied, dan is het vooral niet minder waar dat de jaren 1885—1904 (deelen XXIII—XLII) daarin het mééste glanzen, toen immers Brandes als Groot-Collectioneur daarin telkens vondsten en vernuft, aanwinsten en notities, telkens nieuwe schatten, groot en klein, van Indologisch en speciaal Hindoejavaansche wetenschap kwam aandragen.

Wie Brandes als Notulen-schrijver niet roemt, vergeet een stuk van zijn pittigste beteekenis! En wanneer het er eenmaal toe komt, om — zooals ik aan het slot dezer Herdenking niet nalaten wil met overtuiging aan te bevelen — zijne „Verzamelde Studiën" te gaan uitgeven, dan zal de bezorger dier uitgave een schat van belangrijke nota'tjes en nota's kunnen ontleenen aan die twintig jaar van „Notulen", gedurende welke Brandes de wetenschappelijke en steeds aanwezige „ziel" wezenlijk was van het Bataviaasch Genootschap.

Ik herhaal echter: had Brandes vijfjaarlijks gegeven wat hij in 1887 voor Groeneveldt's Catalogus ons schonk, n.l. een samenvatting van de sedert weer nieuw te Batavia aangewonnen beschreven steenen, dan had hij beslist beter en methodischer gewerkt. [2]) Ziedaar een fout van methode in iemand die veelszins zéér methodisch arbeidde, maar tevens den sterken drang voelde tot.... afroomen; waarbij de melk dan vaak onverwerkt bleef.

Dit was een tweede eigenaardigheid, gevolg van zijn levendig en onvermoeid vernuft, zijn onverpoosd studeeren, zijn dorsten naar méér ontdekken; maar gestijfd door zijn gemis aan vlotten stijl. Hij werd aldus „schrijver op de korte baan", daar de lange baan, het maken van boeken, zijn lust niet kon wezen. Zoo heeft hij *uit* en *in* zichzelf maar één Boek gemaakt, de Pararaton; het tweede, dat hij zoo te zeggen in zijn vuisten had, de Nâgarakrĕtâgama, liet hij helaas glippen. Gelukkig dat het woord „Monographie" voorkwam in de archaeologische opdracht van 1901, en hem als 't ware gedrongen heeft tot twee Boeken méér: de Beschrijving van Tjandi Djago; en dit boekdeel hier!

Maar wat hij achtergelaten heeft als epigrafischen schat bij zijn dood, daarvan weten maar weinigen. Immers deze schat rust te Batavia, tot de man zal komen die Brandes' arbeid voortzet.

---

[1]) Door zijn ziek-zijn te Gadok na de reis naar Bali (zie hiervóór blz. XV*) kon Brandes, die op 4 Nov. 1884 voor het eerst een Bestuursvergadering van het Bataviaasch Genootschap bijwoonde, en daarin benoemd werd tot Conservator der Hss. (Not. Bat. Gen. 1884, p. 116), pas weer die van 9 Juni 1885 bijwonen, waarin hij tevens benoemd werd tot Bibliothecaris van het Genootschap (Not. B. G. 1885, p. 83). Zijn eerste notitie (over de inscripties van het bosch Blantih op Bali) staat in Not. B. G. 1885, p. 59—60.

[2]) Ook dit heb ik tijdens het leven van Brandes niet voor hem verzwegen. In het in Mei 1903 verschenen art. „Sumatra (Geschiedenis)" (Encycl. van N.-I., IV) schreef ik: „Doordat de catalogiseering der beschreven steenen helaas *niet* wordt bijgehouden in de Notulen B. G., kan het nummer van het 2e steentje [van den berg Sorik Marapi in Mandaïling] niet opgegeven worden" (l. c. p. 202). — En particulier schreef ik hem daarbij dd. 19 Mei '03: „Verder een verzoek. Eigenlijk staat dit al afgedrukt op p. 202, noot 5 der 1e kolom van den Sumatra-geschiedenis-overdruk, die hierbij gaat: Geef toch, alstublieft, eens een korte aanvullende lijst van de diverse steen-inscripties, beschreven koperen platen enz. die sinds het verschijnen van Groeneveldt's Catalogus in het bezit zijn gekomen van het Bataviaasch Genootschap! Verheug ons daar nu eens mede!"

Want onder de door Dr. VAN RONKEL in Febr. 1906 opgemaakte „Lijst van wetenschappelijke aanteekeningen, nagelaten door wijlen Dr. J. L. A. Brandes" (Notulen Bat. Gen. 1906, Bijlage III), komt als n° 242, *a—d*, voor:

„N°. 242. a, b, c, en d. Vier bundels met transcripties van opschriften, waarvan de nummers 1—3 chronologisch gerangschikt."

Dit is de Voorarbeid van BRANDES voor het Ned.-Indisch Corpus Inscriptionum te zijner tijd![1])

* * * * * * * * *

Na de Hindoejavaansche Epigrafie, *het Javaansch in zijn historische vervorming*, als Oudjavaansch, Middeljavaansch, en Nieuwjavaansch.

Ik moet hier terrein betreden dat heelemaal geen eigen studieveld is. Hoogstens als liefhebber heb ik van tijd tot tijd eens over de heining mogen kijken, en toezien bij wat anderen daar ontgonnen en als vruchten verkregen. Wie het volgende dus ten deele mocht wraken als minder juist, misschien verkeerd, is van mijn Peccavi bij voorbaat verzekerd. Toch geloof ik sterk aan het nut van buitenstanders, al ware het enkel maar omdat *insiders* een begrijpelijke neiging hebben tot onder-onsjes te komen. De hoofdzaken hoop ik in elk geval naar waarheid en in juiste verhoudingen te kunnen zeggen.

De Grootmeester van het Oudjavaansch was en is Prof. KERN; de ontdekker en eerste ontginner — tevens naamgever — van het Middeljavaansch was BRANDES; de stichters der kennis van het Nieuwjavaansch zijn weleer een viertal geweest: GERICKE, WINTER, WILKENS, en Prof. ROORDA.

Uit deze weinige feiten volgen dadelijk eenige conclusies die eveneens feiten zijn: in het Nieuwjavaansch had BRANDES gedurende zijn leerjaren te Leiden (1879—'84) een heelen schat van kennis tot zijn beschikking, door anderen sinds juist een halve eeuw vergaard; in het Oudjavaansch vond hij eveneens toen te Leiden als *kenner* zijnen leermeester, Prof. KERN, welke toch „voor een goed deel uit plichtsgevoel" — de mooie opmerking is van BRANDES-zelven, zij het in een ander verband[2]) — sinds tien jaar, immers in 1871, gekomen was met zijn baanbrekende eerste studie over het „Kawi", gelijk men toen nog zeide;[3]) maar grijpend in de volheid der kennis van zijn voorgangers, en gebruikmakend ook van wat VAN DER TUUK sinds 1870 uit Bali allengs over het Oudjavaansch losliet, heeft BRANDES gedaan wat in het volgende drieledig geformuleerd zal worden.

In het Nieuwjavaansch heeft hij het verder gebracht dan wie ook der voorgangers, en heeft hij méér gelezen dan ooit een niet-Javaan van 't Javaansch gelezen heeft! Zijnen „ordinarius professor" in 't Javaansch, VREEDE, verre en verre achter zich latend, heeft BRANDES, als extra-

[1]) *Dit* ook is de nadere toelichting tot BRANDES' briefkaart dd. 7 Maart 1903, nadat hij den overdruk van mijn opstel over Tjandi Toempang in den Ind. Gids van Febr. 1903 (verg. hiervóór blz. XVII*, noot 1) ontvangen had: „Ik had nog iets in mijn [reeds verzonden] brief willen zetten, ... n.l. dit, dat de opschriften bij mij in transcriptie, op een betrekkelijk klein gedeelte na, in portefeuille in de kast liggen. Ik heb dit nooit verheimelijkt."

De spatieering is van mijzelven. Men ziet echter: *alléén transcriptie*. En dit werpt weer licht op hetgeen inderdaad BRANDES' voornemen reeds was in circa 1890, toen VERBEEK in de Inleiding tot zijn „Oudheden van Java" (Verh. Bat. Gen. XLVI; Batavia 1891, p. 3) kon schrijven — met volle voorkennis van BRANDES-zelven —: „weldra is van dezen geleerde een uitvoerige catalogus van alle tot nog toe bekende inscriptie's op steen en koper van Nederlandsch-Indië te wachten". En zie het slot der noot 1 op blz. XVII* zooeven, voor den toestand in einde 1898. —

Tot zijn in druk verschenen epigrafisch werk moet nog gerekend de „Nota betreffende de verzameling abklatschen van steenopschriften door het eerelid Dr. R. D. M. VERBEEK aan het Genootschap geschonken", Not. Bat. Gen. 1888, p. VII—XIX (Bijlage II), alsmede het opstel „Enkele oude stukken, betrekking hebbende op Oud-Javaansche opschriften en bewaard in de Rijks-Universiteitsboekerij te Leiden", Tijdschr. Bat. Gen. XLVII (1904), p. 448—460. Tot zijn ongedrukten arbeid (zie VAN RONKEL's lijst zijner wetenschappelijke nalatenschap) behooren nog N° 16: „Aanteekeningen over opschriften op [er staat: „of"] ringen", N°. 21: „Aanteekeningen over inscripties" (Not. Bat. Gen. 1906, p. XXVII), alsmede de N°s 187—189, gevende „Lijst(en) van bekende inscripties (met afteekeningen, en litteratuur)", ibid. p. XXXIII—XXXIV.

[2]) „Al blijft bij Kern ... het Hinduisme .... de hoofdzaak, voor zoover hij daar buiten gaat is het voornamelijk de Archipel en wat daar te vinden is, ... die en dat zich, voor een goed deel uit plichtsgevoel, zijn voorliefde verwerft." (Kern en de Archipel, Batavia 1903, p. 29).

[3]) „Kawi-studiën. Arjuna-Wiwâha, Zang I en II in tekst en vertaling met aanteekeningen en inleiding", 's Gravenhage 1871. Daarna volgde KERN's „Wṛtta-Sañc'aya. Oudjavaansch leerdicht over versbouw in Kawi-tekst en Ned. vertaling", Leiden 1875. Daarnevens dan COHEN STUART's „Kawi oorkonden" van 1875, straks reeds genoemd; HOLLE's „Tabel" van 1882; terwijl niet vergeten mag, dat VAN DER TUUK, na zijn korte „Note on the relation of the Kawi to the Javanese", in Journal R. A. S., New Series I (1865), p. 442—446, in 1881 door Dr. ROST uit zijne brieven zag bewerken zijn nog steeds geroemde „Notes on the Kawi language and literature" (J. R. A. S., New Series, XIII, p. 42—58: en zie p. 584).

Dit waren dus de voornaamste studies die aan BRANDES reeds ten dienste stonden voor het Oudjavaansch te Leiden, benevens de vertaling van een klein aantal Hindoe-inscripties van Java en Sumatra door FRIEDERICH, COHEN STUART en KERN.

ordinair man, een reusachtige geschreven litteratuur van het jongere Javaansch — loopend van de 17e—19e eeuw — verzameld, doorlezen, bepeinsd, ontraadseld, herlezen en in verband met elkaar gebracht, zooals niemand, zelfs WINTER Sr. niet, die pur-sang Javanicus, het ooit gedaan had. Het zegt niet veel hier kalm neer te schrijven, dat BRANDES de aangewezen man was geweest om, na zijn terugkeer uit Indië, hoogleeraar te worden in het Javaansch aan de Leidsche Rijksuniversiteit. Maar het zegt wèl veel hier kalm neer te schrijven, dat indien BRANDES na VREEDE hoogleeraar in het Javaansch ware geworden te Leiden, hij de studie van Java's taal en letteren gebracht zou hebben op het peil, dat de klassieke, de Semitische, de Indische philologie er sinds lang bereikten.

Het heeft *niet* zoo mogen wezen. BRANDES overleed in Juni 1905; VREEDE 20 Aug. 1908. En den 6en Jan. j.l. is opgetreden als diens opvolger de Indonesische linguïst Dr. JONKER, die bij zijn intreêrede als hoogleeraar in 't Javaansch erkend heeft, dat er in de „Javaansche philologie" — na het leggen der grondslagen door de vier straks genoemden — slechts „twee namen op den voorgrond treden, namelijk die van COHEN STUART en van BRANDES". [1]) Maar wie soms twijfelen mocht aan de hoegrootheid van BRANDES' arbeid als Javaansch philoloog, zij enkel verwezen naar Bijlagen I en III der Notulen Bat. Gen. 1906, dus naar de „Lijst der handschriften indertijd in berusting bij Dr. J. L. A. Brandes", waarvan niet minder dan 501 Javaansche zijn op een totaal van 598; en naar VAN RONKEL's Inventaris van BRANDES' „wetenschappelijke nalatenschap", waaronder zich bevinden „Inhoudsopgaven" (d. w. z. *doorwerkingen!*) van 25 Javaansche, 7 Soendasche en 2 Maleische hss., met en benevens nog zeer talrijke aanteekeningen over Javaansche litteratuur. [2])

Ik ben verheugd hier plaats te kunnen geven aan een der notities van den tegenwoordigen hoogleeraar in het Javaansch te Leiden, op mijn verzoek in Sept. 1908 door hem over BRANDES als Javanicus gemaakt. Ziehier:

„Bij het bespreken van BRANDES als Javanicus is altijd in het oog te houden dat zijn eigenlijk doel was de Javaansche oudheid te leeren kennen. Van daar zijn eerste geschriften alleen over oorkonden en wat daarmede samenhangt. Eenigszins (ook door zijn betrekking tot het Bataviaasch Museum) sluiten zich daarbij aan de uitgaven der *piagĕm's* [Javaansche „acten"]. Door beide werd hij gevoerd tot steeds dieper gaande onderzoekingen op historisch terrein, enz.; oorspronkelijk was dit zijn plan niet, zelfs geen stelling achter zijn proefschrift wijst in die richting. Maar daar volgt tevens uit, dat studie maken of althans publiceeren over nieuwer Javaansch in het algemeen niet in zijn richting lag. Vergelijk ook zijn eigen woorden in dl. XLVI (1903) van het Tijdschrift Bat. Gen., waar hij naar aanleiding van een nieuwere bewerking der Kantjil-verhalen zegt: „Geenszins intusschen kan het hier de bedoeling zijn er een uitvoerig verslag van te geven, nog aangenomen dat schrijver dezer daar voldoende toe in staat wezen zou, wat hij ontkent. Om het [Kantjil-]boek in zijn details goed te begrijpen en waardeeren, is een grondige kennis noodig van wat er heden in het geestelijke leven der bewoners van Java omgaat, en dat is iets wat men zich slechts door een opzettelijk onderzoek zal kunnen eigen maken, terwijl het in een andere richting ligt dan hem zijne studiën voeren" (p. 74)."

[1]) „Geschiedenis der beoefening van de Javaansche taal. Rede etc.", Leiden 1909, p. 7.

[2]) Het kan van nut zijn hier even een alphabetisch lijstje te geven van die 25 „Inhoudsopgaven" te Batavia berustend, beter gezegd *doorwerkingen*, in BRANDES' bekenden degelijken trant, van Javaansche teksten. Het betreft (Notulen l. c. p. XXVI—XXXIII):

Abdoerakam-Abdoerakim (no 83)	Djaran Ganti Asmara (no 12)	Pandji-verhalen (no 66)
Ahmad Moehamad (no 72)	Djaran Poernama (no 78)	Radja Kaṇḍak (no 84)
Babad Banjoemas (no 81)	Djaran Sari (no 78)	Rama (no 82; verg. nos 28 en 125)
Bajan Boediman (3 hss.) (nos 67, 77—77a)	Lahad (no 85)	Rĕngganis (2 hss.) (nos 89—89a)
Bali Wikrama (no 80)	Menak (met Register) (nos 181, en 142)	Salokadarma (no 70)
Damar Woelan (2 hss.) (nos 68—69)	Mintaraga (no 73)	Tjĕṇṭini (no 79)
Djajalĕngkara (2 hss.) (nos 75—76)	Moedadjaja (2 hss.) (nos 74—74a)	Wiwaha (no 71)

Zou het Bataviaasch Genootschap dit kostelijk materiaal niet eens willen uitgeven, en dan b.v. beginnen met de Inhoudsopgave der Tjĕṇṭini, dat allermerkwaardigste ouderwetsch-Javaansche boek vol interessante historisch-ethnographische bizonderheden over Oostelijk Java in ± 1700 Ao. D., waarvan maar twee hss. (één te Leiden, en één te Batavia) tot nog toe bekend zijn? —

De 7 Soendasche, ook in alphabetische volgorde, zijn: Menak (no 87); Oemar Maja (no 163); Omar Amir (no 162); Rĕngganis (no 164); Salarasa (no 88); Sultan Amir (no 86); Tjaban (no 165). De 2 Maleische: de Amir Hamzah (nos 179—180).

Met deze verwijzing roert Prof. JONKER, deels met BRANDES' eigen woorden, twee feiten aan die kortelijk nader beschouwd moeten worden.

„BRANDES *sprak* geen talen." Deze woorden van Dr. ADRIANI in een particulier schrijven zijn van de meest volstrekte waarheid. De eenige taal die BRANDES wezenlijk „sprak", was Hollandsch met Amsterdamsch accent! Zijn geheele natuur, zooals die zich de eerste vijftien jaren — zeg 1885—1899 — in Indië liet kennen, was die van den antieken filoloog in den besten zin, wat men zou kunnen noemen „kamer-taalgeleerde in grooten stijl", voortzetting der HEMSTERHUYS'EN en COBET's; een Groot-filoloog van den besten Leidschen stempel, die nu — de tijden veranderden! — zijn scherpen zin en vindingsgave had geconcentreerd op een Indonesische taal. Maar *kamergeleerde* was BRANDES met dat al in die lange periode; de man van *boeken* vol inlandsche taal en talen, geenszins man voor het inlandsche leven. Zich vereenzelvigen met inlanders om hem heen, gelijk SNOUCK HURGRONJE, daar dacht hij niet aan; dat zou hij ook niet hebben gekûnd, door te veel starheid.

Dit wat het persoonlijke aangaat. Het andere feit, in bovenstaande woorden van Prof. JONKER terecht opgemerkt, is dit: dat de studie van het Nieuwjavaansch voor BRANDES bijstudie was, werk dat hij in den aanvang deed omdat hij het *noodig* had voor zijn epigrafische studiën, en waarin hij dan, met zijn vurigen speurzin, zich al dieper inwerkte; om, zonder dat hij het gezocht of gewenscht had, een der voorgangers te worden in deze voor hem bijkomstige richting.

Dit te constateeren is tegelijk de groote macht erkennen van zijn geestesbegaafdheid en de sterkte van zijn zin tot studie. Wat hij deed, deed hij tijdelijk gehéél, hardnekkig; niet loslatend, aleer hij meende dat hij, zij het voorloopig, loslaten mocht. En zoo heeft hij voor het Nieuwjavaansch, dat voor hem bijzaak bleef, meer gedàân dan een der vak-Javanici na ROORDA's dood († 1874); meer arbeid voor anderen achtergelaten (in zijne handschriften, thans te Batavia berustend) dan één Javanicus sinds den ouden CAREL FREDERIK WINTER († 1859); èn vooral .... de levenwekkende zaden gestrooid voor een in lateren tijd historisch begrijpen der wording van het jonger-Javaansch.

Het ontstaan van het Krâmâ, en de ontwikkeling daarvan in het Nieuwjavaansch, — heeft BRANDES dit prikkelende en mooie taalvraagstuk niet het eerst geformuleerd, aangedurfd, en ten deele opgehelderd ook? Zelfs voor dengeen die gansch geen taalgeleerde is, moet het bestaan van een levende taalmodulatie in twee accoorden hóóger, iets miraculeus zijn; de aanwezigheid van het Krâmâ in het huidige Javaansch iets wezen van *zeer typische* beteekenis, iets „très javanais"; een ethnologisch en historisch probleem dus tevens, vol belang. Aan BRANDES komt de eer toe het eerst dit „document humain" van Jong-Java te hebben aangegrepen, en met klem aan anderen te hebben voorgehouden.

De historische kernen terugvinden in de meerdere of mindere gezwollenheid der Javaansche romantische verhalen en Javaansche kronieken (*babad's*), — was het BRANDES niet, die daartoe het eerst het voorbeeld heeft gegeven als spoorzoeker en padvinder beide? Zijn studie „Iets over een ouderen Dipanĕgara in verband met een prototype van de voorspellingen van Jayabaya" uit Mei 1888 was zijn proefstuk, tevens meesterstuk ten deze [1]); in 1893 volgden een „Verslag over .... de babad Bĕsuki en de babad Bandawasa", het „Verslag over een babad Balambangan", en vooral het prachtige opstel „Yogyakarta" [2]); in 1896 kwam in zijn boek, de Pararaton (hieromtrent straks), een héél stuk overgangs-geschiedenis voor omtrent Java in de 16e eeuw, naar de uit dien tijd helaas maar al te gefabuleerde en dan nog zeer schaarsche inlandsche bronnen; en vond zijn afsluiting in eind 1900 door zijn „Register op de proza-omzetting van de Babad Tanah Djawi", die gewichtige Javaansche kroniek van de allerbeste soort. [3]) Terwijl, daartusschen, in niet minder dan 11 opstellen talrijke *piagĕm's*

[1]) Afgedrukt in Tijdschr. Bat. Gen. XXXII (1889), p. 368—430. — De uitgaaf van een deel van dit Tijdschrift liep en loopt vaak over een tweede jaar heen.

[2]) Notulen Bat. Gen. 1893, Bijlage VIII, p. XLVII—LXXXIV; Tijdschr. Bat. Gen. XXXVII (1894), p. 325—365; en ibid., p. 415—448. In ditzelfde deel volgt dadelijk dan zijn gewichtig maar meer speciale artikel „Eenige officieele stukken met betrekking tot Tjĕrbon", p. 449—488. Bij het Verslag van de Babad Balambangan behoort nog zijn „Nalezing", op. cit., XXXVIII (1895), p. 283—288. — Die verslagen der 3 Babads waren bepaaldelijk .... aan het adres van Prof. VREEDE, om dezen eens te laten kijken hoe men zulk werk wèl moest doen. Men herleze maar eens Not. Bat. Gen. 1893, p. LXXXII—LXXXIII!

[3]) Verhand. Bat. Gen. LI, 4e Stuk (1900), p. 1—201. — Aan de geboorte van dit kostelijk Register ben ik, onbewust,

(acten, op koper meest gegrift) door hem gepubliceerd waren, vertaald en toegelicht, uit Midden-Java, West-Java en Palembang. [1]). Om nog te zwijgen van zijn 16 zuiver filologische opstellen, meest over Javaansche en Maleische volksromans, waarvan ik hieronder enkel een lijstje geef, daar mij de vakkennis ontbreekt om er iets naders van te durven zeggen. [2])

Vrage: welk Javanicus van professie, heeft méér ernstigen en blijvenden arbeid gedaan nà WINTER, COHEN STUART en ROORDA?

Over den arbeid van BRANDES in het Oudjavaansch en het Middeljavaansch mag gelijktijdig gesproken. Terecht; want deze twee gaan, deels geleidelijk, deels met kleine sprongen, in elkaar over; zooals het laatste weer tegen de 17e eeuw, laat ons zeggen in Sultan Agoeng's tijd (1613—1646), het Nieuwjavaansch in Midden-Java als zijn spruit zag ontluiken.

Van wat BRANDES is geweest voor het Oudjavaansch, is slechts een deel aan het licht gekomen, een groot deel sluimert in zijn epigrafische nalatenschap te Batavia, een goed deel ook is verscholen in de zorg voor andermans arbeid: n.l. de uitgave der drie dikke deelen van VAN DER TUUK's Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek; alsmede in de eerste twee deelen zijner „Beschrijving der Javaansche, Balineesche en Sasaksche handschriften, aangetroffen in de nalatenschap van Dr. H. N. VAN DER TUUK, en door hem vermaakt aan de Leidsche Universiteitsbibliotheek". Beide uitgaven, helaas, nog onvoltooid; beide echter ook rechtmatige hulde aan VAN DER TUUK's tweede en laatste levenswerk.

Want het mag niet vergeten, al werd straks Prof. KERN de Grootmeester van het Oudjavaansch genoemd, dat VAN DER TUUK de Stichter van de kennis dier taal is geweest, immers eerste ontdekker, èn voorname bouwmeester tevens. Daarbij was aan VAN DER TUUK de zware taak toegevallen, vol nut en gemak voor anderen, vol bitterheid en afpijning voor hemzelven, om een Woordenboek

debet geweest. Ziehier den curieuzen loop van zaken: in de laatste weken van BRANDES' verlof in Nederland (Maart 1898) had ik inzage gekregen van zijn handschriftelijk Register op die Babad, en daaruit de allerlaatste dagen thuis aanteekeningen mogen maken. Geducht voelde ik toen het hooge nut van zoo'n Register, als een noodzakelijk complement tot MEINSMA's uitgave (1874) en de later door VREEDE — wegens het laten verloopen der pagineering — onpraktisch bezorgde herdrukken.

Vandaar, dat ik in de Algemeene Vergadering van het Kon. Instituut v. Ned. Indië op 18 Febr. 1899 (zie Bijdragen Kon. Inst. 6, VI (1899), p. XXI), naar aanleiding van den herdruk van het 2e gedeelte der Babad, voorstelde „aan de Babad nog een register voor het geheele werk toe te voegen", een voorstel dat door het Bestuur gunstig ontvangen werd. Dit vernam BRANDES, hij *rook* VREEDE op den toekomstigen titel en een „jongere" als den voornamen bewerker van dat Register, en... in 't volgend jaar gaf hij zijn eigen dadelijk uit! — Had ik hem VREEDE ook maar kunnen laten „ruiken" als Epigraaf!

[1]) Ziehier de korte opgaaf dezer 11 artikelen:

„Drie koperen platen uit den Mataram'schen tijd, gevonden in de residentie Krawang", Tijdschr. Bat. Gen. XXXII (1889), p. 339—362.

„Nog iets over een reeds vroeger gepubliceerden piagĕm van Sultan Agĕng", ibid. p. 363—367.

„Nog eenige Javaansche piagĕm's uit het Mohammedaansche tijdvak, afkomstig van Mataram, Bantĕn en Palembang"; met 8 Vervolgen. En wel: I. ibid. p. 557—601; II. op. cit., XXXIV (1891), p. 605—623; III. op. cit. XXXV (1893), p. 110—126; IV. ibid. p. 209—214; V. op. cit., XXXVII (1894), p. 119—126; VI. op. cit., XLII (1900), p. 131—134; VII. ibid. p. 491—507; VIII. op. cit., XLIII (1901), p. 577—582; IX. op. cit., XLV (1902), p. 272—275.

Het éérste dezer laatste 9 stukken is vergeten in de Bibliographie van Prof. KERN (Levensberichten enz., Leiden 1906, p. 47); het vijfde vervolg foutief aangegeven achter het In Memoriam van VAN RONKEL (zie Tijdschr. Bat. Gen. XLVIII (1906), p. 98), en daardoor ook weer foutief bij Prof. KERN.

[2]) Ziehier deze opstellen, deels chronologisch, deels systematisch gerangschikt:

„Het onderzoek naar den oorsprong van de Maleische Hikâyat Kalila dan Damina ingeleid". In Feestbundel-DE GOEJE, Leiden 1891, p. 79—110.

„Een paar bijzonderheden uit een hs. van de Hikajat Kalila dan Damina", Tijdschr. Bat. Gen. XXXVI (1893), p. 394—416.

„Dwerghert-verhalen uit den Archipel. Javaansche verhalen", op. cit., XXXVII (1894), p. 27—49. Met 2 Vervolgen: ibid. p. 127—144; en op. cit., XLVI (1903), p. 73—91.

„Dwerghert-verhalen uit den Archipel. Maleische verhalen", op. cit., XXXVII (1894), p. 50—64. Met Vervolg: ibid. p. 366—389.

„Dwerghert-verhalen buiten den Archipel", op. cit., XLIII (1901), p. 226—247. Met Vervolg: ibid. p. 275—289.

„Nadere opmerkingen over de Maleische bewerkingen van de geschiedenis der tien vizieren, Hikajat Golam.... Hik. Kalila dan Damina... en de... uiteenloopende Hikayat's Baktiyar", op. cit., XXXVIII (1895), p. 191—273.

„De inhoud van de groote Hikayat Baktiyar, volgens eene aanteekening van... VAN DER TUUK", op. cit., XLI (1899), p. 292—299.

„Uittreksels ter vergelijking met hetgeen door... G. K. NIEMANN (en anderen) gepubliceerd werd (in diverse Maleische uitgaven), op cit., XXXVIII (1895), p. 379—403. (Geheel Mal. tekst in Arab. karakters).

„Iets over het Papegaai-boek, zooals het bij de Maleiers voorkomt", op. cit., XLI (1899), p. 431—497.

„Een Javaansche preek van den duivel", op. cit., XXXVII (1894), p. 506—512.

„Het Damar Wulan verhaal in lakon-vorm", op. cit., XXXVIII (1895), p. 457—485.

„Lo Tong, een Javaansche reflex van een Chineeschen ridder-roman", op. cit., XLV (1902), p. 263—271.

samen te stellen van een in hoofdzaak doode taal, het Oudjavaansch — of „Kawi" zooals hijzelve bij voorkeur, ook kortheidshalve, bleef zeggen —, waarvan alleen een nagalm nog leefde in den mond van het Balische volk; en dat, terwijl de talrijke geschriften *in* die doode taal eerst door hem moesten *verzameld* worden, overgeschreven, gelezen en (zoo mogelijk!) ontraadseld. De taal-zelve kon dus niet, of hoogst gebrekkig, uit den volksmond nagespeurd; en het eene geschrift in die taal voor, het andere na, stapelde raadsel op raadsel.

Door deze tweede en laatste levenstaak heeft VAN DER TUUK — nadat hij van 1860—1870 de Stichter was geweest der vergelijkende Indonesische taalwetenschap — zich van 1870 af eerst met geestdrift, daarna (zeg sinds 1880) met volharding, doch sinds circa 1886 met zichtbare, maar o zoo begrijpelijke verslapping, heengeworsteld. „De laatste loodjes wegen het zwaarst" — wie meer dan de Woordenboek-bouwer zal dat ervaren bij een doode taal,.... waarvan telkens meer documenten door hem en door anderen aan het daglicht worden getogen? De ontzaglijke „koelie-arbeid" — het typische woord heeft in Indië voorgoed burgerrecht gekregen — dien het maken van zulk een Woordenboek eischt, werd voor VAN DER TUUK allengs tè zwaar. Toen ik hem in Oct. 1888 op Bali leerde kennen, was hij merkbaar in de neergaande lijn; was hij merkbaar ook onder den druk van BRANDES' toenemende beteekenis. Wil men dit laatste „klein" noemen, dan komt het recht daartoe alléén toe aan hen, die in de vaag huns levens zooveel drift van geest en echtheid van hartstocht hebben getoond als VAN DER TUUK het veertig jaar lang (1845—1885) getoond hàd!

In dit verband juist zou men ernstig kunnen vragen, of BRANDES niet éène moreele verplichting heeft gehad jegens VAN DER TUUK, die hij *niet* heeft volbracht: het geven van een mooi gevoeld en deskundig samengesteld Levensbericht van VAN DER TUUK, om daarmede het Eerste Deel van diens Woordenboek, in 1897 door hemzelven bezorgd, te openen zooals dat behoorde. Maar voor dat niet-doen waren redenen van bitteren aard, gevolg van VAN DER TUUK's eigen dwaas-jaloersche en tot in het abnormale soms gaande houding in zijn laatste levensjaren tegenover BRANDES. „Kern en de Archipel", — deze hulde van den jongere aan zijnen meester, is in 1903 verschenen; wij allen moeten er BRANDES dankbaar voor zijn. „VAN DER TUUK en zijn Indisch levenswerk", — door die verwijdering hebben wij dit in 1897 van BRANDES' hand moeten missen, aan 't hoofd van het wel onvoldragen maar toch tegelijk onschatbaar Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek.[1]) Eéne hoop bezit ik echter: dat misschien Dr. HAZEU, die de zorg voor 't verschijnen van VAN DER TUUK's vierde en laatste deel alsnog te Batavia op zich voelt rusten, deze leemte zal aanvullen. Wordt dat werkelijkheid, dan zal niemand zich den zéér langen duur na de uitgaaf van het IIIe deel, in Dec. 1900 door BRANDES nog bezorgd, al te veel beklagen. Moge hij er lust, en met name vrijen tijd toe vinden.[2])

---

[1]) Door een noodlottig toeval werd zelfs in het Voorberichtje tot dl. I (1897) de voornaam van VAN DER TUUK foutief gegeven: „Hendrik" voor „Herman". Een fout, die in het Voorberichtje tot dl. II (1899) niet zonder zelfverwijt als „een onbegrijpelijke vergissing" werd achterhaald.

Doch in 1901 heeft BRANDES, zij het incidenteel, warme nawoorden gewijd aan VAN DER TUUK († 17 Aug. 1894), en wel in de Voorrede tot dl. I zijner „Beschrijving enz." der hss. door dezen aan Leiden vermaakt. Zij luiden: „Bovenaan staan in dit opzicht [van belangrijkheid en nut voor anderen] de afschriften door hem zelf gemaakt in Latijnsche letter. Al ware het alleen maar om een staaltje te geven van den noesten vlijt van den verzamelaar, volgt hier een opgave van de teksten, die hij bijna allen in hun geheel heeft afgeschreven, om ze in een gemakkelijken vorm te bezitten, er zich in te werken, en ze al afschrijvende, goed te lezen, een taak, waartegen hij zelf zou hebben opgezien, als hij van te voren de lijst van de titels had aanschouwd en zich had kunnen voorstellen [er staat, met leelijk Germanisme: „vertegenwoordigen"] welk volumen werk, dat gaandeweg door hem verricht is, alleen in het materieele afschrijven verzet moest worden... [Hier volgen de titels van 62 hss.; met welke opgaaf men vergelijke Dr. JUYNBOLL's Catalogus, aan 't slot der hiervolgende noot genoemd.]

Vooral als men er zich goed indenkt, hoe hij door al dat werk, waarnaast zijn woordenboek als de aanvullende andere helft niet uit het oog mag worden verloren, de uitgave van zeker de meeste dezer teksten reeds heeft voorbereid, om niet te zeggen mogelijk gemaakt, dan past ons jongeren, slechts een woord van welverdiende hulde, dat hem hier gaarne gebracht wordt. — Gering is daartegenover het op zich zelf zeker niet onbeteekenende werk geweest om orde te brengen in het hier beschreven gedeelte zijner handschriftenverzameling.... Als intusschen èn door dat ordenen èn door het compileeren van deze Beschrijving deze handschriften van VAN DER TUUK's verzameling toegankelijk zijn gemaakt, dan is de tijd er aan besteed zeker niet verloren, en stel ik het op prijs te hebben kunnen medewerken om een man, als Dr. VAN DER TUUK, aan wien wij allen groote verplichting hebben, in den grooten omvang van zijn streven en werken, nog iets beter te hebben doen kennen" (l. c. p. VI—VII).

[2]) Veel gemak alreeds daarbij kunnen geven de drie hiervóór (blz. XV*, noot) vermelde Levensberichten over VAN DER TUUK. Dezerzijds kan daaraan toegevoegd worden: dat VAN DER TUUK zoo goed als zeker *te Malaka* geboren werd, en wel in 1824 (?); aangezien zijn vader Mr. S. VAN DER TUUK (geboren 17 Mei 1776 te Mensingeweer in Groningen; zie VORSTERMAN

Was aldus VAN DER TUUK de vóórwerker in het Oudjavaansch, KERN de man die met zijn sterken, geordenden geest daarna die taal met meesterschap aanvatte, haar verder ontsloot en doorvorschte, en sinds 1898 regelmaat ging brengen in den chaos der verschijnselen door zijne „Bijdragen tot de spraakkunst van het Oudjavaansch", nog steeds geregeld voortgezet, [1]) — BRANDES was sinds 1885 de dóórwerker op dit gebied, *epigrafisch* vooral; zooals Dr. H. H. JUYNBOLL sinds 1893 in 't Oudjavaansch de dóórwerker is geworden, vooral litterair en lexicografisch.

Maar van het Middeljavaansch — zeg ongeveer: het Javaansch van Oost-Java's bloeitijd, 1200—1500 A° D. — was BRANDES de ontdekker, en de eerste voorbeeldige bewerker, toen hij in 1896 kwam met de kostelijke geschiedbron dezer periode: Pararaton. Het boek, dat, naast zijn latere Monographie over Tjandi Djago, BRANDES' kranigste boek blijft, en daarbij zijn allereigenste kind, vòl verrassing en nieuwe wetenschap.

Over die „Pararaton (Ken Arok) of het Boek der Koningen van Tumapël en van Majapahit, uitgegeven en toegelicht door Dr. J. BRANDES" (Verhandelingen Bat. Gen. XLIX, 1e Stuk, Batavia—'s Hage 1896), moet even afzonderlijk gesproken. Het is een *standaardwerk* door rijkheid aan stof en nieuwheid van gegevens, door opzet en uitvoering. In de lange reeks der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap tot 1896 weet ik, naast COHEN STUART's prachtige Bråtå-Joedå-bewerking, slechts één deel van gelijke verrassende nieuwheid en meesterlijke doorwrochtheid: GROENEVELDT's „Notes on the Malay Archipelago and Malacca. Compiled from Chinese sources". [2]) Maar de *beteekenis*

VAN OYEN's „Stam- en Wapenboek", III, Groningen 1890, p. 227), eerst advocaat te Appingedam, van 1813—1820 notaris aldaar, in den loop van 1820 naar Java vertrok, en (blijkens de Indische Regeerings-Almanakken) in eind 1820 waarnemend lid werd van den Raad van Justitie te Batavia, om in 1821 benoemd te worden tot Fiskaal en President van de Weeskamer te Malaka; hier bleef hij als zoodanig tot de overname dier kolonie door de Engelschen (in ruil voor Bengkoelen) tot circa April 1825 — ten deele op wachtgeld? —, om in 1826 lid in den Raad van Justitie te worden te Soerabaja, in 1836 President daarvan, en dit tot in 1848 te blijven, het jaar der rechterlijke reorganisatie op Java. Te Malaka trouwde hij met LOUISE NEUBRONNER. Mijn geheugen zegt ook, dat VAN DER TUUK mij in 1888 op Bali vertelde, hoe hij geboren was te Malaka kort vóór den overgang dezer kolonie aan de Engelschen; helaas liet ik toen na, verder te vragen. Bovenstaande bijzonderheden zijn ten deele te danken aan vriendelijke inlichting van Mr. F. VAN DER TUUK, advocaat en notaris te Groningen, dd. 11 Maart 1909. —

Zooals men weet gaf Dr. H. H. JUYNBOLL in dl. I (1907) van zijn „Supplement op den Catalogus van de Jav. en Madoer. handschriften der Leidsche Univ.-Bibl." reeds de beschrijving van alle Oud- en Middeljavaansche gedichten in het Legaat-VAN DER TUUK, thans berustend in het Legatum Warnerianum ter Universiteits-Bibliotheek van Leiden, waarvan BRANDES in zijn gezegde twee deelen „Beschrijving" slechts de A—E, en de G—P bewerkte. In eind 1909 of begin 1910 zal van Dr. JUYNBOLL's hand volgen dl. II, met de beschrijving der Nieuwjavaansche gedichten en van alle Jav. prozageschriften; en later nog een III° deel, met de beschrijving der Balineesche en Sasaksche hss. uit dat Legaat, alsmede van de Soendaneesche hss. toebehoorend aan het Ned. Bijbelgenootschap.

[1]) Gemakshalve geef ik hier de volle lijst van KERN's Bijdragen, te zamen zooveel als een Spraakkunst van het Oudjavaansch. Daarom ook worden de onderdeelen vermeld:

I. Bijdr. Kon. Inst. 6, V (1898), p. 635—654: Persoonlijke voornaamwoorden. Bezittelijke voornaamwoorden.
II. op. cit., 6, VI (1899), p. 96—110: Aanwijzende voornaamwoorden en lidwoorden.
III. ibid. p. 231—246: Vragende voornaamwoorden. Onbepaalde voornaamwoorden. Betrekkelijke voornaamwoorden.
IV. ibid. p. 401—404: Reflexief en wederkeerig voornaamwoord.
V. op. cit., 6, VII (1900), p. 263—271: Alphabet (Klinkers, Medeklinkers), Uitspraak, Medeklinkers, Anuswâra en Anunâsika. Gebruik van de hedendaagsche Jav.-Balin. letterteekens om de Oudjavaansche te vervangen. (Voorbeelden).
VI. op. cit. 6, IX (1901), p. 161—183: Werkwoorden (Formatieven in 't algemeen; Werkwoordvorm met *um*, *m*: Voorvoegsels *a* en *ma*: Voorvoegsels *ang* en *mang*: Passiefvorm met *in*).
VII. ibid. p. 512—531. [Vervolg der Werkwoorden:] (Voorvoegsel *ka*; Voorvoegsels *maka* en *paka*; Voorvoegsel *pi*; Voorvoegsel *paha*).
VIII. op. cit. 6, X (1902), p. 173—194. [Tweede Vervolg:] (Voorvoegsel *si*; *Silih* als voorvoegsel; Suffixen *a* en *in*; Achtervoegsels *i* en *an*).
IX. op. cit. 7, I (1903), p. 345—357. [Derde Vervolg:] (Suffix *akën*; Wijzen en tijden van 't werkwoord).
X. op. cit. 7, V (1906), p. 229—262: Gebruik van *n* en *an* als bestanddeelen van een volzin; Gebruik van *yan* als gelijkwaardig met *an*, *n*; Verkorte vormen van persoonlijke voornaamwoorden en hun gebruik.

Zou het echter niet ten hoogste nuttig wezen dit deerlijk verspreide materiaal — disjecta membra! — eens *samen te vatten* en uit te breiden tot een volledig boek?

[2]) Respectievelijk: Verhand. Bat. Gen. XXVII—XXVIII (1860); en XXXIX, 1° Stuk (1876). —
Daarnevens moeten uit die Verhandelingen, tot 1896, met groote onderscheiding genoemd (in chronologische volgorde):

J. F. C. GERICKE. Wiwoho of Mintorogo, een Jav. gedicht, uitgegeven en van eene vertaling en aanteekeningen voorzien. XX, 2e Stuk (1844).
R. FRIEDERICH. Voorloopig Verslag van het eiland Bali. Met Vervolg. XXII, 11e Stuk (1849); en XXIII, 13e Stuk (1850).
H. ZOLLINGER. Verslag van eene reis naar Bima en Soembawa, en naar eenige plaatsen op Celebes, Saleijer en Floris, Mei—Dec. 1847. XXIII, 4e Stuk (1850).
E. NETSCHER en Mr. J. A. VAN DER CHIJS. De munten van Ned. Indië, beschreven en afgebeeld. XXXI, 2e Stuk (1863).

der Pararaton-uitgave is veel grooter nog, omdat zij het allereerst krachtig licht wierp op den, historisch gesproken, geheel duister geworden Middeleeuwschen tijd van Java; den tijd dus *tusschen* het gehindoeïseerde Midden-Java voor ca. 1200, en het allengs zich islamiseerende Oost-Java na 1500.

Die drie Javaansche Middeleeuwen, doorleefd bijna uitsluitend in Oost-Java, n.l. in Kĕdiri, in Pasoeroean, in Soerabaja; die tijd der rijken van Daha, Toemapĕl en Madjapahit; met hun bloei van sterk javaniseerende litteratuur, geënt op die der Hindoe's; met hun schat aan monumentale, doch óók reeds sterk javaniseerende bouwkunst; met hun machtsuitbreiding, die haar toppunt heeft gehad in Madjapahit, en onder Vorst HAJAM WOEROEK (den „Jongen Haan") met zijn beroemden rijksbestierder GADJAH MADA (den „Geilen [dùs sterken] Olifant"), in circa 1350—1390; — deze heele glansrijke, maar totaal in 't vergeetboek geraakte Middeleeuwsche periode trad in 1896 weer helder aan het licht door BRANDES' Pararaton-uitgave.

En hoe voortreffelijk-*systematisch!* BRANDES gaf hier een *model* van wat zoo'n uitgaaf zijn moet. Eerst een Inleiding, rekenschap gevend van de drie handschriften die voor den tekst gediend hadden; [1]) dan de tekst in transcriptie, met varianten aan den voet; daarna de vertaling, in Hoofdstukken verdeeld, en met een „Aanteekening" achter elk hoofdstuk welke den inhoud op scherpzinnige en verrassende wijze nader toelichtte, herhaaldelijk met inlassching van door hem verklaarde inscripties uit verschillende plekken van Oost-Java; dan genealogische tabellen, de regeerings-data samenvattend uit dit Boek der Koningen; dan het nuttige, straks in een noot al vermelde „Chronologisch overzicht over de jaren 1144—1400 Çaka = 1222—1478 A. D."; vervolgens een „Lijst van de namen der in de Pararaton genoemde heiligdommen", een handwijzer tevens naar wat BRANDES van 1900 af voor de Archaeologie van Java zou worden; dan de voortreffelijke vier Registers aan 't slot, met een Woordenschat en een *sĕngkala*-lijst aan 't einde; — dit alles is en blijft Model van BRANDES' wetenschap en werkwijze. Zijn Meesterwerk tevens; mèt Tjandi Djago.

„De algemeene betrouwbaarheid van de in de Pararaton geboekte feiten" — aldus Prof. KERN in zijn Levensbericht van 1906 — „is op onverwachte wijze bevestigd geworden door een Oud-Javaansch geschrift van omstreeks 1360 na Chr. [2]), hetwelk door BRANDES ontdekt werd, toen hij op last der Regeering [in Nov. 1894 [3])] een onderzoek instelde naar den schat van Handschriften in de boekerij van den laatsten Balischen heerscher op Lombok, die ten gevolge van zijn moedig, maar onberaden verzet tegen 't Nederlandsch gezag, troon en vrijheid verloren had. Bedoeld geschrift, welks bestaan zelfs te Boeleleng op Bali volstrekt onbekend was, is een gedicht, getiteld Nāgarakrĕtāgama, vervaardigd door den Buddhistischen dichter PRAPANTJA, en heeft hoofdzakelijk ten doel om den roem

J. F. G. BRUMUND. Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java. XXXIII, 1ste Stuk (1868).
Dr. W. PALMER VAN DEN BROEK. Ardjoenā-sāsrā-baoe, Javaansch gedicht, in kleine dichtmaten opgesteld door Raden Ngabehi SINDOESASTRA. Voor de uitgave bewerkt en vertaald door — —. XXXIV (1870).
E. NETSCHER. De Nederlanders in Djohor en Siak. 1602—1865. XXXV (1870).
J. J. M. DE GROOT. Jaarlijksche feesten en gebruiken van de Emoy-Chineezen. Eene bijdrage enz. XLII (1883).
Dr. R. D. M. VERBEEK. Oudheden van Java. Lijst der voornaamste overblijfselen uit den Hindoetijd op Java. XLVI (1891).
G. C. KLERK DE REUS. Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der niederländisch-ostindischen Compagnie. XLVII, 3e Stuk (1894).
J. C. G. JONKER. Bimaneesch-Holl. woordenboek; Bimaneesche teksten: Bimaneesche spraakkunst. XLVIII (1896).

[1]) Het eerste (n° 337), zéér incompleet aan 't eind, en daardoor zonder datum ook, berustte *in originali* (kropak) reeds sinds 1852 in de hss.-verzameling van het Batav. Genootschap; het tweede, compleet, met kolophon 1535 Çaka = 1613 A°. D. werd in Dec. 1888 op verzoek van BRANDES in afschrift verstrekt door den resident van Bali en Lombok VAN ZUTPHEN (verg. Not. Bat. Gen. 1888, p. 130; en 1889, p. 24—25); het derde, ook compleet, met kolophon 1522 Çaka = 1600 A°. D., werd in Oct. 1889 *in originali* afgestaan aan het Batav. Gen. door den Javanicus L. TH. MAIJER (zie Not. Bat. Gen. 1889, p. 136 [met mooie drukfout!]). Het laatste hs. is dus feitelijk het kostbaarste; maar een belangrijke lacune daarin kon juist door het tweede (copie-)hs. worden aangevuld. Zie BRANDES' Inleiding tot de Pararaton-uitgave, p. 1*.

Ruim 6 jaar was de Pararaton-uitgave dus in voorbereiding geweest; want dadelijk na de ontvangst van het tweede (copie-)hs., kon BRANDES in de Bestuursvergadering van 5 Febr. 1889 getuigen, dat dit „afschrift hem tot belangrijke resultaten ten aanzien van de geschiedenis van het rijk van Mādjāpahit (had) geleid" (Not. Bat. Gen. 1889, p. 25). In 1893 had BRANDES de uitgave in hoofdzaak gereed gemaakt te Garoet, waarop toen zijn drieweeksch reisje naar Midden-Java volgde, waarover op blz. XXX* even nader gesproken zal worden.

[2]) Ten juiste: 1287 Çaka = 1365 A°. D.

[3]) Dit gaan naar Lombok, en dit redden der hss. aldaar was wel „op last der Regeering", maar in begin Oct. te voren *uitgelokt* door BRANDES-zelven. Zie daarvoor nader op blz. XXX*—XXXI*.

van Koning HAYAM WURUK en den luister van Madjapahit te bezingen, doch bevat tevens een overzicht der geschiedenis van Hayam Wuruk's voorzaten op den troon van Tumapël en Madjapahit. Wat men in den Nāgarakrĕtāgama vindt, strekt deels tot bevestiging, deels ook ter aanvulling van de berichten in de Pararaton, zoodat de ontdekking van 't eenig bekende handschrift een ware aanwinst was. Door de zorgen van BRANDES is het gedicht in 1902 in druk verschenen en zoodoende voor de beoefenaars van 't Oud-Javaansch toegankelijk gemaakt." (op. cit., Leiden 1906, p. 39—40).

Helaas.... „voor de beoefenaars van 't Oud-Javaansch" alléén! Want tegenover deze opvatting, begrijpelijk bij een hoogleeraar die het Oudjavaansch zoo te zeggen „in zijn zak heeft", staat ook een andere, meer gewoon-menschelijke. Ik verheug mij die andere opvatting gezegd te hebben tot BRANDES-zelven, en in 't openbaar, in Dec. 1902. Aldus:

„We mogen het alleen sterk betreuren, dat zulk een kostelijk geschrift door een al te groote vrees voor fouten maken bij den heer Brandes — en wie toch, zelfs de beste, maakt géén fouten? — ons onlangs is voorgezet geworden met zeven zegelen toegesloten, immers alleen gepubliceerd in oud-Javaanschen tekst, met Balineesche karakters, en zonder scheiding der woorden; zoodat voor alle warm-belangstellenden in de zoo interessante oudere geschiedenis van Java — daargelaten de 5 of 6 gelukkigen, die oud-Javaansch verstaan in Nederland en zijne koloniën — nu iets „publiek" is gemaakt, wat hun absoluut „geheim" blijft." [1])

Inderdaad, het is een groote fout geweest van BRANDES zulk een schat onder de korenmaat te zetten. En men heeft op de lippen, te vragen of het nog niet een ergere fout geweest is van den kant der Directie van het Bataviaasch Genootschap om indertijd, in haar vergadering van 15 Juli 1901, zonder blijkbaar verzet *toe te staan* dat zoo'n kostbaar geschrift door zoo'n kranig geleerde op zoo'n wijze werd weggestopt in het publiek. Had men ten minste niet kunnen *beproeven* Dr. BRANDES tot een ruimere opvatting te brengen? Zij echter, die BRANDES kenden, wisten dat elk betoog op hem af zou stuiten. [2])

Maar van den kant van BRANDES blijft het mij toch onbegrijpelijk, aldus gedaan te hebben. De uitgave in inlandsche karakters gelijk die in de Verhandelingen Bat. Gen. in 1902 verscheen, [3]) eischte dan toch een volkomen zich-inwerken in den tekst door hemzelven, een volkomen tijdelijk-er-in-zijn. Bovendien behoef ik maar enkel mijn persoonlijke herinneringen te raadplegen, om te weten hoe BRANDES in Januari en Februari 1898 — toen hij zijn één jaar verlof (12 Maart '97—28 April '98) in Nederland doorbracht — hier in den Haag *bezig* was met het maken van Aanteekeningen voor die Nâgarakrĕtâgama, om er een dergelijke mooie uitgaaf van te maken als van de Pararaton. Ik wéét nog hoe hij enkele Portugeesche gegeventjes, die mij toevallig bekend waren, *noteerde* in zijn handschrift van dat gedicht; ik zie die folio-portefeuille, waarin het lag, nog in zijn handen vóór mij; al

---

[1]) Voordracht op 27 Dec. 1902 in een Algemeene Vergadering van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam. Afgedrukt als „Een en ander over Tjandi Toempang", in den Ind. Gids van Febr. 1903, p. 164—196. Zie aldaar p. 179—180.

Hoe juist *deze* zinnetjes insloegen bij BRANDES, bleek mij uit zijn brief dd. 7 Maart 1903, nadat hij den overdruk ontvangen had, en gezien dat ik aan zijn in mijn handen gesteld handschrift over Tj. Toempang — de in 1904 in druk verschenen Monographie I dezer Serie — met voegzame kieschheid dingen had ontleend, welke de belangstelling van het publiek voor die komende uitgave konden wekken. Deze brief vangt aldus aan: „Uw briefkaart van 30 Jan. en den briet van 10 Febr. ontving ik, evenzoo den overdruk. Daar ben ik in de lucht gestoken, en hebt gij nu eens aardig verteld wat de beschrijving van de Tj. Toempang inhoudt, zóó dat „nu *publiek* is gemaakt, wat (goed gezien) absoluut (een) *geheim* blijft". Of het publiek dit snappen zal?"

De cursiveering is van BRANDES-zelven! *Wij* snapten elkaar maar al te goed.

[2]) Vandaar de lakonieke notuleering van dit schijnbare ja-en-amen-zeggen. Na BRANDES' voorstel ten deze, door voorlezing van een nota'tje waartegen heel wat ware in te brengen geweest, vindt men enkel:

„Conform." (Not. Bat. Gen. 1901, p. 75).

Daarop volgde nog een Gouv.-Besl. van 25 Sept. 1901, N°. 42, „waarbij machtiging wordt verleend om den tekst der Nagara Kretagama uit te geven en ter Landsdrukkerij kosteloos te doen zetten en drukken" (ibid. p. 102). Ook zelfs de Indische Regeering zou, indien zij beproefd had de zaak in een beter spoor te leiden, omdat dan toch BRANDES haar ambtenaar was, gestuit zijn tegen onverzettelijke opvattingen bij een kwestie waarin BRANDES, als *specialist*, het laatste woord had.

[3]) Verhand. Bat. Gen. LIV, 1e Stuk, Batavia—'s Hage 1902: „Nâgarakrĕtâgama. Lofdicht van PRAPANTJA op Koning Rasadjanagara [sic! lees: Radjasanagara], Hajam Wuruk, van Madjapahit, uitgegeven door Dr. J. BRANDES, naar het eenige daarvan bekende handschrift, aangetroffen in de Puri te Tjakranagara op Lombok." *Zonder één syllabe inleiding.*

De leelijke drukfout in den titel was wel wraak van den Drukfouten-duivel!

heb ik er niet in gekeken, want ik vroeg dat niet, en hij bood het niet aan. Hoe heb ik *toen* reeds, met den eerbied dien ik toedroeg aan zijn groote kennis, hem geprikkeld, onder herinnering aan die prachtige Pararaton-uitgave, die voor mijzelven zulk een openbaring was geweest, en waarover ik dus met ware warmte hem kon spreken. En hoe vaak heb ik in mijn brieven tusschen 1898 en 1902 hem niet in dien geest ook trachten aan te sporen!

Het hielp alles niets; hij reageerde er zelfs niet op; hij zweeg. Dit was de *stugheid* van BRANDES, de feil in zijn Deugd van vasthoudendheid. Maar ònbegrijpelijk blijft het mij. Zoo'n schat schier in zijn vuisten te voelen, er mee te kunnen doen wat men wil door de volheid van zijn verstaan, en dan ten slotte er zóó mee voor den dag te komen....!

Zoo goed als de vier Bundels Epigrafie die thans te Batavia onuitgegeven rusten, behoort de Nâgarakrĕtâgama tot de mooie en verrassende boeken die BRANDES *niet* geschreven heeft. Doch die vier bundels zijn er ten minste. Van de transcriptie of aanteekeningen enz. enz. op PRAPANTJA's kostbaar Lofdicht van 1365 A°. D., schijnt nergens echter iets aanwezig te zijn. [1]) En hadden we Prof. KERN niet, met zijn mooi-onverzwakte werkkracht trots zijn vijf-en-zeventig en meer jaren, dan zou er tot heden niets van al dien schat verder bekend zijn geworden; hem danken wij het, dat ook wij, niet-Kawikundigen, langzamerhand mogen meeproeven van de voorgehouden spijs. [2])

De uitgave der Nâgarakrĕtâgama door BRANDES blijft aldus het Model van de wijze waarop men kostbare handschriften *niet* moet uitgeven.

* * * * * * * * * *

Blijft de Pararaton-uitgave het meesterwerk van BRANDES als Hindoejavaansch historicus, er moeten nog enkele bijpaden vermeld waarop hij zich, vóór zijn archaeologische arbeid hem in beslag ging nemen, als Wetenschappelijk Ontdekker liet kennen: de Hindoejavaansche Tijdrekening en de Metriek.

Bij de studie der Tijdrekening kon hij steunen op den doorwrochten arbeid dien Dr. COHEN STUART van 1850—1871 gegeven had, daardoor de vaststeller geworden niet van praatjes over, doch van kennis omtrent de tijdrekening op Java en de Buitenbezittingen. [3]) In die richting was BRANDES door gaan werken, had vooral de Sterrenkunde der Indonesiërs er bij nagevorscht — Prof. KERN had hem hier weer een prikkelend voorbeeld gegeven door studiën omtrent de Sterrenkunde der Hindoe's —, en was aan het opzetten gegaan van een afzonderlijk werk over Javaansche tijdrekenkunde.

Helaas, dit is niet beëindigd; de zéér talrijke aanteekeningen welke als bouwstof moesten dienen voor dat boek, zelfs de Inleiding ervoor, berusten als een 15-tal diverse handschriften in zijn wetenschappelijke nalatenschap te Batavia. [4]) Wie weet of een deskundige en eerbiedige hand daaruit nog

---

[1]) Dit blijkt wel uit twee dingen. Ten eerste is niets van dien aard afzonderlijk vermeld in de door Dr. VAN RONKEL opgemaakte „Lijst van wetenschappelijke aanteekeningen, nagelaten door wijlen Dr. J. L. A. BRANDES", als Bijlage III (p. XXV—XXXVII) afgedrukt' in Not. Bat. Gen. 1906. Maar dan: persoonlijk bezit ik BRANDES' handexemplaar der Nâgarakrĕtâgama, mij in Nov. 1905 door zijne weduwe geschonken. En in dit exemplaar nu bevinden zich slechts zéér schaarsche potlood-aanteekeningen (meest getranscribeerde plaatsnamen, en een paar tekstwoord-verbeteringen), met op den achteromslag een zeer kort indexje bijgeschreven op den inhoud der 98 Zangen: *niets meer*.

[2]) Immers begon Prof. KERN allengs studiën over en vertalingen van verschillende zangen te geven uit dit gedicht: en wel:

„Een oud Javaansch geschiedkundig gedicht uit het bloeitijdperk van Madjapahit", Ind. Gids 1903, p. 341—360.

„Eenige plaatsen uit de Nâgarakrĕtâgama betreffende Hayam Wuruk", Bijdr. Kon. Inst. 7, IV (1905), p. 357—363.

„De eerste Zang van den Nâgarakrĕtâgama", op. cit., 7, VII (1908), p. 395—403; met als vervolg „De korte geschiedenis van koning Râjasa in den Nâgarakrĕtâgama", p. 403—408.

„Geschiedkundige gegevens in 't gedicht Nâgarakrĕtâgama", op. cit., 7, VIII (1909). Verschijnt in de komende 3e—4e afl.; hierin een vertaling, met aanteekeningen, van de Zangen 41—48.

Laten wij hopen dat hij hiermede wil doorgaan, ons het gehééle geschrift allengs ontsluieren, en daarna samenvatten.

[3]) In 3 opstellen: 1°. „Nog iets over de Mohammedaansche tijdrekening op Java" (Tijdschr. v. N.-I., 1850, I, p. 315—324; met naschriftje van Dr. PIJNAPPEL, p. 324—325); 2°. „Javaansch-Mohammedaansche tijdrekening", in Regeerings-Almanak 1860, p. 14—21, sedert 1861 bijna elk jaar herdrukt in den Regeerings-Almanak als „Javaansche tijdrekening", en (nà de splitsing in 2 dln., 1881) sinds 1883 vóóraan in elk IIe deel te vinden; en 3°. „Nieuwe bijdragen tot de kennis van de Moh. tijdrekening in den Ind. Archipel" (Tijdschr. Bat. Gen. XX (1873), p. 195—218; eene studie gedateerd: Febr. 1871).

Deze opgaaf is tevens *in verbetering* van het gezegde achter 't art. „Tijdrekening", in Encycl. v. N.-I., IV [1905], p. 459, 2e kolom.

[4]) Nos 168 en 190—202 van VAN RONKEL's lijst in Bijlage III, Not. Bat. Gen. 1906, p. XXXIII—XXXIV; daaronder No 200: „Inleiding tot een werk over Jav. tijdrekenkunde".

niet het mooie verzamelwerk zou kunnen maken, dat BRANDES zich blijkbaar had voorgesteld. Maar wàt hij vermocht op dit interessante Indonesisch bijpad, dat toonde hij in zijn kranig en helder opstel „De maandnaam Hapit" — vol verrassingen! —, en in zijn wat duisterder stuk (bovendien met enigmatischen titel) „Omina en Portenta", waarin vooral de Sterrenkunde en Kosmografie haar deel kregen. [1]) Toch was dit slechts een proeve van wat BRANDES daarin kon doen. En had hij *hier* nu eens meer stuksgewijs willen werken, gevende wat hij gereed had, niet opzoutende, dan had hij zonder twijfel meer goeds gedaan. Want het is *tegen* den regel geweest, dat niet hij, maar ikzelve — die door hèm tot wat studie van Javaansche tijdrekenkunde was gekomen — in 1904 het artikel over dat onderwerp in de Encyclopaedie van Ned.-Indië moest schrijven, en daarin nu eens eindelijk de voor anderen zoo gemakkelijke werk-tabellen geven, waardoor, tusschen 1625 en 1950 A. D. ten minste, een willekeurige datum in Javaansche geschriften dadelijk omgerekend kan worden in onzen Gregoriaanschen. [2])

Over de Metriek heeft BRANDES massa's aanteekeningen ook achtergelaten, en slechts één gedrukt opstel. Maar welk een prachtig stuk ook weer! Als „Mededeeling over eenige bijzonderheden der metriek, het notenschrift en de geschiedenis van het schrift der Javanen", Bijlage VII (p. XLI—LVI) in de Notulen Batav. Gen. van 1899, ontsluit het tal van nieuwe gezichtspunten op een verrassend veld. Maar wie mag de man hier wezen, die zijn vijftal handschriften over Javaansche en Hindoesche metriek voor sluimeren redt, welke immers weer in zijn wetenschappelijke nalatenschap te Batavia berusten? [3])

In dit verband mag ook niet gezwegen over een ander omvangrijk stuk werk, dat BRANDES goeddeels heeft afgemaakt, maar helaas niet voldoende om het te kunnen uitgeven: zijn Beschrijving der rijke verzameling handschriften in Indische talen, toebehoorende aan het Nederlandsch Bijbelgenootschap te Amsterdam, waarin de collecties van verscheiden Ned. zendelingen en bijbelvertalers vereenigd zijn, als van ENGELMANN, VAN ECK, HARDELAND, MATTHES, enz. enz. Na heel wat moeite was het aan BRANDES, tijdens zijn jaar verloftijd in Holland (1897—'98), gelukt deze „los" te krijgen te Amsterdam en „over" naar Batavia. Daar is hij dadelijk dapper aan het werk getogen, kreeg herhaaldelijk verlenging van den leenings-termijn, en zou de hss. in eind 1905, tegelijk met zijn eigen reeds sinds 1901 beraamd weggaan uit Indië, mede teruggebracht hebben naar de plek waar zij thuis behoorden. Helaas, zijn dood kwam in Juni van dat jaar wreed tusschen beide; de hss. werden teruggevraagd in Sept. '05; en alleen onder zijn wetenschappelijke nalatenschap vinden we thans te Amsterdam „den onvoltooiden Catalogus", en te Batavia als N°. 55: „Aanteekeningen omtrent Hss. van het Nederlandsch Bijbelgenootschap". [4])

Naast dezen mooi-wetenschappelijken arbeid, BRANDES volkomen waardig, moet één uitstap in gansch andere richting herdacht, die niet anders als een bedroevende misstap moet heeten: over „Oud-Batavia" heeft hij 7 opstellen met „losse mededeelingen" volgeschreven, zonder zich een

[1]) Resp. afgedrukt in Tijdschr. Bat. Gen. XLI (1899), p. 19—31, en op. cit. XLII (1900), p. 323—343. — Voeg bij dit laatste nog N° 7 van VAN RONKEL's lijst der hss.-BRANDES te Batavia: „Aanteekeningen over Damar Woelan en Jav. cosmographie"; N° 59: „Meteorologie en platen van den sterrenhemel"; en N° 90: „Aanteekeningen over sterrenkunde en tĕmbang".

[2]) Iets dergelijks heeft BRANDES blijkbaar in portefeuille gehad; n° 193 van VAN RONKEL's lijst luidt: „Oplossingstabellen van Europ., Jav. en Moh. jaren" (l. c. p. XXXIV). — Ik dank het zeer bepaald aan BRANDES, indien ik iets goeds heb kunnen geven in 't artikel „Tijdrekenkunde", dl. IV der Encycl. v. N.-I.; want zijn brief dd. Weltevreden 12 Mei 1888, had mij het eerst wegwijs gemaakt, en den stoot gegeven voor het aanleggen mijner eigen tabellen, terwijl wij in 1888—'89 herhaaldelijk over dit onderwerp bleven correspondeeren.

Hoezéér zijn Tijdrekenkundige studiën BRANDES aan het hart lagen, blijkt uit deze zinsneden van hem in een brief dd. 13 Juni 1901: „.... maar mijn *werk* moet blijven loopen, en waar vind ik den tijd tot stellen? En wanneer komt dan de rest uit de portefeuille, die reeds zoo lang op een beurt ligt te wachten? De tijdrekenkunde, de metriek, de opschriften, de pralambang, Oud-Batavia, enz. enz. enz.?"

[3]) N°s 174—178 van VAN RONKEL's lijst, l. c. p. XXXIII.

[4]) Zie toch Not. Bat. Gen. 1905, p. 111, juncto Not. Bat. Gen. 1906, p. XXVIII. — Uit de Not. Bat. Gen. 1907, p. 119 blijkt echter dat het Ned. Bijbelgenootschap gelukkig te rade is geworden om haar gehééle verzameling Indische Hss. in bruikleen af te staan aan de Leidsche Universiteits-Bibliotheek (nadat de Javaansche en Soendaneesche reeds sinds 1906 daarheen werden overgebracht), waar aldus *de groote Indonesische handschriften-collectie* bij ons te lande allengs te zamen komt. Voor de thans door Dr. H. H. JUYNBOLL ondernomen en deels reeds in druk gegeven beschrijving dezer hss. van het Bijbelgenootschap, zie het slot der noot 2 van blz. XXIII*.

oogenblik blijkbaar af te vragen of zulk werk nu wel van *zijn* partuur was, of hij dàáraan zijn tijd wel mocht verdoen. Wanneer men zich te binnen brengt den kostbaren tijd dien dat Oud-Batavia hem heeft ontroofd, en dan weer terugdenkt aan die niet-gegeven Nâgarakrĕtâgama-uitgave, die *hij alléén* samenstellen kon,.... dan wordt men bitter te moede, en erkent dat BRANDES in sommige opzichten zijn eigen stuur niet meester was. En ook dit mag ik hier zeggen, omdat ik het hemzelven indertijd onomwonden gezegd hèb. Want dd. 13 Mei 1902 schreef ik hem uit den Haag — zonder tittel of jota hier te veranderen —:

„Nu nog één ding dat mij op het hart ligt: het besluit van het Bat. Gen. in Not. Bat. Gen. 1901, p. 74—75, omtrent de uitgave van de *Nâgara Krĕtâgama*, is mij èn anderen *een diepe teleurstelling*. Laat toch vooral dat kostbare materiaal *niet* alléén aan de (hoogst zeldzame) *koks*, maar óók aan de ruim vertegenwoordigde *gasten* voorzetten! Laat toch, wat ik U bidden mag, *Oud-Batavia* — als beneden Uwe capaciteiten! — *loopen*, hetgeen b.v. de heer B. precies zoo goed kan als U. En laat daarentegen ons, belangstellenden in de geschiedenis van Oud-Java, genieten van Uw vele wetenschap in werk *wat niemand anders kan uitwerken* dan **U**! Kom nog, in Godsnaam, zooveel mogelijk terug op dat m.i. *wreede* plan van uitgave, en voeg er aan toe een *breede Inleiding*, tevens Gids voor ons, innig-weetgragen, maar niet Kawi-kundigen!!"

Dit was duidelijk, en diep-gemeend er bij. Maar het baatte alles niets. De serie Oud-Batavia heeft het inderdaad verstikt — na Sept. 1902 is er niets meer van dien aard gekomen [1]) — doch het andere heeft het helaas niet vermogen te redden. Ware BRANDES wat minder eigengereid geweest, zoo zou zijn plichtsgevoel aan deze hoofdigheid den kop hebben ingedrukt.

Het slot van dit Hoofdstuk moge evenwel zijn een herdenking van het vele, dat BRANDES ten bate van anderen heeft gedaan in een gansch andere richting weer: zijn groote en blijvende zorg voor de Bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap. Hij stelde „beheer" in plaats van vroeger wanbeheer of onbeheer. Anders b.v. dan weleer de almachtige Dr. BLEEKER, de Voorzitter-Secretaris en Ichthyoloog, die indertijd alleen maar met boeken over visschen de Bataviasche Boekerij had verrijkt; anders ook dan Mr. T. H. DER KINDEREN, latere Voorzitter en groote ijdeltuit, die duizenden guldens van het Genootschap in 1878 weggesmeten en daardoor weer aan de Bibliotheek ontroofd had door het samenstellen van een folio-„Gedenkboek" van 's Genootschaps eeuwjaar, waarin men thans niet lezen kan zonder zijn buik vast te houden van het lachen, zóó ongelooflijk-onbenullig; anders ook dan anderen, die niet door monomanie maar weer door ander soort van bekrompenheid deze Bibliotheek (welke dan toch de groote Centrale en Algemeene Bibliotheek van geheel Nederlandsch-Indië *intellectueel verplicht* is te wezen!) steeds hielden beneden goed-Bataviaasch peil; — heeft BRANDES met doorzicht en drang en durf deze Boekerij langzamerhand opgewerkt tot het beteekenisvolle standpunt dat het voor onze Oost thans heeft en blijvend dient te behouden. De jaren die hij, van Juni 1885—Oct. '92, en weer van 25 Juli 1899 tot zijnen dood, de belangen heeft gediend van de Bataviasche Boekerij, moeten voor allen, die deze dingen wèl verstaan, jaren heeten van heel veel arbeids ten bate van anderen.

---

[1]) Volledigheidshalve geef ik hier het lijstje, al zou ik het liever willen weglaten:
„Van Oud-Batavia. Losse Mededeelingen"; met 4 Vervolgen. En wel: I. Tijdschr. Bat. Gen. XLII (1900), p. 105—130; II. op. cit., XLIII (1901), p. 1—35; III. ibid. p. 493—553; IV. op. cit., XLV (1902), p. 1—29; en V. ibid. p. 289—332 [dit laatste gedateerd: „Juli 1901"].
„Aanvulling van het opstel over „Oude woningen in de stad Batavia" van den Heer H. D. H. BOSBOOM", op. cit., XLII (1900), p. 348—355.
„Een platte grond van Batavia van 1632", op. cit., XLIII (1901), p. 248—274. Met facsimile.
(Over kaarten en platen van Oud-Batavia). Not. Bat. Gen. 1902, p. LI—LXII (Bijlage V). Slordig genoeg, zónder eigen hoofdje gedrukt.
(Naschrift op het vorige). Ibid. p. CXXXIX—CXL (Bijlage XIV). Alweer zonder hoofdje!
Dit Naschrift, gedateerd 4 Sept. 1902, was gelukkig het slot van de heele reeks, nadat hij mij dd. 9 Aug. op 't bovenstaande geantwoord had: „Mijn Oud-Batavia-gedoe is in ieder geval zoo goed als uit. Er resten nog twee seriën, één over de omgeving van de stad, en één van het kasteel. Zij kunnen blijven slapen, zoo goed als zooveel anders dat wel doen moet." — Dat overigens BRANDES nog een heelen boel in portefeuille had omtrent dit onderwerp, blijkt uit N° 222 in VAN ROSKEL's lijst zijner wetenschappelijke nalatenschap: „Eene lade met bibliografische en andere gegevens omtrent Oud-Batavia" (l. c. p. XXXV).

III. *Brandes als Hindoejavaansch archaeoloog.*

In April 1898 was BRANDES verfrischt en wel teruggekeerd te Batavia, na het één jaar verlof naar Nederland, bij Gouv.-Besl. van 12 Maart 1897, n° 23 hem „wegens langdurigen dienst" toegekend. Met zijne vrouw en schoonmoeder had hij dit jaar voornamelijk doorgebracht te Doorn, dat hij, evenals het nabijë zoo schilderachtig aan den Rijn gelegen Rhenen, zeer lief kreeg. Hij had er dien zomer eerst uitgerust, was tegen den winter naar den Haag verhuisd, en was weer aan 't werk getogen, voornamelijk te Leiden in de Universiteits-Bibliotheek [1]). Zijne moeder had hij het geluk gehad terug te mogen zien te Leiden; zij overleed er pas den 8ºn Maart 1905 op hoogen leeftijd.

Voor zijn zenuwgestel was dit buitenlandsch verlof ten zeerste wenschelijk geweest, na de in Nov. 1894 op Lombok ondervonden emoties. Evenals toch zijn eerste verblijf op Bali in begin 1885 bij VAN DER TUUK hem heel wat lichamelijk gekost had (zie blz. XIV*-XV*), zoo had, zonder dat hij van te voren zulks kon vermoeden, het overlijden van VAN DER TUUK in den nacht van 16 op 17 Aug. 1894 in 't hospitaal te Soerabaja niet alleen een tweede verblijf op Bali voor hem noodzakelijk gemaakt, maar een voor zijn gestel aangrijpend verblijf op Lombok daarna medegebracht, midden tusschen het oorlogwoeden dat daar juist toen op zijn ergste was. Het was toch — zooals straks reeds even herinnerd werd (blz. XXV*, noot 3) — op zijn eigen aanzoek geweest, dat de Regeering hem in begin Nov. '94 machtiging gaf om op Lombok van Balineesche en andere handschriften nog te redden wat er te redden viel.

Aangezien deze episode minder algemeen bekend is geworden, en wij het toch aan BRANDES-zelven in de eerste plaats danken wanneer daar niet alles van de Balineesche litteratuur te gronde is gegaan of in handen gebleven van onkundige fuseliers, die het dan — gelijk na afloop der Lombok-expeditie, in begin 1895 dus, zoo tallooze malen te Malang, Batavia en elders gebeurd is met Lombok'sche kunstvoorwerpen — voor een appel en een ei verkochten aan Jan en alleman, zoo wil ik dit eenigszins romantisch intermezzo in BRANDES' leven, voortgekomen uit zijn drang tot redden van kostbare wetenschappelijke gegevens, wat nader teruggeven aan de hand van zijn eigen Copie-boeken, die thans naast mij liggen. [2])

Op 17 Aug. 1894 was, als gezegd, VAN DER TUUK te Soerabaja gestorven, waarheen deze kort te voren, doodziek reeds, op zijn wensch was getransporteerd geworden. Den 26ºn d. a. v. kreeg BRANDES van Regeeringswege opdracht om diens aan de Indische Regeering toekomende weten-schappelijke nalatenschap in orde te brengen, en de tallooze handschriften (circa 1000!), maar vóór alles het manuscript van 't Kawi-Woordenboek, over te doen brengen naar Batavia. Op 8 Sept. kwam hij aldus aan te Singaradja, en begon dadelijk aan den overvloed van redderend werk. De haast ongeloofelijke slordigheid en vervuiling waarin ikzelve in 1888 VAN DER TUUK vond leven, was er tijdens zijn laatste levensjaren nog heel wat erger op geworden, door lichamelijken en geestelijken achteruitgang. BRANDES kwam aldus te staan voor de schoonmaak van dezen rijken wetenschappelijken Augias-stal, en had er zich zeker niet doorheen kunnen werken indien hij niet krachtige hulp had gehad aan een medegenomen Javaanschen schrijver, zijn getrouwen „Mas", en hulp op Bali nog had gevonden in een ongehuwden Brahmaan van den hoogsten stand (*kamĕnoch*), die vroeger ook voor VAN DER TUUK gewerkt had en nu, zonder werk en zonder vermogen, voor twee maanden in BRANDES' dienst trad. [3])

---

[1]) Verg. in Prof. KERN's Levensbericht: „Het verblijf hier te lande maakte hij zich ten nutte, o.a. door 't bestudeeren der nieuwe methode van katalogiseering in de Leidsche Universiteitsbibliotheek. Hij stelde zich voor die methode aan de Bibliotheek van 't Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen .... in te voeren, en aan dat voornemen heeft hij na zijne terugkomst in Indië gevolg gegeven" (Leiden 1906, p. 40).

[2]) Deze drie Copieboeken van zijn uitgaande brieven loopen over Oct. 1893—Maart 1897: Maart 1897—Oct. 1902: en Oct. 1902—Jan. 1903, daarna niet voortgezet.

[3]) Van 't oorspronkelijke plan dat deze Brahmaan ook nog een viertal maanden mede zou gaan naar Batavia, is niet gekomen. Hij kon van zijn eiland niet scheiden. Wat Dr. JUYNBOLL zegt in zijn bespreking van dl. I van BRANDES' Beschrijving der hss.-VAN DER TUUK (Ind. Gids, 1902, p. 726) over „den Brahmaan, die hem tot dit doel toegevoegd was", is dus slechts zeer ten deele juist.

Maar midden tusschen dezen hoop van arbeid, had een goed toeval gewild dat BRANDES van 6—9 Oct. een snoepreisje had kunnen maken naar Lombok, waar toen kort te voren Mataram gevallen was (29 Sept.), en alles nu in voorbereiding voor den aanval onzer troepen op de sterke *poeri* (kraton) van Tjakranagara, waar de oude Vorst van Lombok geducht verschanst zat. Reeds deze paar dagen hadden BRANDES overtuigd welk een schat aan *lontar*-geschriften hier te loor dreigde te gaan, deels reeds wàs gegaan. Bij kapitein SCHMIDHAMER, adjudant van generaal SEGOV, vond hij toch niet alleen een gastvrij onthaal, maar ook den eersten geschreven „oorlogsbuit", die hem al dadelijk verraste. Ook generaal VETTER en resident DANNENBARGH hadden een zeer gunstig oor voor zijn vertoogen, moedigden hem zelfs aan terug te komen op Lombok; „en daarom heb ik dan ook", — schreef hij aan zijne vrouw, dd. Singaradja 10 Oct. '94 — „toen ik hier weer zat, behalve dat ik den Directeur [van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid] telegraphisch kennis gat van 't uitstapje dat ik maakte, hem geschreven hoe ik er toe gekomen was, en om machtiging gevraagd, er als ik hier klaar ben, nog eenige dagen naar toe te mogen gaan, of daartoe, zoo noodig, de toestemming der Regeering te vragen."

Na zijn taak met den boedel-VAN DER TUUK beëindigd te hebben, en o. a. dd. Singaradja 25 Oct. '94 een interessant officieus verslag van zijn bevindingen te hebben geschreven aan Prof. KERN en Prof. DE GOEJE, als in dezen vertegenwoordigend de belangen der Leidsche Universiteits-Bibliotheek aan welke VAN DER TUUK „zijn geheele intellectueele nalatenschap" had gelegateerd bij testament van begin 1885 — toen BRANDES bij hem kwam te logeeren! —, kreeg hij op 4 Nov. telegraphisch vergunning om naar Lombok te gaan, vertrok den 5^{en} daarheen, en was pas 5 Dec. te Batavia terug. In plaats van „eenige dagen", bracht hij dus bijna een volle maand nu op Lombok door, woonde zoowaar op 18 Nov. de inneming bij van Tjakranagara, redde daar de manuscripten in 't bezit van den Lombok'schen vorst, en daaronder ook het kostbare handschrift der Nâgarakrĕtâgama, maar moest het te Ampĕnan reeds bekoopen met het krijgen van zware koortsen, terwijl zijn zenuwgestel een *ernstigen* duw had gekregen door al de akeligheden die hij, de stil levende geleerde, op Lombok had moeten zien en bijwonen.

Pas het verlof naar Nederland, ruim twee jaren later, knapte hem allengs op. Eérder had het nawerk van den boedel-VAN DER TUUK hem niet losgelaten; maar toen Deel I van diens Woordenboek was afgesloten (op 4 Febr. 1897), was hij eindelijk weg kunnen gaan tot herstel en verfrissching; en keerde nu in Maart 1898 naar Java terug, waar hij eerst nog te Soekaboemi bleef.

Het was voor mij de laatste keer, dat ik hem persoonlijk mocht ontmoeten. Hij had toen (1898) nog in zijn uiterlijk dat jeugdige en schalksche, wat zoo sterk spreekt op zijn portret van 1892, gereproduceerd bij het In Memoriam van Prof. KERN in de Bijdragen Kon. Instituut (zie blz. I*, noot). Vijf jaar daarna was zijn gelaat ouder en ernstiger geworden; het aan deze Herdenking toegevoegde portret van 1903 spreekt daarvan.

Maar toen wij van elkaar afscheid namen in Maart '98 — ik zie het nòg, dat laatste bezoek op mijn kamer in den Haag —, hebben wij geen van beiden vermoed dat binnen een drietal jaren een zoo sterke band tusschen ons zou ontstaan door een onderwerp, waarin hij zijn àllerbeste krachten zou toonen: de Oudheden van Java.

* * * * * * * * * *

Bij Gouvernements-Besluit dd. 18 Mei 1901, n°. 4 werd toch door de Indische Regeering ingesteld eene „Commissie in Nederlandsch-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera", met tot Voorzitter Dr. J. L. A. BRANDES, met tot leden den oud-Ass.-Resident J. KNEBEL en den opzichter 1^{e} klasse bij de SS. H. L. LEYDIE MELVILLE, dezen laatsten speciaal als bouwkundig teekenaar.

De voorgeschiedenis der instelling van deze Oudheidkundige Commissie is reeds medegedeeld in het Voorbericht tot de Monographie over Tjandi Djago [1]), en mag dus bekend worden ondersteld. Wat echter was de dieper beteekenis van deze instelling eener *officieele* Indische Commissie voor Hindoejavaansche Archaeologie?

[1]) Monographie I dezer Serie, 's-Gravenhage—Batavia 1904, p. X—XI.

„Wilden wij" — heb ik in Dec. 1902 geantwoord — „in deze richting goeds te voorschijn brengen, wilden we op eervolle wijze inhalen wat we reeds veel te lang verzuimd hadden, wilden wij thans, bij den aanvang der 20e eeuw, blijvend en uitstekend verrichten wat in het begin der 19e door een Engelschman, door den genialen RAFFLES, het eerst aangepakt was met veel enthousiasme en scherpzinnigheid, doch begrijpelijkerwijs geheel van een liefhebbers-standpunt, — dan moest de eerste leiding, de richting-gevende leiding in handen nu komen van een volkomen deskundige, kenner van talen en historie, scherp opmerker, voorzichtig te-boek-steller, ontvankelijk voor het schoon dat daar wachtte op bewondering; een man van *groote kennis*, die tevens *kunst* begreep.

Het Indische Gouvernement is zoo gelukkig geweest de hand te kunnen leggen op zulk een aangewezen persoon: Dr. BRANDES..... Zijn naam als epigraaf stond vast; als historicus had hij, naast andere studiën, vooral door zijn prachtig bewerkte uitgaaf der Pararaton bewezen, hoe hij de geschiedkundige schatten van zulke oudere Javaansche bronnen ten volle tot hun recht wist te doen komen. Nu was de vraag: zou hij ook den natuurlijken aanleg bezitten om als *archaeoloog te velde* de geheimen der bouw- en beeldhouwkunst te ontraadselen?" [1])

Het antwoord door BRANDES op deze vraag gegeven, is schitterend geweest. Wat hij met de Pararaton-uitgave in 1896 had gedaan als historicus, deed hij in 1902, *één jaar na zijn benoeming* tot Voorzitter der Oudheidkundige Commissie, als archaeoloog met het ineenzetten zijner in 1904 als Monographie I verschenen „Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago, in de residentie Pasoeroean". Welk een buitengewoon, eerst assimileerend en dán weer ontdekkend vermogen spreekt enkel reeds daaruit!

Het blijft des te wonderbaarlijker, omdat BRANDES zich tot het jaar 1898 zeer weinig had laten gelegen liggen aan de Javasche oudheden. Een paar heele kleine stukjes, een soort Varia, had hij vroeger eens geplaatst in het Tijdschrift of de Notulen van het Bataviaasch Genootschap [2]); maar dat was al. Eenmaal inderdaad, in begin 1893, had hij samen met zijne vrouw een reisje van drie weken naar Midden-Java gemaakt, om daar de meest bekende monumenten — Boroboedoer, Mĕndoet, en de tempels om en bij Prambanan — te bezichtigen; maar daar was het bij gebleven. Zoo kwam het dat hijzelve in 't begin van 1898, als bijdrage voor het gedenkboek „Nederlandsch-Indië onder het Regentschap van Koningin Emma 1890—1898" het artikel „Taal- en Oudheidkunde" schrijvende, na ruim 13 blz. over taalstudiën, kalm-weg en zonder zich in 't minste partij te voelen kon schrijven:

„Met het onderzoek der talen houdt dat der *oudheden* in verschillende opzichten een direct verband. Dit bleek boven reeds. Hier volge nu nog een enkel woord [sic] aan hen in het bijzonder gewijd.

Java.... Daarbij heeft men dan reeds dadelijk te wijzen op drie geschriften, die allen in het begin der periode het licht zagen en ook allen terecht zeer de aandacht trokken: J. W. IJZERMAN, Beschrijving der oudheden nabij de grens der residentie [sic] Soerakarta en Djokdjakarta, 1891; R. D. M. VERBEEK, Oudheden van Java, lijst der voornaamste overblijfselen uit den Hindoetijd op Java met een oudheidkundige kaart, 1891; en J. GRONEMAN, Tjandi Parambanan, 1893. Van de beide eersten, twee ware meesterstukken, werkte het tweede zeer suggestief.... Aan den invloed van het derde boek was het wel toe te schrijven dat J. ANDRÉ DE LA PORTE, J. KNEBEL en [C.] DEN HAMER het hunne deden om de ruïnen van de oostelijke groep op Java wat beter bekend te maken, waarbij BRANDES, onder raadpleging van stukken uit de Javaansche letterkunde, de reliefs op de Kâlabeelden te Panataran en een den schildpad-awatâra voorstellend monumentaal stuk toelichtte. DEN HAMER maakte een be-

[1]) Uit „Een en ander over Tjandi Toempang", Ind. Gids 1903, p. 165 en 168.

[2]) „De Tempelgroep van Tjandi Sewoe" (anoniem), Tijdschr. Bat. Gen. XXXI (1886), p. 327. Met plattegrond.
„Nog eenige sporen van de oudheidkundige verrichtingen van den Luitenant der Genie H. C. CORNELIUS", ibid. p. 597—614. Met plattegrond. —
Over het opstel van Dec. 1898 over „Oudheden", zie blz. XXXIV*. Voorts nog: „Concordantie van de oudheden in 's Genootschaps Museum beschreven in GROENEVELDT's catalogus en afgebeeld in den vroegeren catalogus van Dr. W. R. VAN HOËVELL en R. FRIEDERICH", Not. Bat. Gen. 1899, p. XXV—XXIX (Bijlage III).
De nota'tjes uit 1893 over de beelden te Toempang, Panataran en Sirah Kentjong (Not. Bat. Gen. 1893, p. 73—74 76—82; en 112—120) waren bijna geheel philologisch geweest. Desgelijks zijn opstel in het Feestalbum-VETH (Leiden 1894) „Een relief aan de Tjaṇḍi Mĕndut en een fabel uit de Tantri", p. 145—148; evenals zijn vervolgstuk hierop: „Opmerking aangaande een relief aan den buitenkant van de trap van de Tjaṇḍi Mĕndoet", in Not. Bat. Gen. 1900, p. LXIX—LXXVII (Bijlage X).

schrijving van Tjandi Tegawangi, en heeft de stof verzameld om ook Tjandi Soerawana te behandelen .....

Sumatra. — ..... had VERBEEK, buiten zijn groot werk in 1890 [*lees*: 1891], de oudheden van Madjapahit in 1885 en 1887 beschreven, IJZERMAN leverde naast het zijne ook een beschrijving van de Boeddhistische bouwwerken te Moeara Takoes, Sumatra, 1892 ...." [1])

Inderdaad, dit refereeren van 1898 mag *koel* heeten; het was blijkbaar het schrijven over àndermans studiën.

Maar de groote ommekeer kwam in 1900, een jaar juist vóór zijn officiëele benoeming tot leider van het Oudheidkundig Onderzoek op Java. Want bij Gouv's-Besluit van 21 Juli 1900, n° 17 werd ingesteld de zoogenaamde Boroboedoer-Commissie, met BRANDES als Voorzitter, en als leden den 1^en^ luit^nt^ der Genie T. VAN ERP, en nog een opzichter 1e klasse van den Waterstaat wiens naam ik liever verzwijg.

Zonder het te willen, kwam BRANDES daardoor ineens middenin allerlei zuiver-archaeologische vraagstukken; èn zakelijke,.... èn persoonlijke. De zakelijke waren: het in stand houden, òf wel het „overkappen" van den Boroboedoer, die glorie van Hindoejavaansche bouw- en beeldhouwkunst: het laten begaan, òf wel het doen vellen van den beruchten *randoe*-boom die het kleine maar mooie Pawon-tempeltje — echt kabinetstukje als het is — uiteenscheurde, langzaam maar zeker; het op wèlke wijze te werk gaan bij den Méndoet-tempel, dat andere pronkstuk van bouwkunst vlak bij Boroboedoer en Tjandi Pawon, beroemd door zijn drie grootsche Boeddha-beelden, uniek voor geheel Java. Men ziet: het waren vraagstukken van den eersten rang, wezenlijk hoog gewichtig.

De persoonlijke waren die, welke voortsproten uit meeningsverschil, en dit weer uit kennisverschil omtrent deze zakelijke vraagstukken. Het was de oude strijd die altijd nieuw zal blijven, tusschen ernst en oppervlakkigheid, tusschen eerlijk weten en schoonschijnend voorwenden, tusschen hart-voor-de-zaak en zoeken-van-zichzelf. En dien strijd moest BRANDES dadelijk strijden tot bitterwordens toe tegen dat derde Commissielid. Niet alleen als geleerde en ernstig onderzoeker kwam het er nu op aan sterk te wezen, doch ook als *man* moest hij zich nu doen kennen die den menschelijken strijd aandorst met anderen.

BRANDES heeft in dit laatste niet gefaald. „Es bildet ein Talent sich in der Stille, Sich ein Charakter in dem Strom der Welt", — deze diepzinnige woorden van GOETHE mocht BRANDES een jaar na de instelling der Boroboedoer-Commissie tot zichzelven getuigen ervaren te hebben. De „kamergeleerde" had getoond zijn man te staan in het gewone leven óók. De Boroboedoer zou goddank *niet* worden verknoeid; Tjandi Pawon zou *wel* gered; en de geheimenissen der Méndoet — tegen welker ontraadseling op het terrein zelf dat derde commissielid de exceptie van „duizelingen" had willen laten gelden — werden een voor een aan het tempellichaam onthuld. Gelukkig, BRANDES leed *niet* aan duizelingen, maar klauterde naar boven en ontdekte het dubbele dak, en het ovale bovenlicht aan den voorkant boven den strekbalk, en de twee lichtkokers die den kop van het hoofdbeeld magisch bedoelden te verlichten, en den baksteenen ouden voet van het eerste bouwplan. [2])

---

[1]) Op. cit., Batavia 1898, p. 53—54 en 55—56. — Het is des te opvallender, omdat BRANDES in de voorafgaande pp. 40—53 over „Taalkunde" allerminst vergat zijn eigen verschillende bijdragen, ja zelfs kleine stukjes op taalkundig en historisch gebied gedurende 1890—1898 te memoreeren. „Nur die Lumpe sind bescheiden", krijgt men zelfs wel op de lippen bij het refereeren van BRANDES-zelven in bedoeld opstel over BRANDES-dit en BRANDES-dat.

[2]) Reeds in 1883 (of wil men: 1882) was de herstelling van de Méndoet aan de orde gekomen; zie het overzicht van den „gang" (juister gezegd: stilstand) dezer zaak van 1883—1893 in Not. Bat. Gen. 1893, p. 82—84. Aan den ingenieur J. NUHOUT VAN DER VEEN komt daarbij de eer toe dadelijk met een weloverwogen plan voor den dag te zijn gekomen. Toch bleef de zaak sluimeren tot in Maart 1895, als wanneer een ernstige begrooting werd opgemaakt (zie Not. Bat. Gen. 1895, p. 34) en in 1896 de eerste credieten werden toegestaan (op. cit. 1896, p. 71); waarop in 1904 nog een nader plan van BRANDES volgde tot geheele restauratie (zie op. cit. 1904, p. 64—66 en 95—101). Vóór den aanvang der restauratie zijn van den tempel opnemingen en foto's gemaakt, die uitgewerkt werden in het in 1908 door het Bataviaasch Genootschap uitgegeven boekwerk: „De Tjandi Méndoet voor de restauratie door B. KERSJES en C. DEN HAMER". Sinds 1907 is het herstel der Méndoet geheel beëindigd en zijn alle steigerwerken weggenomen. Aan NUHOUT VAN DER VEEN bracht BRANDES den lof die dezen ten volle toekwam in de „Rapporten v. d. Comm. in N.-I. voor Oudheidk. Onderz. op Java en M., 1904", Batavia—'s Grav. 1906, p. 159.

De herstelling van de Boroboedoer was reeds in 1882 door den Resident van Kĕdoe ter sprake gebracht (verg. Not. Bat. Gen. 1896, p. 100), dus 3 jaar vóór IJZERMAN zijn verrassende ontdekking deed van den oorspronkelijken voet (zie

Maar alsof hij reeds anderhalf jaar vroeger had willen bewijzen wat hij zuiver-wetenschappelijk, mooi-beknopt tevens, over „Oudheden" in onze Oost kon zeggen, zoo sloot hij in de maand December van 1898 een opstel af, dat aan allen eigenlijk ontsnapt is, omdat het ongeteekend verscheen, maar dat een van de *zeer mooie en doorwrochte* artikelen vormt in de Encyclopaedie van Ned.-Indië. In dl. III toch vindt men op p. 127—135 (1e kolom) als eerste gedeelte een stuk over „Oudheden", hetgeen op meesterlijke wijze, anoniem, maar dadelijk te herkennen als van BRANDES' hand, een overzicht geeft van wat er aan Hindoe-oudheden op Java en de Buitenbezittingen aangetroffen wordt. [1]) Ik aarzel niet dit anonieme stuk BRANDES' *Archaeologisch Proefschrift* te noemen, waarin hij met macht van feitenkennis zooals *hij* alleen die toenmaals te Batavia kon hebben — na VERBEEK's kranig voorgaan met zijn „Oudheden van Java" in 1891 —, en met mooie beknoptheid tevens, een vloed van kennis en nieuwe opvattingen geeft. De beknoptheid waartoe het kader van een Encyclopaedie-artikel hem dwong, was hem tot heil; geheel gelijk Dr. ADRIANI reeds getuigde (blz. XII*), dat de dwang tot kortheid in 1903 het artikel van BRANDES in het Feestalbum-KERN zoo mooi en helder deed worden. Ik durf zelfs beweren dat BRANDES naar vorm en inhoud nooit uitmuntender archaeologische studie heeft geschreven dan dit Encyclopaedie-stuk. [2])

Zoo was dan, schijnbaar met een schok, maar inderdaad langs lijnen van geleidelijkheid BRANDES in 1900 opgetreden als Hindoejavaansch archaeoloog in de Boroboedoer-Commissie, in 1901 als leider van het officieele Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera. Want alles wat aan studie was voorafgegaan, had hem voorbereid, kláárgemaakt zoo te zeggen, om in dezen laatsten moeilijken post van meet af te kunnen zijn wat hij zich toonde: een ontdekker, een regelaar, en een beheerscher van zijn taak.

Maar de groote verrassing bléék toch, dat de „kamergeleerde", als een bekende Hindoe-godheid in zijn zooveelste *avatâra*, zich nu plotseling ook deed kennen als *onderzoeker-in-loco van gebouwen, met een zéér scherpen architektonischen blik.* [3]) De Linguïst had in 1886 plaats gemaakt voor den Epigraaf-Historicus; nu deed deze het weer in 1900 voor den Archaeoloog-te-velde.

Pastoor HOEVENAARS, toenmaals missionaris met standplaats Moentilan (Zuid-Kědoe) en daardoor vlak bij het grootsche mausoleum der Tjaadi Mëndoet, heeft hem „te velde" daar waargenomen, hem bewonderd, vriendschap met hem gesloten en later ons verteld hoe kranig BRANDES ook in dezen arbeid dadelijk optrad:

„Panataran en Singosari, Boroboedoer en Prambanan zagen hem keer op keer verschijnen.

diens opstel in Tijdschr. Bat. Gen. XXXI (1886), p. 261—268, met Plaat). Over de instelling der Boroboedoer-Commissie in 1900, toen het eindelijk meenens werd, zie Not. Bat. Gen. 1900, p. 72—73. Sinds het Gouv.-Besl. van 25 April 1907 n° 51 is het vroegere Commissie-lid, thans kapitein der Genie, T. VAN ERP bij de Boroboedoer met doorzicht en toewijding werkzaam; een arbeid, waarvan de hoogst bevredigende uitkomsten waarschijnlijk spoedig reeds publiek zullen worden. Aan deze restauratie van Boroboedoer is een fotografische opneming van alle reliefs aan den tempel gelukkiglijk voorafgegaan.

[1]) Het vervolg op dit (ongeteekende) artikel van Dr. BRANDES in de Encyclopaedie v. N.-I. is door den lateren Redacteur SNELLEMAN toegevoegd (ontleend in hoofdzaak aan den 2en druk van VETH's Java, dl. I, 1896), en beslaat p. 135 (1e kolom, nà den regel wit) tot 141. Wie een beetje lezen kan, merkt dadelijk het aanmerkelijk verschil tusschen die beide gedeelten. —

BRANDES verzond zijn artikel aan Prof. VAN DER LITH († 5 Maart 1901), den oorspronkelijken Redacteur van de Encyclopaedie, dd. Weltevreden 27 Dec. 1898, gelijk mij uit zijn Copieboeken (zie blz. XXX*, noot 2) blijkt. Interessant daarin is deze zinsnede, waaruit spreekt datgene wat BRANDES met zijn veelszins verrassend opstel gewild heeft: „Wel weet ik dat in een encyclopaedie geen nieuws behoort geplaatst te worden [? R.], maar daarin heb ik voorzien door duidelijk uit te laten komen, dat het nieuws is, of de juistheid er van betoogd".

[2]) Als een bewijs welk een scherpzinnige en oorspronkelijke gedachten in dit stuk voorkomen, neem ik dezen zin uit het opstel over: „Let men er op hoe Tj. Sewoe, waarvan de bouwtrant met dien van Tj. Prambanan groote overeenkomst vertoont, zeer wel een Triratna-tempel kan zijn, evenals de Baraboedoer een stichting kan heeten van den Boeddha, in zijne plaats in 't systeem, dan trekt het dadelijk de aandacht, dat Tj. Prambanan een aan de Trimoerti gewijde stichting is, waarin aan Çiwa de voorrang werd toegekend, waar ook Brahmâ en Wisjnoe zetelen, als 't ware omgeven door de zich resp. om hun wezen scharende kleinere goden, halfgoden, heroën (aartsvaders), evenzeer als in de grootere Boeddhistische scheppingen de lagere goden, al zijn dit ook zeer hoogstaanden, gevonden worden aan de buitenzijden, en ook op lagere verdiepingen troonende" (Encycl. v. N.-I., III [1902], p. 131, 2e kol.). In Aug. 1902 toch kwam dit Deel III compleet.

[3]) Zeer goed is dit opgemerkt in Dr. HAZEU's reeds genoemd In Memoriam (zie blz. II*, noot), in het Weekblad voor Indië van 1 Oct. 1905: „En daar leerden wij Brandes van een geheel nieuwe zijde kennen; niet alleen kwam juist bij het bestudeeren van den bouw dier monumenten zijn scherp opmerkingsvermogen hem uitstekend te stade, maar bovendien toonde hij een architectonisch talent, een inzicht in de constructie dier oude bouwwerken, welke men in hem, den „kamergeleerde", niet zou hebben vermoed. Het schitterendst bewijs is daarvan wel het onder zijne leiding geconcipieerde plan tot restauratie van de tjandi Mëndoet, dat dank zij een gunstige beschikking van het Gouvernement, nu weldra zal worden uitgevoerd" (l. c. p. 408, 2e kol.).

Dan was het een klimmen en dalen, de terrassen op en af, een gaan en keeren, weer naar boven en weer omlaag en altijd in de afmattende tropische warmte, zonder beschutting tegen de zon, wier hitte verdubbeld werd door de weerkaatsing en uitstraling van de heet geblakerde arduinsteenen. Dikwijls ben ik getuige geweest te Mendoet van zijn onvermoeiden ijver bij het vermoeiende wandelende onderzoek, dat meermalen het weerstandsvermogen van veel sterker gestellen beschaamde en afmatte. Hoe die tengere man het uithield, dat gaan en staan, loopen en trippelen, dat klimmen en klauteren op en af die ruïne, dan weer op vasten, dan op wankelenden bodem, op gebroken, halve en heele steenen, gedeeltelijk nog opgestapeld tot een muur, gedeeltelijk reeds afgevallen en in babylonische verwarring verspreid over het terrein, dat blijft mij een raadsel." [1])

Brandes had dezen arbeid zelve *niet* gezocht. Hij liet in het eerste jaar van 't bestaan der Oudheidkundige Commissie niet na, ons hier in Holland — die de wezenlijke boosdoeners ten deze waren — dat te herinneren. Zijn karakteristiek schrijven dd. 13 Juni 1901 ligt voor me, nadat het officieele instellings-besluit een maand te voren verschenen was. En hierin zegt hij, zoowel met het oog op sommigen in Indië als op ons in Nederland het volgende:

„Dat ik absoluut geen pogingen gedaan heb om eenigszins nader in de behandeling der oud-„heden betrokken te worden, zullen zij [n.l. een paar antagonisten op Java] zich niet kunnen begrijpen, „maar ook door *anderen* mag niet vergeten worden, dat ik nooit, noch door woorden, noch door „daden, noch ook door correspondentie, rechtstreeks of zijdelings, eenige moeite heb gedaan of aan-„leiding heb gegeven om mij op eene wijze, als in den laatsten tijd is geschied, in de oudheden „te betrekken. Dat ik, toen men mij vroeg, mij met de leiding te belasten, daarop ben ingegaan, „heeft slechts twee redenen gehad. De 1e was egoïstisch, ik kreeg daardoor beschikking over meer „studiebronnen; de 2e pedant, want mijne meening is, dat er met methode gewerkt moet worden, „en ik heb bij mij zelf het besef, dat zooals de zaken hier in Indië staan, ik de eenige ben die die er „in kan brengen. Om de eer deed ik het werkelijk niet, dan had ik jaren te voren het daarop „kunnen aansturen; om voordeel evenmin, want dat heb ik er niet van; wèl integendeel veel werk, „veel zorg, veel verantwoordelijkheid, wat ik alles had kunnen ontgaan met eene weigering, die „gebaseerd had kunnen zijn op de uitgebreide taak, die ik toch reeds had te vervullen, en er door „uitgebreid, verzwaard, zeer veel vermoeielijkt wordt.

„Hoe weinig ik zelf er aanleiding toe gegeven had, en hoezeer men zelfs hier in Indië er een, „laat ik zeggen billijken, twijfel van koesterde of ik voor zulk een taak wel berekend zou zijn, kan „daaruit blijken, dat het besluit tot het doen van een voorloopige oudheidkundige reis, waartoe ik „in verband met het 1e schrijven van den Minister [van Koloniën, dd. 20 Juli 1900] heb willen „overgaan, na zes maanden of langer nog niet was afgekomen, zoodat ik verplicht was er den „Dir[ecteur] van O[nderwijs], E[eredienst] en N[ijverheid] op te wijzen, dat de moesson voor reizen „voorbij was, en ik ook na een besluit, als het nog komen zou, niet op mij zou kunnen nemen, „daaraan gevolg te geven.

„En om de waarheid te zeggen, ben ik altijd zelf een beetje huiverig geweest mij er dieper in „te begeven, omdat ik bang was, dat ik op dat gebied slechts papegaai zou moeten zijn (iets waaraan „ik te veel ontwend ben geraakt), en dat zou dan nog wel het geval hebben moeten zijn, waar men, „zonder recht of reden, zou verwacht hebben van mij wat nieuws en wat bijzonders te hooren.

„Om de eer, opperde ik zoo even, — 't is om zich te schamen! De vondsten liggen voor het „grijpen. Ik heb er verbaasd van gestaan. Wat ik van bouwkundigen aard alleen, aan het oppervlak, „wat een ieder met het bloote oog zien kon, bijv. aan de Baraboedoer, heb geconstateerd, is op „zich zelf al een reeks, die ons een stuk van de geschiedenis van het monument leert kennen, dat „al reeds lang gemeengoed had kunnen zijn, als men er niet had loopen mijmeren in oudheidskolder „of extase, wat ik in het laatste geval begrijpelijk en verklaarbaar kan vinden .....

[1]) Uit zijne herdenking „Dr. Jan Laurens Andries Brandes", in De Java-Post (Weekblad van Ned.-Indië) dd. Zaterdag 8 Juli 1905; onderteekend: P. H[oevenaars].

„Nu, waarde Heer, na mij zoo eens binnenste buiten te hebben gekeerd, groet ik U, ook „namens de Dames, hartelijk gemeend."

Het was goed hier BRANDES zichzelven eens „binnenste buiten" te laten keeren. Men leert allerlei uit dezen brief met zijn eigen woorden kennen: zijn huivering voor het zich wijden aan de Javaansche oudheden; zijn gedrongen-worden daartoe door anderen, hier van Holland uit; zijn noode opnemen van die taak; — maar dan ook daarna.... zijn aanpakken van de taak, zijn bewust zelfvertrouwen, zijn er op uit gaan, èn *zijn ontdekkend talent.*

Nog altijd ben ik innig verheugd, dat hier in Nederland in 1900, gelijktijdig met de Parijsche Wereldtentoonstelling en het *inslaan* daar van de reproductie der Tjandi Sari bij kenners en bezoekers, het archaeologische ijzer voor Java gesmeed is geworden terwijl het heet was. Aan J. W. IJZERMAN daarvoor alle eer; want dit mag ik toch wel uit de school klappen, dat *hij* dat ijzer te-vuur heeft gelegd, eerst te Parijs, daarna in den Haag? En zoo was dan BRANDES in 1901 van Holland uit geworden, wat hijzelve voor zich en zijn studie *nooit* gezocht had.

En ook dáárover ben ik nog steeds innig verheugd. Want zoo'n drang had BRANDES van tijd tot tijd noodig! Heeft de Indische Regeering en het Bataviaasch Genootschap hunnerzijds nagelaten met kieschen drang — kiesch om de grootheid van zijn kennis en intellect, en de felheid van zijn werkkracht; drang toch óók, als ruggesteun tegen geestelijk-zich-versnipperen — hem allengs te brengen tot een Boek der Indische Epigrafie, en tot een Boek over PRAPANTJA's Lofdicht op Vorst Hajam Woeroek,.... daar heeft beleid van Holland uit, eerst BRANDES gesteld tot leider van het met 1901 aangevangen *deskundig*-archaeologische onderzoek op Java; en hem als vanzelf gebracht tot twee mooie Boeken méér: de Monographie over Tjandi Djago; en dit Boek-hier.

Wat heeft BRANDES in de laatste vier jaren van zijn leven (Juli 1901—Juni 1905) niet ontzaglijk gewerkt, geordend, ontdekt, lichamelijk gedaan, geestelijk gewrocht! Een *schitterende reeks* van den eenen archaeologischen arbeid vóór, den anderen na, getuigen van de hartstochtelijkheid waarmede hij zich aan zijn nieuwe roeping wijdde. Het hagelde letterlijk stukken van zijn hand. En ongerept daarbij bleef zijn scherpzinnigheid, en het koel-houden van zijn hoofd, te midden van inspanning en ontdekkingsvreugde. „Wij moeten nuchter zijn in ons onderzoek, zoo zeide hij dikwijls, niet beneveld door een goedkoop enthusiasme", — heeft Pastoor HOEVENAARS, die hem in deze laatste periode het best wel heeft gekend en het scherpst waargenomen, niet terecht deze woorden van BRANDES met nadruk in herinnering gebracht? [1])

Drie serieën van arbeid vertegenwoordigen BRANDES' vierjarig werk als Hindoejavaansch Archaeoloog.

Ten eerste zijn „Driemaandelijksche Rapporten" [2]), 1901, 1902, 1903, 1904, en de eerste 3½ pagina's van het jaar 1905—6; ten tweede zijne talrijke studiën in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap (vermeerderd met enkele bijdragen elders), waarvan hier in een noot de lange lijst wordt gegeven [3]); ten derde en als goede slot, zijn beide Monographiën I en II.

[1]) In het art. in De Java-Post, alsvoren.

[2]) De officieele titel is, naar Nederlandschen trant, gerekt; luidende: „Rapporten van de Commissie in Nederlandsch-Indië voor Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera". Daarvan verschenen die over 1901 en 1902 beide in druk in 1904 (Batavia—'s Gravenhage); die over 1903 in 1905, kort voor BRANDES' dood; die over 1904 in 1906, bezorgd door het Commissie-lid J. KNEBEL. De Rapporten over 1905-6 — sinds begin 1906 bovendien overgegaan in Halfjaarlijksche Rapporten, in afwijking der Instructie van 1901 — verschenen in 1907, waarin op p. 4 de heer KNEBEL de taak van rapporteeren voorloopig heeft overgenomen.

[3]) Daar BRANDES de goede gewoonte had bijna al zijn edita te dateeren, kan hier een zuiver chronologische lijst gegeven worden. De méést belangrijke werden bovendien vooraan door een sterretje gekenmerkt.

*Juni 1901 : „Nog eens over de beelden van Tjandi Tumpang", Not. Bat. Gen. 1901, p. VIII—XXXVI (Bijlage III). Later in omwerking herdrukt in Monographie I (1904) als Bijlage I onder den titel „Nota over de inscripties op de beelden van Tjandi Djago, en over den tijd der stichting van dezen tempel" (l. c. p. 85—98).

[± „ „]: „Twee oude berichten over de Boroboedoer", Tijdschr. Bat. Gen. XLIV (1901), p. 73—84. (Met veel drukfouten!)

*Oct. „ : „Een fraaie variatie [uit Oengaran] van het olifantvisch- of makara-ornament", Not. Bat. Gen. 1901, p. CIX—CXV (Bijlage VI). De 2 platen die dezen tekst ophelderen, verschenen pas in de „Notice" van Oct. 1902.

Dec. „ : „Aanvulling" op bovenstaand, l. c. p. CXVI—CXIX. (Deels contra Dr. GRONEMAN).

Over elk dezer drie moet kortelijk iets afzonderlijks gezegd.

De Driemaandelijksche Rapporten waren in voldoening aan de opdracht aan de Oudheidkundige Commissie in Ned.-Indië bij het instellings-besluit van 18 Mei 1901, nº. 4: „dat zij elke drie maanden een rapport aan de Regeering zal uitbrengen door tusschenkomst van den Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid over de door haar verrichte werkzaamheden en over de werkzaamheden welke zij voornemens is verder te verrichten" (zie Monographie I, 1904, p. XI). Handschriftelijk kwamen ze vervolgens naar Nederland, bij onze Commissie van Bijstand, en gingen aldus berusten in de Koloniale Bibliotheek te 's-Gravenhage, bij het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië; hetwelk, van den aanvang af, door den Minister van Koloniën was aangewezen als het wetenschappelijk lichaam in Nederland, dat medewerking zou verleenen bij het publiceeren der uitkomsten, vooral van de Monographiën.

Het Bataviaasch Genootschap heeft in Jan. 1904 echter terecht begrepen dat óók de Driemaandelijksche Rapporten behoorden tot publiek eigendom te worden, en besloten om ze overeenkomstig de krachtige aanbeveling van Brandes [1]), *geïllustreerd* uit te geven. Zoo ging dan Brandes.... ze in 1904 voor de pers bewerken en uitgeven? Neen! Ofschoon Brandes slecht en slordig schreef, vaak duister wordend ondanks groote helderheid van geest, enkel maar door-in-elkaar-schroeving van zinnen en niet-vermijding van tautologie; ofschoon een enkele de vrijmoedigheid had gehad hem dat

Jan. 1902 : „Aanvulling van de mededeeling over de in relief afgebeelde dierenfabels op het terrein van Panataran", op. cit. 1902, p. XXIX—XXXV (Bijlage II). N.l.: Aanvulling van Not. Bat. Gen. 1893, p. 78—82.

* „ „ : „Het gevaarvolle van het verklaren van de relief-tableau's aan de oude ruïnen op Java te vinden, als men den betrokken tekst niet kent, toegelicht aan een voorbeeld genomen uit de schilderijen aan het pëndapaterras te Panataran" [*oef*; wat een wansmaak in een titel!], ibid. p. XXXVI—XLVII (Bijlage III).

Juli „ : „Het olifant en face stuk op het ruggestuk van Nº. 262 van de Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van K. en W.", ibid. p. CI—CIX (Bijlage XI). (De inhoud schijnt een vergissing).

„ „ : „Drie leeuwe(n)koppen en face uit de Kedoe", ibid. p. CX—CXVIII (Bijlage XII).

*(*ongedateerd*) : „De hoofdbeelden op de voorsprongen van den teerling der Tjandi Mëndoet (Padmapaṇi, Tara en Bkrëkutitara)", ibid. p. CXIX—CXXXVIII (Bijlage XIII).

Aug. 1902 : „Bijschrift bij de door den Heer Neeb gezonden photo's van oudheden in het Djambische", Tijdschr. Bat. Gen. XLV (1902), p. 128—133.

*Oct. „ : „Nadere mededeelingen over de Tjandi Mëndoet", Not. Bat. Gen. 1902, p. CXLI—CLIII (Bijlage XV).

*[† „ „]: „Notice sur une espèce de draperie ornementale des anciens monuments hindous de Java Central", p. 7—14 in „Hommage au Congrès des Orientalistes de Hanoi de la part du Bataviaasch Genootschap v. K. en W.", Batavia 1902. Met 3 platen (verg. Oct. 1901); terwijl een 4e niet bijtijds gereed kwam (vide p. 12).

Dec. „ : „Remarques sur les antiquités de Java", in „Compte rendu analytique des séances [du] Premier Congrès International des Études d'Extrême-Orient (Hanoi 1902). Hanoi, 1903." p. 31—34, waarvan p. 32—33 platen.

*Jan. 1903 : „Insluimeren van het gevoel voor de symbolieke waarde van ornament ook in de Chineesche kunst op te merken", Tijdschr. Bat. Gen. XLVI (1903), p. 97—107.

* „ „ : „Verslag van het Internationaal Oriëntalisten-Congres te Hanoi van 1—6 Dec. 1902", ibid. p. 481—512. [Bijna geheel oudheidkundig. Met 2 Fransche bijlagen, p. 513—531].

* „ „ : „Verbetering en aanvulling [omtrent Boroboedoer] van de aanteekening bij de Mededeeling [uit 1902] over de hoofdbeelden op de voorsprongen van den teerling der Tjandi Mëndoet", Not. Bat. Gen. 1903, p. V—XI (Bijlage II).

„ „ : „De wedloop van den *garuda* met de schildpadden in relief op Midden-Java teruggevonden, en eene gissing tot verklaring van de vreemde voorstelling op Oost-Java van de fabel van de ganzen met de schildpad", ibid. p. XII—XIII (Bijlage III). [In Godsnaam, wat een titel voor een stukje van 2 pp.!].

Sept. „ : „Het Nirvâṇa-tooneel en de Baraboedoer", ibid. p. LVI—LX (Bijlage VIII). Met figuur.

Dec. „ : „Het dak van Tjandi Pawon, en de daken der hoofdtempels te Prambanan", op. cit., 1904, p. XIX—XXII (Bijlage II). (Deels contra Dr. Groneman).

*Febr. 1904 : „De waarde van Tjandi Prambanan tegenover de andere oudheden van Java, en een hartig woord over de deblayeering", Tijdschr. Bat. Gen. XLVII (1904), p. 414—432. (Sterk contra Dr. Groneman).

*Maart „ : „De *makara* als haartressieraad", op. cit., XLVIII (1906), p. 21—36. Met 7 platen. [Zooals men ziet, pas later verschenen; nl. in afl. 1, begin 1905].

*April „ : „Een puzzle opgehelderd (het lingga-voetstuk van Singasari)", op cit., XLVII (1904), p. 461—467. Met plaat en plattegrond.

„ „ : „Toelichting op het rapport van den Controleur der onderafdeeling Lematang Ilir [A. J. Knaap] van de in die streek aangetroffen oudheden", Not. Bat. Gen. 1904, p. L—LII (Bijlage VI).

* „ „ : „Een Buddhistisch monniksbeeld, en naar aanleiding daarvan het een en ander over eenige der voornaamste *mudrâ's*", Tijdschr. Bat. Gen. XLVIII (1906), p. 37—56 (èn een „Cave"). Met 6 platen. [Ook dit is pas later verschenen, n.l. ook in afl. 1, begin 1905. Het is het *laatste stuk*, dat Brandes in druk nog bezorgde.]

*Jan./Mei „ : „De verzameling gouden godenbeelden gevonden in het gehucht Gëmoeroeh, bij Wanasaba, en naar aanleiding daarvan iets over Harihara en de geschiedenis van het uiterlijk van Garûḍa op Java", op. cit., XLVII (1904), p. 552—577. Met 11 platen.

[1]) Zie Notulen Bat. Gen. 1904, p. 3—5.

rondweg te zeggen, reeds in Mei 1903 [1]); dacht Brandes in 1904 er niet aan om zijn *au courant d'(une mauvaise) plume* geschreven Rapporten, bestemd voor de Regeering als archiefstukken, eens even behoorlijk te revideeren, aleer ze te laten drukken voor het publiek. Stijfhoofdigheid zijnerzijds, zal men zeggen? Ja, maar toch óók, juist als daareven met de Nâgarakrĕtâgama, ònvoldoende beset tegenover dat publiek, en vooral tegenover het belang der zaken-zelve, van wat men verplicht is om interessante dingen in ruimeren kring bekend te krijgen. Dit is zeker: had Brandes, vooral sinds 1901, bij het begin van zijn schrijven over Hindoejavaansche kunst, eenige moeite willen nemen om ook de kunst in zijn eigen stijl te gedenken, dan had hij de goede zaak-zelve heel wat meer gediend dan nu, nu hij velen afschrikte door zijn er op los schrijven, zonder het geschrevene alvorens het in druk kwam te herzien. Ja, ik herinner me een sterk belangstellende te hebben hooren zeggen, dat hij zelfs de Pararaton, Brandes' allerbeste werk, ongenietbaar vond.

Maar trots dien zeer onvolkomen vorm, welk een schat van verrassend nieuws, *volop schat van ontdekking*, in al deze Driemaandelijksche Rapporten! En in zijn afzonderlijke opstellen, straks opgesomd uit Tijdschrift of Notulen, hoeveel methode van studie, scherpe zin, rijk combinatievermogen! Het gistte steeds in zijn geest met bruisende kracht; en het eene voor, het andere na, werd als nieuwe vondst vastgelegd.

Wanneer men de vier deelen Driemaandelijksche Rapporten, zooals ze thans in druk zijn, voor zich legt, daarbij bedenkend dat het eerste deel (1901) slechts over een half jaar loopt, dan voelt men dadelijk hoe *het jaar 1903 het hoogtejaar is geweest* van Brandes als archaeoloog [2]). Hij kan zichzelf schier niet houden van verrukking over al het nieuwe dat hij vindt, de nieuwe gedachten en inzichten die op hem aanstormen uit de rijke opwelling van zijn eigen geest. En soms raakt hij daarvan zóó diep onder den indruk, is hijzelve zóó ten volle het kind dat ontvangt uit de hand van hooger aandoening, dat hij in die stemming van de zuiverste geestdrift ook vanzelf de woorden vindt om uitdrukking te geven aan zijn ontroering.

Hoe schoon is niet het volgende; een vergelijking tusschen de Çiwaïtische Tjandi Pringapoes in Noord-Kĕdoe, en de Boeddhistische Tjandi Mĕndoet in Zuid-Kĕdoe:

„Tjandi *Pringapoes*... is nog opmerkelijker. Maakt hier de inhoud van den tempel de zaak uit, evenals dit bij de Tjandi Mĕndoet door de beelden in het inwendige ook het geval is, de schoone, rijke, geestige illumineering van den buitenwand laat zich direct vergelijken met de zoo in-geestige decoratie van het soubasement van dienzelfden en toch Buddhistischen tempel. Ook hier een in heerlijke, sterk verwante sierkrullen aangebrachte introductie om op te gaan tot het adyton. Ziet hier op den achterwand slechts die als in een beelderigen bloementuin spelende kinderen, die den toeschouwer een gevoel van rust geven, en in hun vermaak zitten te genieten van het gezang der

[1]) Ik copieer het volgende uit een brief dd. Den Haag 19 Mei 1903:

„Maar daarom begonnen met iets, dat me reeds lang op het hart lag, dat ik reeds eenige malen te voren heb willen zeggen....., doch dat ik toch het beste vind U in een brief persoonlijk uiteen te zetten.....

Laat ik dan nu voor mijzelven preciseeren, wat ik bedoel. Eerstens: Uwe zinnen zijn *te lang*, meestal veel te lang: een Franschman, die bij intuïtie weet wat keurig schrijven is, zou beginnen met een groot aantal Uwer perioden in drieën of vieren te knippen. Dan: U wil vaak *tè duidelijk* zijn; dat wil tevens zeggen: U wordt vaak ònduidelijk van duidelijkheid. In diezelfde richting stapelt U vaak synonieme, of ongeveer synonieme woorden op elkaar, hetgeen op den lezer bepaald vermoeiend werkt. En dan: ja, dat eigenaardige wat op mij altijd den indruk maakt of U Uwe zinnen nooit overleest, doch of hetgeen U, rap voortschrijvende, neergezet hebt, ook alles laat staan wat er eenmaal staat. Ik mis meestal *rust* in Uwe stukken, en *soberheid*, en *koele correctie*. . . . . .

Persoonlijk heb ik zeer sterk een en ander gevoeld sinds Uwe studiën over „Oud-Batavia". Ik vond toen dat daarbij Uw stijl en compositie belangrijk was achteruitgegaan; ik vond ze met merkbare overhaasting geschreven, ja meer dan eens „verward", indien ik dat zoo ronduit zeggen mag.

De heele zaak is alleen, dat U *zich tijd gunne* om Uwen rijkdom van gedachten en van vondsten op papier te zetten en tot hun recht te doen komen. Liever wat minder geschreven, doch dat naar den vorm dan ook àf is — *en daardoor veel veel dieper indruk maakt op anderen* —, dan mêér, hetgeen echter roef-roef gedaan wordt.

Juist omdat U, waar U wilt en Uzelven tijd gunt, wel degelijk een goeden stijl heeft, durf ik en mag ik U dit zeggen....

Soedah, ik heb het nu eens ronduit gezegd, en kom er nooit meer op terug. Doch, omdat U weet welk een hoogachting ik heb voor Uwe gaven, Uw kennis, en energie, durfde ik U een opmerking maken over hetgeen die bizondere krachten *van minder invloed* zouden doen zijn, dan zij in zichzelve zoo *volop* verdienen."

[2]) Het deel Driemaandelijksche Rapporten over 1903 heeft ook geen enkele Bijlage; het is alles hoofdtekst, van Brandes-zelven.

hemelsche menschvogels, die met nog hooger geklommen papegaaien, dartelen op de takken van het loof. Ziet de zijwanden, niet minder fraai versierd met ranken, waarin de vogels niet gemist worden, alles als aan dien achterwand en elders gegeven in klimmend loof, dat onwillekeurig het oog omhoog trekt en het hart naar boven voert. Ziet eindelijk den voorkant waarop ter weerszijden van den ingang twee paren, in de kracht van het leven, de man gesteund op en door de vrouw, hun schreden richten naar dien ingang, dien men evenwel niet bereiken kan zonder gepasseerd te hebben de ootmoedig neergezeten devoten, op de flanken van de poort, die met een handbeweging als het ware uitnoodigen verder voort te gaan, en het heiligdom te betreden. Ook op de zijkanten van den poortkop varen hemelingen op wolken in die richting, daardoor den toeschouwer almede dwingende zijn gedachten daarheen te laten gaan, evenals het klimmende groen die omhoog voerde. Men vergelijke hiermede wat het soubasement van de Tj. Mĕndoet geeft. Wat hier staat, kon daar staan, en wat daar staat, had men hier kunnen plaatsen, met dien verstande evenwel, dat de keus ontzaglijk veel fijner en juister en sprekender is, zooals wij de versieringen nu [elk op zichzelf] aan de beide tempels vinden." [1])

Waarlijk, dit is Hoogere Archaeologie. Het is de reconstructie niet alleen van de bouwwerken-zelve, niet alleen het wijzen op het allermerkwaardigst parallel-gaan van Çiwaïtischen en Boeddhistischen bouwtrant, met volle behoud wederzijds van eigen wezen, eigen symbolen, eigen geloofsatmosfeer — een parallel-gaan van twee religieuze bouwstijlen, welke bij geen andere godsdiensten, en geen ander volk dan bij de Hindoe's gevonden wordt! —; maar het is óók deels de geestelijke reconstructie van die geloofsatmosfeer-zelve, het meegevoelen der religie-diepten, waaruit die bouwmonumenten als artistieke scheppingen dan toch ontstónden.

Schoon is ook het volgende; vol stemming teruggevende wat Brandes voelde, toen hij onder den invloed was geraakt van de Chineesche kunst in Achter-Indië en Oost-Java. Toen hij herkend had hoe zij sterk verwante, en bovendien nog vóórtlevende inwerkingen van Hindoe-kunst toonde, gelijk er weleer in de Hindoejavaansche ornamentiek geleefd hadden. Het is bij zijn bezoek aan den Chineeschen tempel (*klĕnteng*) te Malang, tegen het vallen van den avond:

„Half licht werkt hier niet in het nadeel. Juist als men de klĕnteng te Malang tegen zonsondergang bezoekt, ziet men welk een rol de vleermuis in de Chineesche ornamentiek speelt. Men ziet haar schier overal. Men ziet ze neerkomen en opschieten, wegzeilen en schuins afdrijven, in allerlei standen, altijd weer dien zoo kenbaren contour, en dat eigenaardig gedraaide daarin, dat een door een Chinees geteekende vleermuis zoo kenmerkt. Maar reeds als de lampen aangestoken zijn, ontwaart men spoedig, dat men met een truc van de Chineesche kunst heeft te doen, en dat deze toch meer eischt dan die eentonigheid alleen. Haast ieder vleermuisstuk is een ander. Men vindt er die een duidelijken sai-kop [d. i. neushoorn-kop] geven, weer anderen zijn slechts bloemstukken. Hier vindt men een koelbak met een karaf er in, sierlijk gegarneerd met bladen, als waren het wingertbladen, daar zijn het twee luchtig overkruis gelegde gestyleerde opiumpijpen, met een breeden band saamgestrikt. En als men nu daarna, bij helder daglicht, diezelfde klĕnteng nog eens bezoekt, en met de verkregen wetenschap, èn het inwendige, èn het uitwendige, nader nauwkeurig beziet, dan wordt men met stomme verbazing haast geslagen, en legt men zich zelf de vraag voor, of niet alle kleiner ornament op de vlakken, zoowel binnen als buiten, onder de afdekkingsrichels, enz., niet evenzeer vleermuizen moeten voorstellen; denzelfden contour, de ons thans zoo bekende lijnengroep, men vindt haar overal terug, zich slechts schikkende naar de plaats waar zij is aangebracht, in een hoek hoekig, op een band smal en gerekt, vrijstaand voller, van boven afgedekt gedrukt, enz., enz., op allerlei wijze, te veel zelfs om ze in groepen op te sommen. Dit vleermuismotief werd in de Hindoekunst op Java niet aangetroffen. Het bestaan er van en zijne behandeling was niet bekend, toen, voor zoover dit reeds geschied is [n.l. in 1901—1902], werd vastgesteld wat de bewegingen in de Hindoekunst [speciaal op Java] waren. Zij zijn volmaakt hetzelfde als wat daarin

[1]) „Rapporten enz. 1903", Batavia—'s-Grav. 1905, p. 10. Ik veranderde enkel „ingebrachte introductie" in „aangebrachte introductie", en voegde de woorden „elk op zichzelf" tot meerder duidelijkheid in.

met het kala-makara-ornament [d. i. het leeuwenkop-olifantsvisch-ornament] is gebeurd, of, als men wil, nog verder gaande; maar wie zegt ons wat het einde zou zijn geweest, als die hooge kunst van Midden-Java op een zelfde wijze, in een zelfden bloei, nog voort had kunnen tieren?" [1])

Zulke gedeelten in het werk van BRANDES getuigen niet alleen welk een diep artistiek-wetenschappelijk genot hij heeft doorleefd in de laatste vier jaar van zijn arbeiden, waarbij zijn vindingsgave vleugelen aanschoot dank zij het prachtig object waaraan hij haar wijdde; maar zij getuigen tevens hoe goed en vol harmonie BRANDES bijwijlen ook teruggeven kon wat er omging in zijn ontdekkenden geest. De jaren 1901 tot zijnen dood in 't voorjaar van 1905 mogen hem geheel geabsorbeerd hebben, en naast den Hindoejavaanschen archaeoloog schier geen plaats hebben gelaten voor ander studiewezen, — die vier jaren zijn niet alleen voor hemzelven dan toch jaren geweest van diep genot en heerlijk gevoel van innerlijke kracht, maar ook voor ons allen blijft het de mooie voltooiings-periode van zijn leven, de hoogere éénwording van alles wat tijdens vroegere jaren door studie en talent in hem was bijeengebracht en opgetast. Van hem, die in zijn laatsten levenstijd zoo sterk architektonisch was gaan voelen, moet getuigd: dat zijn eigen leven, op breede basis van studie begonnen en rusteloos voortgebouwd, een waardig topstuk en afsluitende bekroning heeft ontvangen door het allerlaatste wat hij heeft voortgebracht.

Want, naast zijn Driemaandelijksche Rapporten, die zoo te zeggen het Journaal zijn van zijn laatste vier jaren, en daardoor dubbel aantrekkelijk voor wie hem gekend hebben en nog eens met hem mede die gewichtige jaren willen doorleven, — staan daar, als studiën van afgeronder vorm, zijn diverse artikelen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, kapellen zoo te zeggen aan den kant van zijn weg, en dan ten slotte zijn volle bouwwerken, Tjandi Djago, en dit Boek.

In de lijst die hiervóór werd gegeven (blz. XXXVI*, noot 3), is reeds met een sterretje aangeduid welke opstellen daarbij het belangrijkst moeten heeten. Bij sommigen kan men weliswaar niet helpen te lachen als men den titel ziet, zoo b.v. „Het gevaarvolle van het verklaren enz. enz."; — indien er toentertijd een Redacteur van stavast aan het Bataviasche Tijdschrift verbonden ware geweest, dan had hij zoo'n titel gewoon geschrapt en vervangen door een anderen, op gevaar van BRANDES' tijdelijken toorn. Maar dit is kleine bijzaak naast de groote hoofdzaak: het *vele* nieuwe daar medegedeeld, en al meer en meer *methodisch* geïllustreerd.

Want in dit laatste opzicht heeft BRANDES aan alle Oostersche archaeologen een voorbeeld gesteld, waarnaar lateren niet mogen nalaten door te werken. Hij is in eind 1902, met het oog op een eerste Oriëntalisten-Congres in 't Oosten-zelf, te Hanoi, van 1—6 Dec. te houden, immers opgetreden

[1]) L. c. p. 31. Met slechts deze wijziging, dat ik tweemaal van een komma, een komma-punt maakte. — Het meeste van deze aanhaling werd ook reeds overgenomen door Mej. MARTINE TONNET in haar opstel in het „Bulletin van den Ned. Oudheidkundigen Bond" van Maart en Mei 1908, getiteld „Het werk der Commissie in Ned.-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera", p. 21—32 en 77—91, met 8 tekst-illustraties. Van dit opstel werden bij den uitgever (S. C. VAN DOESBURGH, Leiden) ook een zeker tal overdrukken gemaakt met doorloopende paginatuur, waarvan ik een in het nu volgende gebruik voor eene korte nadere bespreking.

Het is toch zeer jammer dat deze studie, waarin wezenlijk goede kwaliteiten zijn van arbeid en eigen opmerking, *zoo slordig* tevens is in tal van onderdeelen. Een sterk voorbeeld is al dadelijk de datum aan 't slot (p. 30) die moet luiden: „Haarlem, 13 Januari 1908" (*niet* 1907; verg. toch p. 27), een fout, waarvan speciaal de overdrukken het nadeel ondervinden! Niet „73" (p. 7) maar 54 heiligdommen worden in de Pararaton genoemd, zij het onder 73, deels dubbele namen; de heer „E. A. von Saher" (p. 8), is nooit lid geweest van de Commissie van Bijstand; op p. 9 onderaan is de Wenggi-inscriptie van den Dièng vergeten, in 1889 reeds gevonden (zie Not. Bat. Gen. 1898, p. 189—190); niet Tj. Pringapoes gelukkig, maar de nabijgelegen Tj. Perot is op 28 Dec. 1906 (niet Jan. 1907) voor den grond geslagen (p. 19, noot); „Prof. Speyer" (p. 21) heeft volstrekt niet medegedaan aan de gereedmaking van Tj. Djago (Monographie I); het Amoghapâça-brons was geen wijgeschenk aan „Tj. Singasari" (p. 22), maar aan Tj. Djago; de gewaagde onderstellingen op p. 26, en de zeer slordige en daardoor vaak komiek-wordende zinnen van p. 6 maken het gehalte al evenmin beter. Lest slechtst is echter dit: „De „Beschrijving van den torentempel van Singasari" door J. Knebel zal spoedig verschijnen als . . . enz." (p. 22, noot 2); de waarheid in dezen staat op den titel van dit Boekwerk. Het is des te meer jammer, waar juist dit opstel voor een ruimer publiek bedoeld is.

Belangrijk en nieuw in het opstel is deze opmerking over de bronzen beeldjes van den god Amoghapâça, die vorst KARTANAGARA van Toemapël in ± 1265 A°. D. aan Tjandi Djago te Toempang wijdde: „Daar gezegd wordt, dat van Kertanagara een beeld met zijne trekken werd opgericht, is het onzes inziens zeer aannemelijk, dat ook het hoofdbeeld [de Amoghapâça] in het bronzen relief als een portret van haar [*lees*: hem] te beschouwen is. Aan de zeer onklassiek-Hindoesche, maar echt Javaansche trekken zou men dat wel zeggen" (p. 23). De schrijffout in dezen zin is weer zeer slordig.

met historisch-illustratieve seriën van versierings-motieven aan verschillende bouwwerken uit de meest verschillende tijden ontleend, die ik niet aarzel *baanbrekend* te noemen voor de Oostersche Archaeologie. Zijn studie toen te Hanoi aangeboden „Notice sur une espèce de draperie ornementale etc." in den „Hommage" van het Bataviaasch Genootschap, is, door de daaraan toegevoegde twee platen die de historische ontwikkeling en vervloeiing van het triçoela-tjakra-ornament en het makara-(kâla)-ornament in Britsch-Indië, Java en Achter-Indië illustreeren, een oudheidkundige gebeurtenis te schatten.

Korter, krachtiger, scherper, overtuigender, dan door deze naast-elkaar-zetting van hetzelfde versierings-motief in zijn historische vervormingen, kan niet gesproken worden! In één oogwenk *ziet* ieder, wat een lange gedrukte tekst in geen uur zou kunnen vertellen. Achtereenvolgens zetten Bharhut, Amaravati, Sanchi, Aiwalli, Udayagiri en Salsette in Britsch-Indië hun oudere voorbeelden naast de latere maar óók nog volop klassieke Middenjavaansche van Prambanan, Tjandi Sewoe en Plaosan, Mĕndoet en Boroboedoer, en deze staan weer naast de nog iets jongere, maar geheel verweekelijkte motieven uit Kambodja (Loley, Thammanan) en Siam (Sukhodaya). Een tweede serie (p. 33 van het „Compte rendu analytique des séances" te Hanoi) geeft links de verwording van het berglijn-motief aan Boroboedoer, Prambanan, Panataran en Toempang — hetzelfde, wat in deze Monographie II op blz. 33*—34* nader ter sprake komt —, en rechts het wonderlijke spelen der latere Hindoe-javanen met éénzelfde motief aan éénzelfden tempel, het spelen toch met den *banaspati*- of *kala*-kop aan Tjandi Toempang. En in zijn drie laatste grootere studies van 1904 in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap — verg. het lijstje onderaan blz. XXXVII* —, is hij daarmee konsekwent doorgegaan. Bij het *makara*-opstel toonen plaat 1—2 de overeenkomsten en het verschil tusschen Amarawati en Buddhagaya eenerzijds, Boroboedoer anderzijds; terwijl plaat 7 de analogie van de *makara* als haartres-sieraad afbeeldt bij Oost-Javaansche beelden en Balische *wajang*-poppen. De *mudrâ*-studie wordt o. a. vergezeld door plaat 1, die 4 (van de 7) kanonieke „handhoudingen" afbeeldt naast elkaar — waarbij de *dharmatjakra*-houding in 8 varianten —, èn die eene nieuwe, in de litteratuur nog onbekende, die Brandes aan een Boeddhistisch monniksbeeld van Oost-Java (Tanggoelangin) had ontdekt, en welke hem aanleiding gaf tot het schrijven van deze zéér mooie studie. Desgelijks vertoonen plaat 9 en 11 bij zijn Gĕmoeroch-opstel de verschillende varianten van het *garoeda*-type in Midden- en Oost-Java, met, als allerlaatste verlooping, dat van Soekoeh op de Lawoe-helling.

„Schoolprenten" noemde Brandes in zijn brieven deze reeksen van illustraties soms wel; terecht, mits dan in dien volleren zin dat ieder die snel en scherp wilde zien, bij deze prenten met vrucht ter schole kon gaan. Want, sprak ik straks van Hoogere Archaeologie, zoo is dit Hoogere Methodiek der Oudheidkunde. Wie hier later deze voortreffelijke methode zal vervolgen voor Oostersche monumenten, mag niet nalaten Brandes te gedenken als vóórganger [1]). Hier immers leeft de Illustratie haar beste eigen leven.

[1]) Er mag in dit verband echter niet vergeten, dat Brandes-zelve een sterken stoot in deze richting had ontvangen door het boek van A. C. Haddon, „Evolution in art: as illustrated by the life-histories of designs" (London 1895), een boek dat hij ook eenige malen in zijn brieven met onderscheiding noemde.

Interessant is wat Brandes mij schreef dd. 13 Maart 1904, toen hij het pas verschenen werk van J. A. Loebèr Jr., „Timoreesch snijwerk en ornament. Bijdrage tot de Indonesische kunstgeschiedenis" ('s-Gravenhage 1903) ontvangen had: „Dat boek is inderdaad een mooie aanwinst. Ik zelf weet van het Buitenbezittingen-ornament en wat verder oostelijker gevonden wordt nog niet voldoende, en zoo is er veel in wat ik niet begrijpen kan. Voor mij is het een zeer gewichtige vraag of ingewikkeld geometrisch ornament [zooals op Timor] niet altijd in een bepaalden zin jong moet zijn. Het materiaal dat mij bekend is, en dat is alleen dat der publicaties, geeft mij daaromtrent nog geen voldoende licht. Ik twijfel er niet aan of wij zullen voor het latere, het verinlandschte verloop van de Hindoe-kunst hier in ons Indië straks school moeten gaan bij die andere [meer oostelijke], maar ik durf er mij niet in begeven."

Hoogst interessant is ook het volgende over Boroboedoer, zij het eenigszins enigmatisch uitgedrukt (wat Brandes trouwens wel meer, bepaald opzettelijk, deed). Het is uit een brief dd. 8 Sept. 1904, juist toen hij zijn Naschrift op Monographie I had afgesloten: „Eén mijner nieuwe opmerkingen, die ik met opzet als heksluiter, ook tegenover U, nog niet mededeelde, maar bewaarde, zal U zeker eenige oogenblikken van emoties geven. Voor vergelijkend onderzoek zit men hier in Indië, met onze ééne bibliotheek, telkens aan den grond, en ik kan er dus niet over doorgaan. Ik moet [Voor-]Indische, Tibetaansche, Chineesche en Japansche platenseriën hebben, jawel, maar hoe krijg ik ze. Als men de geïllustreerde Chineesche Djulai-teksten eens doorkeek, dan zou men eens zien hoe men bijv. met de Baraboedoer zou opschieten. Op mijn laatsten tocht [naar Midden-Java] heb ik een lijstje gemaakt om daar foto's te nemen van die

Een tweede ontdekking houdt met datzelfde Hanoi nauw verband. Ging hij er in Nov. 1902 met dien verrassenden „Hommage" heen, — er van terug kwam hij met iets anders, dat hemzelven diep verrast had en dat hij daarna niet nagelaten heeft op een ook òns weer verrassende wijze uit te werken: de herkenning van Chineesche invloeden in de beeldende kunst van Oost-Java's bloeitijdperk, 1200—1500 A°. D.

Zijn opstel van Jan. 1903 „Insluimeren van het gevoel voor de symbolieke waarde van ornament ook in de Chineesche kunst op te merken", pas van Hanoi terug geschreven, leidde het in [1]); zijn Verslag van 't Hanoi'sch Oriëntalisten-congres uit dezelfde maand ging er op door [2]); en het heele lijvige Driemaandelijksch Rapport over April—Juni 1903, in Oct. '03 afgesloten, is er vol van. Dit is datzelfde, waaraan zooeven de schoone aanhalingen der vergelijking van Tjandi Pringapoes met Mĕndoet en die over den Chineeschen tempel te Malang ontleend werden. Het is het omvangrijkste, maar tevens het meest verrassende en rijke van alle Driemaandelijksche Rapporten, die Brandes geschreven heeft. Het is het culmineeren geweest van zijn kracht als Hindoejavaansch archaeoloog. En door een gelukkig toeval heeft de Moederlandsche Regeering in dezen tijd van sterkste vermogen hem weten te eeren door toekenning van den Nederlandschen Leeuw bij Kon. Besluit van 27 Aug. 1903, op Koningin's verjaardag. Eene onderscheiding, die, na de afsluiting van zijn Tjandi Djago-tekst in Maart 1902, na zijn gaan naar Hanoi in December, en de daar gerijpte nog ruimere opvatting van zijn taak, kwam op zijn mooist; immers te juister tijd. En die hem tevens tegenover zeker gedeelte van het Indische publiek eere gaf, als een openlijke goedmaking van veel persoonlijk leed dat hij van 1900 tot 1902, deels door zijn eigene geaardheid, had moeten verduren.

Er moet hier gesproken worden over iets dat ik dolgraag weg zou laten, maar wat niet mag: den strijd Brandes contra Groneman, over en weer. Deze strijd heeft toch op Java tijdelijk te groote afmetingen gehad, afgedrukt als hij is in circa 10 strijdschriften, 3 (of als men wil 4) van Brandes, 6 van Groneman, dan dat men dit krakeel zou mògen verzwijgen.

In het kort daarom dit: Dr. Groneman had zekere bescheiden verdiensten als liefhebber-auteur, amateur-ethnograaf, amateur-archaeoloog, en nog andere Indische liefhebberijen; maar waande helaas zijn uiltje een reuzenvalk. Brandes was scherp, niet malsch; trouw en goedhartig jegens wie hij mocht, maar allerongemakkelijkst, op het nijdige soms af, tegen wie zijn toorn gaande maakte. De een *zocht* bovendien een wetenschappelijke opdracht, die hem naar recht *nooit* kon passen; de ander, die zijn man doorschouwde tot op diens volle amateurs-naaktheid en niet geheel-zuivere graat, was fel, en bleef fel. *Inde irae pugnaeque.*

Verder deze onverkwikkelijke geschiedenis uit te spinnen, is onnoodig. Een lijstje geven van

tableaux, die ons de principia, in zeer geïsoleerde tooneelen, reeds vertoonen van al die vormveranderingen en later [op Oost-Java] zoo op den voorgrond getreden en bij voorkeur behandelde motieven. In nuce vindt men er [dus: aan Boroboedoer] allerlei stukken verholen en verstoken als 't ware al aanwezig, een ontzaglijk aardige proef op de som." De spatieering is van mijzelven. Over den term „Djulai" schrijft mij de heer Groeneveldt dd. 20 Maart '09: „*Djulai* is de Chineesche vertaling van *Tathâgata*, „zoo gekomen", het welbekende epitheton van Buddha." Ik plaatste hier deze meening van Brandes, vooral met het oog op het thans in gang zijnde nader onderzoek van den Boroboedoer (verg. het slot van noot 2 op blz. XXXIII*); zie voorts Edkins, „Chinese Buddhism" (London 1880), een boek dat Brandes veel gebruikte en herhaaldelijk noemt.

[1]) In den aanhef dezer studie erkent Brandes hoeveel hij voor zijn nieuwe opvattingen ten deze te danken had aan het boekje van G. Dumoutier (dien hij persoonlijk met groote sympathie te Hanoi had leeren kennen), „Les symboles, les emblèmes et les accessoires du culte chez les Annamites. Notes d'ethnographie religieuse" (Paris 1891).

[2]) Juist in dezen tijd, dd. 11 Febr. 1903, schreef mij Brandes: „Mijn reis naar Hanoi heeft mij in de Chineesche kunst gegooid. In het Tijdschrift [v. h. Bataviaasch Genootschap] vindt gij een stuk over het insluimeren van het gevoel voor de symbolieke waarde ook daarin. Opmerkingen van een anderen aard, naar aanleiding daarvan, zal U brengen een rapport over mijn opmerkingen gedurende mijn reis in die richting gemaakt.... Waar nu de verdere gegevens te vinden? Batavia is arm, armoedig, armelijk. Ik heb er verbaasd over gestaan, bij een zoo oude kolonie zoo weinig te vinden. Op mijn terugreis had ik hoop hier een schat controle-stof aan te treffen, maar het was mis poes, en zoo is het een geluk geweest, dat ik te Singapore opgehouden ben geworden, en daar het geleerde verder heb kunnen digereeren en verwerken, aan nieuwe en mooie objecten."

Dit is te merkwaardiger, omdat eenige maanden later Brandes in Midden- en vooral in Oost-Java wel degelijk die uitingen van Chineesche kunst vond, welke hij te Batavia tevergeefs had gezocht. Het genoemde lijvige Driemaandelijksch Rapport over April—Juni 1903 wijdt toch ten deele uit over wat hij vond in de *klĕnteng's* te Parakan (Noord-Kĕdoe), Jogja, Kĕdiri, maar vooral te Malang en Madioen.

die strijdschriften, evenzeer. Wie dat weten wil, ga zelf maar zoeken. De grootste domheid die BRANDES in zijn leven heeft gedaan, is, dat hij na de eerste rechtvaardige en gerechtvaardigde afstraffing in 1902, er verder het zwijgen niet toe heeft weten te doen. Maar — c'était plus fort que lui.

De Monographie over Tjandi Djago is zonder twijfel het mooiste en meest complete wat BRANDES als archaeoloog ons geschonken heeft; tevens zijn tweede Boek, na de Pararaton.

Er zou alle aanleiding zijn hier nader in te gaan op de groote beteekenis van dat eerste serie-werk, indien ik niet in Dec. 1902, versch onder den indruk van het sinds Augustus te voren aan onze Commissie van Bijstand in handen gestelde geschrift, ten eenenmale gezegd had wat ik nu nog over dat kranige boek zou willen schrijven. In Febr. 1903 d.a.v. is die voordracht in druk verschenen (Indische Gids, 1903, p. 164—196). Daarheen moge ik dus verwijzen. Het werk van BRANDES verscheen begin Nov. 1904 in druk.

Wie zou vermoed hebben, dat een half jaar nauwelijks daarna, zijn tijd van heengaan was gekomen?

Want krachtig was hij in het geheele jaar 1904 voortgegaan, en had den grooten voorarbeid tot dit Singasari-boek verricht: het laatste blootleggen en onderzoeken van het terrein; alsmede het laten gereedmaken der constructieve teekeningen en reconstructie-teekeningen, onder zijn toezicht, door zijn voortreffelijken medewerker, den begaafden teekenaar H. L. LEYDIE MELVILLE; met den oud-assistent-resident J. KNEBEL te zamen vormende de „Commissie in Nederlandsch-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera", waarbij de heer KNEBEL het ikonografisch beschrijven en het bijeenbrengen der litteratuur tot zijn taak placht te hebben.

Daar ook weer op den titel van deze tweede Monographie hun beide namen als die van BRANDES' medewerkers voorkomen, wil ik niet verzuimen, behalve datgene wat in de Driemaandelijksche Rapporten over en van beider arbeid reeds te lezen staat [1]), BRANDES hier in meer intiemen vorm te laten vertellen wat hij o. a. aan LEYDIE MELVILLE voor het ineenzetten van dit Singasari-boek te danken heeft gehad. Ziehier wat hij mij dd. 11 Juli 1904 over den voortgang van dezen arbeid schreef: „Met het materiaal van Melville *heb* ik thans Tjandi Singasari in haar geheel gereconstrueerd. Men zal eens wat zien. Het is gewoonweg om respect te hebben voor Melville's werk. Hij heeft een ontzaglijk zware taak gehad. Alles gladde vlakke steenen zonder technische bijzonderheden of aanwijzingen, dus alles op bandverbindingen en steenhoogten; maar met een accuratesse en een zekerheid van doelzoeking en doelvinding, waarvoor ik slechts lof overhebben kan". Inderdaad, aan de tot standkoming van deze tweede Monographie heeft de heer LEYDIE MELVILLE — men zie eens zijn schitterend teekenwerk op Plaat IV! — zeer aanmerkelijk bijgedragen; en, al zou men in enkele onderdeelen wellicht een vraag kunnen stellen [2]), zoo heeft hij den Torentempel

[1]) Van den heer KNEBEL met name is de Bijlage (11*b*) bij de Driemaandelijksche Rapporten over 1901; vier van de 5 Bijlagen bij die van 1902, n.l. Bijlagen (15—18), terwijl Bijlage (14) — een ietwat langwijlige beschrijving van Tjandi Bima op den Dièng — van BRANDES' eigen hand is; voorts weer vier van de 5 Bijlagen bij die van 1904, n.l. Bijlagen (27 *a-c*, en 28), terwijl Bijlage (29) — de zeer interessante studie „De troon van de hoofdkamer van den hoofd-tempel van het Tjandi-Sèwoe-complex, vergeleken met de tronen in de Tjandi Méndoet en de Tjandi Kalibéning of Kalasan", l. c. p. 159—170 — weer van BRANDES' eigen hand is. Voorts is alles van de hand van den heer KNEBEL nà p. 4 der Rapporten over 1905—6, waarmede tevens dadelijk na BRANDES' dood, en ten gevolge daarvan, feitelijk tegen de oorspronkelijke instructie van 't Gouv.-Besl. dd. 18 Mei 1901, n°. 987/4, sub 2*b*, de Driemaandelijksche Rapporten in Halfjaarlijksche werden veranderd.

Deze tijdelijk-abnormale toestand zal weer in het oude rechte spoor komen, zoodra Dr. N. J. KROM, de zich thans in Nederland nader bekwamende opvolger van Dr. BRANDES als Voorzitter der „Commissie in Ned.-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera" tegen het voorjaar van 1910 naar Java zal vertrekken; om, na een kort verblijf aldaar en een naderen „applicatie-tijd" van circa een jaar in Britsch-Indië, definitief als geschoold en goed voorbereid Hindoejavaansch archaeoloog deze taak van wijlen BRANDES over te nemen. Men vergelijke Not. Bat. Gen. 1908, p. 46—48; de daarin niet met name genoemde „betrokken persoon" is inderdaad Dr. N. J. KROM.

[2]) Zoo betwijfelt Dr. R. D. M. VERBEEK, de bekende samensteller van de „Oudheden van Java" (1891) en lid onzer Commissie van Bijstand, of de reconstructie der 4 bijtoppen van Tjandi Singasari wel juist is, en of de oorspronkelijke bouwmeester daarin niet *meer variatie*, en aldus meer leven en schoonheid in geprojecteerd had dan MELVILLE's reconstructie te zien geeft, verkleinde copiën als deze laatste toch bij hem zijn van den gerestaureerden hoofdtop. Ook wees mij Dr. VERBEEK op één belangrijk architectonisch gegeven dat bij de reconstructie van den hoofdtop ongebruikt is gebleven, en dat toch zoo hoogst interessant is als zijnde het éénige Hindoejavaansche monument dat met *zijn drie rijen* zich repeteerende en versmallende

van Singasari op de Platen II—V *in effigie* doen herrijzen zooals deze hoogstwaarschijnlijk in circa 1300 A°. D. op het kerkhof-terrein van de, toen reeds verlatene maar later weer bewoonde, koninklijke hoofdstad Sing(h)asari in het rijk Toemapël (thans de residentie Pasoeroean) prijkte.

Maar de *tekst* moest toen nog door BRANDES geschreven bij wat op het terrein eerst in 1901 aangetroffen, in 1903 en 1904 nader ontdekt, en in 1904 door MELVILLE aan constructieve en reconstructieve teekeningen samengesteld was. Het eigen jaar 1904 gaf daarvoor geen tijd meer; de aanvang van 1905 evenmin. Want in begin Februari en tegen April werden twee uitstappen nog gedaan van Batavia naar het groote doel dat àl meer BRANDES thans ging trekken, nu hij een paar jaar achtereen den nadruk van zijn onderzoek op Oost-Java had gelegd: de Boroboedoer, Midden-Java's grootste, meest grootsche en leerzaamste monument. In zijn „Zak-agenda voor 1905" kan ik, beter nog dan in de eerste drie-en-een-halve bladzijde van zijn Driemaandelijksch Rapport over Januari tot Maart 1905 — de laatste regelen die hij officieel zou schrijven, afgebroken midden in een zin! —, volgen, hoezeer de Boroboedoer hem vervulde.[1]) En de bedoelde allerlaatste zin luidt: „Onder deze bezigheden werd het eigenlijke doel[2]) van het bezoek aan Baraboedoer niet vergeten....." *Caetera desunt.*

Toen hij dit schreef, waarschijnlijk Zondag den 21^en^ Mei, *was* zijn Singasari-tekst klaar, zooals deze hier thans verschijnt; slechts aangevuld door de Bijlagen die hij niet meer kon zien. Want ziehier de laatste woorden die hij mij schreef in zijn brief uit Weltevreden, dd. 14 Mei 1905:

„.... Ik bracht dat [particuliere] in orde voor ik aan de beschrijving van Tj. Singasari begon, „die thans gereed ligt, op de bijlagen na. Ik heb om de zaken persklaar te maken uw hulp noodig, „en schreef daarom aan de Commissie van Bijstand een brief met een opgave waar het om te doen is. „Dit herhaal ik dus hier niet. Ook deze beschrijving is goed geworden. Zij moet natuurlijk nog eens „goed herlezen worden, en hier en daar aangevuld met een noot, maar over de elf dagen zwaar „werk dat er aan besteed is, ben ik niet ontevreden. De uitkomsten zijn mooi, veel mooier dan ik „gedacht had. De tempel is geheel geconstrueerd en alle beelden die er in stonden teruggevonden „en geïdentifieerd. Met mijne beste groeten als steeds

t.t.

J. BRANDES."

* * * * * * * * *

gelijkvormige motieven nog overeind staat; en wel: de poort Badjang Ratoe van Modjopahit. Deze poort schijnen BRANDES en MELVILLE over het hoofd te hebben gezien.

De heer J. W. IJZERMAN zijnerzijds, oud-chef van den heer LEYDIE MELVILLE, en ook lid onzer Commissie van Bijstand, had liever (en terecht) gezien dat àl het gereconstrueerde *gestippeld* ware geworden, hetgeen veel duidelijker zou spreken dan de onderschriften die nu onderaan op Plaat II—IV toegevoegd werden (n.l. de verwijzing naar Plaat V).

Over het verzuim, indertijd met den Noordpijl op den plattegrond van Tjandi Djago begaan, zie de verbetering op blz. 6, noot, in den hoofdtekst van Tj. Singasari hierachter.

[1]) In deze Zak-agenda toch vind ik *alléén deze aanteekeningen:*

Februari. Vrijd. 3. Vertr[ek] van Weltevreden.
Zat. 4. Aank[omst] B.B. [= Baraboedoer].
Zo. 5. Werkplan B.B. — ± 11 's avonds Praga-brug weggeslagen.
Februari. Ma. 6. Kodak. [Tjandi] Pawon, cet.
Di. 21. Oude trapvleugel B.B. ontdekt.
Zo. 26. Garuḍa-Wisnu, Tj. Banon bij Bradjanalan [vlak bij Boroboedoer, waar ook Tj. Pawon ligt].
Ma. 27. Mendoet.
Maart. Wo. 1. Jogja-Maos [en terug naar Batavia].
April. Zat. 8. Vertr[ek] v[an] Welt[evreden].
Zo. 9. Aank[omst] Mendoet.
Ma. 10. Baraboedoer—Banon [daar vlak bij].
Ma. 17. Mendoet—Moentilan [en terug naar Batavia].

Men vergelijke met deze in hun soberheid sprekende aanteekeningen, datgene wat hijzelf nog kon rapporteeren over den archaeologischen gang van zaken in Jan.—Maart 1905, in de Rapporten v. d. Comm. in N.-I. voor Oudheidk. Onderz. op Java en M., 1905-6, Batavia—'s Grav. 1907, p. 1—4.

[2]) Dit doel was, blijkens BRANDES' eigen woorden, l. c. p. 2: „1°. het vervaardigen van een tweede beredeneerde serie fotografische opnamen, nu van het ornament, zooals zich dat in de reliefs vertoont, en 2°. een minutieus onderzoek van de oude trapvleugels van dit monument."

Wij mogen hoogst dankbaar zijn dat kapitein T. VAN ERP, BRANDES' vroegere medearbeider (zie blz. XXXIII*, noot 2 aan 't eind), zoo degelijk en voorzichtig dit Boroboedoer-werkplan voortzet, en daarbij zoo onbekrompen gesteund wordt van Regeeringswege.

Het waren de laatste woorden die hij mij zou schrijven; Zondag 14 Mei.

Op Zaterdag 20 Mei constateerde de dokter een aandoening van den dikken darm, en schreef rust voor. Nog eenmaal voor het laatst ging BRANDES den dag daarna, Zondag, naar de Bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap, om wat af te werken 's ochtends; daarop ging de rustkuur in. Eenige dagen later constateerde de dokter een neven-aandoening van den blinden darm — de oude kwaal, waaraan BRANDES zoo langdurig geleden had na zijn verblijf bij VAN DER TUUK op Bali —, en hierop concentreerde zich nu alle aandacht en alle voorzorg. Van 1 tot 3 Juni kwam er een buikvlies-ontsteking bij; maar het ergste scheen geleden, en van 4—17 Juni ging alles oogenschijnlijk goed, tot plotseling op Zondag 18 Juni de temperatuur begon te stijgen. Zooals later bleek, had een tuberculeuze ontsteking van den dikken darm voortgang gevonden. In den nacht van Zondag 25 op Maandag 26 Juni, om twee uur, stierf hij.

* * * * * * * * *

Bij zijne begrafenis op Maandagnamiddag 26 Juni heeft zijn vriend, Dr. SNOUCK HURGRONJE, het volgende gesproken:

„Het kost mij meer dan ik zeggen kan, aan *dit* graf te moeten spreken; en toch, ik *moet* het „doen om het zelfverwijt te ontgaan, hier zelfs niet met een enkel woord getuigd te hebben van „wat ons heden is ontvallen.

„De wetenschap, met name die van Indië, en allen, die haar beoefenen of liefhebben, leden „heden een verlies, dat zich in jaren niet herstellen laat. Dit betrekkelijk nog jonge en rijke leven, „de groote geestesgaven en de onvermoeide energie van hem, die hier zijne laatste rustplaats vindt, „waren haar gewijd.

„Geprononceerde aanleg voor taalstudie deed Brandes in zijne latere studiejaren de Indische „taalvorsching tot hoofdobject zijner wetenschappelijke werkzaamheid kiezen. Zijn proefschrift was „een meesterstuk van vergelijkende taalkunde, dat hem eene eereplaats verzekerde naast de oudere „voorgangers en baanbrekers op dit gebied, naast mannen als Van der Tuuk en Kern.

„Toen hij als taalambtenaar in Indischen staatsdienst trad, werd hem het Oudjavaansch als „hoofdvak van studie aangewezen. Zonder in het minst de vergelijkende taalvorsching te ver- „waarloozen, vatte hij deze hem speciaal opgedragen taak met den bijna hartstochtelijken ijver op, „die zijnen arbeid steeds kenmerkte. Hij ging in de breedte en de diepte, speurde de Indische oor- „sprongen van de Oud-Javaansche taal en litteratuur na, maar verbond daarmede eene doordringende „studie van de geheele oude en nieuwe taal en letteren en van de geschiedenis van Java.

„Toen eenige jaren geleden de Regeering tot het bewustzijn kwam, dat het bezit van on- „vergelijkelijke Hindoe-oudheden als die van Java de verplichting medebrengt om iets ernstigs te „doen voor haar behoud en hare wetenschappelijke bewerking, toen was Brandes de aangewezen „man om met de leiding van dit archaeologische onderzoek te worden belast. Had zich vroeger zijne „directe bemoeienis met die oudheden uit den aard der zaak beperkt tot hetgeen plaatselijk in zijn „bereik was, thans verdiepte hij zich ten volle in de geheimen van Oud-Java's bouwkunst en „ornamentiek. Het succes was even groot als vroeger op het gebied der vergelijkende taalwetenschap, „en van Java's taal en letterkunde en geschiedenis. De resultaten van die archaeologische studie „wekten de diepe bewondering van vreemdeling en landgenoot onder de deskundigen.

„Geen wonder, dat zulk een man gedurende de bijna twintig jaren van zijn verblijf in Indië „in steeds toenemende mate de ziel was van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Weten- „schappen. Elke onderafdeeling dier vereeniging vertoont de diepe sporen van Brandes' noesten „arbeid, en vergeefs zou men pogen, de door hem opengelaten plaats in de directie naar behooren „te bezetten.

„Al deze dingen en nog zooveel meer, die ik daar bij zou kunnen opsommen, zijn niet aan „iedereen bekend. Brandes miste de neiging om zijn aldoor toenemend weten te populariseeren, en

„zoo komt het, dat slechts een beperkte kring van studieverwanten in staat gesteld werd, de diepte „en den omvang van die kennis eenigszins naar waarde te schatten. Die kleine kring wist het echter „ter dege, dat hier een intellect van den eersten rang aan den arbeid was, een meester, die aan „generaties de wegen van onderzoek aanwees, waarop zij zich te bewegen zullen hebben. Naarmate „die jongeren erin slagen zullen, hetgeen Brandes aangaf, uit te werken, hetgeen hij in beperkten „kring onthulde, tot gemeengoed te maken, in diezelfde mate zal de schare zich verbreeden van „Brandes' vereerders en bewonderaars onder hen, die iets voor Indië gevoelen.

„Intusschen, Brandes behoorde niet tot die menschen, wier hooge intellectueele gaven en ont„wikkeling hunne andere geestelijke vermogens in de schaduw dringen. Gelijk hij zijne weten„schappelijke schatten niet overal noch voor iedereen opende, zoo was het ook met zijn hart. Maar „zij, aan wie nu en dan een kijkje in dat gemoed gegund werd, ontwaarden daar eenen schat van „kinderlijken eenvoud en reinheid; oprechtheid en trouw waren met Brandes' natuur zóó saam„geweven, dat hij die eigenschappen als van zelf sprekend ook bij zijne medemenschen aanwezig „achtte, zoolang niet droeve ervaringen hem van het tegendeel overtuigden.

„Verscheidenen onzer kennen zijne gulden vriendschap bij ervaring, en *zij* is het, die ons het „heden geleden verlies het zwáárst doet gevoelen. Dit geldt voorzeker het meest van de achter„gebleven naaste betrekkingen, en bovenal van de trouwe levensgezellin, die hem het leven tot een „lust maakte en hem allerminst deed verlangen naar zulk een ontijdig einde!

„Wij treuren met haar en houden met haar de nagedachtenis des ontslapenen in hooge eere „als die van een der edelen van ons geslacht.

„Hij ruste zacht!"

Doch niet de dood blijft ons roepen, maar het Leven.

Er is één wetenschappelijk lichaam, dat meer dan iets of iemand anders ontzaglijk veel verplicht is aan Brandes: het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Aan dit heeft Brandes álles gegeven wat hij wetenschappelijk deed. In diens vier publicatiën — de Notulen, het Tijdschrift, de Verhandelingen, de Driemaandelijksche Rapporten — leeft zijn volledig werk, zijn geheele geest. Zijne handschriften, zijne concepten, zijne aanteekeningen, berusten alle in de Bibliotheek van het Bataviaasch Genootschap. Die Bibliotheek zelve is goeddeels zijn eigen maaksel.

Tegenover zóóveel, is *wedergeven* hoogere plicht.

Zie ik goed, dan zal in later jaren steeds meer het bewustzijn algemeen worden dat Brandes voor Nederlandsch-Indië wetenschappelijk is geweest wat zeker Colebrooke, misschien ook Hodgson, was voor Britsch-Indië. Gelijke diepe wetenschap, gelijk doordringen, gelijk baanbreken, gelijk zaden-strooien voor anderen, lateren.

Van Colebrooke bezitten we sinds 1837 de „Miscellaneous Essays", verzamel- en standaardwerk tot op heden; van Hodgson sinds 1880 desgelijks.

Er behoeft niet gezegd, na deze voorbeelden, wat het Bataviaasch Genootschap verplicht is jegens Brandes.

Den Haag, Jan.—Maart 1909. G. P. ROUFFAER.

Grafmonument van Dr. J. L. A. Brandes te Batavia.

BESCHRIJVING

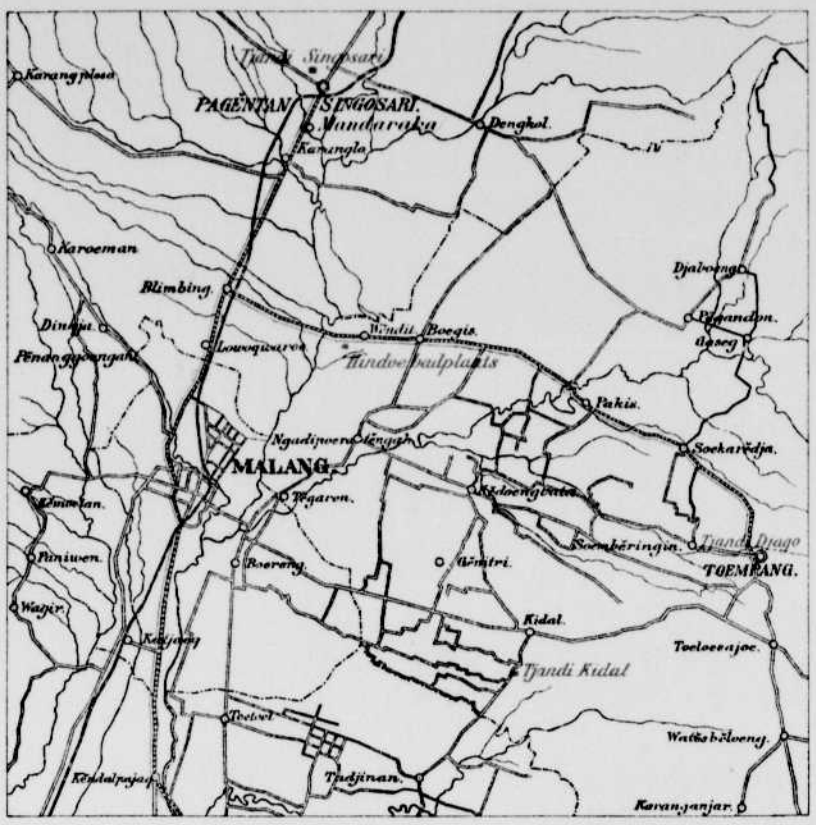
VAN

TJANDI SINGASARI,

MET HET OMLIGGENDE TERREIN.

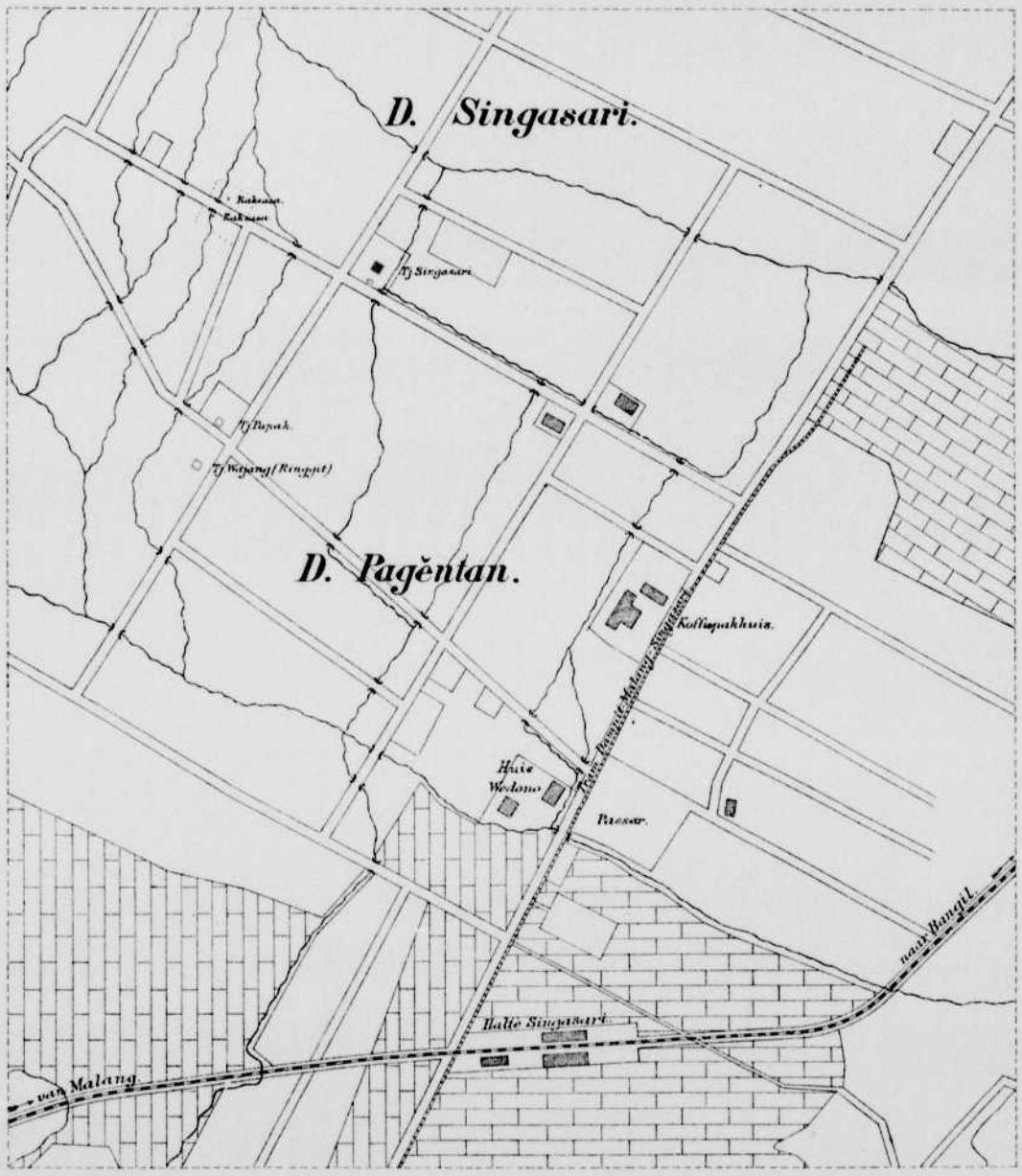
MALANG EN OMSTREKEN

SCHAAL 1 : 200 000.

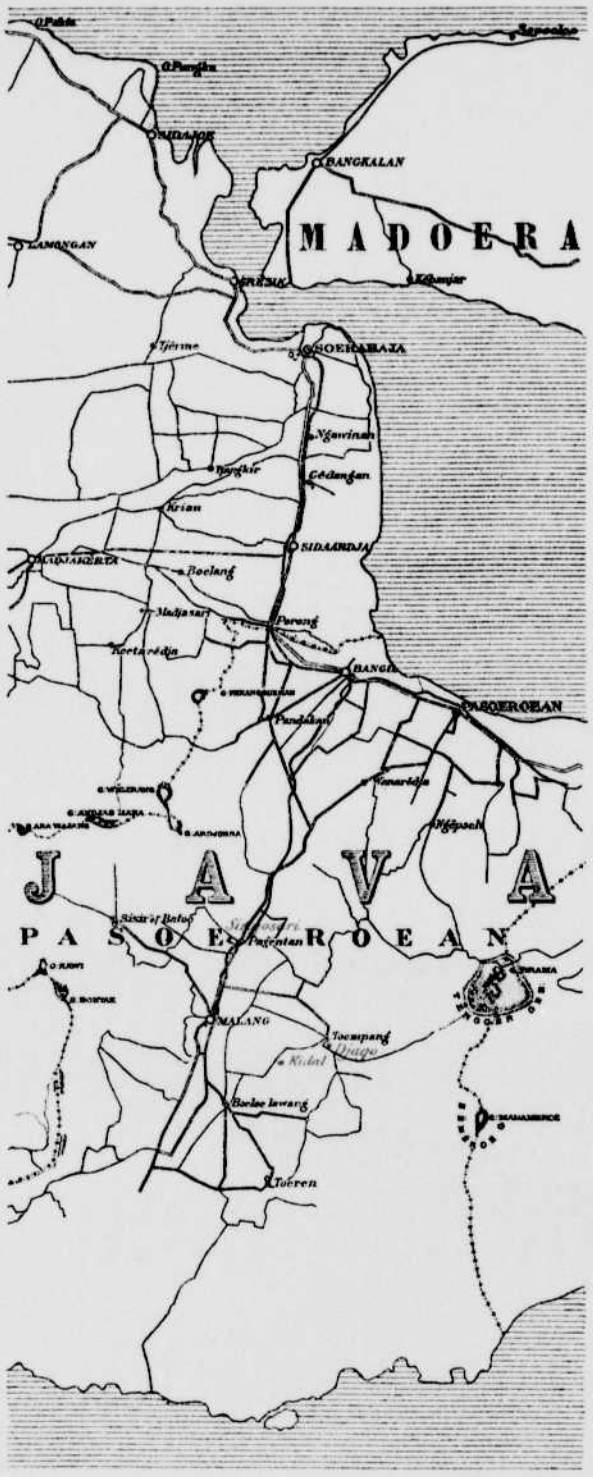
SINGASARI EN PAGĚNTAN.

SCHAAL 1:10 000

OVERZICHTSKAARTJE

SCHAAL 1 : 1000 000.

HOOFDSTUK I.

Plaats: en Bik's getuigenis over het terrein in 1822.

Singasari, thans de hoofdplaats van het district Karanglo, ligt in de residentie Pasoeroean, afdeeling Malang. De plaats is zeer gemakkelijk te bereiken: zij ligt aan een der halten op de lijn Malang—Bangil. Van Malang uit kan men er ook per tram heengaan; zie de terreinschets op Plaat **A**, rechts onderaan, en Plaat **J**, links.

Over geen der oudheden van Java, zeker over geen der oudheden van Oost-Java, is zooveel geschreven als over die van Singasari. De bezoeker staat daarover verwonderd, als hij voor het eerst het terrein bezoekt; zelfs al geeft hij dadelijk toe, dat de torentempel ook nog in zijn tegenwoordig verval torenhoog schijnt, en al moet hij het paar van groote *râkshasa's*, dat zich iets verderop aan het Westeinde van eene *aloen-aloen*-achtige vlakte bevindt, reusachtig noemen.

Verreweg het meeste van wat in die litteratuur genoemd wordt, bestaat echter niet meer; het werd weggevoerd of overbouwd, lang nadat wat er vroeger stond verdwenen was, deels zonder dat nagegaan kan worden op welke wijze. De beschrijvingen, die er van de oudheden van Singasari bestaan zooals zij vroeger als complex geweest moeten zijn, gewagen van veel meer dan nu het terrein in de onmiddellijke nabijheid vertoont. De berichten zijn daarbij in hooge mate onduidelijk, zoodat het niet doenlijk geweest zou zijn zich daarvan een eenigermate met de werkelijkheid overeenstemmende voorstelling te maken, indien het geluk niet gediend had.

Immers, de Oudheidkundige Commissie mocht op het spoor komen van eene schetsmatige terrein-teekening, in 1822 vervaardigd door den heer J. Th. Bik, [1]) die aangetroffen werd in een

---

[1]) J. Th. Bik, die in den Regeeringsalmanâk voor 1823 vermeld staat als „J. T. Bik, *Kunstteekenaar*", toegevoegd aan de Commissie voor Natuurkundig Onderzoek, was een jongere broeder van A. J. Bik, in dienzelfden tijd lid der „Kommissie tot het opsporen, verzamelen en bewaren van oudheidkundige voorwerpen op Java".

Van J. Th. Bik zijn ook 8 der 11 teekeningen resp. uit ± 1808 en 1821—1822 naar beelden enz. van Singasari, thans berustend in 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, vroeger bewaard in het Rijksmuseum van Oudheden aldaar, en door Dr. Leemans in zijn „Beschrijving van de Indische oudheden van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden" (Leiden, 1885) op p. 122 onder de N°s 100—110 vermeld. Deze 11 Teekeningen — waarvan de N°s 100—104, 105 (van voor- en achterkant), en 106—110 als Platen **55—60, 63,** en **70—71** afgebeeld zijn — bevinden zich in een omslag met het bijschrift: „11 Bladen. Beelden en Ruines uit de Bouwvallen van Singa Sari Distr^t^ Malang geteekend door J. T. Bik. 1821—2", welk bijschrift weer gewaarmerkt is als „C. G. C. R^dt^", d. i. door Bik's vroegeren reisgenoot en chef, prof. Reinwardt. Toch is dit bijschrift niet geheel juist, want alléén de N°s 100—107 zijn van Bik (geheel zooals Leemans in zijn Catalogus aangeeft), terwijl de N°s 108—110 ouder zijn, uit 1808 ongeveer en reeds gebruikt werden door Reuvens (zie hierachter blz. 26—27). Bik's teekeningen vullen zijn plattegrond (Plaat **A**[2]) op belangrijke wijze aan.

Doch een zeer merkwaardige vondst werd nog gedaan in Nov. 1907 bij 't bezichtigen der teekeningen te Leiden: aan den rugkant van Teekening 105 (in O.-I. inkt) werd ontdekt *een afbeelding* door Bik in potlood *van den torentempel zelven*, uit 1822 dus ook; terwijl onder het opzet-papier van Teekening 100 een bijschrift in potlood werd gevonden, dat deze documenteerde als afbeelding van de in 1820 nieuw ontdekte tempelruïne, waarover op de hiervolgende bladzijde gesproken wordt. Die potlood-teekening van den torentempel uit 1822 wordt als Plaat **59**, en dat bijschrift bij den anderen tempel onderaan op Plaat **60** gereproduceerd; terwijl de *râkshasa* op de voorzijde van Bik's teekening N° 105 als Plaat **63** teruggegeven werd. — Bovendien bleken ook de Teekeningen N°s 136, *a—b*, te Leiden nog eens de beide groote *râkshasa's* van Singasari en face af te beelden (in Leemans' Catalogus slechts als „Twee beelden van zittende tempelwachters" vermeld, zonder herkomst); en hoogstwaarschijnlijk evenzeer teekeningen te zijn van J. Th. Bik, maar dan van later tijd. R.

grooten bundel overigens waardelooze papieren. Bij deze teekening — zie Plaat **A**[2] — werd ook nog aangetroffen de eigenhandige toelichting van haar vervaardiger, die bleek te zijn het *origineel* van de passage over de oudheden te Mandaraka („Mondoroko") bij Malang, in de „Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java" van J. F. G. Brumund (Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap, XXXIII (1868), pag. 201—202) afgedrukt op naam van Bik. [1])

Hoewel men uit Bik's tekst de gevolgtrekking zou moeten maken, dat de bedoelde oudheden van Mandaraka in de onmiddellijke nabijheid van Singasari's torentempel gezocht moesten worden, zoo vindt men den naam „Mondoroko" wel zuidelijk daarvan, doch verder afgelegen, op de topografische kaarten terug, tusschen Pagĕntan en Karanglo. Toch zou het ondoenlijk zijn geweest zich een begrip te vormen, hoe en waar de door hem genoemde oudheden tegenover den torentempel gelocaliseerd moesten worden, of te veronderstellen, dat ze zoo dicht in de nabijheid daarvan hebben gelegen, als niet Bik's teruggevonden terreinschets in hoofdzaak de zaak opheldere. Alleen — en dit blijft zeer verwonderlijk —: *de plek van den torentempel-zelven is op die terreinschets niet aangegeven.*

Hier, waar bijna uitsluitend gesproken zal worden over dien torentempel, verdient die oude terreinteekening toch een plaats, daar zij duidelijk maakt, waaraan voor een deel de vroegere ophef over de oudheden van Singasari zijn oorsprong te danken heeft; want voormaals werd bij den torentempel niet alleen een schat van schoone beelden en beschreven steenen gevonden, maar ook nog een serie van gebouwen. Van deze kan, omdat er nog maar enkele fundeerings-fragmenten resten, alleen gezegd worden wat Bik in 1822 er van zeide; behalve het een en ander over de stukken der beelden die nu nog voorhanden zijn, en die Brumund er ook nog aantrof. Toen de Commissie in 1904 ter plaatse nadere onderzoekingen instelde, vond zij die beelden in den grond ingegraven.

Ziehier de woorden door Bik gebezigd:

„Wij bezochten de oudheden van Mondoroko bij Malang, alsmede eene oude put aldaar, en de tempels te Singosari. Een daarvan is in 1820 eerst ontdekt, en, door het bosch uit te kappen, toegankelijk gemaakt. Dezelve is lang van Z.O. naar N.W. 93 [Rijnl.] voet en breed 35; aan den westkant is dezelve nog in eenen goeden staat, voor zoo ver als het lijstwerk betreft, en is daar 17 voeten hoog, van boven geheel open, zonder dat men kan zien, dat er vroeger een dak op was; aan de beide einden waren groote vertrekken. [2]) Aan den N.W.kant lag een fraai vrouwenbeeld, lang 7 voet, uit trachietsteen gehouwen, met toegevouwen handen, hebbende een bisschopsmuts op het hoofd, het geheele lichaam fraai versierd, evenals hare handen en voeten. Aan hare zijde staan twee kleine beelden, evenals zij; het geheel is uit één stuk gebeeldhouwd. Het hoofd van het groote beeld is gebroken, en de handen en voeten, alsook de borsten zijn zeer beschadigd. Overigens is het zeer kunstig bewerkt en een van de fraaiste beelden van Singosari. [3]) Boven op den rand van dezen tempel staat nog een zittend vrouwenbeeld doch zonder hoofd [4]); die uitstekende rand wordt aan beide zijden gedragen op twee voetstukken, voorstellende den linggam, of priapus der Hindoes, welk zinnebeeld der propagatie ook in basrelief op den muur van den tempel wordt teruggevonden.

Zuidwest van hier staan nog drie tempels, waarvan de eerste klein en geheel vervallen is; de tweede is groot, hebbende eene lengte van 72 en eene breedte van 40 voeten Rijnlandsch; links en regts van dezen tempel staan twee beelden, den Os (Nandi) en den wagen (Soeria) voorstellende; deze zijn, evenals de tempel, zeer beschadigd; daaraan vindt men geen ingang. De derde tempel is bijna geheel ingevallen, op enkele muren vindt men echter nog schoone basreliefs.

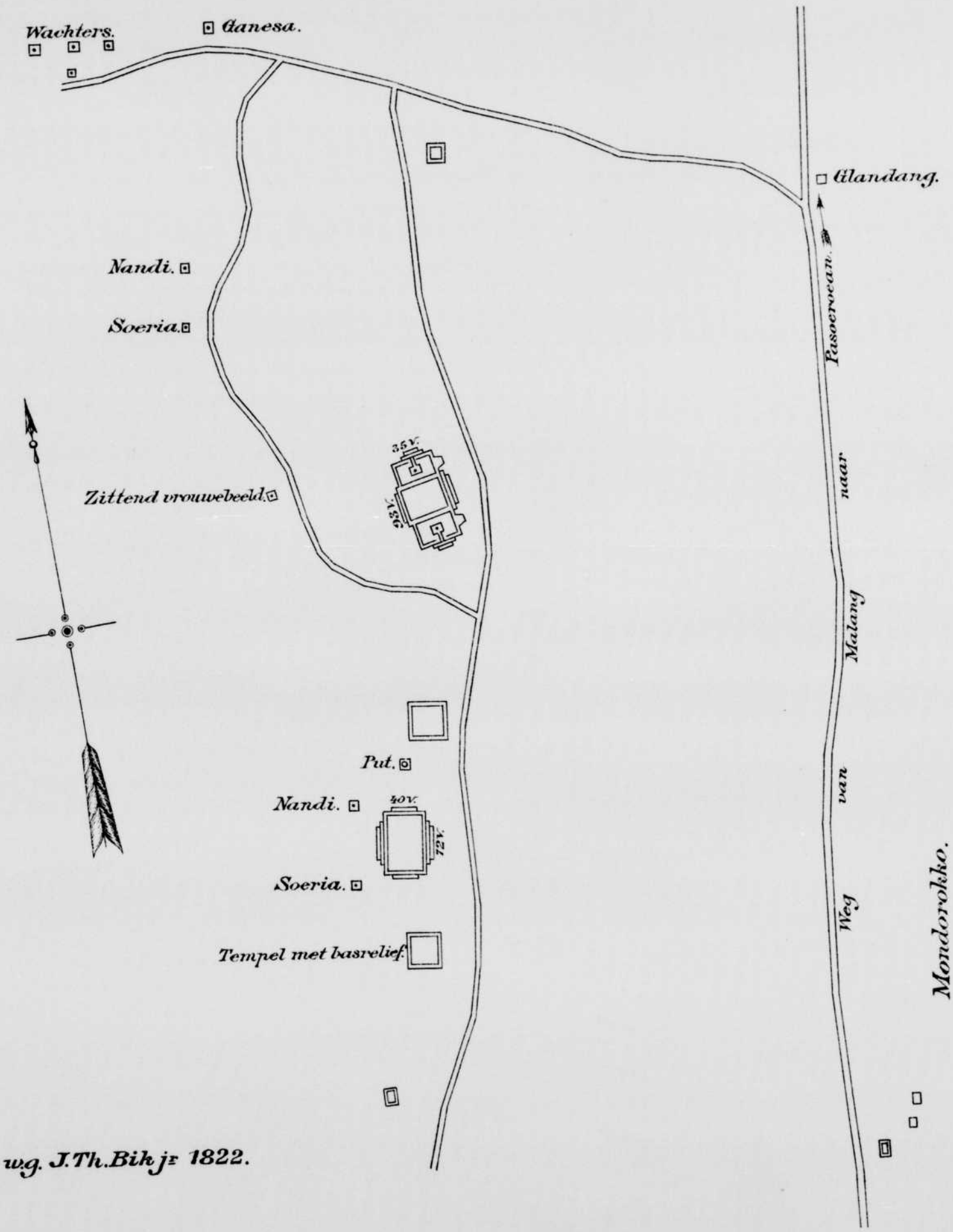
[1]) Brumund leidt toch aldus Bik's mededeelingen over Singasari in: „Daar is nog meer te Singasari te zien, dan Raffles er zag. De reiziger, die weinige jaren na Raffles Singosari bezocht (1822), en daar rondging als onderzoekend kunstkenner, de heer J. Th. Bik, die met professor Reinwardt, welke zelf slechts weinig omtrent Singosari's ruïnen geeft, de reis deed, had de goedheid ons daaromtrent het navolgende berigt, uit zijn aanteekeningen zamengesteld... voor ons schrijven af te staan" (Bijdrage enz., 1868, pag. 201). En dan gaat Brumund dadelijk, tusschen aanhalingsteekens, dóór met Bik's getuigenis, dat hierboven naar het origineel volgt. — Bik's plattegrond, Plaat **A**[2], schrijft „Mondorokko". R.

[2]) Deze is afgebeeld op Bik's teekening N°. 100 te Leiden, en draagt onder het opzet-papier het bijschrift in potlood: „Een der nieuw ondekte [sic] Tempels te Singa Sari, lang 93 en breed 35 Voeten", voorts rechts onderaan „I. T. Bik f.", en dan nog in inkt achterop de teekening, links onderaan: „I. T. Bik f°. Singa-Sarie 1822 —". Zie de reproductie op Plaat **60**. R.

[3]) Dit is afgebeeld op Bik's teekening N°. 102 te Leiden. Zie de reproductie op Plaat **70**, middenin. R.

[4]) Kan dit Bik's teekening N°. 101 te Leiden wezen? Zie de reproductie op Plaat **70**, links. R.

FIGURATIVE SCHETS
DER LIGGING
VAN DE
BRAMIENSCHE TEMPELS
TE
SINGASAHARIE

w.g. J.Th.Bik jr 1822.

Het zoude wenschelijk zijn, dat deze tempels werden uitgegraven; onder de puinhoopen van de twee kleinere zoude men waarschijnlijk nog beelden vinden. Aan sommige, die in het residentie-huis te Malang staan, kan men zien, dat ze wellicht eeuwen lang voorover hebben gelegen, door dat alle uitstekende gedeelten, door de aanraking van den vochtigen grond, verweerd zijn, terwijl van achteren in den vlakken kant, diepe, gelijkvormige gaten of holten zijn, welke klaarblijkelijk daarin zijn ontstaan door een lek in den tempel, hetwelk waarschijnlijk honderde jaren lang op een en dezelfde plaats zijn drup heeft laten vallen. Op de zijde van den grooten tempel staat nog een zittend vrouwenbeeld, houdende met beide handen een rookvat, de beenen kruiselings over elkander geslagen en met vele halssieraden bedekt. Om het hoofd is een aureool in den steen, waartegen het beeld rust, uitgehouwen; het gezicht en de voeten zijn zeer beschadigd. Dit beeld is zeer fraai." [1])

In Bijlagen I—II hierachter wordt over deze overblijfselen in de onmiddellijke nabijheid van Singasari nog nader gesproken. Een en ander heeft echter thans bijna uitsluitend historische waarde.

Hoe snel het verval van een enkelen dezer tempels in zijn werk ging, wordt duidelijk uit de ervaringen van Brumund, toen hij eerst in 1854, en 't laatst in 1863 Singasari bezocht, kort vóór zijn dood; hoewel het algemeen verval van dit tempel-complex reeds véél vroeger was ingetreden.

In 1854 (zie Biäng-Lala, 4^{en} jrg., II, 1855) beginnend te spreken over den torentempel, welke het eigenlijk onderwerp dezer Monographie zal zijn, constateert hij wel is waar: „'t Is niet te ontkennen, dat die eenige tempel te Singosari, al een zeer treurig figuur maakt voor den naam van derzelver oudheden, met zoo grooten roem van Java uitgegaan en nevens die van Brambanan en Boro Boedoer genoemd" (p. 47); en moet daarnaast nog constateeren: „Een laan ingeslagen, kwamen wij, omtrent een halven paal [ca. 750 M.] verder, nog aan eenige ruïnen in zuidwestelijke rigting van den tempel gelegen" (p. 55); terwijl uit zijn nadere beschrijving blijkt, dat dit de bouwvallen waren der 4 tempels door Bik in 1822 beschreven, deels nageteekend, en in kaart gebracht.

Maar, — van de laatste dezer vier ruïnen, die, welke Bik (zie Plaat **A**^{2}) kaarteerde als „Tempel met basrelief", zegt Brumund in 1854: dat „die daarom vooral mijne aandacht tot zich trok, omdat zij uit een soort van kalk en zandsteenen is opgetrokken, ... in den vorm van groote baksteenen gehouwen, en ik daarop beeldjes zag uitgevoerd, ... overeenkomende met de hoekige en karicatuurachtige poppen der tegenwoordige Javaansche waijang". (ib.) Doch in 1863 schrijft hij omtrent dienzelfden mergelsteenen tempel met reliefs: „En wat vind ik nu van dat alles terug? Niets meer dan een vormlooze massa, in het midden nog vijftien of zestien voet hoog, waarop struik en houtgewas tierde, en waarvan het uiterlijk bekleedsel verdwenen was." (Bijdrage enz., 1868, p. 204).

Waar zóó binnen negen jaren een zeker zeer belangwekkende tjaṇḍi-ruïne geheel kon ineenvallen, is het geen wonder dat er thans van al wat Bik in 1822 aanwezig vond slechts weinig rest. In den naam „Tj. Wajang (Ringgit)" vinden we op den plattegrond (Plaat **A**) alleen nog de plek terug, waar deze tempel met wajang-achtige reliefs indertijd gestaan moet hebben; in het „Tj. Papak" op dien plattegrond mogen we een der andere, meer noordelijke tempels van Bik's terreinschets vermoeden. Maar overigens is àlles zoo goed als verdwenen, en staat alleen nog de torentempel overeind, welke zonderling genoeg, op die terreinschets van 1822 *niet* voorkomt. Want Bik teekende nog wel bij den Zuidoost-Noordwest loopenden weg, even ten Zuiden, den grondslag van een kleine tjaṇḍi, doch dit kan de torentempel *niet* zijn; omdat deze, ten eerste, ligt benoorden van gezegden weg, en dan een anders gevormde en veel breeder basis heeft dan wat Bik als bezuiden daarvan teekende.

Het doel hier is nu den nog aanwezigen torentempel te beschrijven, en zoo mogelijk den tijd van den bouw er van te bepalen.

---

[1]) Dit is blijkbaar Bik's teekening N°. 104 te Leiden. Zie de reproductie op Plaat **70**, rechts, de situatie in 1822 op Plaat **A**^{2} („Zittend vrouwebeeld"), en de foto's naar dit beeld uit 1904 op Plaat **67**, met tekst op p. 47. R.

HOOFDSTUK II.

Eenige inleidende opmerkingen.

In de „Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago" (Monographie I van deze Serie), werd reeds bij pag. 7 en 14 gewezen op het eigenaardige der profielen van Oost-Java, die in twee soorten moeten worden onderscheiden; waarvan de eene, tegenover de gewone of ware, met de benaming „valsche profielen" werd aangeduid.

Over dit laatste werd in hetzelfde werk het verdere gezegd in het Ve hoofdstuk, „Geornamenteerde gedeelten van het bouwwerk", op bl. 16. Waar het op aankomt, werd toegelicht door twee platen Plaat D en Plaat L aldaar; daarnevens raadplege men in dat werk Plaat B voor de enkelvoudige en de samengestelde profielen.

Ook bij Tj. Singasari zullen deze soorten van profielen herhaaldelijk op te merken zijn.

Immers het gebouw, waarvan hier de beschrijving gegeven zal worden, behoort in zijn opbouw geheel tot denzelfden stijl als Tj. Djago; het mag dus wenschelijk heeten, dat de lezer op deze bouwkundige bijzonderheid zijn aandacht vestigt, vóór hij tot de lezing van de beschrijving overgaat. Daartoe wordt hier in Plaat **B** een vergelijkend tableau gegeven van de profielen, aan den torentempel van Singasari voorkomende, met verwijzing naar die aan Tj. Djago, zonder woordelijk nog eens te herhalen wat in die andere beschrijving werd gezegd. Ze zijn voorts gerangschikt in eene volgorde van links naar rechts, die van het meer samengestelde overgaat tot het meer enkelvoudige.

Het is zeer zeker zaak, om bij Tj. Singasari op de profielen te letten, naardien de toepassing er van deels anders is, en het verschil tusschen de twee hoofdsoorten, de ware en valsche profielen, door onderlinge schikking niet zóó in het oog springt, omdat de overgangen in die combinatie op eene meesterlijk-harmonische wijze verborgen zijn.

Dan dient op het volgende te worden gelet.

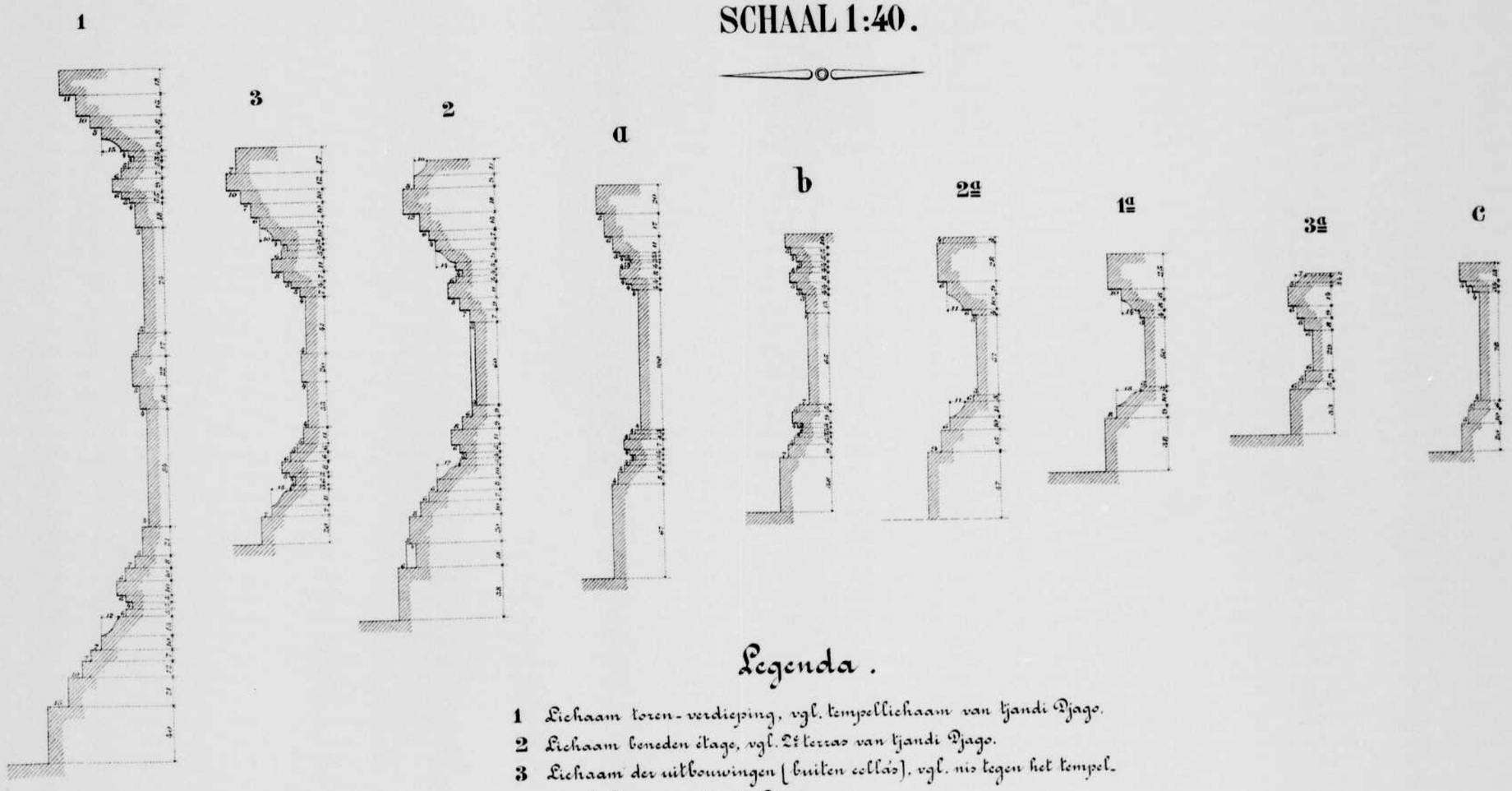
Is Tjaṇḍi Djago een terras-bouw, gekroond met een hoog op dien bouw gedragen tempel, in Tj. Singasari vindt men een soortgelijken tempel, gedragen door een breeden onderbouw van soortgelijke terrassen, waardoor zich nu het geheel voordoet als een torenbouw, waarvan de toren hoog boven het imposante onderdeel uitspitst; maar waarbij de terrassen grootendeels verborgen worden door buiten-cella's, die daar tegenaan geconstrueerd zijn, en waarvan een den toegang vormt tot de vestibule, die het bereiken van de eigenlijke tempelkamer mogelijk maakt.

Dit zal blijken uit de thans volgende geregelde beschrijving, die gegeven zal worden van onder op naar boven; waarbij dadelijk zullen gebruikt worden de resultaten van het onderzoek, dat eene volledige restauratie op het papier mogelijk maakte. De fotografische afbeeldingen (links op Plaat **11—12**), die van het gebouw genomen werden vóór

TJANDI SINGASARI.

PROFILLEN.

SCHAAL 1:40.

Legenda.

1 Lichaam toren-verdieping, vgl. tempellichaam van Tjandi Djago.
2 Lichaam beneden étage, vgl. 2e terras van Tjandi Djago.
3 Lichaam der uitbouwingen [buiten cella's], vgl. nis tegen het tempellichaam van Tjandi Djago.
a Nis tegen het lichaam der toren verdieping.
b Kleine nis aan de voorzijde der benedenétage.
c Halve nis voor de uitbouwingen [buiten cella's].
1a Soubasement van het lichaam der toren verdieping, vgl. 3e terras of werkelijk soubasement van den tempel van Tjandi Djago.
2a Soubasement van het lichaam der benedenétage, vgl. 1e terras of soubasement van den onderbouw van Tjandi Djago.
3a Soubasement van het lichaam der uitbouwingen [buiten cella's], vgl. onderste helft van het valsche profil tusschen bordes en trapleuning 2e terras van Tjandi Djago.

Geteekend door den Inl. Teekenaar der 1e klasse.
Mas Marto Soebroto.

Batavia, den 30ste Juli 1905.
Het Lid der commissie in Ned. Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.

de metingen begonnen, zullen aan den lezer een idee geven, hoe het gebouw zich bij den aanvang der werkzaamheden als ruïne vertoonde.

Te dien aanzien behoeft slechts opgemerkt te worden, dat het alleronderste gedeelte van het gebouw (onderste terras) met de neergestorte stukken van het hoogere gedeelte geheel onder de aarde lag, toen met het werk begonnen werd.

De hachelijke toestand, waarin de ruïne zich bevindt, vereischte bij het ontgraven van dien voet bijzondere voorzorgs-maatregelen. Er werd gewerkt met gleuven, verticaal op de wanden, die weder gedicht werden vóórdat de gedeelten, die daar naast lagen, werden geopend.

Alle stukken die werden aangetroffen bij deze ontgraving, werden dadelijk gemerkt met de letter van de windstreek waarop de tempelzijde uitzag.

Dat onderste terras van den tempel werd, zoo goed en zoo kwaad als dat ging, dadelijk weer in den vereischten vorm opgezet, of opgestapeld en aangeaard, zoodat het nu weer laat zien hoe de oorspronkelijke vorm was. Slechts met den voorsprong van dat onderste terras kon dit niet geschieden, omdat de steenen bleken verdwenen te zijn.

Welk een omvang het verval genomen heeft, kan blijken uit deze eenvoudige opsomming: 1°. behalve dien voorsprong van het onderste terras met zijn trappen, waren neergeslagen twee der buiten-cella's, n.l. die aan de N. en aan de W.zijde; 2°. de zuidelijke buiten-cella is zóó ontzet, dat men er slechts met levensgevaar in kan doordringen; 3°. alle toppen, de hoofdtop, en de vier der buiten-cella's, die er ook ieder een hadden, zijn afgevallen; en 4°. de bovenbouw of toren is op bepaalde plaatsen van boven naar beneden verticaal gescheurd.

De toestand van de zuidelijke buiten-cella is nauwkeurig in teekening gebracht op Plaat **C**; waarmede men verder vergelijke de fotografische afbeeldingen op de Platen **7**, **10**, **12** en **13**.

HOOFDSTUK III.

Het uiterlijk van het tempelgebouw.

A. *Platte grond.*

De plattegrond van den tempel — zie Plaat **I** — is een vierkant, waarvan de zijden 6.92 M. lang zijn. Aan den voorkant sprong dit vierkant uit met een gedeelte, waarin van ter zijde, als bij het derde terras (of het eigenlijk soubasement) van Tj. Djago, de trappen waren ingebracht. Vóór dit smalle gedeelte bevindt zich nog een iets breeder, ongeveer vierkant bordes, dat even hoog is als het daarachter liggend terras, hetwelk op het eerstgenoemd groot vierkant stond.

De afmetingen van dezen voorsprong zijn duidelijk bepaald door de gevonden fundeering, zie Plaat **VI, a,** waaruit ook blijkt, dat ter plaatse, waar in den grooten platten grond de trappen zijn ingeschetst, deze ook werkelijk eenmaal stonden. Als men de normale hoogte der treden op Oost-Java als maatstaf neemt, dan waren deze trappen 8 treden hoog. De reconstructie, die hier plaats moest hebben, om het geheel het vereischte aanzicht te geven, werd gebaseerd op de trappen van het reeds genoemde 3e terras van Tj. Djago, omdat deze in een geheel met Singasari overeenkomstige plaatsing zijn aangebracht.

De oriënteering van het gebouw naar de lengte-doorsnede is *niet* zuiver West-Oost, wijkt integendeel vrij sterk daarvan af, niet minder dan 33 graden (magn.). Op den plattegrond (Plaat **I**; en verg. de Platen **VI** en **H**) is dat duidelijk aangegeven bij den richtings-pijl. Om echter niet telkens in specificeering te vervallen van onderdeelen van windroos-kwadranten, wordt bij de heele volgende beschrijving, evenals in de bijschriften van alle platen, gemakshalve gesproken alsof de ingang van den torentempel zuiver naar het Westen gekeerd ware. [1])

B. *Fundeering.*

De hachelijke toestand, waarin het gebouw zich bevindt, maakte, zooals reeds opgemerkt werd, groote voorzichtigheid bij het onderzoek meer dan gewenscht. Het zou onverantwoordelijk zijn geweest, veel, maar vooral diep te graven. Doch daardoor moest dan ook van het programma worden afgevoerd een fundeerings-onderzoek, dat werkelijk aan alle eischen zou voldoen, en het antwoord op alle te stellen vragen kon geven.

Wat hier omtrent de fundeering wordt meegedeeld, of in de lengte-doorsnede — zie Plaat **V** — te zien is, is wel volkomen zeker, maar alleen aan de buitenzijde. De arceeringen zijn aangevuld in de veronderstelling, dat het inwendige van het massieve gedeelte der fundeering uit dezelfde bestanddeelen bestaat. Aangenomen dat zulks niet onjuist was, dan is de tempel over het geheele boven reeds genoemde vierkant, dat den omvang aangeeft van het onderste terras, behoudens eene uitsparing in

[1]) Ook bij Tj. Djago doet zich een afwijking voor in de oriënteering, en wel van 15° (magn.). Bij de uitgave van Monographie I is verzuimd dit op de plattegronden aan te geven. Over het algemeen zijn de Hindoe-Javaansche tempels zelden *zuiver* West-Oost geplaatst; maar een afwijking als bij Tj. Singasari van 33°, is toch groote uitzondering.

PLAAT C.

TJANDI SINGASARI.

ZUIDERKAPEL,

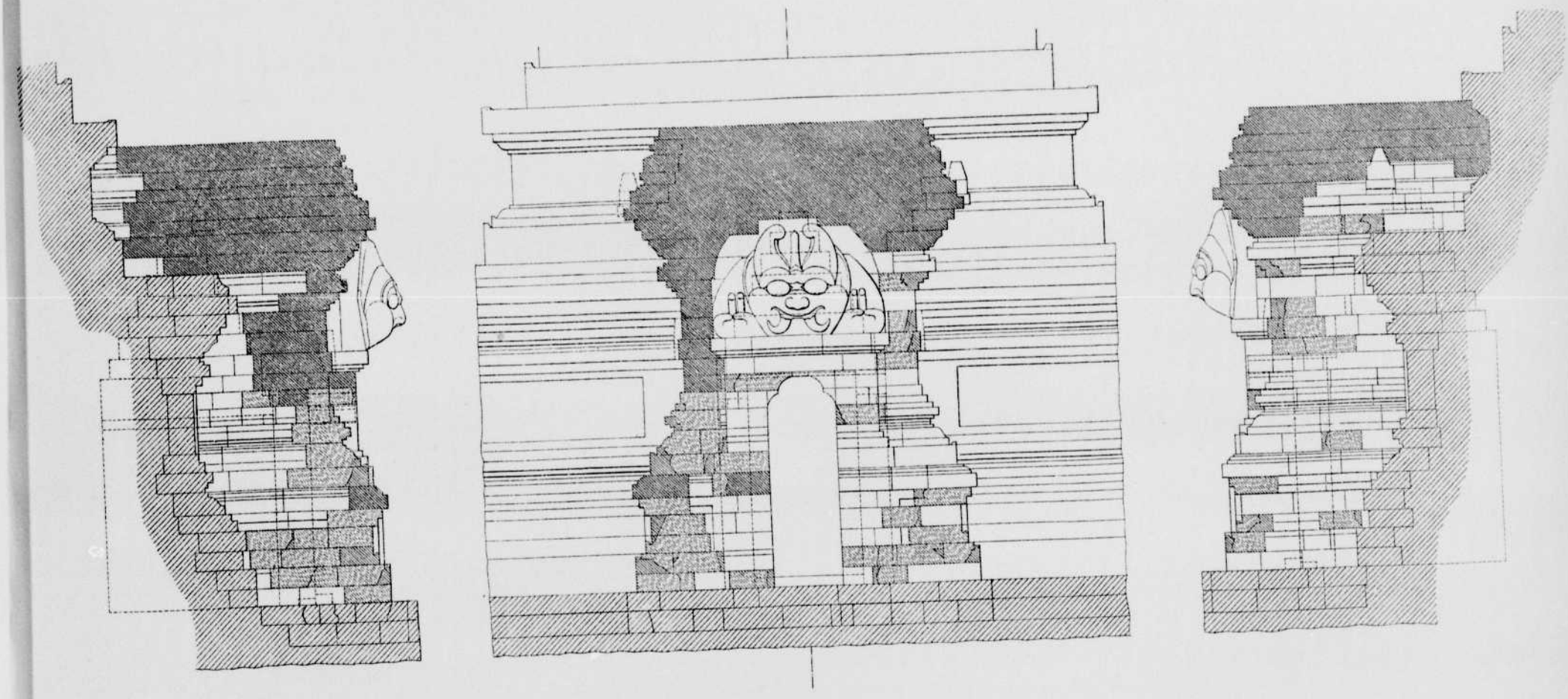
RECHT GEZET, ALS VOORBEELD VAN DEN GROOTEN

OMVANG VAN HET VERVAL. VGL. DE FOTO'S.

SCHAAL 1:60.

Legenda.

- Oorsprongelijke.
- Gave steenen.
- Beschadigde steenen.
- Verdwenen gedeelten.
- Geheel verdwenen.

Getekend
Mei Javadokaarne 1904.

Weltevreden, den 5den Juli 1905.
Het Lid der Commissie in Ned. Indië voor
Oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.

het midden daarvan — den zoogenaamden „bouwkoker" —, gebaseerd op ruw-bekapte andesiet-tuf (*tjandi*-steen) van slecht gehalte; terwijl de bouwkoker, dus de ruimte, die zich onder de tempelkamer zou bevinden, ingevuld is met rooden baksteen. Ditzelfde materiaal is, tot op zekeren afstand, ook aangetroffen in den doorloop tusschen kamer en portaal. Het groote massieve blok, dat door deze andesiet-tuf en dezen rooden baksteen gevormd was, en waarop het gebouw werd opgetrokken, was aan den buitenkant bekleed met goed-bekapte *tjandi*-steenen, die ook van een beter gehalte waren.

Men zou dus kunnen spreken van eene ruwe opbouwing, met een fijner bekleeding.

Het is wenschelijk hierop even de aandacht te vestigen, omdat het straks aan den dag zal komen, dat eigenlijk de geheele tempel op zulk eene wijze geconstrueerd is. Beter materiaal en betere afwerking vindt men hooger aan het gebouw ook slechts, waar gesproken moet worden van buitenwerk of dagsteenen, zoowel aan de buitenzijde van het bouwwerk als in de wanden der kamers. Tusschen deze buiten- en binnen-dagsteenen wordt overal eene vulling aangetroffen van minderwaardig materiaal, — iets wat trouwens ook op Midden-Java in de voorafgaande eeuwen zich voordeed. [1]) Het komt vooral bij Tj. Sădjiwan uit; maar werd ongelukkig niet onderzocht aan de Tj. Mĕndoet, waar het, tengevolge van den stand van het werk, niet meer onderzocht kon worden.

De fundeering van Tj. Singasari schiet 2 M. in den grond in, onder het oude maaiveld, dat zich weer 2 M. bevond onder het bij de opneming aangenomen nulpunt, het bovenvlak van het eerste terras.

Het onderste gedeelte van den voet van dat terras — zie Plaat **VI, a** — en wat daar verder onder ligt, bestaat in wezen evenwel uit eene dubbele bekleeding; mogelijk wel, omdat de fundeering iets te klein was uitgezet. De steenen van de buiten-bekleeding namelijk rustten niet dadelijk tegen de eigenlijke fundeeringskolom: tusschen beide vindt men daar nog, wat men een geheel bedekte onder-bekleeding zou kunnen noemen van *padas*-blokken, terwijl de buiten-bekleeding rust op een laag rijststeen (*batoe bras*) van 1,04 M. hoogte.

De voorsprong van dit terras en de trappen, die zich daarin bevonden, zijn veel minder zwaar gefundeerd; de trappen natuurlijk hechter dan het overig gedeelte. Deze fundeering is tot in bijzonderheden opgenomen, zooals men zien kan op de gezegde Plaat **VI, a.** Om het eigenlijke bordes sprong zij aan ieder der drie vrijliggende zijden verder uit, daardoor tevens den ondergrond leverende voor een vloer, die om dat bordes heenliep.

Het boven-aanzicht dezer fundeering laat duidelijk zien, dat de trappen zich bevonden in de hoeken, gevormd door het terras en de versmalling, die het bordes met het terras verbond. De beide doorsneden toonen aan, dat de fundeering naar voren toe steeds zwakker werd, maar toch hechter daar, waar muurwerk gedragen moest worden.

Voor verdere bijzonderheden mag naar de teekening verwezen worden.

C. *Eerste terras.*

Het eerste terras — zie nu weer Plaat **I** — is, behoudens zijn voorsprong, een zuiver vierkant van 6.92 M., met — zie Plaat **III** — een zeer eenvoudig profiel, zonder afdekkings-ojief. De teerling daarvan vertoont aan de buitenzijde geen pilasters met daartusschen liggende verdiepte casementen; men vindt hier juist het tegendeel: zware, vierkante, uitspringende paneelen met zich daartusschen bevindende smalle, diepe gleuven, waaraan alle ornament ontbreekt.

Voorshands onthouden we ons vast te stellen, wat hier het ornament had moeten zijn. Voor het aanzicht van dezen voet raadplege men de foto's op de Platen **1—10,** die ook voor de verdere bouwdeelen met vrucht zullen geraadpleegd worden.

---

[1]) Zie hieromtrent het „Verslag betreffende de herstelling der neven-cella's van den Hoofdtempel van Tjandi Prambanan" door den Kapt. der Genie T. VAN ERP. BR. —

Eene studie (in handschrift), die, vereenigd met eene „Beschrijving der oude verbouwingen aan den Hoofdtempel van Tjandi Sewoe", door denzelfden schrijver, nog geheel van aanteekeningen voorzien kon worden door wijlen Dr. BRANDES. R.

D. *Tweede bouwdeel, of tweede terras.*

Op dezen voet verrijst een vierkant gebouw — zie Plaat **I** — met voorsprongen op het midden der zijden, als een grieksch kruis.

De voorsprongen worden hier gevormd door bijbouwingen tegen het eigenlijk lichaam aan; zij hebben een eigen profiel, dat ook zwaarder is dan dat van het lichaam; zij zijn rijziger en steken daar boven uit, en zijn voorzien van een eigen top. Deze voorsprongen trekken daardoor méér de aandacht dan het bouwwerk, dat er het werkelijk lichaam van vormt. Maar het is duidelijk, dat men, om zich een goed begrip van het bouwwerk te vormen, moet uitgaan van de „ware hoeken", dat zijn de hoeken van het minder in het oog loopende gedeelte, waartegen die bijbouwingen zijn aangebracht. Over die „ware hoeken" zal sub **K** hierachter nader gehandeld worden.

Dit in het oog houdende, en zich een oogenblik die bijbouwingen wegdenkende, ziet men, dat het tweede gedeelte van het bouwwerk een soort van tweede terras vormt, dat op zijn beurt weer een derde draagt (waarover straks), en dat het onder aan zijn voet — zie nu Platen **II** en **III** — een band te veel vertoont, waaraan we ook hier veilig den naam van „beugel" kunnen geven, reeds in de beschrijving van Tj. Djago gebezigd.

Het profiel van dit tweede bouw-gedeelte, dat wèl een afdekkings-profiel heeft, onderscheidt zich van dat van het eerste terras door zijn samengesteld of dubbel profiel. Het best is dat waar te nemen op de zijden en aan den achterkant, omdat tegen den voorkant van den tempel, ter weerszijden van de daartegenaan geplaatste bijbouwing, nog een paar nissen zijn geplaatst, wier afdekkingen tegen de kroonlijst van het tweede bouwwerk dood loopen, maar tegelijkertijd het aanzicht er van onderscheppen.

Onder aan den voet van het hier besproken gedeelte, en wel boven den beugel, bevinden zich op de hoeken, maar ook elders op dezelfde hoogte, uitspringende steenen, die daar zijn aangebracht, om ze tot bepaalde ornament-stukken te verwerken; iets wat echter nog niet geschied is.

E. *Derde bouwdeel, of derde terras.*

Boven het zoo even besproken bouwdeel verrijst weer een derde van mindere hoogte en kleiner grondvlak; daarbij eenvoudig van profiel zooals het eerste terras, en evenals dit ook zonder afdekkings-ojief. Beschouwt men het in de vorige paragraaf besproken bouwdeel als het tweede terras, dan kan men dit het derde noemen.

Het vormt, gelijk reeds in Monographie I (p. 3) werd opgemerkt, evenals het derde terras van den hoofdtempel van Panataran en het derde terras van Tj. Djago, tevens de eigenlijke basis van het hoofd-bestanddeel van den geheelen opbouw, den omhoog geduwden tempel, die zich hier als een toren voordoet. Het moet dus ook hier het eigenlijk soubasement genoemd worden.

F. *Tempel-gebouw, of de toren.*

Op het derde bouwdeel (het eigenlijk gezegd soubasement) verrijst eene constructie, die, indien zij lager geplaatst was — b.v. als zij stond op den beganen grond —, een volledig tempelgebouw zou kunnen heeten.

Het profiel is drukker, verdubbeld, evenals dat van het tweede bouwdeel (tweede terras); de

teerling is rijziger, maar daarom ook gedeeld door een middenband, behalve zijn boven- en benedenband. Men zou dat gebouwtje kunnen vergelijken met het nog vrij goed in zijn geheel bewaard gebleven tempeltje te Panataran, met dit verschil, dat dat gebouwtje een zelfs drievoudig profiel heeft.

Die overeenkomst gaat nog op een ander belangrijk punt door; want dat tempeltje vertoont, evenals dit bouwdeel van Singasari, op alle zijden overeenkomstige nis-poorten met *banaspati's* afgedekt, en als het ware tegen de wanden aangezet. Daarvan is te Panataran er één tot eene werkelijke poort gebouwd, wat hier te Singasari bij den torenbouw niet noodig was.

Om dit goed uit te laten komen is op Plaat **V** (met de lengte-doorsnede) links ter zijde een detail-teekening aangebracht van het aanzicht van dezen toren, vrij van den daarvóór liggenden top, die op de andere teekeningen de aanzichten dezer nispoorten onderschept.

Ook hier ontbreekt nog het meeste ornament.

Op hetgeen voorhanden is, wordt in den aanhef van Hoofdstuk V teruggekomen. Slechts moet hier nog even vermeld, dat aan den midden-band op de hoeken een grooter volumen steen voorhanden is, dan die band zelf vereischen zou; en wel omdat daar ornamentstukken, n.l. leeuwenkoppen, volgens kanonischen eisch in de bedoeling lagen.

G. *De top.*

Het vierde bouwdeel (de toren) was afgedekt met een top, waarvan de basis te gelijker tijd kroonlijst was van den top.

Deze top wordt het gemakkelijkst beschreven, als men aanneemt dat ze uit vijf gedeelten bestaat: die kroonlijst, drie hooge horizontale banden, welke naar boven toe allengs minder plaatsruimte beslaan, en de top-bekroning (*çikhara*).

De drie horizontale banden bestaan elk uit drie afdeelingen, waarvan de middelste gevormd wordt door een vijftal *tjaṇḍi*-modellen van dezelfde hoogte, telkens zeer sterk zweemende naar het Singasari-type zelf; terwijl boven en onder zich een geornamenteerde horizontale band bevindt met een sierpunt op de hoeken en in het midden.

Daarboven troont de eigenlijke top, in vorm overeenkomende met de toppen der kleine tempelmodellen, iets hooger opgevoerd door een samenstel van in- en uitspringende banden; zóó hoog, dat de hoek van klimming van het door dit alles piramidaal-geworden dak bewaard is gebleven.

Uit de foto's op de Platen **26-30** blijkt, dat deze top nog stond tot en met de eerste tempel-modellenreeks; het overige was neergeslagen. De moeielijkheden bij de reconstructie waren niet onbeduidend. Wel is waar gaf het aan den top gelukkig wèl aangebrachte ornament — hierover later in Hoofdstuk V — een steun bij het opsporen der oorspronkelijke combinaties; maar het uit elkander gevallen gedeelte bestond uit steenen, die geene andere aanwijzingen konden geven dan alleen het lijn-beloop aan de buitenzijde. Immers, alle kanten van deze steenen, die niet op den buitenkant uitkwamen, waren glad en effen; geene aansluitingen waren er met sponningen of tappen of eiergaten. Niets wat eenige aanwijzing kon geven omtrent de oorspronkelijke aansluiting der steenen, kon hier helpen; en al leerde de toestand waarin die steenen zich bevinden, aan de eene zijde, dat het gebouw met behulp van specie opgetrokken moet zijn geweest, aan de andere zijde werd daardoor gemist, wat elders het reconstructie-werk herhaaldelijk vergemakkelijkte.

Dat de reconstructie gelukt is, is dan ook voornamelijk te danken aan de groote nauwkeurigheid en den doorzettenden ijver van den heer Leydie Melville; zijne nauwgezette metingen en volgehouden combineeringen deden, op een gegeven oogenblik, met zekerheid uitvinden hoe het beloop van den top oorspronkelijk was. Op zijn prachtige teekening, gereproduceerd als Plaat **IV**, vindt men het resultaat van dit werk terug.

In de nu volgende paragraaf zal blijken, dat de toppen van de bijbouwingen tegen het tweede

bouwdeel (tweede terras) geheel overeenkomstige vormen vertoonden. De fragmenten daarvan, die gedeeltelijk ook dezelfde hoogte- en breedte-afmetingen hebben als die van den hoofdtop, lagen met deze bont dooreen gemengd.

Eene bijzonderheid van deze tempel-reeksjes is, dat de hoek- en middelste modeltempeltjes breeder zijn dan de daartusschen voorhandene andere. Dit geldt voor ieder vijftal, zoowel bij den hoofdtop als bij die der buiten-cella's.

H. *Bijbouwingen bij het tweede bouwdeel.*

Om duidelijk te zijn, werd boven bij het bespreken van het tweede bouwdeel met zijn beugel, nadat de bijbouwingen er van genoemd waren, over deze verder gezwegen. Thans moeten zij afzonderlijk worden beschouwd.

Zij bestaan, zoo te zeggen, uit volledige tempel-gebouwtjes, tegen het lichaam van den hoofdbouw aangezet; met dien verstande evenwel, dat die tempel-gebouwtjes geplaatst zijn op een schijnbaar soubasement, waarbij men aan den voet een zelfde hoogte heeft gegeven als de beugel van het tweede bouwdeel bezit. Hierdoor werd verkregen, dat de lijnen van de verschillende profielen, die hier op elkander zijn gelegd, tot zekere mate harmonisch ineen vloeien.

Dit is verder óók verkregen door den kop van het lichaam dezer bijbouwingen aan de andere zijde weer zoover omhoog te brengen, dat het bovenste gedeelte van het tweede bouwdeel zich daaronder bevindt, en die bijbouwingen als het ware mede schijnt te dragen. Zij bestaan, zooals reeds gezegd is, uit een „schijnbaar" soubasement, een tempel-lichaam met verdubbeld profiel, middenband met sierpunten op de hoeken en een top van geheel denzelfden vorm als de hoofdtop, maar van kleiner afmeting; ook al zijn de stukken, maar dan van verschillende étages, af en toe van overeenkomende grootte. Verg. de Platen **II** en **III** voor de reconstructie; en de foto's der Platen **13—15,** waar men meer in het bijzonder kan zien het weinige wat van deze bijbouwingen is overgebleven. Al het verdere is omlaag gevallen.

Van „schijnbaar" soubasement werd boven gesproken, omdat de poort-constructies, die ook bij deze bijbouwingen met hare *banaspati's* voorkomen, door dat soubasement heenloopen.

Aan deze bijbouwingen wordt, evenals aan het eerste terras, het tweede bouwdeel, en het derde terras, al het fijnere ornament gemist. De poorten zijn hier werkelijk poorten: zij geven toegang tot buiten-cella's; óf — en dit is het geval aan de voorzijde van den tempel — tot een doorgang, die tot de eigenlijke tempelkamer leidt.

J. *Kleine nissen ter weerszijden van de poort, aan de voorzijde van den tempel.*

De poort, die den toegang verleent tot de hoofdkamer, moet beschouwd worden als de voorzijde van den tempel. Dit blijkt nog duidelijker door de kleine nissen, die aan weerszijden daarvan gevonden worden; zie Plaat **II,** en de 2 foto's van Plaat 18. Zij geven deze façade van den tempel een veel drukker uiterlijk, en stempelen haar, met een voorsprong en de trappen, die zich daar ook bevonden, van zelf tot den hoofd-gevel.

Hunne toegangen zijn smaller en lager dan de andere poorten. Het profiel er van is veel eenvoudiger dan dat der omgeving; de afdekking is veel lager gehouden, en springt daardoor weinig op den voorgrond. Het werd reeds gezegd, dat deze tegen de kroonlijst van het tweede bouwdeel doorloopt.

Zonder twijfel om de harmonie van het ingewikkelde stel lijnen te handhaven, heeft ook hier de voet de hoogte van den beugel.

K. *Vergelijking tusschen het uiterlijk van Tj. Djago en Tj. Singasari.*

In het voorafgaande werd reeds, tot op zekere hoogte, eene vergelijking gemaakt tusschen Tj. Djago en Tj. Singasari. Nu de beschrijving van het uitwendige van den toren-tempel van Singasari voltooid is, is het wenschelijk daarop nog even terug te komen, omdat het blijken kan, dat de overeenkomst veel verder gaat dan men bij eene oppervlakkige beschouwing van beide *tjandi's* meenen zou.

De een, met zijne aan de voorzijde zoo ver vooruitspringende terrassen, waar bovenop het tempelgebouw gevonden werd, welks kamer de plaats was voor de opstelling van het hoofdbeeld en de daarbij behoorende kleinere beelden; de andere, een torenbouw op een door aanbouwing verbreeden voet, met drie buiten-cella's, en met de hoofdkamer in het inwendige van dien voet, dus onder in het geheele bouwwerk; — deze twee maken een geheel verschillenden indruk. Ook werd reeds opgemerkt dat bij Tj. Singasari het eigenlijk bouwwerk, wat het onderste gedeelte betreft, overstemd wordt door de bijbouwingen.

Een verder onderscheid, dat nog niet genoemd werd, is, dat het eigenlijke tempel-gebouw van Tj. Djago, hoe overeenkomend ook in vorm met het toren-gedeelte van Tj. Singasari, zich toch ook weer anders vertoont, omdat de zijden van het gebouw daar voorsprongen hebben, die bij Singasari gemist worden.

Maar het is duidelijk, dat als men het project van een gebouw goed wil begrijpen, men in de allereerste plaats zijn aandacht moet schenken aan de hoofdlijnen, aan de profielen over de ware hoeken, ook al treden deze minder sterk op den voorgrond. Doet men dit bij Tj. Djago en bij Tj. Singasari, dan is de uitkomst hoogst verrassend. Het spreekt van zelf, dat men zich daartoe bij Tj. Djago moet plaatsen op een punt, van waar men de achterzijde duidelijk te zien krijgt. In de beschrijving van Tj. Djago is er op gewezen (op. cit., p. 13—14), dat, hoever de terrassen ook naar voren uitspringen, zij in hoofdzaak toch bestaan uit twee deelen, waarvan het hoofdbestanddeel een zuiver vierkant vormt. Bij de beschouwing heeft men in de teekening van Tj. Djago dus weg te laten, wat betrekking heeft op de voorsprongen. Op gelijke wijze moeten bij Tj. Singasari ook alle aanbouwsels, de nissen en buiten-cella's bij het tweede bouwdeel, en de nispoorten aan den toren worden weggedacht.

Doet men dit bij beide gebouwen, dan ziet men, dat, als de beide projecten op een en dezelfde schaal geteekend zijn, zij elkander, in hoogte en in breedte, als het ware bedekken; zooals voortreffelijk blijkt uit de vergelijkende Plaat **D**, waarop de beide hoofdprofielen zijn aangegeven, met de bijbouwingen er naast, maar deze laatste in arceering.

Men ziet het, dat beide dan bestaan 1°. uit een laag terras met enkelvoudig profiel; 2°. uit een hoog terras met dubbel profiel en beugel; 3°. uit een laag terras weer; en 4°. uit een tempellichaam met dubbel profiel, onder-, boven- en middenband, en met een pyramidaal-spitsvormigen top, die bij Tj. Djago wel geheel is weggevallen, maar die toch door een ieder, in gedachte, als van zelf er bij gezien wordt.

L. *Modellen, gebezigd bij de reconstructie van de toppen.*

Zooals in het voorafgaande gebleken is, stond er van de 5 toppen der *tjandi* nog maar weinig overeind, en daar dit met schier alle tempels op Oost-Java het geval is, zelfs met die, welke nog het best bewaard gebleven zijn, — zooals met name het bij-tempeltje van Panataran, Tj. Kidal, en

Tj. Djaboeng, welke laatste daarenboven een *ronde* torentempel is —, was het in den aanvang te vreezen, dat, zonder een model, het opsporen van den ouden vorm, onbegonnen werk zou zijn.

Daarom werden van te voren eenige modellen verzameld, die, al zou men ze miniatuurtjes kunnen noemen, toch zulke toppen nog gaaf vertoonden. In verschillende reliefs te Panataran, te Toempang, te Tĕgawangi, te Soerawana, ziet men een vrij groot aantal tempel-afbeeldingen, maar ongelukkig is de teekening niet altijd van het beste gehalte, en loopen ook de vormen der gebouwtjes nog al uiteen.

De aandacht werd vooral getrokken door een tempel-model in een tableau van het 1e terras van Tj. Panataran, dat, bij eene gedeeltelijke opname van den hoofdtempel van dat complex door de Commissie, N°. 7 kreeg; en hetwelk men hierachter in foto op Plaat **2*** zal zien. Voorts was door een foto van VAN KINSBERGEN, N°. 244, het bestaan bekend van een votief-stuk in tempelvorm te Papoh (Blitar). En eindelijk werd tegen een trapvleugel van het voornaamste bouwwerk van Tj. Kĕḍaton (Kraksaän), als ornament een reproductie gevonden van een soortgelijk bouwwerkje, gelukkig ook volledig. Deze drie modellen werden op- of nagemeten in de foto, en daarna, ongeveer in gelijke grootte, naast elkander in teekening gebracht op onze Plaat **VII.**

Hoe overeenkomend de toppen, zelfs bij het onderling verschil dat er tusschen die 3 modellen bestaat, oploopen, is met één oogopslag te zien. Niet minder duidelijk komt het uit, dat, al zijn deze modellen in miniatuur en zooveel minder ingewikkeld, ze toch een zelfde beloop en een zelfde opvolging van horizontale banden vertoonen, als de reconstructie der toppen van Singasari heeft uitgewezen dat ook deze eens lieten zien.

Het belangrijkste, dat uit deze modellen zich kond doet, is wel, dat de vorm van het eigenlijk gezegd kroon- of topstuk (*çikhara*) werkelijk zoo vreemd is, als de volledige teekening van Tj. Singasari — Platen **II** en **III** —, met haar 5 toppen reeds in het oog heeft doen springen. Men ziet het, dat boven de horizontale banden met de sierpunten en de tempel-model-reeksjes, een eenvoudiger gedeelte een vereischte is, hetwelk dient als drager of voet van het eigenlijke topstuk, dat zelf rust op een half lotuskussen van opgaande bladen, waartegen men van onder opziet.

Dat zulk een topstuk van boven was afgesneden, bij àlle toppen, en óók bij de topjes der tempel-modelletjes aan Tj. Singasari, kan men, als men meent dat men ten deze nog meer zekerheid moet hebben, ook gewaar worden aan de vele andere overeenkomstige, doch hier niet weergegeven modellen van de bovenvermelde tempelgebouwen. Overigens zie men nog de foto op Plaat **34**, met de steen-reconstructie der bekroning van een der kleine toppen. [1])

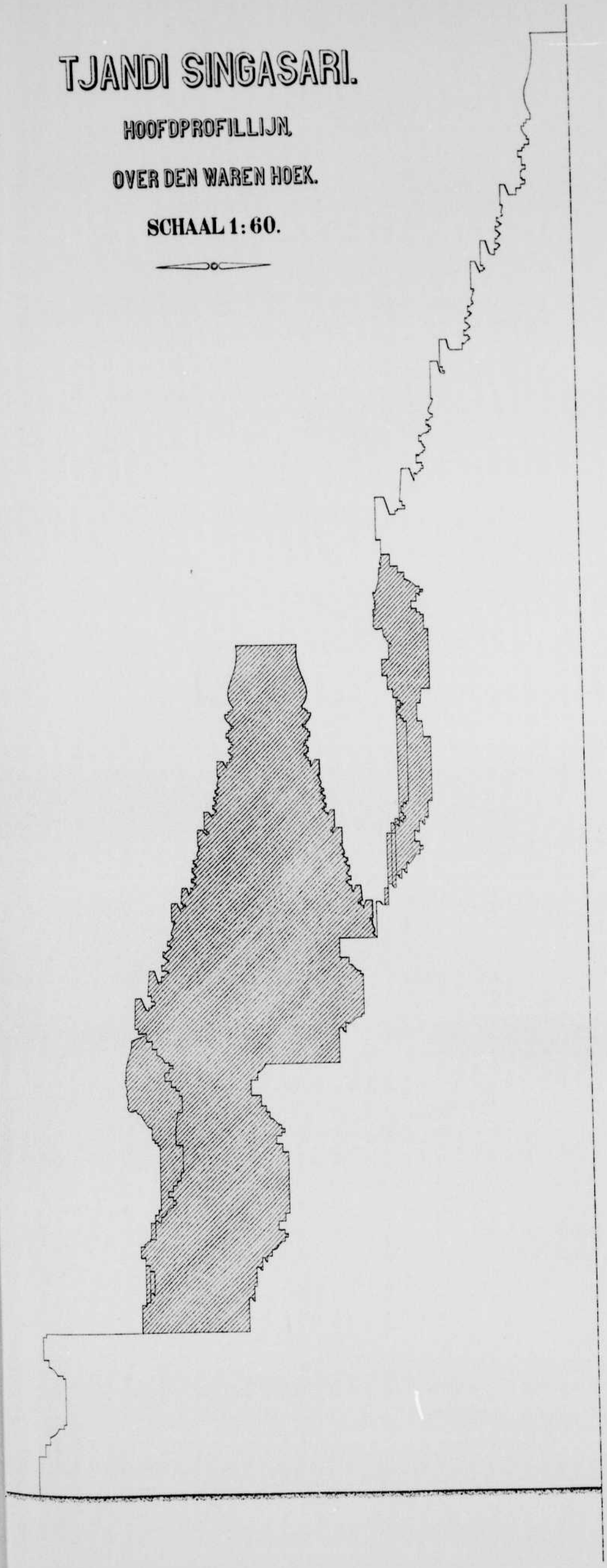
[1]) Er moet uitdrukkelijk op gewezen, dat het kleine gebrek in overeenstemming tusschen de twee foto's op Plaat **34** afgebeeld en de gereconstrueerde bekroningen van den hoofdtop en de kleine toppen op Platen **II**—**IV**, verklaard wordt door de legenda die de twee bedoelde foto's in het handschrift vergezellen. Die luidt voor de onderste (met het lotuskussen): „Reconstructie van het onderste gedeelte der bekroning, met het lotuskussen, doch dit *onderste-boven* geplaatst; ook ontbreken tusschen beide de banden, die daar nog hadden moeten zitten". En voor de bovenste (met de gladde lijnen): „Idem van de bekroning van een der kleine toppen; hier geldt hetzelfde voorbehoud als bij de vorige photo". De onderschriften op de twee afbeeldingen van Plaat **34** bevatten duidelijkshalve ook een korte aanwijzing dienomtrent. R.

TJANDI SINGASARI.

HOOFDPROFILLIJN,

OVER DEN WAREN HOEK.

SCHAAL 1:60.

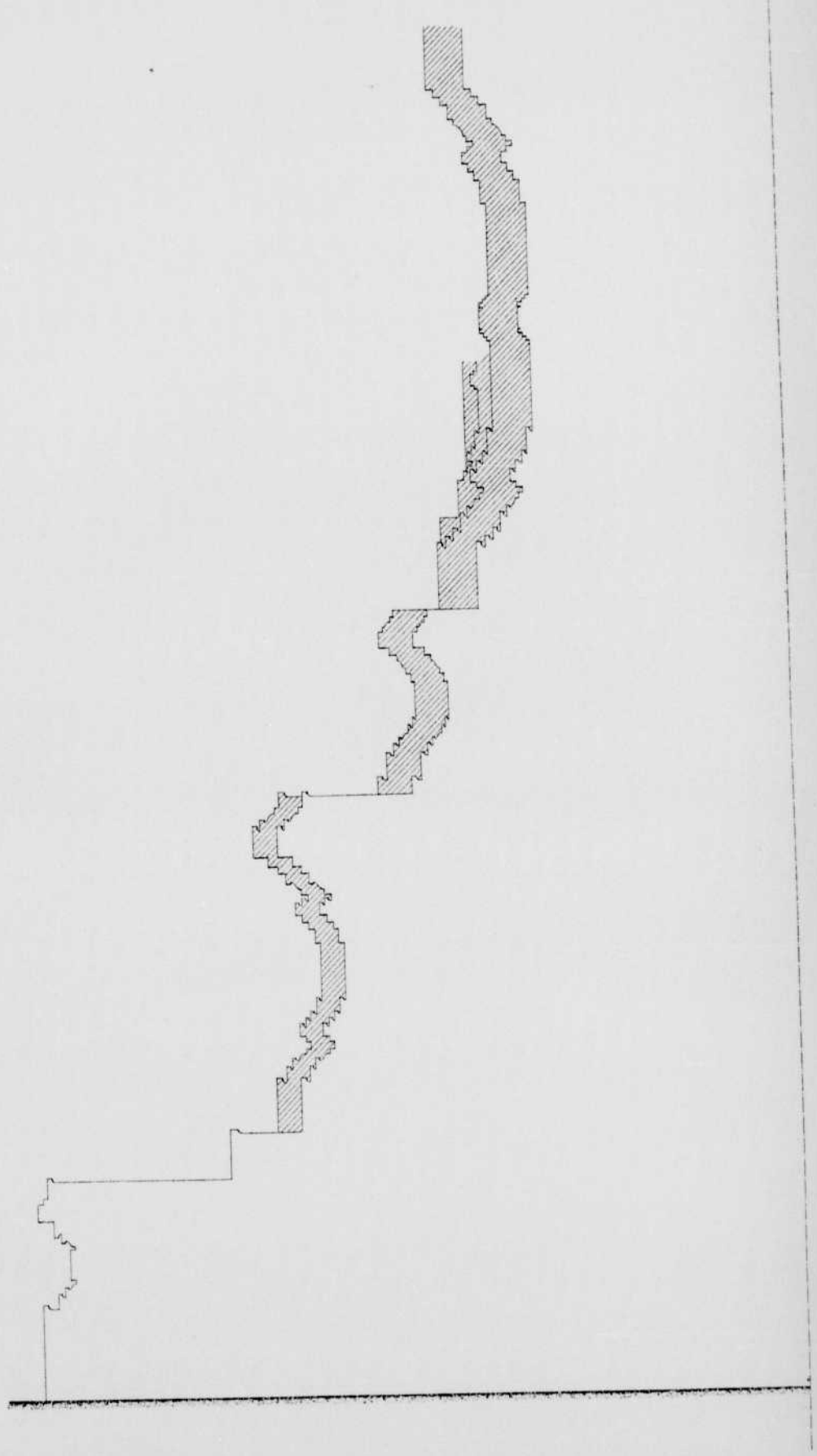
Getekend door den Bal. Ingenieur der 1e klasse.
Mas Karto Soebroto.

TJANDI DJAGO (TOEMPANG)

HOOFDPROFILLIJN,

OVER DEN WAREN HOEK.

SCHAAL 1:60.

Malang, den 30ste Juli 1909.
Het Lid der commissie in Rad. Pandji voor
oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.
M. Schnitger

HOOFDSTUK IV.

Het inwendige van het tempelgebouw.

Opzettelijk bleef de beschrijving in het voorafgaande bepaald bij het uiterlijk van den tempel, en werd slechts dán gewaagd van het inwendige, wanneer dit voor de duidelijkheid onmisbaar was. Daarvoor bestond in dit geval ook nog een klemmende reden in het voorhanden zijn van meer inwendige ruimten, dan van buiten af te zien is.

Twee daarvan waren, hoewel niet geheel afgesloten, toch ontoegankelijk; het is zelfs de vraag, of men het bestaan er van zou hebben ontdekt, als de tempel niet in ruïne gevallen was. Over deze beide zal gehandeld worden in de laatste rubriek van dit Hoofdstuk.

PORTAAL EN TEMPELKAMER; BUITEN-CELLA'S. Een blik op den platten grond, Plaat **I**, doet zien, dat de tempel boven het eerste terras den vorm heeft van een grieksch kruis. In het inwendige vindt men, iets meer naar voren geplaatst, een vrij groote vierkante kamer, die bereikt kan worden door een vestibule, welke men betreedt door een ingang of poort aan de voorzijde van het gebouw; de voorzijde was dit, omdat men daar ook de twee buiten-nissen vindt, die dien ingang flankeeren, en den voorsprong van het terras met de trappen, waarlangs men dien ingang kan bereiken.

Op de drie andere zijden van het gebouw vertoonen de voorsprongen in den platten grond een ingang met een daarachter gelegen kleiner vertrekje, waarbij in onze teekening ook de omtrek van de lotuskussens zijn aangegeven, waarop de beelden stonden die in die vertrekjes werden aangetroffen.

Hetzelfde geldt van de kleine nissen aan de voorzijde van den tempel. Evenzoo is in de tempelkamer ingeschetst de omtrek van het vrijstaande voetstuk (vulgo: *yoni*), dat ook nu nog, hoewel zwaar beschadigd, ter plaatse aanwezig is.

De ingang aan de voorzijde — zie de foto's op Plaat **I, II,** en **13** (links); dan Plaat **E** en het vooraanzicht op Plaat **II**; alsmede de lengte-doorsnede op Plaat **V** in verband met den plattegrond op Plaat **I** — is een laag poortje, van boven afgerond met een dubbelen boog, een kleineren gesneden uit een iets grooteren. Zoo bereikt men de plaats waar de deurposten staan, waarachter de boven- en benedendrempel zich bevinden, die beide twee tapgaten vertoonen; waarin dus voormaals een dubbel deurtje moet gezeten hebben met smalle vleugels, want de ingang is slechts 88 cM. breed.

Bij de buiten-cella's, die iets kleiner en minder diep zijn, betreedt men, na een nauweren ingang door en de deur binnengegaan te zijn, dadelijk dan het vertrek; achter den poort-ingang echter volgt een soortgelijk vertrek, dat als doorgang dienst doet, daar het aan de achterzijde ook open is. De afmetingen van deze vestibule en de vertrekjes der buiten-cella's zijn niet geheel dezelfde, ook al gaan beider gewelven met vertredingen pyramidaal omhoog. Bij de cella's telt men

7 treden, bij de vestibule 6, behalve aan den voorkant, waar het schijnbaar 7 heeft door het terugspringen van den drempel-steen.

Aan de achterzijde van het portaal, is boven den eigenlijken ingang der tempelkamer het gewelf volgehouden, maar slechts tot een viertal treden, waarvan de onderste op dezelfde hoogte ligt als de laagste vertreding van het gewelf van het portaal, zooals dat aan de beide zijden te zien is. Hier bevond zich geen deur; boven noch beneden zijn tapgaten te onderkennen; het was eene opening, die steeds open bleef. De vloer van de tempelkamer, die uitgebroken gevonden werd, ligt op hetzelfde niveau als die van de vestibule.

De kamer is zuiver vierkant en afgedekt door een valsch gewelf met 14 naar boven zich vernauwende uitsprongen, waarvan de onderste uit twee lagen steenen bestaan, wat ook het geval is in de binnenpoort en in het portaal, omdat de vertredingen daarvan die van het gewelf der hoofdkamer geheel volgen. Een eind onder de onderste trede van het gewelf ziet men een eenvoudigen vierkanten gladden band uit den wand springen; deze komt niet voor in den doorloop, maar vindt men, zooals blijken zal, weer wel terug in de buiten-cella's. In verband met de opmerkingen gemaakt door de oudheidkundige onderzoekers van de École française d'Extrême-Orient, die er op gewezen hebben, dat er in verschillende gebouwen in Kambodja en Tjampa eens houten zolderingen moeten zijn geweest, zou men er een oogenblik aan kunnen denken, dat deze richel zou hebben moeten dienen om zulk een plafond te dragen. Een blik op de teekening van Plaat **V** doet echter zien, dat het hier niet het geval kan zijn geweest, daar zulk een zoldering hier te laag zou hebben gelegen, en men, uit de vestibule, door het gewelf van den achter-doorgang daartegenaan zou hebben gekeken.

Dat onder den vloer der tempelkamer eene roode-baksteenvulling is aangetroffen, werd boven reeds gezegd; doch, wat nog geen vermelding vond, is, dat het gewelf van de tempelkamer is afgedekt met een grooten, zwaren steen, zonder sponning natuurlijk, maar voorzien van een eenigszins naar boven trechtervormig uitloopend gat. Op dit gat wordt zoo dadelijk teruggekomen.

Over de buiten-cella's behoeft alleen nog toegevoegd, dat men ook daarin, onder den wortel van het gewelf, dien uitstekendenden richel vindt, zooals men nader zien zal op de hierbijgaande Plaat **F**.

KLEINE NISSEN NAAST DEN HOOFD-INGANG (ZIJ-NISSEN). Deze zijn weer zooveel kleiner dan de buiten-cella's. Hunne constructie is hoogst eenvoudig, zooals men zien kan op de hier toegevoegde Plaat **G**; zij hadden geene afsluitings-deuren en waren dus open buiten-nissen.

DE BOVENKAMERS, OF DE AFGESLOTEN RUIMTEN, DIE IN DEN TOREN BOVEN DE TEMPELKAMER GEVONDEN WORDEN (LUCHTVERVERSCHINGS-KOKERS). Daarjuist werd reeds opgemerkt, dat er in den afdekkings-steen van het gewelf der tempelkamer een trechtervormig gat zit. Reeds voor jaren werd er op gewezen, dat boven dat gat een open ruimte moest bestaan. In Brumund's beschrijving van Singasari (Verhandelingen Bat. Gen., deel XXXIII, 1868) vindt men op p. 196 meegedeeld, dat de ingenieur van Gert, die met Brumund de tjandi bezocht en onderzocht, toenmaals reeds heeft vastgesteld, dat zich boven de tempelkamer nog een tweede ruimte bevond, mede afgedekt met een pyramidaal gewelf.

Deze ruimte — zie nu weer Plaat **V** — is veel smaller dan die van het vertrek daaronder, maar ongeveer even hoog; en ongeveer ook op dezelfde wijze in den top van het gewelf afgedekt. Ook hier vindt men sterke steenen geplaatst, met een rond gat er in, waardoor men weer eene derde ruimte bereiken kan.

Het gewelf van die tweede ruimte heeft 7 treden; de afdekking wordt gevormd door twee steenen, waarvan het gat, zooals Plaat **V** laat zien, juist in de as van het tempelgebouw ligt, welke as echter *niet* de as is van de beneden-tempelkamer. Deze tempelkamer toch was iets meer naar voren in het gebouw geplaatst, zooals men door den plattegrond van Plaat **I** nader bevestigd ziet.

De heer van Gert heeft, na zijne ontdekking der tweede ruimte, zijne opneming blijkbaar gestaakt, want als men boven op de ruïne is geklommen, dan ziet men dat zich ook dáár nog het

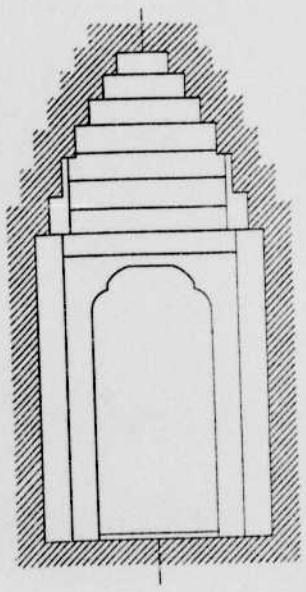
PLAAT E.

TJANDI SINGASARI.

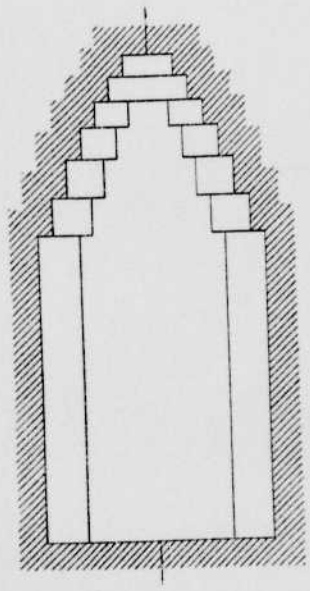
PORTAAL.

SCHAAL 1:60.

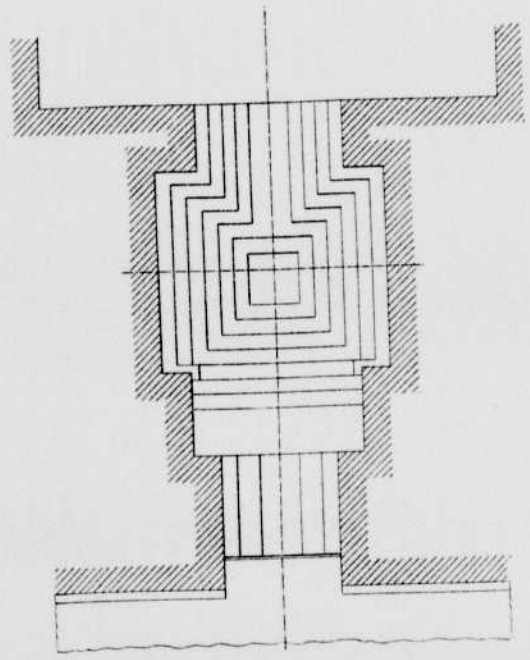
Dwarsdoorsnede
met het gezicht naar buiten.

Dwarsdoorsnede
met het gezicht naar binnen.

Aanzicht
van het gewelf.

Getekend
M. Soedotarsono.

Weltevreden, den 30ste Juli 1905.
Het Lid der commissie in Ned. Indië voor
Oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.

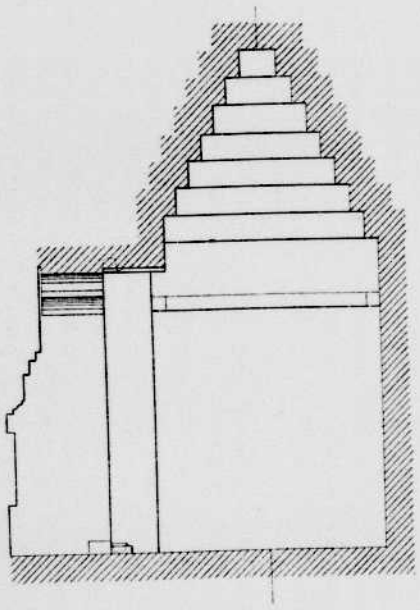
PLAAT F.

TJANDI SINGASARI.

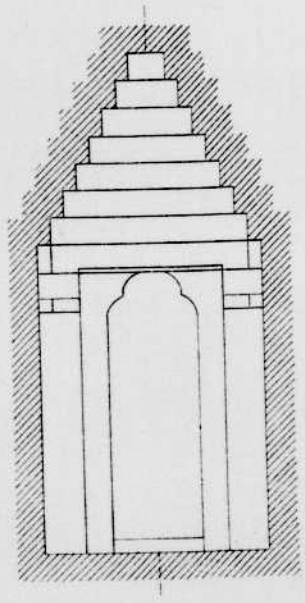
BUITENNIS.

SCHAAL 1:60.

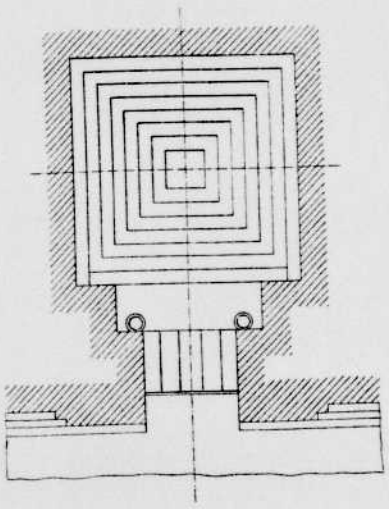
Lengte doorsnede.

Dwarsdoorsnede.

Aanzicht
van het gewelf.

Wolvevreden, den 30ste Juli 1905.
Het Lid der commissie in Ned. Indie voor
Oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.
H. H. Juynboll

Getekend
M. Joedastaroena.

PLAAT G.

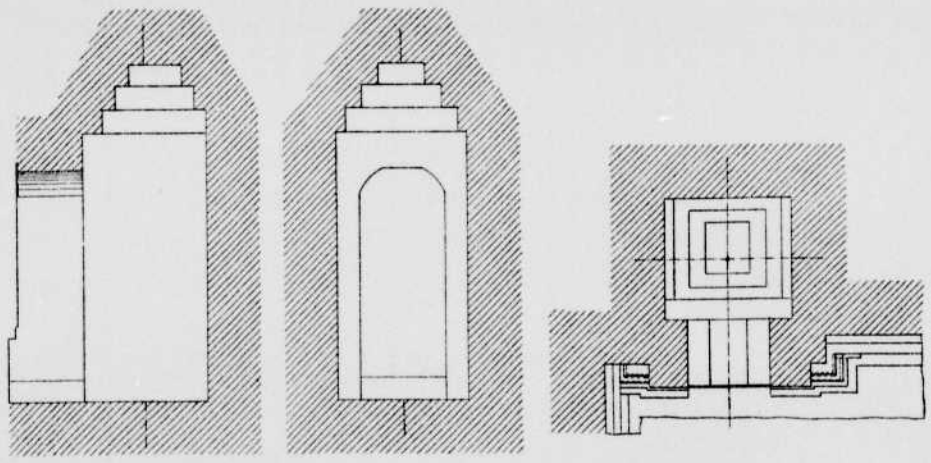
TJANDI SINGASARI.

EEN DER KLEINE ZIJNISSEN

AAN DE VOORZIJDE VAN DEN TEMPEL.

SCHAAL 1:60.

Lengte doorsnede. Dwarsdoorsnede. Aanzicht. van het gewelf

Getekend
M. Jzedetarwone.

Weltevreden, den 30ste Juli 1905.
Het Lid der commissie in Ned. Indie voor
Oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.

ondergedeelte van een klein vierkant vertrek, een derde ruimte, vertoont; zie de foto op Plaat **31**. Uit onze doorsnede van Plaat **V**, waar die ruimte, in overeenstemming met de daaronder gelegene, in den top gereconstrueerd is, maar waarbij door verschillende arceeringen werd aangegeven wat er nog staat, en wat aanvulling is, ziet men dat het voorhanden zijn van deze derde ruimte buiten kijf is.

Het is niet moeielijk voorts om uit te maken, wat het doel van deze bovenruimte was. Dit kan niet anders zijn dan verlichting van het gewelf, en uitsparing van materiaal. Moeielijker schijnt het, eene verklaring te geven van de ronde openingen in de gewelven der beide benedenste kamers. Toch meenen we, dat het eenige doel waarmee ze kunnen zijn aangebracht, slechts geweest kan zijn: de zorg voor luchtverversching. Daarin ligt intusschen ook opgesloten, dat het bovenste vertrek, hetzij van boven, hetzij op de zijden, een of meer openingen gehad moet hebben, die het met de buitenlucht in verbinding brachten. Daar niet vastgesteld kan worden, waar die kokers zich bevonden hebben, zijn ze niet op de teekening gebracht.

Het bestaan van zulke kokers voor het uitlaten van bedorven lucht in grootere gebouwen is ook elders op Java bekend. Daar waar men het niet heeft kunnen vinden door het aanbrengen van vensters, zooals in Tj. Pawon, Tj. Sari, Tj. Plaosan, Tj. Sådjiwan en in het inwendige van Tj. Kalasan, kwamen zulke kokers misschien altijd voor; iets wat nu niet meer vastgesteld kan worden, ten gevolge van het groot verval waarin de bouwwerken ons zijn overgebleven. Maar we weten het, doordat Cornelius in 1807 ze voor den hoofdtempel van het Tj. Sewoe-complex uitdrukkelijk opgeeft,[1]) terwijl men ze ook aantrof in de vóórzijde van Tj. Mĕndoet, waarin de eene koker afgesloten was met steenen, daarin geplaatst tot stut van hooger gelegene, met afvallen dreigende steenen, — en de andere bij de meeste bezoekers van Tj. Mĕndoet, vóór dat de restauratie begon, nog in het geheugen leeft.[2])

Het is niet noodig, voor zulk soort zaken zich te wenden naar streken buiten Java, waar evenzeer Hindoe-gebouwen voorkomen; maar waar b.v. de oude „Tjampadeça", het tegenwoordige Annam, er een legio voorbeelden van aanbiedt, aangebracht soms op de vreemdste plaatsen en op de vreemdste wijzen, daar kan men vermoedelijk wel zoo ver gaan te zeggen, dat luchtkokers door de Hindoe-architecten tot een der eischen eener goede constructie gerekend werden. Het voorhanden zijn van uitsparingen of blinde ruimten in de toppen der tempels is vermoedelijk al evenzeer algemeen geweest.

Bij Tj. Kidal vindt men zulk een ruimte. Tj. Djaboeng en het bijtempeltje van Tj. Panataran werden nog niet beklommen; dus daarvan is niets zeker te zeggen. Boven de buiten-cella's van Tj. Kalasan kan men met het bloote oog een tweede gewelf waarnemen; ook daar moet zich dus eene ruimte bevinden. In de groote klok van Bårâboedoer vindt men twee zulke kamers boven elkander, die beide voormaals geheel afgesloten waren.

Hoewel verondersteld wordt, dat de vier lager gelegen toppen van Singasari — ook deze zijn, zelfs waar het onder-gewelf is blijven staan, geheel neergestort — eveneens hol gebouwd zijn geweest, zoo is in de teekening eene zelfde onthouding betracht als bij die luchtververschings-kokers.

Het moet voorts de aandacht trekken, dat bij de tempels op Oost-Java en ook bij Tj. Mĕndoet het dak op ongeveer dezelfde hoogte afgebroken is; en wel waar het gewelf van de tempelkamer zich sloot.

Zou nu wel de top, op de wijze zooals ze in ruïne viel, uit elkander hebben kunnen slaan, wanneer datgene, wat zich boven de sluiting van het gewelf der tempelkamer bevond, eene massieve constructie ware geweest?

---

[1]) Verg. ook Col. Mackenzie in Verh. Bat. Gen. VII (1814), p. 12: „Light is thrown into the Area by a lateral opening above". Deze vermeldt daar op p. 9 „a Memoir of 1807" door „Major Cornelius" over „the Chandi Sewo Temple". Blijkens het art. van Dr. C. Leemans van 1854 in Bijdr. Kon. Inst. 1, III (1855), p. 4 noot 1 berustte die „beschrijving van Tjandi Sewoe door den officier van de genie Cornelius opgemaakt", bij het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, toenmaals nog te Delft gevestigd. Thans ontbreekt ze in de verzameling der Hss. van het Instituut. R.

[2]) Het is betreurenswaardig, dat, ten gevolge van verregaande nalatigheid in de eerste periode van de behandeling van Tj. Mĕndoet, deze interessante bizonderheid niet door meting behoorlijk is vastgelegd.

HOOFDSTUK V.

De ornamenteering van het tempelgebouw.

Zooals in het voorafgaande gebleken is, was het gebouw met zijn constructief ornament geheel gereed. Verwijzend in de noot naar hetgeen daarover vroeger uitvoeriger gezegd werd, [1]) kunnen wij hier volstaan met te herinneren, dat onder „constructief ornament" verstaan moet worden alle ornament dat *nog niet* fijn afgewerkt is, maar bij den opbouw reeds moest worden aangebracht om het ontwerp in zijne belijningen op te zetten, in afwachting van nadere bebeiteling. Deze stukken moeten noodzakelijk dan aangebracht worden in iets grootere afmetingen, dan waarin de latere decoratieve afwerking door afneming ze zou laten. Het latere „decoratieve" ornament eischte dus iets lompere vormen van het voorafgaand „constructieve".

Decoratief is de torentempel van Singasari ongelukkiglijk maar voor een klein gedeelte afgewerkt. Men mag dit ongelukkig noemen, omdat, zooals uit het volgende blijken zal, het ornament dat op Tj. Singasari wordt aangetroffen, slechts gedeeltelijk meeloopt in het op Oost-Java bij de meeste der nog bestaande oude gebouwen voorkomende kader.

Daardoor is het onmogelijk om, ook maar bij gissing, te bepalen, welke sier er nog verder op het afgewerkte gedeelte zou hebben kunnen zijn aangebracht.

Op het feit, dat de tempel alhier maar aan het bovenste gedeelte decoratief afgewerkt is, werd reeds meermalen door anderen gewezen; o. a. door Brumund in zijn meergenoemde „Bijdrage" (1868), bl. 193: „Het blijkt duidelijk, dat men, na eerst den tempel te hebben afgebouwd, het beeldhouwwerk daarvan begon, en wel van boven af naar beneden". Dit is in dit geval volkomen juist. Al is ook hier en daar aan den top het werk niet in allen deele geacheveerd, toch kan men zeggen, dat de top tot en met de kroonlijst van het torenvormig gedeelte van den tempel, met de zich daaronder bevindende *banaspati's* boven de nispoorten, en den zich daartusschen bevindenden afhangenden guirlande-band voltooid is. Men vergelijke hierbij Plaat **IV**, die den ganschen hoofdtop geeft in reconstructie, en de Platen **26—30**, welke doen zien wat er thans nog daarvan in wezen is.

Maar onder den hoofdtop was men juist op de pilasters van de nispoorten begonnen met het aanbrengen van het ornament, zoodat het op de Zuidzijde ten naastenbij geheel gereed was, en men het op de Westkant juist had aangegeven. Ook hierbij vergelijke men de foto's, op de Platen **20** en **21** gereproduceerd, resp. van den Zuid-, den West-, en den Noordkant.

Wat zich daaronder bevindt, dus ook de in grove vormen boven de beneden-poorten aangebrachte *banaspati's*, is decoratief nog niet behandeld. Deze lompe monsterkoppen — men zie de

[1]) Zie met name in de „Nadere mededeelingen over de Tj. Mendoet", Bijlage XV van de Notulen Bat. Gen. 1902, p. CXLVII—CLII.

Platen **16** en **17** — zijn slechts in den vorm gebracht, waarin men ze aantreft, om de zware blokken steen, waaruit ze bestaan, zooveel mogelijk te verlichten. Dit was wenschelijk, omdat ze met eene zware, soms tapvormige pen van onder in het bouwwerk zijn ingezet. Zij moesten, naar den eisch van den stijl, altijd iets tegen hunne omgeving uitsteken, waardoor de steenen, waarvan men deze ornamentstukken maakte, naar buiten licht topzwaar bleven.

Doch al is het bij Tj. Singasari nu ook werkelijk het geval, dat men met het aanbrengen van het fijnere decoratieve ornament van boven af begonnen is, daarop mag geenszins de meening worden gegrond, dat deze werkwijze ook overal op Java gevolgd zou zijn. Er kan volstaan worden met te wijzen op een enkel voorbeeld van een daaraan rechtstreeks tegenovergesteld werkplan, ook al betreft dit slechts een enkel onderdeel. Het is het volgende: de poortboog, die van de 2e gaanderij aan de O.zijde van de Bårâboedoer naar de 3e gaanderij leidt, is ook voor de helft niet afgewerkt. Doch daar heeft men het tegenovergestelde: aan den *kala*-kop is men nog niet begonnen; de beenen van den boog met hun vlammen-rand en de *makara's*, die zich daaronderaan bevinden, zijn echter geheel voltooid.

In het nu volgende zullen we het aan den tempel van Singasari voorhandene ornament, voor zoover dat noodig is, beschrijven; weer van onder naar boven toe. Men vergelijke daarbij de verschillende foto's onder de diverse paragrafen genoemd.

DE NISPOORTEN aan den O. en aan den N.kant zijn geheel onversierd gebleven (Plaat **21**, rechts); op de posten van die der W.zijde werden geplaatst de buitenlijnen en het begin van een bloem-ornament; dit laatste heel onderaan (Plaat **21**, links).

Welk bloem-ornament er bedoeld was, blijkt uit die aan de Z.zijde (Plaat **20**): ranken met bloemen, die hun oorsprong aan den voet dier posten nemen, en in een lijnbeloop opschieten, dat elders de „recalcitrante spiraal" is genoemd. [1]) Deze ranken loopen door over het horizontaal afdekkings-stuk, daar in het midden tegenover elkander uitloopende. In de laatste krullen (die boven de nissen van deze nispoort) zijn in de plaats van bloemen, een paar gekuifde vogeltjes gebeiteld.

Slange-vóórlijven bevinden zich aan de ondereinden van deurposten. Want, hoewel in het voorafgaande gezegd is, dat het over het algemeen ondoenlijk is om uit te maken, wat aan dezen tempel op de niet afgewerkte gedeelten als ornament zou zijn aangebracht, zoo dient hier gewezen te worden op de eigenaardig-gevormde steenmassa's, die men onder aan deze nispoorten op alle vier zijden van den toren ontwaren kan. De vorm dezer massa's nu leidt er oogenblikkelijk toe te herkennen, dat deze steenen hadden moeten verbeiteld worden tot slange-vóórlijven (*naga's*, met kop en borst en profil). Er kan toch dadelijk gewezen worden op een parallel. Onder aan de posten der nis-poorten van Tj. Djaboeng, die óók een torenbouw is, dus eene geheel overeenkomstige ordonnantie bezit, vindt men zulk soort *naga*-versiering, slangekoppen met vóórlijven; maar dàár niet en profil, doch en face.

MIDDENBAND. Over dezen (Plaat **20—21**), die hier niet geornamenteerd is, zou niet afzonderlijk gesproken behoeven te worden, ware het niet, dat er vroeger reeds op gewezen is, hoe de stukken aan de uiteinden op de ware hoeken embryo-leeuwenkoppen zijn; op welke wijze ze dan ook verder bedoeld mogen wezen.

BOVENBAND. De bovenband (Plaat **25,** onder) is, in den stijl van Oost-Java — zie de beschrijving van Tj. Djago, 1904, p. 22 —, te karakteriseeren als eene eigenaardige slingerslag-lijn, op eigen wijze in- en uitkrullend, waarvan men dan ook kan spreken als eene „Oost-Javaansche" lijn. Dit ornament vindt men hier echter niet precies terug; hier is het eene kleine, afhangende guirlande,

[1]) Zie de „Rapporten van de Commissie in Ned.-Indië voor Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera, 1903" (Batav a—'s Gravenhage, 1905), Plaat 34, en verg. den tekst aldaar p. 26.

waarvan de lussen gevuld zijn met stijf-geteekende vogels, die vis-à-vis staan; in iedere lus één vogel. Zie ook Plaat **IV.**

BANASPATI'S BOVEN DE NISPOORTEN. Dat ook aan den top niet alles is afgewerkt, leeren de *banaspati's* boven de nis-poorten. Van hieraf ga men nu vooral volgen de voortreffelijke ornamentteekening (grootendeels reconstructie) van de hand des Heeren Leydie Melville, op de genoemde Plaat **IV.**

Die aan de O.zijde (Plaat **24**, boven) is wel is waar verder behandeld dan de vier *banaspati's* boven de poorten van den onderbouw, maar toch eigenlijk ook ter nauwernood begonnen.

De drie andere (Platen **22—26**) zijn mooi, doch onder zeker voorbehoud: ze zijn gegeven in een soort van ornament, waarbij men van „stempel-stijl" zou kunnen spreken, heel bloemrijk en gekruld, maar vlak, al zijn de oppervlakken ook niet plat. Ze zijn niet volkomen aan elkander gelijk; eene eigenaardigheid, een eisch zelfs van de Indische kunst. De toegepaste variatie maakt, dat wanneer men de drie stukken elk afzonderlijk beschouwt, de bedoeling van de onderdeelen van het ornament af en toe onduidelijk wordt; doch men heeft ze slechts te zamen te beschouwen, en daarbij een andere *kala-* of *banaspati*-kop, b.v. een van Tj. Djago, te vergelijken, om te zien wat de bedoeling is.

Deze *banaspati*-koppen — men vergelijke hierbij óók Plaat **C** — missen de onderkaak, die bij de niet-afgewerkte *banaspati's* aan den onderbouw wèl aangebracht zijn. Men herkent oogenblikkelijk de groote mondhoeken, en ziet dan ook spoedig, dat het ornament onder de 5 tanden (in één geval 4) de afhangende tong moet voorstellen. Evenzoo begrijpt men, dat de driehoekige stukken op breede basis naast den mond, de opgeheven handen of klauwen moeten voorstellen [1]); en dat de blanke stukken met het ornament aan den buitenkant naast de ooren de schouders vertegenwoordigen, waarover als het ware dat ornament als een haartres heenligt en afhangt. Daar dit ornament doorloopt in de reeds genoemde driehoekige stukken op breede basis, vraagt men zich af, of deze ornament-gedeelten niet hun vorm kunnen gekregen hebben onder den invloed van een geheel verstileerd *kala-makara*-ornament, waarvan de *makara's* naar binnen geslagen zijn.

Onder de moeielijke problemen der Hindoe-kunst behoort toch de omzetting van *makara* in arabesk. Men denke niet, dat deze omzetting geheel willekeurig geschied is. In de verschillende heel en half in arabesken opgeloste *makara*-sierstukken in de reliefs aan den Bårâboedoer, ziet men duidelijk eene groote verwantschap, die slechts verklaarbaar is, wanneer men aanneemt dat de voorkomende *makara*-arabesken even goed onderling samenhangen, als b.v. die van den leeuwenkop. Wat men boven de schouders ziet, zouden de wilde manen kunnen zijn. Boven het voorhoofd zijn deze, als gewoonlijk, in 3 deelen gesplitst: in het midden de kam, hier verwerkt tot een vooruitspringend bloemstuk; de beide andere deelen zijn gegeven als twee dikke, korte, ronde, naar binnen convergeerende horens met opgelegd ornament. De ooren, waarvan een gestileerde oorhanger neerhangt, zijn evenzeer in sierlijnen gegeven; daarin zijn de oorvleugels als het ware opgegaan in de bij het model van Tj. Djago zoo sterk geprononceerde wang-slagtanden — zie foto 20 in genoemde Monographie —, die hier door een klein driehoekig ornament boven op de wangen, naast de ooren, toch weer worden aangeduid.

Het merkwaardige van de bovenoorpunten hier is, dat zij verder nog omgebogen zich naar elkander toekeeren, over de horens heen. Op zich zelf laat zich geen reden denken aan de ooren van boven dezen vorm te geven, tenzij dit geschiedde onder den invloed van die hoog-uitstekende wang-slagtanden als van het model van Tj. Djago. Wat de oorsprong van deze tanden is, vindt men uiteengezet in den hierachter volgenden tekst der Wolkentooneelen van Panataran, waar de

[1]) Zooals het ornament hier gegeven is, laat het niet toe tevens melding te maken van de slange-armbanden, die men bij de beter-afgewerkte *banaspati*-modellen bijkans geregeld aantreft. Over zulke zichtbare uiteinden van de pols-banden in den slangekop-vorm werd in het Naschrift tot de Beschrijving van Tj. Djago (1904), op bl. 115, reeds gezegd wat noodig was.

vergelijkende seriën van ornament-stukken laten zien, dat zij het rudimentaire overschot moeten wezen der beide uiteinden van een nieuwe-maan-sikkel (wassenaar).

DE KROONLIJST. De verdeeling van den top, die boven (p. 9) werd aangenomen, n.l. dat deze uit 5 deelen bestaan zou, wordt hier gehandhaafd. Daarom moet hier eerst afzonderlijk gewag gemaakt worden van wat de kroonlijst vormt.

Deze kroonlijst (Platen **26**—**30**; en Plaat **IV**) bestaat uit eene aaneengeschakelde reeks leeuwenkoppen, telkens afgedeeld tot een drietal stukken, die gescheiden of afgesloten zijn door sierpunten. Dat de stukken leeuwenkoppen geven, leert de vergelijking met de zoo even besproken *banaspati's* dadelijk, mits men daarbij in het oog houdt, dat de *banaspati*-koppen niets anders zijn dan *kala*-koppen en deze weêr niets anders dan verworden leeuwenkoppen, iets wat de geschiedenis van het Indisch ornament op alle plaatsen leert.

De *kala*-koppen van deze kroonlijst hebben geen convergeerende horens, zijn gegeven met de volle onderkaak, maar overigens in denzelfden geest gestileerd als de lager aangebrachte grootere *banaspati's*. [1])

Over de sierpunten kan weinig met zekerheid gezegd worden; die op de hoeken zullen wel verstileerde leeuwenkoppen moeten voorstellen; in het hart van het midden-sierpunt vindt men in deze reeks van Tj. Singasari eene gevleugelde schelp.

EERSTE ÉTAGE VAN DEN TOP. De étages van den top hier bestaan, zooals reeds gezegd is, uit drie horizontale banden.

De onderste — verg. de foto's op Platen **26, 27** en **30** met de reconstructie op Plaat **IV** — is samengesteld uit een reeks tempel-modellen, waarvan het middelste en de beide uiterste van iets breeder afmeting zijn dan de twee andere, die daartusschen voorkomen. De breedere, waarvan die op de uiteinden tegelijkertijd hoektempel-modellen zijn, zijn ook daardoor nog zwaarder in voorkomen, omdat er nispoortjes op aangebracht zijn. Deze nispoortjes zijn hier onversierd gebleven, maar hadden toch ook weer *banaspati*-koppen moeten dragen; op de reconstructie der 2e en 3e étage zijn deze wel aangebracht, conform hetgeen het herstel van een dezer, links op Plaat **37** afgebeeld, laat zien. Misschien mag ook hier gedacht worden aan een nog niet geheel afwerken der lagere deelen van het gebouw, en het daarentegen eerst afmaken der hoogere.

Deze tempelmodellen-reeks wordt gedragen door een der beide andere horizontale banden, van welke de onderste de tempelreeks afdekt.

Tusschen de koppen der tempel-modelletjes zijn naar beneden uitpuntende driehoekige ornamentstukken aangebracht, die zich voordoen als afhangende punten van kleine sjaal-doekjes, maar waarvan het ornament beantwoordt aan dergelijke elders voorkomende ondergedeelten, zoo b.v. vóór op trapvleugels aangebracht onder analoge uitpuntende leeuwenkoppen, als te Panataran en te Toempang. Men zie toch foto 174 in Monographie I.

De onderste of dragende horizontale band geeft tusschen de sierpunten te zien twee vis-à-vis geplaatste *makara's* met verstileerd lichaam en staart. Tusschen deze *makara's* zijn gezeten twee leeuwtjes, die rug aan rug zitten, dus naar de *makara's* kijken. In het midden-sierpunt zit een vogeltje.

De afdekkende band vertoont op eene zelfde wijze twee geheel verstileerde viervoetige dieren vis-à-vis, zie toch de twee bovenste afbeeldingen op Plaat **35.** Wij wagen het niet te beslissen, welk dier bedoeld kan wezen. In het midden-sierpunt bevindt zich een bloem-ornament.

TWEEDE ÉTAGE. Van de tempelmodellen-reeks, die hier natuurlijk kleiner van afmeting is,

[1]) Ik kan niet nalaten op een merkwaardige gelijkenis attent te maken, welke aan Dr. Brandes onbekend moest blijven. Deze reeks van *kala*-koppen aan de kroonlijst van Tj. Singasari's toren (zie ze vooral op Plaat **26**) herinnert in merkwaardige mate aan de reeks van viermaal twee „menschen-koppen" aan de keteltrom te *Pedjeng* (Zuid-Bali), blijkens de teekeningen die de Heer W. O. J. Nieuwenkamp daar ter plaatse op 20 Oct. 1906 vervaardigde. — En verg. hiermee weer het op p. 21—22 gezegde over het ouderwetsch-Indische van zoo'n reeks van koppen naast elkander. R.

zijn stukken gevonden waaruit met zekerheid bleek, dat althans bij enkele der tempel-modelletjes met een nispoort de *banaspati* uitgebeiteld was; zie toch de reeds genoemde herstelde fragmenten op Plaat **37**, links.

In den onder- of dragenden band vindt men tusschen de sierpunten vis-à-vis geplaatste gestileerde ganzen; zie de ook reeds genoemde twee bovenste afbeeldingen op Plaat **35.** De hoek-sierpunten vertoonen klokken, gelijk blijken kan uit de foto links boven van Plaat **36.**

In den bovenband levert ieder der stukken tusschen de sierpunten een gestileerden boschhaan (of papegaai?) midden tusschen krullen, die boomloof of groen kunnen voorstellen; men zie de weinige overgebleven fragmenten, ineengezet op Plaat **35** rechts onderaan. Zulk soort krullen vindt men ook bij de andere reeds genoemde banden; het is voldoende, dit slechts eenmaal te vermelden. Ook hier tusschen de toppen der tempeltjes die afhangende driehoekige punten.

DERDE ÉTAGE. Van de tempel-modellen, die hier natuurlijk weer kleiner zijn, behoeft niets nader gezegd te worden, dan dat in onze teekening, Plaat **IV**, de *banaspati*-koppen ook ingeteekend zijn, al kan niet met zekerheid aangegeven worden, dat ze hier eens werkelijk voorhanden waren.

Boven- en beneden-band — zie de reconstructie uit fragmenten op Plaat **35**, links onderaan — zijn beide versierd met wat in de Beschrijving van de ruïne bij desa Toempang, genaamd Tj. Djago (Monographie I, p. 23), „onderband-ornament" genoemd is.

Het zijn die nevens elkander staande huisjes-modellen, welker oorsprong uit den buitenkant der zaadhuisjes in het bovenste gedeelte van het lotuskussen t. a. p. (Naschrift, p. 115) reeds is aangegeven, en wier vervorming en verfraaiing onder den invloed van het *kala-makara*-ornament in de Wolkentooneelen van Tj. Panataran hierachter nader besproken zal worden. In het midden-sierpunt van den bovenband zijn schelpjes. Ook hier ontbreken de afhangende driehoekige punten niet.

BEKRONING. De top bestaat uit een eigenaardigen knopvorm, gedragen door een druk ingesneden voet. *Die voet is in de reconstructie het eenige dubieuse gedeelte.*

Daarvoor is gebruik gemaakt van de steenen die aangetroffen zijn; maar men moest daarbij een der verkappingen tweemaal boven elkander aanbrengen, om het in de teekening gegeven profiel-beloop te verkrijgen, terwijl van eene soortgelijke verkapping van kleiner afmeting geen gebruik gemaakt kon worden. Het zou dus kunnen zijn, dat de voet der bekroning van den hoofdtop nog één band meer gehad heeft, gelijk het profiel-beloop van de kleinere toppen waarschijnlijk zou maken; maar in dat geval wordt hier eene verkapping gemist, waarvan àlle steenen verdwenen zijn.

Bovenop dien voet ligt een half lotuskussen met de geornamenteerde zijde naar beneden, zoodat deze van onder op te zien is; men vergelijke hier de feitelijke steenen-reconstructie op Plaat **34** met de geteekende reconstructie op Plaat **IV**, en neme daarbij in aanmerking het hiervóór op p. 12 reeds in de noot aangeteekende.

Tot staving van de juistheid der reconstructie moge dienen — terwijl ik er even aan herinner, dat àlle uitgegraven steenen met windstreek-letters gemerkt werden —, dat dit lotuskussen op het ornament uitgelegd en gereconstrueerd is, zònder rekening te houden met die windstreek-letters; maar dat, toen daarna de stukken omgekeerd werden, men de letters onderling juist zóó geschikt te zien kreeg als wenschelijk was. De breedte van dit stuk bleek uit de aansluitingen van het ornament, dat slechts bij gedeelten op de steenen voorkwam.

Ditzelfde geldt natuurlijk ook van de andere afgevallen geornamenteerde banden, daar eene vermeerdering of vermindering der stukken met een eenheid der gebruikte ornamentatie een belangrijk verschil geeft, zoowel in het eene als in het andere geval. [1])

[1]) Alleen bij ééne reconstructie, die van den onderband der 3e étage (Plaat **35**, links onderaan) bleek later, nadat de betrekkelijke photo vervaardigd was, dat ook in den onderband slechts *vier* eenheden voorkwamen, in plaats van vijf, zooals de afbeelding te zien geeft.

Het eigenlijk gezegde topstuk heeft voor ons een vreemden vorm; hierop werd boven (p. 12) reeds gewezen. Maar de bovenkant der bovenste steenen is inderdaad als buitenwerk glad afgewerkt; en de reeds vertoonde modellen, of die, waarnaar verder verwezen werd, pleiten alle voor zulk een topstuk als in den Oost-Javaanschen stijl gebruikelijk.

In verband met het vele, dat reeds in de Driemaandelijksche Rapporten door mij werd aangegeven, als wijzende naar een stillen Chineeschen invloed op dit gedeelte van Java [1]), moet er hier met nadruk aan herinnerd worden, dat het bij de Chineezen een zeer gebruikelijk motief is, om scherp-uitspitsende constructies bovenaan te laten uitloopen in een flesch, flacon of karaf. De eerste de beste *klenteng* (Chin. tempel op Java) kan er voorbeelden van geven!

Voortgezette studie zal wellicht uitmaken, in hoeverre ook deze laatste aanvulling van de gissing recht van bestaan heeft.

NADERE BESPREKING VAN HET ORNAMENT IN ZIJN EIGENAARDIG ANTIEK ENGELSCH-INDISCH WEZEN. Niet alleen, dat er, ten gevolge van het niet afgewerkt-zijn van den tempel, maar weinig ornament aan voorkomt, maar het was ook niet mogelijk, om bij dit weinige onder de beschrijving op veel punten van overeenkomst met het overigens op Oost-Java voorhandene ornament te wijzen. Dit werd boven in den aanvang van dit hoofdstuk reeds aangestipt; thans dient daarbij nader te worden stilgestaan.

Wat van tempel-toppen op Oost-Java nog rest, kon nog niet nauwkeurig onderzocht worden; maar zoover uit reeds bestaande fotografische afbeeldingen van die *tjandi's*, en met het bloote oog onder het groen waarmee die toppen bedekt zijn, ontwaard kan worden, bestond er wel eene groote overeenkomst in het algemeen in den vorm der toppen, maar is de decoratieve sier, ook al komen daaronder diervormen en leeuwenkoppen voor, toch verschillend.

De inwendige ordonnantie van het ornament is bij die *tjandi's* anders dan bij Singasari. Dit schuilt niet alleen in het feit, dat het hier aan onze tjandi gegeven is in een soort van geclicheerden stijl; daar men dit laatste verschijnsel b.v. ook terug kan vinden aan den hoofdtempel van Panataran, in de dieren-medaillons aan het 1e terras.

Desniettemin is de decoratie van den top van Tjandi Singasari, ook in de details, *echt-Indisch*. Dit blijke uit de volgende nadere beschouwingen:

Guirlande-band: De guirlande-band met de papagaaien om het boven-gedeelte van den teerling is op Oost-Java ongewoon, maar is op Midden-Java nog schering en inslag. De eigenaardig-houterige vormen van de figuren vindt men, doch oneindig veel beter van belijning, terug in baksteen-ornamenten uit Palembang afkomstig, die opgenomen zijn in het Museum van het Bataviaasch Genootschap, onder N° 438—440 en 210; zie de vier bovenste afbeeldingen op Plaat **38**.

Leeuwenkop-band: De leeuwenkoppen van de kroonlijst doen voor een deel denken aan een soortgelijk doch vrijstaand stuk opgenomen in het Museum van het Bataviaasch Genootschap als N° 4721; zie de onderste afbeelding op Plaat **38**.

Dit is evenwel minder karakteristiek, dan dat men hier leeuwenkoppen en face in eene doorloopende reeks horizontaal naast elkander geplaatst vindt; dat zij overigens aan de kroonlijst gevonden worden is niets bijzonders. De leeuwenkop is nu eenmaal boven-ornament, en er werd reeds op gewezen, dat ook de sierpunten aan den top vermoedelijk alle in arabesk opgegane leeuwenkoppen zouden zijn. Het opmerkelijke is dus: die reeks leeuwenkoppen naast elkander. Dat nu is echt-Indisch, maar zéér ouderwetsch; eeuwen ouderwetscher dan Tj. Singasari zelf zijn kan, ouderwetscher zelfs dan wat men op Midden-Java vindt, zeg aan Bårâboedoer of Mëndoet.

Men heeft daarvoor terug te gaan *tot de 2e eeuw na Chr.*, of in de periode, die kort daarop gevolgd is.

[1]) Zie vooral de „Rapporten van de Commissie in Ned.-Indië voor Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera, 1903", (Batavia—'s Gravenhage, 1905), p. 27—34.

Wij kunnen hier geen parallel in afbeelding geven, hoe gewenscht dit ook wezen zou.

De reproducties, die er van zulke soort reeksen bestaan, vooral van gedeelten waarop het hier aankomt, zijn te klein; voornamelijk omdat er van de monumenten, die hiertoe in aanmerking komen geene voldoende detail-afbeeldingen bestaan. Er moet daarom volstaan worden met eene verwijzing naar de afbeeldingen van wat nog rest van de stoepa van Amarawati bij Madras, voorkomende in FERGUSSON's „Tree and Serpent worship" (1873), pl. LXXV, LXXXII, LXXXIV; en in BURGESS' „The Buddhist Stupas of Amarawati and Jaggayyapeta" (1887), op de titelplaat, en pl. XL, XLII. Deze stoepa wordt verondersteld te zijn uit de 2e eeuw n. C. Opmerkelijker en duidelijker zijn de reproducties, te vinden op blz. 104—106 van de collectie „Ancient monuments, temples and sculptures of India", dl. I (1897), mede van BURGESS, van de reeks aan de stoepa van Alimasdjid in het Khaibar-dal; maar daar zijn het geheel vrijstaande leeuwen, die ten halven lijve boven den rand uitspringen of daarop liggen. Zulke reeksen vindt men ook, behalve in de stoepa-modellen die men in de beide boeken over Amarawati aantreft: in de met de hand geteekende afbeeldingen van grot-tempels, voorkomende in het „Report on the Buddhist cave temples" (1883), almede van BURGESS, pl. XIX en XX, Ajanta-cave 1, XXX, Ajanta-cave XIX; en in zijn en FERGUSSON's gezamenlijken arbeid „The Cave-temples of India" (1880), pl. XXXVIII, the dagob in Ajanta-cave 26, pl. XLI, Ajanta-cave 1, pl. XLV, Ajanta-cave 2, en vermoedelijk ook nog elders.

Makara-band: Misschien nog opmerkelijker is de onderband van de 1e étage met de *makara's*.

Ook deze zitten volkomen op hun plaats. Die band vormt een basis, even goed als het *makara*-ornament van oudsher een beneden-ornament is. Het is, of de stukken waaruit de band is samengesteld, zóó van Amarawati-modellen zijn gecopieerd.

Hiervoor kan verwezen worden naar de juist genoemde plaatwerken over Amarawati, waar men tal van voorbeelden vinden kan in geheel denzelfden trant; wel op andere plaatsen van het gebouw voorkomende, doch zoo goed als altijd toch als onderband. Van een dezer modellen vindt men op Plaat 39 bovenaan een afbeelding.

REPLIEKEN VAN ENGELSCH-INDISCHE MODELLEN. Onwillekeurig denkt men dan ook aan een directen invloed van deze modellen op de decoratie van Tjandi Singasari.

De tegenstelling van het hier gevonden decoratief met dat wat in zijne omgeving op Oost-Java verder voorkomt, is zóó in het oog loopend; de overeenkomst met deze modellen ook weer zóó sprekend; dat men de moeielijkheid waarschijnlijk met één slag oplost, als men aanneemt, dat bij Singasari's versiering een directe invloed, door nieuw contact ontstaan, plaats heeft gehad van die streken, waar die ook daar zooveel ouderwetscher modellen voorkwamen: n.l. de kust van Coromandel waar Tamil gesproken wordt.

Dat er met deze streek een eeuw na den bouw van Tj. Singasari — waarvan de tijd in Hoofdstuk IX hierachter zoo goed mogelijk bepaald zal worden — zulk een nieuw contact heeft plaats gehad, weten wij met zekerheid uit het Oud-javaansche gedicht de Nâgarakrĕtâgama, waar in Zang 93 het volgende gevonden wordt:

Sakweh sang paṇḍiteng anyadharaṇi
mangikĕt kastawan çrî narendra |
çrî Buddhâditya sang bhikṣu agaway
i sira bhogâwali çlokakîrṇna |
ring Djambudwîpa tonggwânira ma-
ngaran i Kântjîpurî ṣadwihâra |
mwang sang wiprângaran çrî Mutali-
sahrĕdayâwwat stuti çloka çuddha ||

Dit gedicht, dat een lofzang is op den Vorst Hayamwuruk Radjasanagara van Madjapahit, werd door den maker PRAPANTJA in 1284 Çaka (= 1362 A. D.) vervaardigd. Hoewel Tj. Singasari vermoedelijk van iets ouder dagteekening moet zijn dan de juist genoemde tijd, kan dit echter niet veel verschillen.

In het gegeven citaat zegt immers PRAPANTJA, dat óók door personen in of uit Engelsch-Indië Hayamwuruk's lof verkondigd werd: „Al de pandita's in de andere landen vervaardigden lofdichten op den koning; de luisterrijke Buddhâditya, de Bhikṣu (Buddha-monnik) maakte op hem een bhogâwalî (lofdicht) vol met çloka's; hij woonde in Djamboedwîpa (Engelsch-Indië), in de plaats, die heette Kântjîpurî, waar de 6 wihâra's zijn, en de wipra (Brahmaan), die heette de luisterrijke Mutalisahrĕdaya, vervaardigde een lof van zuivere çloka's." Het in dit citaat genoemde Kântjîpurî is het nu nog iets ten zuiden van Madras te vinden Konjeveram.

Iets in eenzelfden trant kan ook gezegd worden van de 3 andere banden met dieren er in: den bovenband der eerste étage, den boven- en beneden-band der tweede.

Aan dezelfde monumenten van Engelsch-Indië, als hierboven genoemd zijn, vindt men ook zulke horizontale, hooggeplaatste reeksen van dieren, maar met groote afwisseling. Reproductie van tegenhangers stuit ook hier op het zelfde bezwaar als straks; als tweede afbeelding op Plaat **39** is echter een gedeelte opgenomen van den troon in den Mahâbodhi-tempel te Buddhagayâ, waarvoor als bron gediend heeft de afbeelding te vinden in CUNNINGHAM's „Mahâbodhi or the great Buddhist temple under the Bodhi tree at Buddha-Gaya" (1892), pl. XIII.

BENEDENBAND-ORNAMENT. Over de banden van de 3e étage, waarvan het ornament weer meegaat met dat van Oost-Java, werd boven reeds gesproken; het is het zoogenaamd benedenband-ornament, dat zijn oorsprong heeft in het uiterlijk der zaadhuisjes van het lotuskussen, van ter zijde gezien.

Dit ornament had ook voor moeten komen op de twee banden boven het lotuskussen van de top-bekroning, zooals men zien kan uit Plaat **VII**, waarop de 3 tjandi-modellen gegeven zijn, die de basis hebben gevormd voor de reconstructie van Tj. Singasari.

DRIEHOEKIGE PUNTEN. Met het ornament van Oost-Java loopt ook mee de versiering op de driehoekige afhangende punten tusschen de tempel-modellen aan de drie étages.

Boven werd reeds gezegd, dat dit niet dadelijk in het oog valt; de drie modellen, die afgebeeld staan op Plaat **39** middenin, lichten dit echter dadelijk toe. Het eerste (meest linksche) is ontleend aan den trapvleugel van het onderste terras van Panataran. Dit stuk geeft den leeuwen- of *kala*-kop met afhangende tong, deze naar onder toe steeds in kleiner afmeting herhalende. Het tweede (middenste) vindt men vóór tegen den trapvleugel van het voornaamste bouwwerk van Tj. Kĕdaton; hier is de leeuwenkop sterk gestileerd. Het derde (meest rechtsche) is het aan de beide vorige beantwoordend sierstuk vóór op den trapvleugel van het 2e terras van Tj. Djago (zie den lichtdruk N° 174 van Monographie I).

Dit laatste stuk is het leerzaamst, omdat het juist op dezelfde wijze als Tj. Singasari van boven is afgesneden. Hoe dit driehoekig ornament, nadat het vermoedelijk onder den invloed van Chineeschen arbeid in de Javaansche kunst een plaats veroverde, zich daarin heeft gehandhaafd, kan o. a. blijken uit de afbeelding onderaan op dezelfde Plaat **39**, van een der zijden van het voetstuk eener *kĕṭoek* (slag-pauk), afkomstig uit de *kraton* van Bantĕn en geïnventariseerd in het Museum van het Bataviaasch Genootschap, Ethnologische Verzameling, als N° 1244.

HOOFDSTUK VI.

De beelden, die zich nog in den tempel bevinden.

INLEIDENDE OPMERKINGEN. Niets heeft aan de studie der oudheden in het algemeen, in het bijzonder van Oost-Java, met het oog op de religieuse beteekenis der gebouwen, meer schade gedaan dan het versleepen der stukken van hun plaats; vooral bij de beelden.

Het aantal beelden, waarvan de vindplaats niet meer kan worden aangegeven, is groot; en de *tjandi's*, die we nog aantreffen, zijn ledig. Slechts door bijzondere omstandigheden, waardoor belet werd de stukken te vervoeren, zijn er nog enkele op hun plaats blijven staan; maar veeltijds is het nu zelfs niet meer mogelijk, om uit te maken of een tempelgebouw door Çiwaïeten dan wel door Boeddhisten is gebruikt geweest.

Slechts deze twee richtingen van Hindoe-godsdienst behooren hier genoemd te worden, omdat de andere, behalve dan nog die der Wishnoeïten, op Java niet vertegenwoordigd waren.

Het Çiwaïsme is haast altijd de staatsgodsdienst en die van het volk geweest, ook al heeft in bepaalde perioden het Boeddhisme daarnevens in zijn Mahâyânistischen vorm een grooten invloed gehad.

Ook bij Singasari staat men voor dit zelfde feit. De moeielijkheid om uit te maken, welke kerk in dit gebouw vertegenwoordigd werd, is zeer groot; al hebben we hier het geluk, dat ten gevolge van het verval der Zuidelijke buiten-cella, maar bovenal door het gevaar waarmee het indringen in deze cella den bezoeker bedreigt, daar één beeld nog *in situ* is.

Zooals uit de beschrijving van het gebouw gebleken is (verg. ook Plaat **I**), gaf de torentempel van Singasari plaatsruimte voor 6 beelden: 1° één in de tempelkamer, waarin nog het vrijstaand voetstuk (vulgo: *yoni*) in zeer gemutileerden staat aanwezig is; 2° aan drie beelden in de buiten-cella's, waarvan de lotuskussens ook nog ter plaatse worden aangetroffen; en 3° aan nog twee andere, die van kleiner afmeting geweest moeten zijn, in de kleine nissen aan de voorzijde van den tempel. Ook hiervan zijn de lotuskussens nog aanwezig.

De afmetingen der verdwenen beelden zijn uit deze lotuskussens tot zekere hoogte nog op te maken. Al kunnen de maten daaruit niet met volkomen zekerheid worden afgeleid, de breedte en diepte dezer lotuskussens moeten met de breedte en diepte der verdwenen beelden toch ongeveer hebben overeengekomen.

Bij eene beredeneering, die er toe moet leiden uit te maken welk soort van beelden in dezen torentempel voorkwamen, heeft men dus twee vaste punten van uitgang. Het eerste biedt zich zelf aan, n.l. het in de Zuidelijke cella nog aanwezige gebroken beeld; het tweede leveren de lotuskussens, die ons dienen kunnen, omdat in de oudere litteratuur tot tweemaal toe, onafhankelijk van elkander

(1817 en 1819), gemeld wordt, dat ENGELHARD als Gouverneur van Java's Noordoostkust (Sept. 1801—Mei 1808) beelden van den hoofdtempel van Singasari van daar zou hebben verwijderd, en wij verder weten, dat er verschillende beelden uit ENGELHARD's verzameling naar Nederland werden opgezonden.

MAHÂGOEROE. ZUID. Het beeld in de Zuidelijke nis is slechts fragmentarisch voorhanden, maar kon niet gefotografeerd worden. Bij de uitgraving van het eerste terras zijn er evenwel nog twee belangrijke stukken aan den dag gekomen, n.l. het hoofd (zie Plaat **32**) en een fragment, dat een *gĕndi* of wijwater-kruik geeft. Dit moet in het oog gehouden worden bij de beschrijving, welke thans daarvan zal worden gegeven, opgesteld door het Commissielid, den heer J. KNEBEL, die het levensgevaarlijk waagstuk verrichtte, de nis binnen te dringen.

„In de Zuidelijke tempelkamer ligt nu nog een groot mannebeeld, van het lotuskussen (dat „nog op zijne plaats staat) afgestort op zijn rug. Het vormt met ruggestuk en voetplaat één stuk. „Het hoofd is weggebroken; mede verdwenen zijn de rechterzijde van het achterstuk, de rechter„hand, en de linkerhand met den arm. Het nog voorhanden stuk meet 1.20 M. in de lengte, „terwijl de grootste breedte van het achterstuk evenzoo 1.20 M. meet. De breedte van het beeld zelf „is ter hoogte van den buik 0.43 M. Op de borst treft men, onder de breuk, eenig zwaar haar aan, „alsof het beeld een breeden kinbaard gedragen heeft.

„Aan de linkerzijde is, boven tegen het achterstuk, een *tjamara* in hoog relief gebeiteld, „en daaronder ziet men tot aan de voetplaat een groote pracht van lotus-bloemen, lotus-knoppen, „lotus-bladeren en stengels, die uit de voetplaat opschieten. Daaromheen liggen, links en rechts van „de voeten, nog andere vlakke lotus-bladeren. De *oepawita* vait van den linkerschouder neder over „een vrijwel gezwollen buik, waardoor de persoon, die voorgesteld wordt, gekenmerkt wordt als „iemand van zekeren leeftijd. De rechterhand stond vroeger voor het midden van de borst, de „linkerarm hing neer, zoodat het zeer wel mogelijk geweest kan zijn, dat met de hand een kruik „werd gehouden. Op die plek is een stuk van het beeld weggebroken.

„Het kleed van den god, dat met flauwe plooien over de dijen, en met fraai en krachtig „gestileerde plooien links en rechts tusschen de beenen neervalt, wordt opgehouden door een buik„band, die vastgeknoopt is onder den navel; een sjerp met een sierlijk slot, en met twee linten, „neervallende over de knieën en daar eindigende in een ornament. Het kleed vertoont geen patroon.

„Op de rechterzijde van het voetstuk staat een soort van altaartje(?), of iets wat daarop „lijkt, fraai uitgebeiteld; daarop rusten 5 kegelvormig-opklimmende concentrische cirkels, uit wier „midden weêr een zuiltje verrijst, dat afgebroken is. De hoogte van het gedeelte, dat nog voor„handen is, is 0.39 M.

„Het geheel vertoont de hand van een meester en herinnert in allen deele aan den arbeid „der schoone beelden van Tjandi Toempang."

De gevonden kop — zie Plaat **32** — met eene flinke doch rustige uitdrukking, vertoont een puntigen ringbaard, met een restant van een hoofdtooi, die wijst op een Brahmanenkapsel (*djaṭâ*). Men heeft bij dit beeld dus werkelijk te doen met een type van wat ouder leeftijd. De *tjamara* en de waterkruik brengen er toe, om te denken aan een beeld van Çiwa of Mahâgoeroe; daaraan ontbreekt slechts, dat het zuiltje aan zijn rechtervoet het restant is van een naast hem staande *triçûla*, en dat de rechterhand, die hij vóór de borst hield, een *akṣamâlâ* hield. Dat de *triçûla* vrijstaand gegeven werd, niet gehouden door een hand, zou geheel overeenkomen met de plaatsing van dat andere embleem aan de bovenzijde van den linkerkant, de *tjamara*, die ook vrij gegeven is; en straks (blz. 31) zal op een in dit geval zeker zeer sterk sprekende analogie gewezen worden.

HOOFDSTUK VII.

De andere beelden, overgebracht naar Leiden, of verdwenen.

INLEIDENDE OPMERKINGEN. De basis waarvan moet worden uitgegaan, is, zooals men in 't vorig Hoofdstuk zag, eenigszins onzeker. Het nog ter plaatse aanwezige beeld is geschonden, en slechts met aanvulling als een Mahâgoeroe-beeld te verklaren. Op dit beeld alleen zou niet de meening mogen worden gegrondvest, dat Tj. Singasari een Çiwaïtisch heiligdom geweest is. Daarom mogen wij het een geluk noemen, dat ook nog het volgende met zekerheid te zeggen valt.

De oude berichten verhalen, dat door ENGELHARD vóór 1808, uit den tempel van Singasari, waarmee de hier beschreven torentempel bedoeld moet zijn, beelden zijn weggehaald. Daaronder moeten zich bevonden hebben een Ganeça en eene Doergâ, waarvan de eerste in 1819 naar Europa werd gezonden, en de andere bij vergissing in Indië achterbleef, doch later [en wel in 1827 [1])] in opdracht van den Commissaris-Generaal DU BUS DE GISIGNIES toch werd overgemaakt.

Van het eerste dezer beelden gaf C. J. C. REUVENS in zijn „Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden, 1824" (Amsterdam, 1826), een op zich zelf — de tijdsomstandigheden in aanmerking genomen — bewonderenswaardige studie, tevens de bizonderheden vermeldende, die ons hier in staat stellen, ook over het beeld van Doergâ, en nog twee andere, voldoende zekerheid te krijgen. Het blijkt toch uit genoemde verhandeling, dat plaat 34, 58 en 65 in den Atlas van RAFFLES — uitgegeven na diens dood in 1844, maar platen gevende die in 1817 reeds gedrukt waren — figuren moeten voorstellen, welke voormaals te Singasari werden gevonden, ook al melden de onderschriften van de eerste en de laatste plaat, dat ze afbeeldingen zouden geven van stukken van Prambanan.

REUVENS kreeg, zoo meldt hij (op. cit. p. 29), van REINWARDT ook mededeeling omtrent het bestaan van een drietal platen, waarop 5 beelden voorkomen, ontwijfelbaar door een en dezelfde hand en denkelijk te gelijker tijd geteekend, waaronder ook de bedoelde Ganeça en Doergâ. [2]) Dit kan blijken uit het nog voorhanden zijn van de bedoelde teekeningen, die geen andere kunnen wezen

[1]) Dit jaar 1827 blijkt reeds implicite uit wat LEEMANS' „Beschrijving van de Indische Oudheden enz." (Leiden 1885), zegt aan 't slot van N° 58 op p. 14 (Doergâ), en dan aan 't slot van N° 135 op pag. 30 in gelijk verband het jaar „1827" noemt. Maar het wordt geheel zeker door het bijschrift in den Ouden Inventaris (thans berustend in 's Rijks Ethnographisch Museum), waar onder het jaar 1827 van de *Doergâ* wordt gezegd: „Uit 's Lands Plantentuin van Batavia, zijnde dit laatste beeld door den Heer ENGELHARDT [sic], even als de 3 welke te Amsterdam geplaatst zijn [n.l. de *Ganeça*, *Bhairawa*, en *Nandi*], en 2 andere in het Mus. van Oudh. [n.l. N°s. 71 en 135 later bij LEEMANS], bestemd voor de Nederl. Regeering." R.

[2]) Verg. met hetgeen hier gezegd wordt over die 3 platen met 5 teekeningen te Leiden berustende (N°s 108—110 der Teekeningen van LEEMANS' Catalogus), de opmerking in noot 1 op blz. 1 hiervóór. R.

dan die vermeld staan in LEEMANS' Beschrijving van de Indische oudheden van het Rijks-Museum te Leiden, 1885, op blz: 122, onder de N°s 108, 109 en 110; — welke afbeeldingen (zie ter aangehaalde plaatse) indertijd vervaardigd zijn naar de steenen beelden, in hetzelfde Museum te vinden, als N°s 39, 91, 48, 82 en 58. Van deze beelden zijn de beide laatste blijkens blz. 18 en bl. 13 van dezelfde beschrijving, niet anders dan de Ganeça en de Doergâ, waarvan hier reeds gewaagd werd, en die men dus beide — men heeft te Leiden de contrôle in steen en op papier — dezelfde zijn als staan afgebeeld op pl. N° 58 en 65 van RAFFLES' Atlas, alwaar de eerste als van Singasari gegeven is, maar de laatste ten onrechte tot Prambanan wordt gerekend. Te gelijker tijd komt uit dezelfde gegevens aan het licht, dat de twee figuren op pl. N° 34 in dien Atlas evenmin van Prambanan afkomstig zijn, en dat de origineelen daarvan vroeger te Singasari werden gevonden.

Na hetgeen hier medegedeeld is, behoeft niet nogmaals betoogd te worden, wat REUVENS in zijn Verhandeling heeft trachten te bewijzen: n.l. dat deze beelden van Singasari's hoofdtempel afkomstig zijn. Wij gaan geheel met hem mede, hem de volle eer latende van de identificatie [1]), er alleen aan toevoegende, dat, volgens LEEMANS' beschrijving, het eerste van die beide beelden, N° 39, in 1828 Nederland bereikt zou hebben. Wanneer dit geschiedde met N° 91, blijkt uit zijne mededeeling niet. [2]) De interpretatie der beelden zal hieronder verbeterd worden.

Is het uitgewezen, dat Mahâgoeroe in de Zuidelijke cella stond, omdat het beeld er nu nog ligt, de plaats van Ganeça, en dus ook van Doergâ aan den torentempel kan niet twijfelachtig zijn.

[1]) L. c. p. 23—35. REUVENS' opmerking (l. c. p. 103—104), die de weelderige planten-sculptuur onder aan de bedoelde beelden in verband bracht met het waarschijnlijker zijn van eene plaatsing vroeger op Oost-Java, is voor zijn tijd zeker bizonder treffend.

[2]) Ziehier in tabelvorm de verschillende (in Bijlage II hierachter nader gedocumenteerde) gegevens omtrent de 8 beelden van Singasari, thans te Leiden, tot Oct. 1903 in 's Rijks Museum van Oudheden, sindsdien in 's Rijks Ethnographisch Museum:

Beeld:	Plaat in deze uitgave:	Weggenomen door:	Van:	Plaat van circa 1808 te Leiden:	Plaat in RAFFLES' Atlas (1817):	Aankomst in Nederland:	Plaat in REUVENS' Verhandeling (1824):	Vermeld in LEEMANS' Catalogus (1885) als:	Tegenwoordig nummer in Ethn. Museum te Leiden, Serie 1403:
1. *Ganeça*	**40—42** (en **55**)	ENGELHARD in 1804	Torentempel	109*b*	58	1819	IV—V (tekst p. 87-105)	*N° 82* (p. 18)	1681
2. *Doergâ*	**43—45** (en **56**)	„	„	110	65	1827	—	*N° 58* (p. 14)	1622
3. *Nandiçwara*	**46—48** (en **57**)	„	„	108*a*	34	1828	—	*N° 39* (p. 8: „Siva")	1624
4. *Mahâkâla*	**49—51** (en **58**)	„	„	108*b*	34	1828	—	*N° 91* (p. 23: „Tempelwachter")	1623
5. *Bhairawa* (*Tjakra-Tjakra*)	**52**	„	„Singasari"	109*a*	—	1819	I—II (en III) (tekst p. 35-78).	*N° 48* (p. 10: „Siva")	1680
6. *Nandi*	**53** (en verg. **65**)	„	„	—	59	1819	VI (tekst p. 105-111)	*N° 120* (p. 28)	1682
7. *Brahmâ*	**54**	REINWARDT in ± 1822	„	—	59	1822	VIII, 1 (tekst p. 31, en 73 noot *a*)	*N° 1* (p. 1)	1582
8. *Pradjnjâpâramitâ*	**76—78**	MONNEREAU? in ± 1818	„Bosch Djâkâ-loelâ"	—	—	1822	(tekst p. 167-173, en 180-184)	*N° 33* (p. 7: „Laksjmi")	1587

Daarbij is voor „RAFFLES" het jaartal 1817 aangenomen, hoewel diens Atlas „Antiquarian, architectural, and landscape illustrations of the History of Java" pas in 1841 te Londen verscheen. — In de 1^e^ editie van zijn „History of Java", Londen 1817, staat resp.: de Ganeça als titelplaat vooraan in dl. II, volgt de Doergâ (met foutief bijschrift „From a subject in Stone brought from Brambánan") achter p. 54, en staan de Nandi en de Brahmâ op de plaat achter p. 42: *maar ontbreekt de plaat met Nandiçwara en Mahâkâla*, hoewel deze in de uitgaaf van 1844 óók het jaartal 1817 vertoont, weliswaar weer met foutieve legende, evenals bij de Doergâ, n.l. „From Subjects in Stone found near Brambánan." R.

Ganeça moet gestaan hebben aan den *achterkant* van het gebouw, hier dus in de *Oostelijke* cella, daar de ingang van den tempel naar het Westen is gekeerd. Doergâ kan evenzoo slechts gestaan hebben in de *Noordelijke* kapel.

Men zal hieronder zien, dat de afmetingen van het ondervlak dezer beide beelden met de breedte en de diepte van de in die beide cella's aangetroffen lotuskussens overeenkomen.

De parallellen voor het voorkomen van Ganeça aan den achterkant van het gebouw zijn gemakkelijk aan te wijzen. Zoo vindt men hem te Tj. Perot (Kědoe), waar hij aan den wand is uitgebeiteld (zie Rapporten enz. 1903, Bat.—'s-Grav. 1905, p. 9); zoo te Prambanan, waar men een vrijstaand beeld heeft; zoo te Tjandi Sângâ en te Selâgriâ (zie VERBEEK's Lijst der Oudheden van Java, N° 148 op pag. 91 en N° 260 op p. 143). De plaats van Doergâ zou, zelfs ook zonder dat Ganeça-beeld, vermoedelijk alreeds uitgewezen zijn, daar men haar aan alle genoemde vier tempels steeds aan den Noordkant vindt, — waarbij dient opgemerkt te worden, dat 3 van deze 4 tempels op het Oosten uitzien, daar slechts de hoofdtempel van Tj. Sângâ evenals Singasari den ingang heeft op het Westen (zie VERBEEK, l.c. p. 91).

GANEÇA. OOST. (Thans te **Leiden**). (Platen **40—42**). Ganeça zit op een kring van schedels, het rechterbeen met opgetrokken knie, dus niet zoo plat en rustig als anders wel het geval is. Hij heeft twee korte slagtanden, maar beide onvolledig. Het uiteinde van de slurf rust op een klein etensbakje, dat hij in de linkerhand houdt, en er uitziet als een tot bakje vervormde schedel; in de rechter houdt hij een dergelijken nap. Schedels tooien ook zijn ornaat op allerlei plaatsen; men ziet ze aan de armbanden waarmee de vier armen getooid zijn, in de oorhangers, en aan de kroon die hier eene volle kroon is, pyramidaal oploopend, van boven rijk getooid met lagen van lotusbladeren. Over de schouders hangen van achter de ooren haartressen neer, uitloopend in een sierstuk welke vermoedelijk *makara's* moeten voorstellen. [1]) In de opgeheven armen houdt hij rechts een bijl, van boven rijk versierd, in de linker het bidsnoer. Deze beide emblemen liggen op een stralen-aureool, die later zoo veelvuldig voorkomt, en waaraan men later gemakshalve den naam heeft gegeven van „Madjapahit'schen stralenkrans". Deze aureolen zijn samengesteld uit een aantal sterren, die over elkander zijn geschoven, maar van welke men bij verscheidene de kern ziet. Boven tegen dien stralenkrans liggen een paar ronde schijven, waarvan de bedoeling nog niet duidelijk is. Het Brahmanensnoer is een slang, die zich zijn eigen staart om den hals heeft gekronkeld. Behalve polsbanden heeft deze Ganeça ook armbanden en enkel-banden met sluitstukken op de wreven, verder duimringen. Uit de beneden-plaat ontspringt de reeds bekende lotus-vegetatie, die dat beeld reeds geheel kenmerkt als aan Oost-Java behoorende, iets wat nog sterker uitkomt in de patronen van het boven- en onderkleed (of de broek?), variaties van het bekend embleem aan het kapsel van Çiwa: den doodskop rustende op een maansikkel.

Het beeld is hoog 1.54 M.; het benedenvlak meet in de breedte 1.05, in de diepte 0.70 M. [2]) Hiermede correspondeert het lotuskussen in de cella, dat breed is 1.14 M., diep 0.84 M.

Voor de vergelijking der oude teekeningen naar dit beeld uit resp. 1808 en 1817, zie Plaat **55.**

DOERGÂ. NOORD. (Thans te **Leiden**). (Platen **43—45**). Het Doergâ-beeld is van dezelfde soort als de beide reeds beschreven beelden van Mahâgoeroe en Ganeça. Het is beschadigd; verscheiden armen — en wel 2, of juister nog 4 van de 8 — ontbreken, zoodat men thans niet meer in staat zou zijn de emblemen aan te geven, indien niet de reeds vermelde teekening N° 110 te Leiden bestond, uit ca. 1808, waarop het beeld nog alle ze heeft; zie Plaat **56,** links.

Doergâ staat wijdbeens op den buffel, in wiens nek de open wond te zien is, dien ze hem

[1]) Zie daarvoor het opstel „De makara als haartres-sieraad" in Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vkkunde, XLVIII, 1906, p. 21—36.

[2]) Deze afmetingen zijn ingevuld naar de origineelen te Leiden. Voor de vergelijking der teekening uit ca. 1808 te Leiden, met de afbeelding uit 1817 bij RAFFLES, zie men Plaat **55**. Aan alles ziet men dat de teekenaar van RAFFLES veel nauwkeuriger is geweest. De slagtanden waren tot in ca. 1817 nog gaaf. R.

geslagen heeft; met den linkervoet op den kop, en den rechter op de achterdeelen. Met de rechtervoorhand houdt zij den met ringen versierden staart, met de linker den uit het lichaam van den buffel verrijzenden *asoera*; de tweede linkerarm houdt het ovaal-vormige schild, terwijl de derde linkerarm weleer den boog droeg, en de bovenste linkerarm een bloem waarop een tweetal vogels met gestrekte kelen aanvlogen. Wat de drie andere rechterarmen, thans alle min of meer gehavend, indertijd vasthielden, is niet meer met volle zekerheid te zeggen, daar de afteekening uit ca. 1808 veel te wenschen overlaat; vermoedelijk echter — volgens de kanonische emblemen die een Doergâbeeld pleegt te hebben — hield de bovenste arm de *tjakra* vast, de dan volgende een pijlbundel (?), en de derde een drietand (?) met korten steel. De buffel is rijk versierd; een diadeem op het voorhoofd; ringen om horens en staart, een halsband, een band die het geheele lichaam omsluit, en opgehouden wordt door een singel over den rug en om den buik. Doergâ is prachtig gekleed; ronde lotus-patronen ziet men op het kleed dat het bovenlijf bedekt, evenals op het opperkleed dat tot haar knieën gaat; daaronder bevindt zich een rok (onderkleed) met ruitpatronen, van binnen weer gevuld met een lotusmotief. Een rijke gordel omsluit haar middel; over den buik draagt ze een slang als snoer, en gouden slangebanden om hare enkels. Haar kroon is een hooge tiara, waarin een paar kleine doodskoppen van voren plaats hebben gevonden. De weelderige lotus-vegetatie ontbreekt niet aan den voet van het beeld.

Op eene zelfde wijze als bij Ganeça, vermelden wij hier de hoogte van het beeld te Leiden, als zijnde (in zijn tegenwoordigen geschonden staat) 1.57 M.; terwijl de breedte van het beeld 1.18, en de diepte 0.60 M. bedraagt. Daarmede vergelijke men weer de breedte (1.20 M.) en de diepte (0.66 M.) van het lotuskussen in de Noordelijke buiten-cella, hetgeen dus weder zeer goed overeenkomt.

Na deze 3 beelden, de Mahâgoeroe ter plaatse, de Ganeça en Doergâ te Leiden, rest dan nog het beeld in de hoofdkamer; en daarna moeten de beide beelden in de kleine nissen behandeld worden.

DE LINGGA IN DE HOOFDKAMER. (**Verdwenen**). Ten opzichte van het beeld in de hoofdkamer, moeten wij door inductie trachten den waarschijnlijken aard daarvan te weten te komen; want niets is daarvan over dan het voetstuk, zooals reeds op blz. 13 gezegd werd een zgn. *yoni*. Dit voetstuk heeft echter maar een betrekkelijk klein benedenvlak, circa 1 Meter in het vierkant.

Toch moet hier iets gestaan hebben van vrij groote proporties, want hier toch stond het hoofdbeeld, het eigenlijk object der vereering, het stuk waarvoor de machtige torentempel gebouwd was. Zou daarop een forsch, groot beeld zijn plaats hebben gehad, in stijl overeenkomende met de beelden in de buiten-cella's, laat ons gemakshalve zeggen in den schoonen stijl der Toempang-beelden?

De vrijstaande voetstukken op Oost-Java aangetroffen voor beelden, zooals dit er dan een geweest moet zijn, bezitten evenwel enorme afmetingen. Het voetstuk hier had minstens zoo groot moeten wezen als dat van het Amoghapâça-beeld in de hoofdkamer van Tjandi Djago; en dit is 1.68 Meter in het vierkant. Wij staan hier dus voor een dilemma.

Er schijnt daarvoor slechts ééne goede oplossing te wezen, n.l.: dat hier in dezen torentempel van Singasari voormaals *niet* aanwezig was de god Mahâdewa (of Çiwa) in eigen persoon, maar vertegenwoordigd werd door zijn symbool, den *lingga*, die op dit zooveel kleinere voetstuk (daar de plaatsruimte, die een *lingga* aan zijn ondereinde inneemt, zooveel kleiner is) nog van zeer belangrijke afmeting heeft kunnen zijn. En er is voor deze onderstelling des te meer reden, omdat juist te Singasari de *lingga* blijkbaar een object van groote vereering is geweest. Was het niet juist op deze plek dat Brumund reeds aantrof het „vierkant voetstuk groot, met gaten", waarvan in het opstel „Een puzzle opgehelderd. (Het lingga-voetstuk van Singasari)" [1]) kon aangetoond worden dat dit is

[1]) Tijdschrift v. Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, XLVII (1904), p. 461—467, met afbeelding en bouwkundige teekening. — Hierachter in Bijlage I wordt dit voetstuk nog in zijn afmetingen beschreven, sub K.

geweest een groote zgn. *yoni*, 1.62 M. in het vierkant, met in het midden een grooten *lingga*, en daaromheen symmetrisch naar de 4 windstreken geplaatst 16 kleine *lingga's*? Dit groote voetstuk met zijn 17 *lingga's* — een unicum voor zoover Java betreft, maar dat zijn analoga vindt o. a. in de bij die studie vermelde *lingga*-voetstukken in Kambodja — heeft zoo goed als zeker behoord tot een der nu vernielde tempels bezuiden den torentempel over welke in Hoofdstuk I nader gesproken werd; maar bewijst genoegzaam, hoe de *lingga*-dienst juist hier ter plaatse indertijd gebloeid heeft.

Bij het bovenvermeld dilemma — de plek voor het hoofdbeeld van den tempel gereserveerd, en de betrekkelijk kleine afmetingen van het vrijstaande voetstuk, de zgn. *yoni*, nu nog in de tempelkamer aanwezig — is het wel buiten twijfel dat een *lingga* het middelpunt hier is geweest der godsdienstige vereering.

Den vorm van dezen *lingga* nader aan te geven, is voorshands onmogelijk; daartoe zou een opzettelijke studie gemaakt moeten worden van de *lingga*-vormen op Java, hunne vindplaatsen, en hun tijd van afkomst; maar zeker kan men er van zijn, dat ook die *lingga* in verband met de meesterlijke kunst, waarvan de beelden in de buiten-cella's getuigen, er een geweest is van fraaie proporties; wellicht ook nog keurig versierd.

Hoever dat versieren van *lingga's* gaan kan, kan aangetoond worden door een enkel stuk in het Museum van het Bataviaasch Genootschap, waarvan de tegenhangers niet ontbreken. Men vindt er b.v. te Soerabaja, in het park tegenover het residentie-huis te Simpang.

De ornamentatie van die stukken (welke van steen zijn), heeft eene merkwaardige geschiedenis gehad, die door den heer Finot, sprekende over de uitdrukking *koça* door hem in verschillende inscripties ontmoet, naar alle waarschijnlijkheid uiteengezet is in het Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient, IV, 1904, pag. 912—913, daarbij gebruik makende van wat A. Rea, in zijn „Chalukyan Architecture", Madras, 1896 (Archaeological Survey of India, New Series, Vol. XXI) op pag. 23 en Plaat LXIV—LXV reeds beschreven en afgebeeld had.

Finot maakte daar duidelijk, dat onder *koça* verstaan moet worden een masker-hulsel, dat over den lingga heen geplaatst werd en dezen bedekte, een soort van groote metalen stolp, waardoor hij geheel aan het gezicht onttrokken werd, maar die zelf aan zijn buitenzijde versierd was met een *kâla*-kop in hoog drijfwerk, van zilver of van goud, met edelgesteenten bezet.

Zulk een *lingga*, maar geheel van steen, is N° 352 in de archaeologische verzameling van het Bataviaasch Genootschap, dat tevens gedateerd is; n.l. 1283 Çaka (= 1361 A.D.). We geven dit merkwaardige stuk hier weer op onze Plaat **61**, van voren en van ter zijde.

De stukken te Soerabaja zijn nog fraaier. Zooals in de Rapporten over 1903, blz. 52—53 gezegd werd: „zijn deze onderaan versierd met de Oost-Javaansche berglijnen, daar verder aan één „kant, de voorzijde, een banaspati-kop vertoonende; . . . . bovenaan is een knop aangebracht, waarin „als het ware vier scherpe puntdoeken zijn samengevat, welker punten afhangen op de vier zijden, „versierd met hetzelfde ornament, als onder Tjandi Kedaton boven beschreven werd." Wat dit laatste betreft, kan hier verwezen worden naar de driehoekige versiering tusschen de koppen der modeltempeltjes, hierboven (blz. 12) behandeld, en naar Plaat **39.**

Ook over de opstelling van zulk een stuk in een tempel als Tjandi Singasari, kan geen twijfel bestaan: de *lingga* stond op het voetstuk, welks tuit altijd naar het Noorden gericht is, met den *kâla*-kop uitziende naar den ingang; zoodat, als de deur open stond, men hem van buiten af reeds kon gewaar worden, en zeker hem dadelijk bij het binnentreden moest opmerken.

DE BEELDEN IN DE NISSEN AAN DEN VOORKANT: NANDÎÇWARA EN MAHÂKÂLA. (Thans beide te **Leiden**). (Platen **46—51**). Ook de beide kleine nissen aan den voorkant moeten eens beelden hebben bevat. Zij zullen echter minder op den voorgrond zijn getreden dan die, welke in de groote buiten-cella's stonden.

De bovengenoemde teekeningen, die ons den Ganeça en de Doergâ reeds geleverd hebben, geven ook de afbeelding van twee mannebeelden, die in denzelfden stijl gebeiteld zijn, maar smaller

van afmeting; terwijl ook de origineelen van deze figuren in het Leidsch Museum voorhanden zijn, n.l. N° 39 en N° 91 van Dr. LEEMANS' Catalogus (1885), thans overgebracht naar 's Rijks Ethnographisch Museum aldaar en ingeschreven als Serie 1403, N°s 1624 en 1623.

Wij geven op Plaat **57** en **58** deze beide beelden naast elkaar, volgens de sepia-teekeningen van circa 1808 en naar de gravures in RAFFLES' boekwerk van 1817; terwijl Plaat **46—48** het origineele beeld van den Nandiçwara te Leiden in lichtdruk teruggeeft, en Plaat **49—51** het origineele beeld van den Mahâkâla aldaar. Uit alles blijkt hoe de twee platen bij RAFFLES zeer nauw zich aansluiten bij de origineelen, en indertijd op Java naar die origineelen geteekend moeten zijn, terwijl de teekenaar uit den tijd van ENGELHARD het geenszins nauw heeft genomen met de gelijkenis.

Zij stellen ons voorts in staat, om de onderstelling van REUVENS, dat RAFFLES' Prambanan-Doergâ de Singasari-Doergâ moest wezen, nog zooveel meer te versterken, omdat óók ten opzichte van de twee beelden, waarvan nu gesproken moet worden, bij RAFFLES hetzelfde abuis is ingeslopen: ook deze zijn verkeerdelijk door hem als van Prambanan afkomstig aangegeven. [1]) Ook hier echter zou reeds de rijke lotus-wasdom, die in zijn vormen op Oost-Java zoo stereotiep is, voldoende wezen om uit te wijzen, dat die beelden niet van Midden-Java kunnen zijn.

Het eerste, N° 39 — zie Plaat **46—48** — is een manspersoon, rijk gekleed met afhangend ondergewaad; een kroon op het hoofd, maar zonder eenig ander embleem dan een vrijstaande *triçûla*; die, let wel, op eenzelfde wijze is vastgezet als de weggebroken *triçûla*-staf van het Mahâgoeroe-beeld in de cella aan de Zuidzijde van den tempel (zie blz. 25). De tanden van de *triçûla* convergeeren, zoodat hij doet denken aan een *wadjra*. De handen, voor den buik vroeger samen vereenigd, zijn met een deel der onderarmen afgebroken.

De *triçûla* is, evenals het geval was bij de boven beschreven emblemen van Ganeça, op een Madjapahit'sche stralen-aureool gelegd. Ter weerszijden van de voeten heeft men de bekende lotus-vegetatie, zoo typisch voor Oost-Java. Over een eigenaardigheid der kleedij, n.l. de punt die bij den linkerschouder neerhangt (zie vooral Plaat **47—48**), zal hieronder (blz. 32) nader worden gesproken.

Het andere beeld — zie Plaat **49—51** — heeft veel van een *râkshasa*, maar is toch wat anders dan de beelden, die men ten rechte met dien term pleegt aan te duiden; zooals men ze b.v. vindt aan de ingangen op de vier windstreken van Tjandi Sewoe, of aan den anderen kant van de *aloen-aloen* bij deze zelfde Tjandi Singasari, afgebeeld op Plaat **62—63**. [2]) Dit zijn gewone reuzen (*râkshasa's*), al zijn ze daarbij tegelijkertijd kerkhof-wachters; maar zulke *râkshasa's* zal men nooit, zelfs niet in kleinere proporties, aantreffen in nissen aan een tempel als hier bij Singasari's toren-tempel bedoeld.

Het zij vergund, hierop even nader in te gaan.

Even goed als een slang (*naga*) een slang is, is een reus (*râkshasa*) een reus; maar er is een groot onderscheid tusschen de eene *naga* en de andere, en zoo is er ook onderscheid tusschen de reuzen onderling.

Eene gewone mythische slang is daarom nog niet Çeṣa, Anantabhoga, of Basuki, om maar enkele te noemen. Zoo beantwoordt ook niet iedere reus aan Bhoma, of aan Râwaṇa (Daçamukha); nog minder aan een nog hooger staand wezen, direct in connectie met een der groote goden of den oppergod.

Wisnoe is, als hij troont op Çeṣa, niet maar gezeten op een gewone *naga*; als de Boeddha hulp krijgt van de slang Moetjilinda, treedt niet maar een gewoon reptiel op; en zoo is het ook

---

[1]) Het bijschrift van Doergâ in de beide edities van RAFFLES (1817 en 1844) luidt: „Durga, called Lara Jong' grang by the Modern Javans. From a Subject in Stone brought from Brambánan."

Het gezamenlijke bijschrift voor den Nandiçwara en Mahâkâla die alleen in de tweede editie van RAFFLES (1844) op Plaat 34 werden afgebeeld, luidt: „From Subjects in Stone found near Brambánan." R.

[2]) De curieuze teekening van BIK uit 1822 op Plaat **63** teruggegeven, is de vóórzijde van Teekening 105 te Leiden, op welker achterkant de potlood-teekening van den torentempel van Singasari werd ontdekt. Zie het slot der noot op blz. 1 hiervóór. R.

zelfs met *râkshasa's*, die zich steeds bevinden in de onmiddellijke nabijheid van den hoogsten god der Çiwaïeten, huizende op den Kailâsa, op den heiligen Mahâmeroe-berg, als Maheçwara Çiwa.

Met dit onderscheid heeft evenmin iets te maken, dat *râkshasa's* ook *kâla* worden genoemd. Deze termen zijn synoniemen, even goed als beide weer vervangen kunnen worden door woorden als *daitya*, *danoedja*, *yaksha*, *dânawa*, *bhoeta*, enz.

Inderdaad is het beeld van Plaat **49—51** werkelijk een *râkshasa*, maar een geheel andere dan die gewone. Dit blijkt reeds uit de plaats, waar hij voorkomt; als evenknie van het andere bovenbeschreven beeld, dat zich, zij het ook als een mindere godheid, toch óók als godheid toont, evengoed als Mahâgoeroe, Doergâ en Ganeça.

Al is het dan een reus, zooals ten duidelijkste blijkt uit den forschen en gespierden bouw, den wilden haardos, en de bewapening met een zware knots in de linkerhand en een groot zwaard in de rechter, zoo doet zijn kleeding hem reeds kennen als een beeld van beteekenis. Eene eigenaardigheid van die kleeding is toch, dat hij geen Brahmanen-snoer voert, maar wel het Brahmanen-bidkleedje(?), dat, om het bovenlichaam geslagen, met de punten afhangt van den linkerschouder; en dat ook bij het andere beeld valt op te merken, zooals boven (blz. 31) reeds even werd aangeduid. [1])

Ook bij dit reuzen-beeld ontbreken de Oost-Javaansche lotus-bladeren niet, al treden ze er niet zóó sterk op den voorgrond; men zie ze vooral op Plaat **51**.

Het komt er nu echter op aan de twee namen te rechtvaardigen, die hierboven reeds aan deze beelden gegeven werden: Nandiçwara [2]), en Mahâkâla.

Daareven werd reeds gewaagd van den Kailâsa, den Mahâmeroe. Men weet, dat daar Çiwa woonde. Zeker is het ook niet onbekend, dat, onder de grot-tempels in Engelsch-Indië, een daarvan Kailâsa heet. Voorts begrijpt men, dat die Kailâsa-tempel een Çiwaïtisch heiligdom moet zijn, waarin als hoogste object Çiwa vereerd wordt; hij, met zijne omgeving. — In meerdere of minder mate zou men zelfs elk Çiwaïtisch heiligdom waar een Çiwa geplaatst is, of diens symbool, te midden van zijne omgeving, een Kailâsa kunnen noemen.

Wie dan verder bekend is met de Indische litteratuur, en zich daaruit de passages herinnert, waarin eene belaging van Çiwa voorkomt in zijn verblijf — zooals b.v. in het Oettarakâṇḍa, waar Râwaṇa is opgetrokken om Çiwa te verstoren en den Mahâmeroe omver te werpen — weet ook, dat bij den Kailâsa de wachters niet ontbreken; en wel, hoe Râwaṇa daar weerhouden werd door Nandiçwara (Nandiça, Nandikeçwara), een der trouwe trawanten van dien oppergod. Even onbezweken wordt Çiwa daar beschermd door een ander van zijn volgers, Mahâkâla, het hoofd der *gana's* (geesten of reuzen), die natuurlijk, ook al zou hij in de opvatting der Hindoes een manifestatie van Çiwa zijn, toch iets anders is dan zijn heer en meester voor wien hij optreedt.

Als Smara of Kâma, de minnegod, optrekt om Çiwa van zijn stuk te brengen, en den Kailâsa wil naderen, dan staan daar op den hoogen Himawân (Himalaya) wederom dezelfde wachters. Of, zooals het in het oud-Javaansche gedicht, de Smaradahana, heet:

Prabhâwa ning râkṣasa ring Himâdri
ngaranya Nandiçwara Rudradâsa
lawan Mahâkâla wĕkâ Wibhûti
paḍângĕmit dwâra pakon Bhaṭâra.

Dat is: „De krachtigsten en machtigsten onder de *râkshasa's* van den Mahâmeroe heeten Nandiçwara, de dienaar van Roedra (= Çiwa), en Mahâkâla, Wibhoeti's (= Çiwa's) machtig kind; zij bewaakten de poort volgens bevel van den Heer." (Zang VI, vs. 7). [3])

---

[1]) Wat de bedoeling van dit stuk lijnwaad betreft, moet nog gewezen worden op de figuren der goden (*kjahi's*), als van Râma en Râwaṇa in het wajang-spel, die dezelfde slip van een bidkleedje vertoonen, en waardoor weer opnieuw de antieke overleefselen in de wajang worden aangetoond.

[2]) Leemans in zijn Catalogus (1885), en anderen met hem, hebben dit beeld als Çiwa opgevat. Ten onrechte.

[3]) Vergelijk hiervoor Dowson, A classical dictionary of Hindu mythology and religion, geography, history and literature, London 1879; en van der Tuuk, Kawi—Balineesch Woordenboek, op beide eigennamen.

Behoeft het dan nog verder uitgelegd, dat we hier aan dezen „Kailâsa", dezen torentempel van Singasari, in de beide kleine nissen aan weerszijden van den ingang, Çiwa's beide deurwachters Nandiçwara en Mahâkâla aantreffen; en dat de eerste, met dien drietand naast zich, Nandiçwara, en die andere, met het râkshasa-type, Mahâkâla is? [1])

Hunne afmetingen, zooals zij thans te Leiden nog aanwezig zijn, bedragen: voor Nandiçwara 1.74 M. hoog, 0.88 breed, 0.51 diep; voor Mahâkâla 1.70 M. hoog, 0.76 breed, 0.59 diep. Deze diepte van de twee beelden komt uitstekend overeen met de breedte en diepte der lotuskussens, waarop zij gestaan moeten hebben, en welke voor het lotuskussen in de Noordelijke nis resp. 0.92 en 0.58, voor dat in de Zuidelijke nis 0.80 en 0.60 M. bedragen.

Ook hunne plaats ter weerszijden van den ingang kan nog bepaald worden, ònafhankelijk van de lotuskussens in de nissen. Nandiçwara moet toch te Singasari gestaan hebben aan de N.zijde, en Mahâkâla aan de Z.zijde van de poort; de eerste van het standpunt van den bezoeker die den tempel ingaat, dus links, de tweede rechts. [2]) Zóó vinden wij ditzelfde paar ook nog elders *in situ* aanwezig op Java, en wel te Selâgriâ in de Kĕdoe, en te Prambanan in het voorportaal van den hoofdtempel. Bij deze beide is de ingang naar het Oosten gekeerd, en staat Nandiçwara aan de Z.zijde, Mahâkâla aan de N.zijde. Ter verduidelijking van hetgeen over deze beide ondergeschikte godheden moest worden opgemerkt, vindt de lezer op Plaat **64** dat parallellen-paar te Prambanan en Selâgriâ naast elkaar afgebeeld; al spreekt deze laatste foto dan ook weinig door de opneming van ter zijde. Des te duidelijker spreekt de andere foto van de ordonnantie te Prambanan, vooral als men bedenkt dat het Nandiçwara-beeld in ongeschonden toestand een drietand in de rechterhand heeft gehad, waarvoor men zie Plaat XVIII, fig. 69 in het werk van IJzerman „Beschrijving der oudheden nabij de grens der residentie's Soerakarta en Djogdjakarta" (1891). Beide figuren zijn hier te Prambanan nog weer meer veredeld teruggegeven dan te Singasari.

HET BEELDWERK, DAT BIJ DEN TEMPEL AANGETROFFEN IS. Zelfs de Commissie vond in de onmiddellijke nabijheid van den beschreven tempel nog enkele stukken. In het voorafgaande werd reeds gezegd, dat omtrent het al of niet behooren bij den tempel van deze stukken, een zeer groote onzekerheid bestaat. Wat er was, is weggevoerd, deels later weer teruggebracht, zonder dat er eenige gewisheid bestaat, dat dit hetzelfde was; en ook wat er later herplaatst werd, is op een klein gedeelte na niet meer aanwezig. Uitvoeriger, maar vooral nauwkeuriger mededeelingen omtrent het uiterlijk der stukken, die er stonden, zijn er niet; wat de Commissie in 1901 ter plaatse aantrof kan zeer goed oorspronkelijk niet tot den torentempel behoord hebben. Waar het streven is, om bij het beschrijven van dezen tempel en wat er bij behoort zooveel doenlijk op vaste basis te blijven, is het niet geoorloofd deze stukken hier te beschrijven, als zouden ze een deel van den tempel hebben uitgemaakt.

Zonder twijfel heeft er op den voorsprong van het terras nog wel het een of ander gestaan, en zouden daarvoor enkele zaken in aanmerking zijn te brengen, maar ook ten deze moet dezelfde reserve gelden.

Waar het in het voorafgaande gelukt is uit te wijzen, hoe alle nissen van den tempel eens gevuld waren, en het gebleken is van welk een schoon gehalte de stukken waren, die er in stonden,

---

[1]) In het Râmâyaṇa Oettarakâṇḍa wordt gezegd, dat Nandiçwara een apenkop had. Ons beeld heeft dat niet, evenmin als de tegenhangers, die straks nog worden opgesomd. In dit verband moet er op gewezen dat Kinnara's en Gandharwa's b.v. ook zeer bizondere vormen zouden moeten hebben, maar dat niet alleen in de praktijk die beide woorden door elkander loopen, maar dat zijzelven ook in de reliefs gegeven worden in geheel andere gedaante, n.l. grootendeels geheel menschelijk bepaaldelijk wat het hoofd aangaat.

Een enkel geval als dit doet ons duidelijk voelen, hoeveel er aan detail-studie, bepaaldelijk in historische richting, nog voor de Indische kunst gedaan zal moeten worden.

[2]) Meer kanonisch zal men wel moeten zeggen dat Nandiçwara *rechts*, en Mahâkâla *links* staat, immers rekenende van het beeld der godheid uit, dat in het allerheiligste staat. Geheel desgelijks toch rekent men in een Katholieke Kerk de Evangelie- of Epistel-zijde, en in de heraldiek de rechter- of linkerhelft van een blazoen.

zou iemand echter de lust bekruipen, om op dien voorsprong een grooten *nandi* te plaatsen, zooals wij weten, dat er in de nabijheid van Singasari twee voorhanden zijn geweest.

Immers één daarvan is door ENGELHARD weggehaald, en bevindt zich thans, ten gevolge van dezelfde omstandigheden, samen met die andere beelden van Singasari in Nederland; men vergelijke daartoe slechts het staatje in noot 2 op blz. 27 hiervóór. Onder onze platen nemen wij eene afbeelding van dezen thans te Leiden bewaarden *nandi* op (Plaat **53**), en vermelden even de voornaamste maten: grootste lengte van het lotuskussen waarop de nandi rust, 1.95 M., grootste breedte van dito 0.90 M.; grootste hoogte (van den voet van 't lotuskussen tot de hoornen van den stier) 1.30 M., grootste hoogte zonder steenen voetstuk 1.13 M.

Een zéér sterk daarop gelijkende *nandi* bevindt zich sinds 1900 in het Museum te Batavia als N° 324[d] geïnventariseerd, van ongeveer dezelfde reusachtige afmetingen, en eveneens herkomstig van Singasari. Ook dezen beelden wij hier af (Plaat **65**), en wel naar twee opnemingen, één uit 1904 te Batavia, en één uit 1895 te Singasari-zelf [1]); daardoor zal dadelijk de overgroote gelijkenis met den *nandi* te Leiden in 't oog vallen, met deze uitzondering dat het Bataviasche exemplaar nog één rij bellen meer heeft om den hals, en nog een (derden) halsband meer. Overigens is de gelijkenis precies. We nemen dan ook even de beschrijving over zooals dit stuk in 1900 werd geïnventariseerd:

„324*d*. (Invent. 4214). **Stier** (nandi). Liggende op een ovaal lotuskussen. De rechtervoorpoot is in tweeën gevouwen naar achteren omgebogen, de linkervoorpoot ligt eenigszins opgeheven naar voren gebogen. De achterpooten liggen aan weerszijden van 't lichaam naar voren. Om den hals een versierd snoer, waaraan vooraan een oude dierklok (licht beschadigd) hangt. Verder nog een paar andere snoeren om den hals, aan een waarvan ronde ballen (of bellen?) hangen, misschien een te veel. Op den kop tusschen de horens ligt een kleedje met franjes, een vliegenwaaier. Op den rug ligt een bewerkt kleed, waaraan bevestigd een breede band, die als een staartriem achter onder den staart doorloopt. Op dat kleedje middenop, achter den bult, een rozet in lotusvorm. De ooren liggen rustig naar achteren. Horens ontbreken thans, vroeger waren waarschijnlijk korte horens aanwezig. De staart ligt naar boven gekruld tegen de rechterflank. De geheele houding van dezen forschen stier is eene van kalme rust. Grootste lengte ± 2 meter. Grootste breedte bijna 90 cM. Grootste hoogte 130 (zonder steenen voetstuk 115) cM..... Singasari, Malang, Pasoeroean". (Notulen Batav. Gen. XXXVIII, 1900, p. CLII—CLIII).

Men ziet: deze beide *nandi's* stemmen in afmetingen en uiterlijk op allermerkwaardigste wijze overeen. Daarmede wordt door ons echter geenszins uitgemaakt, dat die beide tot den hoofdtempel zouden behoord hebben, maar wèl bestaat daartoe groote kans.

Over de andere stukken: 1°. die door de Commissie aldaar zijn gevonden; 2°. de stukken, die we weten dat er eenmaal stonden, en 3°. die, welke men iets verder op de zgn. *aloen-aloen* aantrof, of wel uit de kampoeng, of uit de zuidelijk van den hoofdweg gelegen ruïne-restanten nog voor den dag kon halen, wordt in Bijlage I hierachter door den heer J. KNEBEL een verslag gedaan, dat moeilijk in de beschrijving van den hoofdtempel-zelven van Singasari kon opgenomen worden.

---

[1]) Deze foto uit 1895 van den *nandi* op het terrein-zelf, evenals die van de in Bijlage I beschreven twee *râkshasa's*, zijn opnamen geweest van den hoofdingenieur TH. F. A. DELPRAT, geschonken aan de Koloniale Bibliotheek te 's-Gravenhage.
R.

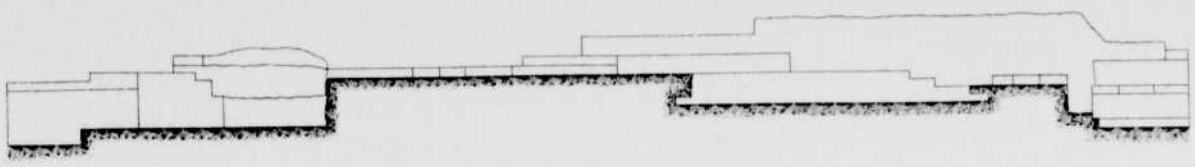
PLAAT H.

TJANDI SINGASARI.

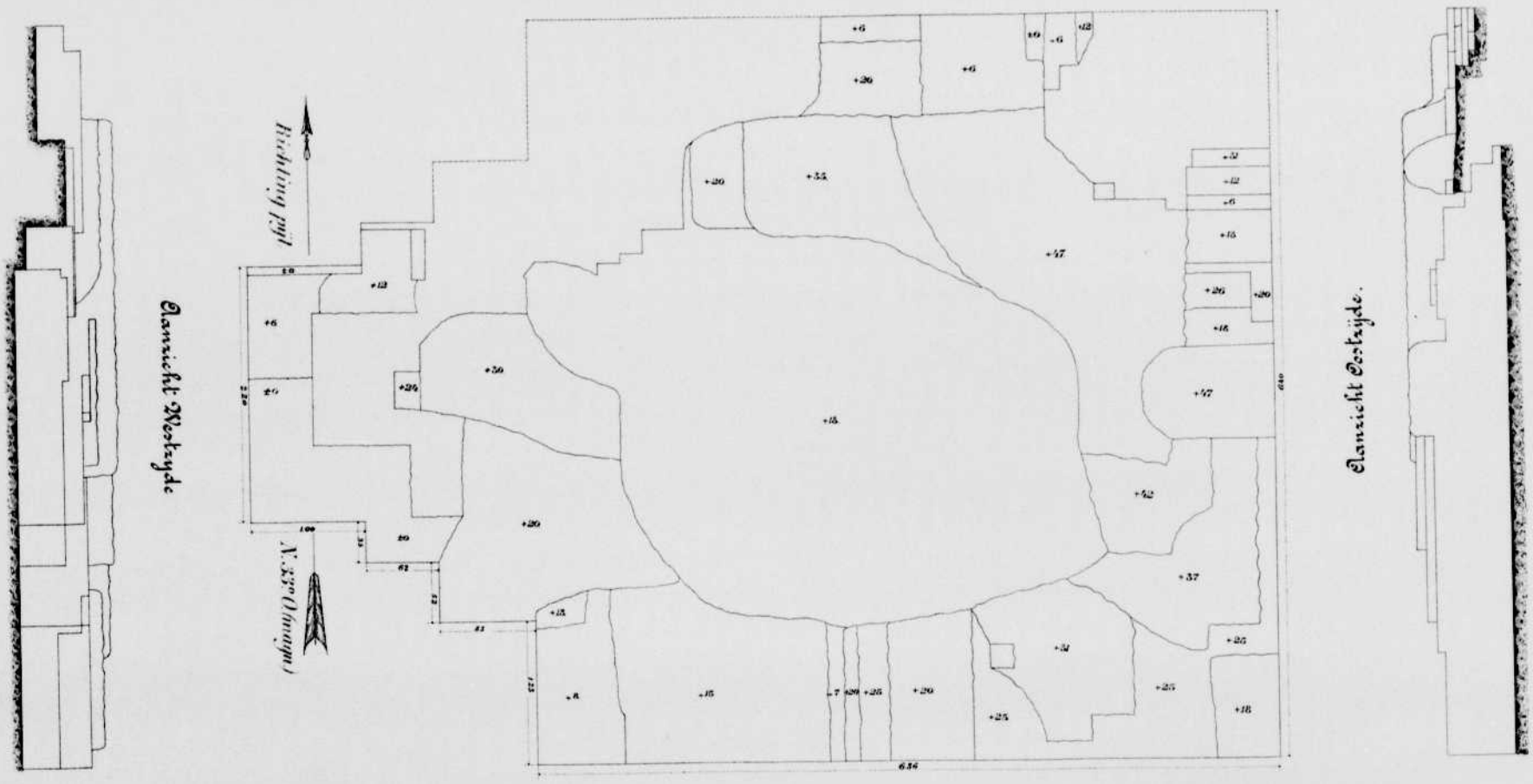
PENDAPA-OF BIJTEMPEL-SOUBASEMENT AANGETROFFEN IN DE ONMIDDELIJKE NABIJHEID VAN DEN TORENTEMPEL.

SCHAAL 1:60.

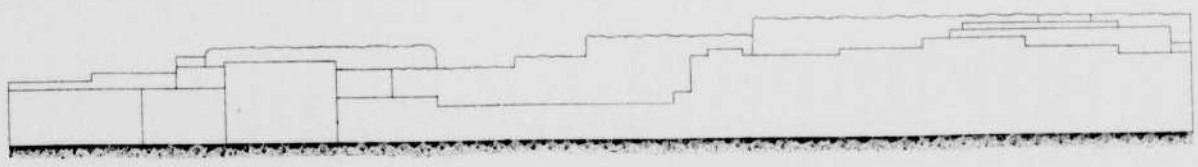
Aanzicht Noordzijde.

Bovenaanzicht.

Aanzicht Zuidzijde.

Getekend door den Inl. teekenaar der 1e klasse.
Mas Hartosobrata

Weltevreden, den 30ste Juli 1905.
Het Lid der commissie in Ned. Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.

HOOFDSTUK VIII.

Het pendapa-terras naast den tempel.

Datgene, waarvan hier nog melding gemaakt moet worden, is een baksteenen terras, welks fundeering nog in den grond gevonden werd, vlak naast den tempel en ten Zuiden daarvan, toen het onderste terras van het hoofdgebouw werd uitgegraven.

Veel laat er zich niet van zeggen; Plaat **H** geeft in plattegrond en 4 opstanden terug wat gevonden werd. Er rest maar zoo weinig van, dat 't zelfs niet is uit te maken, of het de basis vormde van een kleiner tempel-gebouw, dan wel van een *pĕndapa*. Het is een vierkant met een dubbelen voorsprong, waarbij in de hoeken, door het voorste gedeelte van dien voorsprong met het achterste gevormd, de fundeering van de stukken met het valsch profiel niet ontbreekt. Het moet van voren een enkele trap hebben gehad; dat wordt door hetgeen omtrent de aanwezigheid hier van de valsche profielen gezegd is, uitgewezen.

Het terras is breed 6.40 M., lang 6.36 M., met de voorsprongen 8.81 M. De baksteen, die hier aanwezig was, is vóór jaren door de inlanders uit de omgeving in grooten getale gebruikt, ook om er cement van te maken. Dit moet echter reeds vrij vroeg gestaakt zijn, want van dit soubasement wordt in de litteratuur van Singasari geen melding gemaakt.

Bij de ontgraving werd hier een beschreven steen gevonden, die onderste boven lag, en zóó gediend heeft voor het tot mortel slaan van baksteenen; het opschrift op dien steen in twee regels, vindt men hierachter (blz. 39) nader behandeld. Vermoedelijk echter lag deze steen niet op zijn ware oude standplaats.

Terwijl Plaat **H** ons toont wat er nog rest, is op de terrein-teekening van Plaat **J**, links, de ligging ten opzichte van den hoofdtempel aangegeven.

HOOFDSTUK IX.

Het waarschijnlijke jaar der stichting: 1200 Çaka = 1278 Aº. D.

Om zeker te gaan bij het vaststellen der stichting van een oud gebouw, indien dat niet zelf (b.v. met een jaartal tegen den bovendrempel van den ingang) duidelijk aangeeft uit welken tijd het precies dagteekent, zal altijd een eenigszins netelige zaak zijn. Zelfs in het genoemd geval zou men nog met eene verbouwing of bijbouwing te doen kunnen hebben, en kan zulk een jaartal dan slaan op een deel, niet op het geheel. Voorts weet men evenmin, als zulks niet uitdrukkelijk blijkt, of een dergelijk jaartal slechts ziet op den tijd, waarin besloten werd tot den bouw, of op dien waarop men dezen voltooid kon achten en tot de inwijding kon overgaan. Tusschen beide tijdstippen toch kan, zelfs bij een kort tijdsverloop, een belangrijk verschil bestaan door overgang der regeering of wijziging der dynastie.

Evenwel: Tjandi Singasari *mist* elk jaartal, alle min of meer stellige aanwijzing.

Ware deze *tjandi* echter ruim versierd met ornament, dat meeging met dat van de omgeving, dan zou de taak iets vergemakkelijkt zijn. Nu dit hulpmiddel evenwel ontbreekt, omdat integendeel de sier van dezen tempel afwijkend is, daar hebben wij ons te wenden tot andere gegevens, waaronder in de eerste plaats het ontwerp-zelf in zijn geheel in aanmerking komt.

Bij de beschrijving van de *tjandi* is gebleken, dat, zoo men het decoratief ornament (behoudens enkele uitzonderingen) buiten beschouwing laat, zij geheel is volgens wat de „stijl van Oost-Java" genoemd werd. Dit gaat zoover, dat — zooals reeds op p. 11 beredeneerd werd —, als men den torentempel van Singasari vergelijkt met den terrassen-tempel van Toempang, en daarbij uitgaat van de ware lijn van het ontwerp (die over de ware hoeken), deze twee projecten elkander zoo goed als dekken.

Onderling verband tusschen deze twee projecten is onafwijsbaar; zij zijn van denzelfden maker. Het een is een copie, een gewijzigde copie natuurlijk, van het ander. En dan is de beslissing omtrent den relatieven ouderdom van deze beide ontwerpen niet twijfelachtig; onzeker is dan niet, wat anterieur was en wat posterieur: Tj. Djago met hare terrassen moet ouder zijn dan Tj. Singasari met hare bijbouwingen tegen het onderdeel van het gebouw. Tj. Djago sluit zich met die terrassen immers geheel aan bij wat Oost-Java ons verder aan gebouwen toont, waarbij de terrassen zoo geliefd zijn, en waaronder de hoofdtempel van Tj. Panataran zonder twijfel weer ouder is dan Tj. Djago. Voor dit laatste, waarover hier niet mag worden uitgeweid, kan verwezen worden naar de hierachter volgende studie over de Wolkentooneelen aan het onderste terras van Tj. Panataran, waarin dit op allerlei stukken aan den dag komt.

Van Tj. Djago nu mocht ondersteld worden, dat ze dagteekende uit het *begin* van den tijd van Wishnoewarddhana (1172—1186 Çaka, d.i. 1250—1264 Aº. D.); men zie Monografie I (1904), p. 1,

en 96—97. Als Tj. Singasari jonger is, gelijk zooeven betoogd werd, moet ook zij dateeren uit den tijd der regeering van dezen vorst, òf uit dien van zijn opvolger KARTANAGARA, die tot aan zijn dood (1214 Çaka = 1292 A°. D.) aan de regeering bleef, terwijl met zijn dood Toemapël, het rijk zijner dynastie, een einde nam. Het werd toch overvallen door Kĕdiri, dat nu de suprematie op Java kreeg; het hof zetelde sindsdien te Kĕdiri, en het spreekt van zelf, dat Kĕdiri'sche belangen en de verlangens van den hofstaat van Kĕdiri op den voorgrond traden. Wel is waar hield dit niet lang stand, maar toen KARTARADJASA DJAJAWARDDHANA (alias Raden WIDJAJA) in 1216 Çaka (= 1294 A°. D.) Kĕdiri weer overweldigde, vestigde hij zijn *kraton* te Madjapahit, en herbouwde hij dien te Toemapël niet, — omdat het eene algemeene opvatting op Java was een gevallen *kraton* niet te herbouwen. De eerste tijd na de stichting van Madjapahit moet verder alle beschikbare krachten in beslag hebben genomen, om aan deze *kraton* een aanzien te geven in overeenstemming met hare beteekenis.

Mag men toch op de traditie vertrouwen, dan is Madjapahit, toen het gesticht werd, gebouwd geworden op nieuw-gerooiden *alas-* (d. w. z. bosch-) grond [1]) van de desa Trik. De plaats moest dus van meet af aan in het leven worden geroepen; er stond niets. Maar ook hierin ligt opgesloten, dat wat elders, b.v. in het Toemapël'sch gebied (d. i. het Pasoeroean'sche) te vinden was, ook niet die verzorging heeft kunnen genieten, als het gehad zou hebben indien Toemapël niet gevallen ware.

Er bestaat voor Tj. Singasari nog eene andere vingerwijzing omtrent den stichtings-tijd. Is uit de overeenkomst van ontwerp tusschen Singasari en Djago direct af te leiden, dat ze elkander in tijd niet veel kunnen ontloopen, en is uit het verschil tusschen hen beide oogenblikkelijk te zien, dat Tj. Singasari jonger moet zijn dan Tj. Djago, — zoo vertoont de eerste nog dit eigenaardige, dat ze slechts voor een gedeelte met het decoratief ornament is versierd. Nu bestaan er slechts twee mogelijkheden: Tj. Singasari was al zoover geornamenteerd op het oogenblik dat Toemapël viel (1214 Çaka = 1292 A°. D.), en toen men het werk daardoor moest staken; òf wel Tj. Singasari stond op dat oogenblik volbouwd, zonder decoratief ornament, en heeft men er dat eerst later aangebracht, toen de omstandigheden gunstiger geworden waren. In dit laatste geval moet zich ook daarna weer een oorzaak hebben voorgedaan, die belet heeft, dat het werk voltooid werd.

Als men let op de straks in noot 2 op pag. 38 nader besproken jaartallen voor de regeering van KARTANAGARA (1186—1214 Çaka = 1264—1292 A°. D.), dan schijnt het wel het meest waarschijnlijk, dat wij Tj. Singasari gevonden hebben in den toestand zooals wij dien beschreven, ten gevolge van een gedwongen staking van den arbeid door Toemapël's val en 's vorsten gelijktijdigen dood. Tj. Singasari dateert dan dus uit den tijd van KARTANAGARA's regeering.

Dit vindt zijn nadere bevestiging in een plaats, die voorkomt in de Pararaton, het „Boek der Koningen van Toemapël en Madjapahit" (Verhandelingen v. h. Bataviaasch Genootschap, deel XLIX, 1896, pag. 25), waar verteld wordt, dat ÇIWABOEDDHA (een andere naam voor KARTANAGARA) eerst eenige jaren na zijn dood werd bijgezet te Toemapël — wat weer een andere naam is voor Singasari — in een *dharma*, d. i. een „heilig vrijgebied", hetwelk den naam kreeg van „Poerwapatapan". Dit geschiedde — aangezien de berichten in de Pararaton elkander geregeld in chronologische orde opvolgen —, nà het aan het bewind komen te Madjapahit van den opvolger van KARTARADJASA, n.l. DJAJANAGARA in 1217 Çaka (1295 A°. D.), ongeveer gelijktijdig met den opstand van RANGGA LAWE, die in datzelfde jaar plaats greep (zie ter aangehaalde plaatse).

Op de bedoelde plaats wordt bovendien nog gezegd, dat dit vrijgebied of de tempel, die den naam Poerwapatapan kreeg, gesticht of opgericht is geworden (*adĕg ing dharma*) zeventien jaren vóór dien opstand, dus in 1200 Çaka (1278 A°. D.), een jaar, dat valt in de regeeringsjaren van KARTANAGARA, na den dood van WISHNOEWARDDHANA in 1194 Çaka (1272 A° D.), die te Toempang werd bijgezet.

Alles bijeen nemende, komt men van zelf tot het besluit om in het ter plaatse door de Pararaton

[1]) De desa bestaat uit het bewoonde of met huizen bebouwde gedeelte, akkers en weidegrond; *alas*, dat zijn de stukken, waarop men het hooge hout heeft laten staan, de „woeste gronden".

genoemd heiligdom als zijnde een koninklijk gebouw, den torentempel van Singasari te zien, die dan in 1200 Çaka gesticht zou zijn; ook al lagen iets zuidelijker in de nabijheid daarvan nog andere tempelgebouwen, waarvan slechts geringe resten zijn overgebleven.

Kartanagara's voorliefde voor het Boeddhisme, waarop in het lofdicht der Nâgarakrĕtâgama (in 1287 Çaka = 1365 A° D. geschreven) vooral de nadruk wordt gelegd, kan hier niet tegen aangevoerd worden. Wij weten het, dat zelfs tijdens die nieuwe vlaag van opleving van het Boeddhisme op Oost-Java, waarop reeds herhaaldelijk gewezen werd [1]), de godsdienst van Java toch in de allereerste plaats Çiwaïtisch was. Wij weten verder, dat juist Kartanagara na zijn dood algemeen bekend was onder den naam Çiwaboeddha, omdat hij óók bijgezet was in een heiligdom, dat Çiwaboeddhâlaya heette, en waar Çiwa en Boeddha beiden (maar Çiwa wordt het eerste genoemd) geëerd werden. Niets vreemd zou het dus zijn, dat men hem daarnevens de gewenschte eer en hulde in een zuiver Çiwaïtisch heiligdom heeft willen geven, evengoed als dit tevens geschied is in een zuiver Boeddhistisch, zooals dit laatste in het vermelde lofdicht, de Nâgarakrĕtâgama, verteld wordt. [2])

Dat daarvoor Singasari, d. i. Toemapĕl [3]), evenzoo werd uitgekozen, omdat dat toch zijn hofplaats was en daar zijn stichting stond, is zeer goed te begrijpen. En dit vindt zonder twijfel ook nog daarin zijn bevestiging, dat zelfs vele jaren na zijn dood, de bekende rijksbestierder (Gadjah) Mada ook daar ter plaatse de ceremoniën heeft laten verrichten voor alle Brahmanen en Boeddhistische (priors), die bij den overval van Toemapĕl, evenals de oude rijksbestierder van Kartanagara, met hem omgekomen waren.

Tijdens de behandeling van de tjandi, werd toch in de onmiddellijke nabijheid daarvan, iets ten noorden in de desa in een vijver, een opschrift gevonden — zie Plaat **66** bovenaan — dat luidt als volgt: [4])

1. ‖ o ‖ i çaka 1214, jyeṣṭamâsa, irika diwaça ni
2. kamoktan pâduka bhaṭâra sang lumaḥ ri Çiwabuddha ‖ o ‖ swa
3. sti çri çaka warṣatita 1273 weçakamâsa tithi pratipâ
4. da çuklapakṣa, ha, po, bu, wara tolu, niritistha graha
5. cara, mrĕgaçira nakṣatra, çaçidewata, bâyabyamaṇḍala,
6. sobhanayoga, çweta muhurtta, brahmâparwweça, kistughna,
7. kâraṇa wrĕṣabharaçi, irika diwaça sang mahâmantrimûlya ra
8. kryan mapatiḥ mpu mada, sakṣat praṇala kta râsika de bhaṭâ
9. ra sapta prabhu, makâdi çri tribhuwanotungga dewi mahârâ
10. jasajaya wiṣṇuwârddhani, potra potrikâ de pâduka bha
11. ṭâra çri krĕtanagara jñaneçwara bajra nâmâbhiṣaka sama
12. ngkâna twĕk rakryan mapatiḥ jirṇṇodhara makirtti caitya ri
13. mahâbrâhmâṇa çewasogata samañjâlu ri kamokta-
14. n pâduka bhaṭâra muwaḥ sang mahâwrĕddha mantri lina ri dagan
15. bhaṭâra doning caitya de rakryan mapatih pangabhaktya
16. nani santanapratisantana sang parama satya ri pâdadwaya bhaṭâ
17. ra ika ta kirtti rakryan mapatih ri yâwadwipa maṇḍala ‖

[1]) Zie b.v. de „Nota over de inscripties op de beelden van Tjandi Djago, en over den tijd der stichting van dezen tempel", Bijlage I in de Beschrijving van de ruïne in de desa Toempang, genaamd Tj. Djago (Monografie I, 1904).

[2]) Verg. Kern, „Een oud Javaansch geschiedkundig gedicht uit het bloeitijdperk van Madjapahit", Indische Gids 1903, I, p. 357; die tevens daar het sterfjaar van Kartanagara op Çaka 1214 = 1292 A°. D. bepaalde, en *niet* op 1197 Çaka, gelijk nog in de uitgave der Pararaton door mij ondersteld werd (Verh. Bat. Gen. XLIX, 1897, p. 64, 66). Zie het in Jan. 1904 afgesloten lijstje met de jongste gegevens omtrent Kartanagara's regeeren, in „Rapporten Oudheidk. Onderzoek op Java en M., 1903" (Batavia—'s-Gravenhage, 1905), pag. 71—72, waaruit blijkt dat hij vorst is geweest van 1186—1214 Çaka = 1264—1292 A°. D. Zijn voorganger, Wishnoewarddhana, was weliswaar in 1186 Çaka = 1264 A°. D. afgetreden als vorst, maar stierf pas in 1194 Çaka = 1272 A°. D., en werd toen te Toempang bijgezet. De bijzetting van Kartanagara te Poerwapatapan = Singasari had plaats in 1217 Çaka = 1295 A°. D.

[3]) Zie toch in de Pararaton, p. 13: Tumapĕl, araning nagara ring Singasari; dus: „Toemapĕl, dat een naam is van het rijk Singasari".

[4]) Deze zelfde inscriptie werd, nadat Dr. Brandes den Singasari-tekst afsloot, behandeld door Prof. Kern in Bijdr. Kon. Inst. 7e Reeks, IV (1905), p. 655—662: „Een Oudjavaansche inscriptie van den jare 1272 [lees 1273] Çaka", met afbeelding; daarop, in de eerst na den dood van Dr. Brandes in druk verschenen „Rapporten Oudheidk. Onderzoek op Java en M., 1904" (Batavia—'s-Gravenhage, 1906), p. 4—5, alwaar men ook zie p. 2 voor het straks te behandelen opschriftje van twee regels. R.

Wat in het Hollandsch beteekent:

„In Çaka 1214 (A. D. 1292) in de maand Djiyesta bereikte Z. M., die bijgezet is in het heiligdom, waarin Çiwa en Boeddha gelijkelijk vereerd worden [d. i. Kartanagara], de verlossing [van het aardsche]. [1])

„Heil! Çaka-jaren voorbijgegaan 1273 (A. D. 1351) in de maand Weçaka, op den 1en dag „der wassende maan, op Haryang pon Woensdag in de week Toloe, terwijl de planeet in het Zuid-„Westen stond, en de maan *(çaçi)* in het maanhuis Margaçira de heerschende godheid was, en bij „de *maṇḍala* (wichelkring) het Noord-Westen in aanmerking kwam, in de *yoga* Sobhana, het uur „Çweta, de *karaṇa* Kiṣtoeghna, onder Brahma, den heer van den knoop, en het dierenriem-teeken de „Stier, — toen heeft de eerste der hoofdambtenaren, de HEG. rijksbestierder Mada [d. i. Gadjahmada], „optredende als tusschen-persoon van H. M. de 7 vorsten *(prabhoe)*, met aan 't hoofd H. M. Tribhoe-„wanottoenggadewi Mahârâdjasa Djajawishṇoewârddhani, maar [in het algemeen ook voor alle] „kleinzoons (?) en kleindochters van Z. M. Kartanagara, die ook heette Djnjâneçwarabadjra, als-„mede op den vermelden tijd ZHEG. de oudeerwaardige (?) rijksbestierder Djirṇṇodhara, een kerkhof-„tempel [*caitya*] gesticht zoowel voor de opper-Brahmanen van de Çiwaïtische als van de Boeddhistische „leer, [2]) die den [bij den overval van Toemapĕl omgekomen] vorst [Kartanagara] in den dood zijn „gevolgd, alsmede voor den oud-rijksbestierder, die aan zijne voeten ter zelfder ure sneuvelde.

„De HEG. rijksbestierder hoopt daardoor bereikt te hebben, dat ook [aan hunne zielen] de [ver-„eischte] hulde gebracht zal kunnen worden door de kinderen en kinds-kinderen dier getrouwe „gezellen van den vorst.

„Ziedaar de stichting van den HEG. rijksbestierder van Java's (zee-omzoomde) kreits."

Een ander opschrift — zie Plaat **66**, onderaan —, dat (zooals op blz. 35 reeds gezegd werd) bij de ontgraving van het soubasement ten Zuiden van den grooten tempel aan den dag is gekomen, levert met het oog op deze stichting echter niets van belang. Het luidt:

Winâya rĕṣi bhaṭâra damalung an pinuna jiwa parhya-
nganira wkas tangan samgĕt watu karas makakasirangga . . .

Dat is: „[In het jaar, dat aangegeven wordt met de woorden] *winâya* (6) *rĕsi* (7) werd het „heiligdom van Bhaṭara Damalung [den bekenden heiligen berg] opnieuw in het leven geroepen [dus: de „tempel werd herbouwd, of: kreeg de stichting weer opnieuw hare rechten]. Dit is geschreven door „den ambtenaar [die belast is met het toezicht op] de beschreven steenen, geheeten Angga — — — „of Rangga — — — (?)."

Men ziet, het eeuwcijfer ontbreekt hier; er wordt gesproken van den berg Damaloeng. Den ouderdom van het opschrift durven wij niet bepalen. Dat bergen heilig waren, is o. a. aan den dag gekomen met de koperen plaat van den Tĕnggĕr, die over den Brahma handelt (Notulen Bat. Gen. XXXVII, 1899, p. 64). De naam Damaloeng komt voor in veel oudere geschriften uit den tijd van Mpu Siṇḍok (cc. 850 Çaka of 928 A°. D.).

De beschreven steenen, waarvan aangenomen moet worden, dat ook zij te Singasari op het tempel-terrein hebben gestaan, maar waarvan men niet weet of ze er van oudsher reeds stonden, dan wel er later geplaatst zijn, zijn alle van veel vroeger datum dan de torentempel, en voor ons dus van geen belang.

Verbeek zegt in zijn Oudheden van Java (Verhand. Bat. Gen. XLVI, 1891, p. 298) onder

---

[1]) Dit opschrift bevestigt volkomen, wat door Prof. Kern omtrent het sterfjaar van Kartanagara en dus ook omtrent den val van Toemapĕl werd vastgesteld (Ind. Gids, 1903, I. c.).

[2]) In den tekst staat: Mahâbrâhmâṇa Çewasogata; het zou mogelijk kunnen zijn, dat met *Mahâbrâhmâṇa* bedoeld wordt de functionaris, die tot titelnaam heeft Brahmadiradja, en die 's vorsten *poerohita* is; — en dan zou de vertaling moeten luiden: „de hof-kapelaan der Çiwaiten en Boeddhisten".

Singasari (N° 620): „Ook moeten hier vroeger, volgens Domis, 6 beschreven steenen geweest zijn;[1]) nu zijn er slechts 2; een derde is waarschijnlijk de groote steen van Malang, een vierde is de steen, die langen tijd in Gang Batoe toelis te Batavia heeft gestaan en nu in het Museum te Weltevreden is opgenomen als N° 54; een vijfde is de steen van Banjoe-biroe, nu ook in het Museum als steen N° 70, de zesde is nog verloren." Ook de beide eerste steenen bevinden zich thans in het Bataviaasch Museum als N°s 87 en 88; de steen van Malang werd eveneens opgevraagd.

In chronologische volgorde leveren deze steenen de volgende jaartallen:

die van Batoe toelis (Mus. N° 54): Çaka 813, waarvan het vervolg van 't opschrift (dat niet volledig is) door de Commissie gevonden werd op het ruggestuk van den Ganeça op het Chineesch kerkhof van Han Liang Tjwan te Malang, die het beeld aan het Museum schonk, alwaar het opgenomen is onder N° 156*c* van de archaeologische verzameling (Mus. N° 4393);

de „eerste steen" van Singasari (Mus. N° 87): Çaka 837;

de „tweede steen" van Singasari (Mus. N° 88): Çaka 851;

de steen van Banjoebiroe (Mus. N° 70): Çaka 852;

en de steen van Malang: Çaka 866.

De jongste van deze 5 steenen is dus ten naastenbij nog 3½ eeuw *ouder* dan de torentempel van Singasari; geen van deze alle heeft daarom betrekking op dien tempel.

De „zesde steen" door Domis in 1836 vermeld, zou dan juist echter geweest kunnen zijn die, welke in den vijver gevonden is, en die, in verband met het „Poerwapatapan" in de Pararaton, ons een zoo kostbaar getuigenis heeft gegeven omtrent het vermoedelijke jaar der stichting van Singasari's torentempel, in deze Monographie beschreven.

[1]) Domis schreef („De residentie Passoeroeang op het eiland Java", 's-Gravenhage 1836, p. 122): „Onder de steenen bevinden er zich zes wel bewaard gebleevene, van 6 tot 8 voet hoog, met *Kawische* letters beschreven."

Weltevreden, April/Mei 1905.

Bijlage I.

Het beeldwerk om en bij den torentempel van Singasari, weleer en thans.

BESCHREVEN DOOR

J. KNEBEL.

Na de beschrijving van den torentempel, en den betreurden dood van den Voorzitter der Commissie voor oudheidkundig onderzoek († 26 Juni 1905), bleef nog de taak, een overzicht te geven van het beeldwerk, dat eenmaal ter opluistering van dien tempel, dan wel van andere daaromheen liggende tempel-gebouwen, te Singasari of elders was opgesteld. Verg. het Driemaandelijksch Rapport der Commissie over Juli—Sept. 1905 (Rapporten 1905—6, Batavia—'s-Grav. 1907, p. 10).

Aanvankelijk scheen het haar toe, dat de gegevens, door reizigers en beschrijvers van verschillende tijdvakken geleverd, haar voldoende in staat zouden stellen, aan dat plan gevolg te geven; en dat de vereischte voorlichting op iconografisch gebied haar daarbij geworden zou van Raffles, die zijn beschrijving in 1817 te Londen in het licht gaf; van Reuvens uit 1824; van de beschouwing door W. von Humboldt in 1836; van Domis in 1836; van Schill in 1842; van Rigg in 1847; van Burer in 1852; van van Schmid, die in 1860 aan het Bataviaasch Genootschap eene opgave zond over hetgeen door hem te Singasari en omstreken was aangetroffen; van Brumund, wiens oudheidkundige reis uit 1863 ten jare 1868 in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap geboekt werd; van Verbeek in 1891; en van het onderzoek der Oudheidkundige Commissie-zelve, die, kort na hare instelling, in Augustus 1901 voor het eerst dit terrein bezocht, om er later herhaalde malen terug te keeren en geruimen tijd te werken.

Eene meer nauwkeurige lezing evenwel van die rapporten afzonderlijk, en eene vergelijking van de rapporten onderling, bij en met de poging, het eene bij het andere aan te passen, om zoo doende te mogen geraken tot een historisch geheel, gaven aanleiding tot de volgende opmerkingen, die als zoovele bezwaren te beschouwen zijn tegen de samenstelling van het vergelijkend iconografisch overzicht.

Na herinnering aan wat in de beschrijving van den Torentempel reeds gezegd werd over het ontvoeren van het beeldwerk naar andere plaatsen, en het terugvoeren daarvan naar Singasari, zonder dat daarbij werd rekening gehouden met de oorspronkelijke vindplaatsen, moet:

1°. worden gewezen op de fysionomie van het landschap van voorheen, later en thans. Ten tijde van Raffles, en dus ook van Engelhard, was nagenoeg alles woud; later kwam het woud in ontginning, en werd omgezet in bouwgrond en tuin, om op heden te worden aangetroffen als kampong, heirweg en plein; en, gesteld nu al dat de alleroudste toestand, wat de plaatsing van

het beeldwerk betreft, ware gehandhaafd, dan nog zou het terugvinden van een en ander, met eene oude beschrijving als gids, zeer vele bezwaren in hebben. En wel omdat:

2°. de methode van het beschrijven van den een zóó verschilt van die des anderen, dat er aan overeenkomst van werkwijze ten eenenmale niet te denken valt; doch voor allen geldt de zekerheid, dat men in de verschillende tijdvakken te weinig van de zoogenaamd te onderzoeken stof onderlegd was, om het belang van het gevondene te kunnen schatten en dat gevondene te determineeren.

3°. alsmede een gevolg van gebrek aan methode is de zeer zeldzame vaststelling der afmetingen, vaak dan nog in verschillende soort van maten.

4°. eene onderlinge vergelijking wordt onmogelijk gemaakt, omdat de een zijne bevinding, vaak nog verkeerdelijk, klassificeert stuk voor stuk, terwijl de ander ze opsomt groepsgewijze; en

5°. overal (behalve in de goede gedeelten van Brumund) wordt in de beschrijvingen gebrek aan het exacte aangetroffen, en vindt men vermeld hetgeen verzwegen kon worden, voorbijgegaan hetgeen vermelding eischte.

Een en ander heeft de Commissie genoopt haar eerste voornemen prijs te geven, en zich enkel te bepalen tot het vermelden of beschrijven van het beeldwerk, waaromtrent in allen deele historische zekerheid bestaat; d. w. z. zich te bepalen:

a. tot eene opgave van het beeldwerk, dat vóór en kort na Raffles aan Singasari ontvoerd en later naar Europa opgezonden werd, om daar in het Rijksmuseum van Oudheden en sinds Oct. 1903 in 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden geplaatst te worden;

b. tot het beschrijven van het beeldwerk, dat, aan Singasari ontvoerd, geplaatst werd in het Museum van het Bataviaasch Genootschap;

c. tot eene beschrijving van het beeldwerk, dat in 1901 door de Oudheidkundige Commissie-zelve te Singasari en omstreken nog werd aangetroffen.

a. *Aanwezig te Leiden.*

a. Volgens de „Beschrijving van de Indische oudheden van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden", door Dr. C. Leemans (Leiden, 1885), bevinden zich daar de volgende nummers: [1])

N° 1 (pag. 1). Brahmâ, medegenomen door Reinwardt in 1822 [2]) en kortelijk beschreven door Reuvens, in zijne „Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden", 1824. Dit beeld is: „Uit de bouwvallen van Singasari." Zie onze Plaat **54.**

N° 33 (pag. 7). Lakshmî [Pradjnjâpâramitâ], overgezonden door Reinwardt en beschreven door Reuvens, doch genoteerd als afkomstig van de „Resid. Malang". [3])

N° 39 (pag. 8). Çiwa, afkomstig van de „bouwvallen van Singasari. Door den Gouverneur van Java's Oosthoek, Engelhard, naar 's Lands plantentuin te Buitenzorg en van daar in 1828 naar Nederland overgezonden." [4]) Dit is inderdaad de Nandîçwara, zie hiervóór blz. 30—33, en onze Platen **46—48**, terwijl men de oude afbeeldingen van Plaat **57** vergelijke.

N° 48 (pag. 10). Çiwa. „Uit de bouwvallen van Singasari... Overgezonden door den Gouverneur van Java's Oosthoek, Engelhard, [in 1819]; uitgegeven en beschreven door Reuvens,

---

[1]) Vergelijk met dit overzicht het staatje op blz. 27 hiervóór, noot 2; en Bijlage II hierachter; er zijn hierboven verscheiden verbeteringen tevens aangebracht in de vrij slordige, zelfs verwarrende bijschriften van Leemans. R.

[2]) Het „Overgezonden door Reinwardt in 1819" bij Leemans is een vergissing. Uit den Inventaris te Leiden blijkt, dat de Brahmâ, met 19 andere beelden, door Reinwardt werden medegenomen op het schip waarmee hijzelve de terugreis naar Nederland aanvaardde, dus in Juni 1822; zie Bijlage II. R.

[3]) Over dit fraaie beeld zie Bijlage II, sub 1819, 1823, en 1847. Alsmede Bijlage III, sub C. Ook Platen **76—78**. R.

[4]) De vermelding bij dit nummer door Leemans: „Beschreven en afgebeeld door Reuvens, als n° 1", is een vergissing. Zoo schrijft Leemans ook (voortdurend zelfs) „Engelhardt" in plaats van „Engelhard"; en „'s Lands plantentuin te Batavia", in plaats van „te Buitenzorg". Beide laatste fouten worden boven doorloopend verbeterd. R.

als N° 1. Pl. I en II; [en tekst] blz. 35—87". Dit is inderdaad een Bhairawa — zooals REUVENS hem reeds determineerde — met in Nâgari-karakters het bijschrift *„Tjakra Tjakra"*, op Pl. III bij REUVENS nog afzonderlijk weergegeven. Zie onze Plaat **52**, die hem met zijn kransen van menschenschedels in zijn vreesaanjagend karakter mooi teruggeeft.

N° 58 (pag. 13). Doergâ. „Afkomstig uit de bouwvallen van Singasari, door den Gouverneur van Java's Oosthoek, ENGELHARD, naar Batavia, en op last van den Commissaris-Generaal DU BUS DE GISIGNIES naar Nederland overgezonden", [en wel in 1827]. Zie hiervóór blz. 26, noot 1, voorts blz. 28—29, en onze Platen **43—45**, alsmede de oude afbeeldingen van Plaat **56**.

N° 82 (pag. 18). Ganeça. „Afkomstig uit de bouwvallen van Singasari, overgezonden door .... ENGELHARD in 1819; eerst geplaatst in den tuin van het gebouw van het Kon. Ned. Instituut te Amsterdam; van daar in 1841 naar het Rijks-Museum te Leiden overgebracht. Afgebeeld en beschreven door REUVENS, als n° 1 [lees: N° 2]. Pl. IV en V; [en tekst] blz. 87—105". Zie hiervóór blz. 28, en onze Platen **40—42**; terwijl men weer vergelijke de oude afbeeldingen van Plaat **55**.

N° 91 (pag. 23). Tempelwachter. „Afkomstig uit de bouwvallen van Singasari. Overgezonden door .... ENGELHARD." [1]) Dit is inderdaad de Mahâkâla, zie hiervóór blz. 30—33, en onze Platen **49—51**, terwijl men de oude afbeeldingen vergelijke op Plaat **58**.

N° 120 (pag. 27). Nandi. „Afkomstig uit de bouwvallen van Singasari, ... door .... ENGELHARD naar 's Lands plantentuin te Buitenzorg, en van daar in 1828 [*lees:* 1819] naar Nederland overgezonden; tot 1841 in den tuin van het gebouw van het voormalig Kon. Ned. Instituut te Amsterdam bewaard, en toen naar het Museum van Oudheden te Leiden overgebracht. Uitgegeven en beschreven door REUVENS, als n° 1 [*lees:* N° 3. Pl. VI; en tekst blz. 105—111]." Men zie dit dier op onze Plaat **53**, en vergelijke den *nandi* uit Batavia, óók van Singasari, op onze Plaat **65**. Voor de nadere beschrijving van het Bataviasche exemplaar zie blz. 34 hiervóór.

Verder worden in die Beschrijving opgenomen onder nummers 34—35, 43, 45, 47, 49, 57, 69, (73, 76, 81), (88, 92, 93 en 100), twee Lakshmi's, Çiwa, Çiwa als Virabhadra, Çiwa, Çiwa Trinawindoe, Prithivi of Prakriti, Doergâ, 3 Ganeça's en 4 Tempelwachters, met de eenvoudige toelichting „overgezonden door REINWARDT" — zonder eenige heenwijzing naar Malang, of naar de bouwvallen van Singasari.

b. *Aanwezig te Batavia.*

Hier volge de beschrijving van het Singasari'sche beeldwerk, dat in 1893 (behalve de *nandi's* N°s 321[a] en 324[d]) naar het Museum van het Bataviaasch Genootschap werd overgebracht (zie Notulen Bat. Gen. 1893, pag. 6, en de inventarisatie dezer beelden op p. CXCVI—CC; met Not. Bat. Gen. 1900, p. CLII—CLIII).

[Voor de óók te Batavia aanwezige **Trinawindoe-** en **Maritji-**beelden, zie Bijlage III; voor n° 281[e] te Batavia, blz. 52 hierna. R.].

N° 153[f] Doergâ, staande op den buffel, zonder lotuskussen, maar met een vierkant onderstuk en achterstuk. Acht armen; rechts een knots, en links de staart van den buffel; de andere onduidelijk. De *asoera* is *niet* afgebeeld. Hoog 1,48 M.

N° 157[a] Ganeça, met een slang als *oepawita*. Hoog 1,22 M.

N° 157[b] Ganeça, als voren. Hoog 0,80 M.

N° 164[a] Ganeça, met een bidsnoer links en den olifants-haak rechts. In elk oor een doodshoofd. Hoog 0,86 M.

---

[1]) Hier voegt LEEMANS toe: „eerst geplaatst in den tuin van het gebouw van het voormalig Kon. Ned. Instituut, en van daar in 1841 naar het Museum te Leiden overgebracht." Doch dit is *onjuist!* De Mahâkâla is blijkens den Inventaris te Leiden, tegelijk met den Nandiçwara, in 1828 rechtstreeks te Leiden aangekomen uit Buitenzorg. Maar wat hier beweerd wordt van den „Tempelwachter" (alias Mahâkâla), behoort te staan bij den „Siva" (alias Bhairawa); doch dáár vergat LEEMANS het te zeggen, omdat hij zelve de Leidsche beelden dooreenwarde en den door zijn voorganger, Prof. REUVENS, geschreven ouden Inventaris niet met aandacht gelezen had. R.

N° 187[a] Ganeça, met een gewonen steen als voetstuk, achter het hoofd eene glorie. Hoog 1,48 M.

N° 191[a] Ganeça, zittend op een lotuskussen, zonder achterstuk. Hoog 1,20 M.

N° 204[a] Soerya. Op een gewone vierkante steenplaat ligt een versierd kussen en daarop staan 7 galoppeerende paarden tusschen 2 groote raderen, die den wagen voorstellen, met achterstuk en glorie. Gewone versierselen, maar onduidelijk. De rechterhand ligt op de knie, met een onduidelijk voorwerp er in; de linker rust op den zetel naast het lijf. Hoog 0,76 M.

N° 321[a] Nandi, zwaar beschadigd, zonder kop, met de pooten onder 't lijf. *Aanwinst 1900.* Hoog 0,56 M.

N° 324[c] Nandi, liggende op een lotuskussen, met den linkerpoot naar voren. Op den rug een kleed, en om den hals een versierd snoer met een ovale dierklok er aan. Hoog 0,51 M.

N° 324[d] Nandi; hiervóór op blz. 34 nader beschreven. Deze groote *nandi* werd *in 1900* overgebracht. Zie Plaat **65**, en vergelijke het meer intacte exemplaar te Leiden op Plaat **53.**

N° 325[a] Nandi zonder versiering, liggende op een lotuskussen, met den linkerpoot schuin voor 't lijf. Hoog 0,52 M.

N° 337[a] Olifant, liggende op een eenvoudige steenplaat. Hoog 0,34 M.

N° 363[a] Voetstuk (vulgo yoni) van den gewonen vorm. Lijstwerk hoogst eenvoudig. Hoog 0,27 M.

N° 402[a] Monsterkop (Jav. *banaspati*), groote geopende mond met zware tanden en slagtanden, uitpuilende oogen, waarboven twee hoornen verrijzen; boven den neuswortel en aan de buitenhoeken der oogen de spitse verhevenheden (tanden), die wij reeds bij de tempelwachters hebben gezien. Tusschen de horens loopt een versiersel naar boven, waarin zoo het schijnt een doodshoofd is. Hoog 0,50 M. [1])

c. *Beeldwerk, nog in 1901 te Singasari aanwezig.*

Thans volge de beschrijving van het beeldwerk, dat in 1901 door de Commissie te Singasari aangetroffen en beschreven werd, — onder aanteekening, dat aan de beschrijving van het groote Çiwa-beeld in de zuidelijke cella van den tempel reeds een plaats werd ingeruimd bij de tempel-beschrijving (bl. 25 hiervóór). De belangrijkste stukken die hier volgen, werden in lichtdruk bij deze Monographie afgebeeld.

I. Om den tempel aanwezig.

a. Een steenblok, schuin afgekapt, hoog 0.31 M. bij 0.58 M., waaruit nog kan worden opgemaakt een menschenbeeld, zittende in de houding *djongkong* (vóórover op de ellebogen), en de armen in de houding *sidakĕp* (over elkaar op de borst), met buikband en sjerp, waarvan de slip over den bilnaad heenvalt.

b. Een steenblok, hoog 0.38 M., vertoonende het beneden-gedeelte van een Gaṇeça, zittende op eene steenplaat, die één geheel vormt met het achterstuk. De linkerhand houdt het etensbakje, waarin het onder-gedeelte van den snuit reikt. De rechterhand, rustende op de knie, is naar boven geopend en hield een gedeelte van een tand (?). De god draagt pols- en enkelbanden en heeft de voetzolen tegen elkander geplaatst.

c. Een zwaar geschonden beeld, hoog 0.60 M., zittende in de houding *mingkrang* (met één knie recht omhoog). Behalve oorbellen en een gedeelte van de *makota* (kroon) is niets meer te onderkennen. De inlanders beweerden een kind te zien, liggende op de knie.

d. Een *banaspati*, onafgewerkt, liggende diep in de aarde vóór de noordelijke tempelkamer.

e. Een onafgewerkte *banaspati*, liggende op het erf, aan de oostzijde van het kerkplein.

f. Eenige gladde, rechthoekige en ojief-vormige steenblokken en puin.

---

[1]) In de bovengenoemde Notulen van het Bat. Gen. van 1893, p. 6, wordt aangeteekend, dat de Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid bij zijne missive van 31 Januari van dat jaar, aan de Directie van het Bataviaasch Genootschap „binnenkort" de toezending belooft van „14 Boeddha-beelden [sic!], afkomstig van Singasari"; terwijl volgens bovenstaande lijst slechts 12 werden geïnventariseerd. De twee andere „Boeddha-beelden" waren toch brokstukken zonder waarde, en werden in 1893 door den heer Groeneveldt daarom ter zijde gesteld (pers. meded.). R.

II. Aanwezig op het Wester-plein, de zgn. aloen-aloen van Singasari.

Verlaat men het pleintje van den Torentempel, en gaat men westelijk op, langs den weg van Singasari naar Goenoeng-sari, 133 M. verder, dan komt men aan een ander plein, dat eene vrije ruimte laat aan beide zijden van den weg; men zie de situatie-teekening op Plaat **J**, links [1]), en vergelijke den plattegrond van Singasari en Pagĕntan op Plaat **A**.

Op dit plein, door hooge boomen omringd, en vandaar wel *aloen-aloen* genoemd, werd het volgende aangetroffen:

A. **RÂKSHASA OF TEMPELWACHTER.** In den noordwesthoek van het plein, omgeven door drie *sĕmbodja*-boomen, waaruit in het midden een slanke *ilat-ilat*-boom hoog uitsteekt, staat een tempelwachter (bij 1 op Plaat **J**, links), die met de rechterknie op den grond rust, zoodat de knie naar boven steekt; zie Plaat **62**, links. [2])

Het beeld draagt een kroon, die samengesteld is uit 8 doodskoppen met snoer-vormige ornamenten aan den onderkant, terwijl de doodskoppen aan de voorzijde van de kroon worden afgewisseld door rozetten. Het gelaat heeft, ondanks de uitpuilende oogen en de beide slagtanden, geen dreigend aanzien; het hoofdhaar hangt in gestileerde krullen neer op den schouder; de oorhangers bestaan uit doodskoppen, als een rond medaillon gevat in een kralen-rand, terwijl het beneden-gedeelte weer in een strikvormig ornament uitloopt; tusschen oorschelp en slaap een rozet. Op den hals is een geluks-rimpel zichtbaar. Daaronder als halsband een slang, waarvan kop en staart in een knoop samenkomen op den voorhals. Onder dien halsband een rijk halssieraad (thans zeer verweerd), bestaande uit doodskoppen, uit wier bovenkaak een strikvormig ornament neervalt. Van den linkerschouder valt een slang neer als *oepawita*, over de borst neervallende op de rechterdij; verder over de rechterzijde en den rug terugklimmende naar den linkerschouder, waar kop en staart worden samengeknoopt. Deze *oepawita* zou, vrij gebeiteld, een omvang hebben van 0.8 M. Onder de borst loopt een breede band.

De saroeng wordt opgehouden onder den navel door een geornamenteerden buikband, waarvan een strikvormig ornament met twee doodskoppen neerhangt tusschen de beenen. Het kleedje valt in drie plooien neer over het rechter-bovenbeen, en in één plooi over de linkerknie.

De rechterarm draagt als armband een slang, waarvan kop en staart zich samenkronkelen aan den oksel, en wordt bij den elleboog rechthoekig naar voren gebracht met naar voren geopende hand, waarvan wijs- en middenvinger zijn opgestoken, en de pink verbrijzeld is. (Deze pink heb ik teruggevonden en neergelegd bij het rechterbeen). De pols draagt als polsband eene (gedeeltelijk verbrijzelde) slang, waarvan kop en staart niet zichtbaar zijn. De linkerarm draagt als armband een slang, waarvan kop en staart naast den oksel samenkronkelen, — terwijl de pols een slang draagt, waarvan kop en staart zich bovenop vereenigen. De hand rust met de palm op eene gestileerde en versierde knots, die over eene lengte van 1.75 M. zichtbaar is.

Ten slotte dragen de voeten slangen als ringen, die met kop en staart op den enkel zijn vastgekronkeld.

Bij dit beeld wordt vaak geofferd door Javanen en Chineezen van de dichtbij gelegen en verder verwijderde plaatsen.

Afmeting: van *makota* tot voetzool 3.70 M. Omvang, gemeten over de lenden, linkerknie en buik 7.60 M. Strekking van knie tot knie 3 M.

---

[1]) Op Plaat **J**, rechts, waren wij in de gelegenhied nòg een situatie-teekening van de zoogenaamde *aloen-aloen* te Singasari, uit 1886, toe te voegen; te danken aan Dr. R. D. M. Verbeek, die haar in dat jaar opmat en in kaart bracht, evenals hij in datzelfde jaar van ca. 25 andere Hindoe-Javaansche tempels plattegronden en opstanden opmat en in teekening bracht. Deze geheele collectie, door hem in Sept. 1908 aan mij afgestaan, werd weer gedeponeerd in de Koloniale Bibliotheek te 's-Gravenhage. Het belangrijke, behalve de zuiver opgemeten situatie, is dat de toegevoegde verklaring van de nummers 1—26 op de teekening werd gelocaliseerd. R.

[2]) De twee foto's waarnaar de lichtdrukken van Plaat **62** gemaakt zijn, zijn te danken aan opnamen in 1895 door den heer Th. F. A. Delprat gedaan (zie hiervóór blz. 34, noot). Bij de Singasari-monographie waren geen foto's van deze twee tempelwachters overgelegd. A is dus de n° 3 van Dr. Verbeek's situatie-teekening (Plaat **J**, rechts), G de n° 4 aldaar; de plaats van A schijnt sedert 1886 lichtelijk veranderd te zijn; dit is tevens de *râkshasa* met de befaamde „periodiek" ontbrekende en weer opduikende pink, waarmee Brumund in 1854 reeds den draak heeft gestoken. R.

B. **NANDI,** liggend op een steenplaat. Het beeld is zeer verweerd en mist den kop; men ziet het afgebeeld op Plaat **65**, onderaan, achter den grooten *nandi* op die plaat.

Hoogte tot aan den rugknobbel 0.42 M., waarschijnlijke lengte, afgeleid uit de steenplaat 0.60 M.

C. **STEENBLOK.** Een zeer verweerd steenblok, 0.60 M. hoog, gevende te zien een basis, waarop een *padmasana* met een beeldje, alles uit één stuk. Mensch- of diervorm, zooals de mij omringende Javanen daarin willen bespeuren, waag ik niet te bepalen. Het komt mij veeleer voor, dat het een buikstuk is van een Ganeça, waarvan de voetzolen tot op een kleinen afstand zijn samengebracht.

D. **TEMPELWACHTER?** Een beeld, waarvan hoofd en achterschouder zijn weggebroken en het onderstuk zwaar geschonden is. Uit de houding der beenen (knielend op de rechterknie en opgeheven linkerknie, en voetzool op den grond) en de houding der armen (waarvan de handen bij den rechterschouder, die weggescheurd is, moeten zijn samengebracht), valt op te maken, dat hier een tempelwachter werd voorgesteld, die een knots, door beide handen omvat, had rusten op den rechterschouder.

Hoog 0.54 M. Het kleedje wordt opgenomen door een gordel, waarvan de slippen neerhangen tusschen de beenen, en ook over den bilnaad. [1])

E. **NAGA,** hoog 0.50 M. — waarschijnlijk het onder-sluitstuk van een trapleuning, wat ook mag worden opgemaakt uit de 0.12 M. breede sleuf aan de achterzijde.

De *naga* draagt eene geornamenteerden kap en oorsieraden. Hij heeft gestileerde wenkbrauwen, en de mondhoeken omgeven door een ornament. Een gedeelte van het geschubde lichaam is zichtbaar. De bek is afgebroken.

F. **GLADDE STEENBLOKKEN,** waarvan sommige meer dan 1 M. lang en breed zijn.

G. **RÂKSHASA OF TEMPELWACHTER.** Deze tempelwachter, bij 2 op Plaat **J**, links, is zoo te zeggen de wedergade van den reeds sub A beschrevenen. Hij rust naast een *sĕmbodja*-boom in den zuidwesthoek van het plein, aan den anderen kant van den weg als waar A zich bevindt. Hij heeft de rechterknie op den grond, terwijl het linkerbeen met den voet op den grond staat, zoodat de knie naar boven steekt; zie Plaat **62**, rechts.

De verschillen met den sub A reeds beschreven tempelwachter zijn slechts de volgende:

Niet de linker- maar de rechterhand rust hier op de knots, en de knots-zelve is hier versierd met rozetten en guirlanden. Over de schouders valt hier een rijk ornament. De linkerhand ligt hier, met den rug naar boven, op de linkerknie. De strekking van knie tot knie is hier 2.6 M., zoodat de plaatsing der beenen eenigszins anders is.

Het beeld was, bij mijn komst in 1901, diep in den grond gezakt. [2])

H. **FUNDAMENT OF VOETSTUK.** Een muur staande op het oosten, breed 4.90, hoog 2.70 M., bestaande uit een stapelbouw van kleine steenblokken, afgedekt door drie groote steenblokken, respectievelijk lang 1.88 M., 1.09 M. en 1.63 M., met eene inlassching in het midden van een kleiner steenblok. Daarop weder drie zware steenblokken, die ontzet zijn. [3])

[1]) Dit is blijkbaar een van de twee kleine râkshasa's, die Raffles in 1815 vrijwel op hun oorspronkelijke plaats vond staan, op het pĕndapa-terras tegenover den Torentempel. Zie Bijlage H hierachter, sub 1815. Het „not above three feet high", waarop Raffles ze schatte, dus op ca. 0.90 M. (in plaats van 0.54 M. *plus* de hoogte van het thans ontbrekende hoofd), was blijkbaar te ruim nog geraamd. Het „two porters, with clubs in their hands, resting on the shoulder" geeft echter zoo goed als zekerheid, ondanks die minder juiste schatting. R.

[2]) Dit geeft de foto van den heer Delprat uit 1895 op Plaat **62**, rechts, duidelijk te zien. Uit de teekening door Bik van 1822 naar dezen *râkshasa* (Plaat **63**) blijkt, dat dit weggezakt-zijn toenmaals nog niet bestond. Misschien doet men echter beter van „aanaarding" te spreken. R.

[3]) Blijkens den plattegrond-Verbeek uit 1886, weergegeven op Plaat **J**, rechts, heeft men hier inderdaad de Noordelijkste van de 2 soubasementen voor de 2 groote râkshasa's op de aloen-aloen te Singasari, waarvan reeds Raffles berichtte toen hij, na de beschrijving van een der Singasari'sche râkshasa's — door hem genoemd een „colossal statue, of the same stamp as the porters at *Brambánan*" — toevoegde: „The statue seems evidently to have fallen from the adjacent elevated terrace, which is about eighteen feet high in its present dilapidated state, and is built of stones, the upper ones being immense slabs of five feet by four, and three feet thick" (History of Java, London 1817, II, p. 43). De spatieering is van mijzelven in deze aanhaling.

Raffles vermeldt maar één dezer soubasementen van zijn bezoek in 1815, evenals Knebel (naar het schijnt) van het zijne in 1901. Evenwel zijn er *twee*, zooals uit Verbeek's plattegrond van 1886 ten duidelijkste blijkt (de nos 1 en 2 aldaar), en zooals ook Brumund in 1863 zeer goed rapporteerde: „Beide pedestallen staan over elkander, doch niet geheel in een

Deze stapelbouw kan aan de Zuidzijde worden nagegaan tot eene diepte van 2.90 M., en wordt dan gesteund door een aardhoop, die later zal moeten worden onderzocht, en waarop thans 11 steenblokken verspreid zijn, die tot 4.50 M³ groot zijn. [1]) Achter den heuvel staat weer een *sĕmbodja*.

J. **VROUWEBEELD,** zittend op eene steenplaat, die met het achterstuk één geheel vormt. Het hoofd is van achter naar voren weggeslagen, doch moet een *makota* gedragen hebben met hoog opgemaakten haardos. Een groot gedeelte van het achterstuk is met een gedeelte van de glorie weggeslagen. Ook de linkerborst is geschonden. Zie Plaat **67.**

Over de schouders hangt een sieraad neer van zes hoog-opgewerkte rozetten (zie de detailfoto op die Plaat **67** weergegeven), gerangschikt tot een lint, dat met kralen omzoomd is, en beneden uitloopt in een kwastje van drie snoertjes (zooals dat nog op den rechterarm zichtbaar is). Rijke arm-sieraden, armbanden en driedubbele gladde polsbanden. De handen, die grootendeels zijn weggekapt, herinneren op het eerste gezicht aan de *moedra* dharma tjakra, tenzij de geopende linkerhand de opstaande rechterhand gehouden heeft, en daarin een bloemknop of ander symbool stak.

Het kleedje wordt opgehouden door een sjerp, waarvan de linten heenloopen over de beenen, en op den zetel neervallen. Draagt het beeld een breed lint als *oepawita* (?), dan valt deze met een dubbele bocht neer tusschen de hielen, over de scheenbeenen. De voeten liggen met de voetzolen naar boven.

Op de steenplaat is verder iets gebeiteld als een kussen in eersten aanleg, en op het achterstuk een rugleuning. Aan linker- en rechterzijde van die leuning is een ornament aangebracht, waarin aan de onderzijde een liggende en een zittende kleine olifant valt te herkennen, met de koppen van het beeld afgewend; op elk van die olifantjes steigert een leeuwelichaam, zooals aan de rechterzijde nog zeer goed te zien is. Op de bovenleuning zit een papegaai, en is verder een ornament gebeiteld, waarin een door mij niet te determineeren dierenfiguur voorkomt.

Afmeting: van vloer tot hoogste punt van het afgekapt rechterstuk 1.37 M. Grootste overgebleven breedte 1.24 M. Het beeld zelf moet iets hooger dan 1 M. geweest zijn. Strekking van knie tot knie 0.75 M. [De plek op de situatie-teekening van 1904 is die van het cijfer 750, zijnde het cijfer der toen gemaakte en op Plaat **67** weergegeven foto.] [2])

K. **LINGGA-VOETSTUK** (vulgo **Yoni**), voor één grooten lingga en 16 kleine. Hoog 0.26 M. en 1.62 M. in het vierkant; afgebeeld op Plaat **68,** boven, [naar foto n° 745, die op Plaat **J,** links, tevens de situatie aangeeft in 1904]. Het is het merkwaardige „lingga-voetstuk van Singasari", waarover hiervóór (blz. 29—30) reeds nader gesproken werd, en dat behoord moet hebben tot een der nu vernielde tempels bezuiden den Torentempel. [3])

---

regte lijn; de breede weg voert tusschen beiden door. Wij mogen wel gelooven, dat beide wachters [de 2 *râkshasa's*], die aan hun voet liggen, de eene er voor, de ander er achter, vroeger daarop geplaatst waren". (Bijdragen Hindoeïsme op Java, Verh. Bat. Gen. XXXIII, 1868, p. 200).

We hebben hier dus inderdaad **de voetstukken voor de 2 râkshasa's,** die reeds in 1815 erg vervallen waren, en waarvan Raffles de hoogte schatte op 18 Eng. voeten, dus ca. 5½ M., Verbeek in 1886 op 3½ M. (zie het bijschrift bij zijn plattegrond), en Knebel in 1901 op 2.70 M. De hoogte is dus voortdurend, door verder verval, verminderd. Maar interessant is, dat op de teekening door Bik uit 1822 van den zuidelijksten râkshasa (Plaat **63**) het steenen voetstuk van dien tempelwachter *tevens staat afgebeeld!* — Uit de elkaar aanvullende houdingen der knotsen van het Zuider- en Noorder-beeld blijkt ten overvloede dat zij mekaar *flankeerden*, terwijl de weg tusschen beide beelden door liep. R.

[1]) Of deze „aardhoop" ten zuiden van den anderen „stapelbouw" soms het 2e soubasement kan zijn, n° 2 van Verbeek's plattegrond en van de in 1904 door Leydie Melville gemaakte situatie-teekening, beide afgebeeld op Plaat **J,** blijkt niet met volle zekerheid uit Knebel's woorden. Zeer waarschijnlijk echter wèl. R.

[2]) Het toeval heeft gewild dat we kunnen bewijzen hoe dit vrouwebeeld in 1822 reeds bijna even geschonden was als nu. Daarvoor reproduceeren wij op Plaat **70,** rechts, de teekening van J. Th. Bik uit 1822 in 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden (N° 104 van Leemans' Catalogus uit 1885), hiervóór op blz. 1 noot en blz. 3 noot 1 reeds genoemd. Men zal slechts zeer weinig verschil zien tusschen deze teekening van 1822 en de foto uit 1904, op Plaat **67** afgebeeld. **Merkwaardig voorts is de frappante gelijkenis van dit** (geschonden) **vrouwebeeld met de Pradjnjâpâramitâ te Leiden.** Zie daarover nader blz. 68, en Bijlage III, sub C. R.

[3]) Wanneer men de hiervóór op blz. 2 afgedrukte getuigenis van J. Th. Bik uit 1822 herleest, en speciaal wat hij zegt over den in 1820 nieuw ontdekten tempel ten zuiden van den Torentempel, van 35 bij 93 Rijnl. voet — zie Plaat **A²** —, dan vraagt men zich af of dit lingga-voetstuk voor 1 grooten + 16 kleine *lingga's* niet juist van dien tempel herkomstig is. Immers Bik zegt: „Boven op den rand van dezen tempel staat nog een zittend vrouwenbeeld, doch zonder hoofd; die uitstekende rand wordt aan beide zijden gedragen op twee voetstukken [lees blijkbaar: pilasters], voorstellende den linggam, of priapus der Hindoes, welk zinnebeeld der propagatie ook in basrelief op den muur van den tempel wordt teruggevonden." Deze tempel, de grootste van alle bezuiden den Torentempel, was, zooals hierachter in Bijlage II en Bijlage III (sub A) blijken zal, een **Çiwaboeddhistisch Heiligdom.** R.

Het oppervlak ware volgenderwijze te beschrijven: na een band van 0.15 M. breedte, volgt een geul 0.03 M. breed, en daarna een verhoogd oppervlak van 1.31 M. in het vierkant. Dit verhoogde oppervlak, dat eene hoogte heeft van 0.26 M. + 0.065 M. = 0.325 M., en, eenigszins verdiept, gevat is in een band van 0.06 M. breedte, heeft in het midden een gat van 0.28 M. in het vierkant, bij een diepte van 0.025 M. en daaromheen 16 gaten, in afmeting 0.07 M. bij 0.075 M., rechthoekig om het midden-gat gerangeerd. Aan een der zijden is een uitsprong, lang 0.35 M. van onder en 0.22 M. van boven. [1])

L. **DAGOB-VORMIGE STEEN,** hoog 0.70 M., en aan de basis, die gedeeltelijk is afgebroken, met een omvang van 2.08 M. Zie de twee afbeeldingen op Plaat **68** onderaan, [terwijl het cijfer der foto n° 748 tevens de plaats aanwijst op de situatie-teekening van 1904, Plaat **J**, links].

Boven de basis is eene zwakke inbuiging, die, met een lint van gestileerde lotusbladeren in ojief-profiel omgeven is, en boven dat lint eene fraaie versiering draagt van beurtelings grooter en kleiner driehoekige en vierhoekige ornamenten. Naar het mij voorkomt was deze klok eenmaal de spits van een tempelgebouw. De klok is niet hol. [2])

M. **MONSTERKOP (?)** Een steenblok, dat met het ondervlak naar voren ligt. Een linkeroog en een mijtervormige hoofdbedekking verraden, dat hier een monsterkop gevonden wordt, die van boven een tempeldeur of nis is nedergestort. Het gelaat, dat steeds bolvormig gehouwen wordt, moet, haaks gemeten, eene hoogte gehad hebben van 0.85 M. en eene breedte van 0.72 M. Aan de rechterzijde van het beeldwerk zijn nog het zwaar-verweerd oor en de horen zichtbaar. Het beeldhouwwerk is met korstmos overdekt.

N. **ZONNEWAGEN,** op eene steenplaat, metende 1.15 M. bij 1.22 M. aan de voorzijde, bij eene hoogte van 0.45 M. Bespannen met 7 galoppeerende paarden (waarvan de koppen zijn weggebroken) met halsbanden van kralen en lintvormige versierselen achter de nekken, die aan bladeren doen denken, maar waarschijnlijk de manen moeten voorstellen. Men zie de afbeelding op Plaat **69**, links bovenaan; [terwijl het cijfer der foto n° 747 tevens de plaats aangeeft van dit stuk op de situatie-teekening van 1904].

De bovenplaat waarop Baṭara Soerya, met of zonder lotuskussen, moet hebben plaats genomen, is geheel glad, zonder pen-gat en meet 0.84 M. lengte, bij eene breedte van wiel tot wiel van 1.05 M.

De wielen worden voorgesteld door een velg, die een weelderige rozet met vier uitstaande bladeren omvat; zie Plaat **69** links boven. Het achtervlak is glad; de ruimten tusschen de pooten, onder den buik, en tusschen wielen en buiten-paarden zijn met blad-ornament aangevuld.

O. **ZONNEWAGEN,** op eene steenplaat, lang 0.81 M., breed 0.60 M., hoog 0.43 M. Bespannen met 7 paarden, welke evenzeer als die van het vorige nummer de koppen missen, overigens in geheel gelijken stijl zijn, en evenzeer achter hun nekken die lint- of blad-achtige versierselen vertoonen, welke dan weer manen zouden kunnen zijn. Zie de afbeeldingen van dezen zonnewagen van drie zijden genomen op Plaat **69**, bovenaan rechts, en onderaan links en rechts. [De plaats van dit stuk op de situatie-teekening van 1904 wordt aangegeven door het cijfer 746, zijnde het nummer der foto].

Het bovenvlak meet 0.59 M. bij 0.48 M. en heeft eene rechthoekige verdieping, waarin het lotuskussen met den god moet hebben gestaan. Het pen-gat wordt hier, evenals bij het vorige nummer, gemist.

In het midden vóór en tevens beneden het bovenvlak, op den rug der paarden, zat een beeldje waarvan het hoofd is weggebroken, en dat oorspronkelijk beneden het lotuskussen van den god moet hebben gereikt. Dit zal waarschijnlijk de wagenmenner zijn geweest. Op de 3 foto's van Plaat **69** zijn de overblijfselen van dit beeldje nog waar te nemen. [3])

---

[1]) Zie vooral ook de horizontale projectie op Verbeek's situatie-teekening van 1886 (Plaat **J**, rechts), onderaan. R.

[2]) Een aanzicht in opstand van dezen dagob-vormigen steen voegde Dr. Verbeek toe op zijn situatie-teekening van 1886; zie Plaat **J**, rechts. Men wordt bij dezen steen eenigszins herinnerd aan de topstukken in den vorm van een *kěběn*-vrucht, afgebeeld op Plaat 19 in de „Rapporten van Oudheidkundig Onderzoek op Java en M. 1902", Batavia—'s-Grav. 1904. R.

[3]) Naar waarschijnlijkheid is dit de zonnewagen, dien Raffles op het Singasari-terrein aanwezig vond in 1815. In elk geval hebben we hier de 2 „Soeria's", op Bik's plattegrond van 1822 (Plaat **A**[3]) aangegeven, en toen beide reeds geschonden. R.

De wielen worden voorgesteld: het linker door een rozet, gevat in 6 bladeren, zonder velg, dus wel voorstellend een „rollenden lotus-bloemknop"; het rechter door een velg, omvattende 6 spaken; de ruimten tusschen de spaken zijn op de velg met driehoekige ornamenten aangevuld. Bij de paarden op de hoeken is onder den buik en bij de achterhand bladvormig ornament aangebracht. [1])

III. Overblijfselen bij Tjandi Wajang.

Slaat men, noordelijk van het huis van den Wedono (het distriktshoofd; zie Plaat **A**, den plattegrond, rechts onderaan) den weg in naar de desa Pagĕntan, en volgt men dien over een lengte van 400 M., tot aan den viersprong van Pagĕntan-Singasari, dan bereikt men, op den westelijken hoek, het huis van Pak Sarkawi, landbouwer.

De afwatering rondom dit huis is afgezet met eene menigte tempel-steenen, die ook gebezigd werden als fundament van het woonhuis. Treedt men het erf binnen, dan vindt men, behalve eene verzameling baksteenen van Madjapahit'sch type, eene verzameling van honderden andesiet-blokken en *padas*-(tuf-)stukken, die het materiaal hebben uitgemaakt van een tempel-gebouw, dat volgens de traditie (mij door de bewoners daar medegedeeld) „Tjandi Wajang" heette. Hier bleken zich te bevinden [, doch werden helaas *niet* gefotografeerd. R.]:

1°. Een **VOETSTUK** (vulgo **Yoni**). Onder die andesiet-blokken toch trof ik aan een voetstuk (vulgo *yoni*), hoog 0.93 M., met een bovenvlak van 0.84 M. bij 0.72 M. en een voorsprong aan een der zijden van 0.60 M., van boven gegroefd voor den afvoer van water, en rustende op een *naga*-kop. [2]) Het bovenvlak geeft niet de gewone uitholling te zien voor een vierkante pen, doch een breed, diep gat, ruw uitgehakt, dat aan het bovenvlak slechts een rand laat van 0.16 M.

2°. Een **BEELD.** Op aanwijzing van den eigenaar liet ik opgraven een steenblok, dat, na reiniging, bleek te zijn een beeld — waarschijnlijk een vrouwebeeld —, dat oorspronkelijk zeer fraai moet bewerkt geweest zijn.

Wat nog overig is, geeft te zien: een beeld, zittend op een *padmasana*, die één geheel vormt met het achterstuk, waarvan de helft met het hoofd is weggevallen. Oorspronkelijk was het beeld vierarmig. De linkerhand ligt naar boven geopend in den schoot; daarin ligt de gesloten rechterhand met den rug naar voren, en, tusschen duim en voorsten vinger, iets als een steel, in het midden van het lichaam opklimmende naar de rechterborst, waar de bloemknop moet hebben gestaan. Van de achterarmen is nog overig de rechter, tot aan den pols, doch zwaar geschonden; van den linker-achterarm rest alleen een stompje van den elleboog. [3])

De armen waren met arm- en polsbanden versierd. Van het hoofdhaar rest een enkele krul (fijn gehouwen), neervallende op den rechterschouder. Het kleedje, waarvan de plooien op de dijen nog zichtbaar zijn, wordt opgehouden door een buikband en sjerp, waarvan de slippen zijn gebeiteld opstaande op het achterstuk, en linten met kwastvormige sieraden heenloopen over voet-

[1]) Van de 2 zonnewagens, hier sub N en O beschreven, vindt men kleine plattegronden (en één opstand) toegevoegd op de situatie-teekening van Dr. Verbeek uit 1886, op Plaat **J**, rechts. R.

[2]) Dit godenbeeld-voetstuk van onregelmatigen vorm op de plek waar vroeger Tjandi Wajang stond — de „Tempel met basrelief" van Bik's plattegrond uit 1822, zie Plaat **A**[2] — is hoogstwaarschijnlijk datgene waarvan Dr. Brandes in zijn meer aangehaalde studie „Een puzzle opgehelderd. (Het lingga-voetstuk van Singasari)" in Tijdschr. Bat. Gen. XLVII, 1904, op pag. 462 schreef: „Vlak bij Singasari werd, om de Zuid, in de desa Pagĕntan, in de Tjandi Wayang, nog een [dergelijk voetstuk] gevonden, dat wel is waar niet zuiver vierkant is, maar waarvan de langste zijde zelfs 1.80 M. bedraagt, terwijl de korte 0.65 M. is, en dat oorspronkelijk het voetstuk was van het groote beeld, hetwelk beschreven werd door Brumund, Bijdragen tot de kennis van het Hindoeisme op Java, Verh. Bat. Gen. XXXIII [1868], bl. 202 en 203."

Vooral deze laatste toevoeging is gewichtig; dat beeld komt straks nader ter sprake, n° 9 op blz. 51. Evenwel, de afmetingen kloppen niet: Knebel geeft 0.84 + 60 = 1.46 M. bij 0.72 M.; Brandes noemt 1.80 M. bij 0.65 M. Er blijft dus ernstige twijfel bestaan, of hier wel weer hetzelfde voetstuk bedoeld is. Ook moet nog gewezen op het straks (blz. 52) door den heer Groeneveldt beschreven voetstuk van 1.90 M. bij 0.50 M., evenwel met een leeuwtje onder de tuit. R.

[3]) Of in dit beeld soms het „zittend vrouwenbeeld doch zonder hoofd" teruggevonden is, dat Bik in 1822 noemde (zie blz. 2 hiervóór) als toen aanwezig „boven op den rand" van de in 1820 nieuw ontdekte tempelruïne, metend 93 bij 35 Rijnl. voet? We kunnen niets beslissen. Want eenerzijds laat Bik's teekening van dien tempel uit datzelfde jaar 1822 (zie Plaat **60**) ons geheel in den steek voor alle details, en anderzijds is *geen foto* van dit door Knebel in 1901 gevonden beeldrestant vervaardigd. Dit laatste is des te meer jammer, omdat het verhindert te bevestigen of Bik's teekening N°. 101 te Leiden (zie Plaat **70**, links) soms niet *ditzelfde beeld* teruggeeft. Is dit wel 't geval, dan was het in 1822 veel minder geschonden dan in 1901. R.

zolen en schenen, en neervallen op de *padmasana*, waarop de verdere plooien van het kleedje nog staan. In de lenden links en rechts een strik. De voetzolen liggen naar boven gekeerd.

Afmeting: Beeld met *padmasana*, op het achterstuk gemeten, hoog 0.58 M. Strekking der knieën 0.54 M.

Voetstuk en beeld zijn op mijn verzoek naar het huis van den Wedono van Singasari vervoerd. [1])

Singasari, September 1901.

Naschrift.

Tot zoover de tekst der Monographie van Tj. Singasari, op 9 Aug. 1905 aan het Ind. Gouvernement aangeboden door de Commissie in Ned.-Indië voor Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madura, zes weken na den dood van Dr. Brandes, met bestemming voor onze Commissie van Bijstand.

Er bleven echter een 17-tal foto's onbeschreven, die in 1904 genomen zijn naar de 11 fragmenten welke ontgraven werden op het terrein waar in den tijd van Bik (1822) de ruïnen zich bevonden van de 4 tjandi's door hem op zijn plattegrond afgebeeld (Plaat **A** [2]); ruïnen, waarvan thans — blijkens den plattegrond van Leydie Melville uit 1904, zie Plaat **J**, links — alleen de *zuidelijkste* (Tj. Wajang of Ringgit = de „Tempel met basrelief" bij Bik), en een noordelijk daarvan gelegene (Tj. Papak) nog te herkennen vallen. Over Tj. Papak zie blz. 76, over Tj. Wajang blz. 77 hierna.

Deze fragmenten onvermeld te laten, waar zij afkomstig zijn van een zoo belangrijke plek, ware onverantwoord geweest. Gelukkig was de heer W. P. Groeneveldt zoo vriendelijk op het verzoek in te gaan om die brokstukken te beschrijven naar de daarvan aanwezige foto's. Zijne beschrijving volgt hieronder sub **d**; de cijfers der genoemde foto's correspondeeren met de cijfers op Leydie Melville's platten grond van 1904 (Plaat **J**, links), en geven dus dadelijk de plaats ook aan waar de fragmenten gevonden werden. De meest belangrijke foto's werden op de Platen afgebeeld; terwijl de afmetingen hier in den tekst vermeld, op de foto's moesten worden uitgemeten, dus misschien hier en daar niet volkomen exact zijn.

Ten slotte volgt nog sub **e** een Memorandum over de twee in 1896 door toestemming van resident Salmon uit Singasari naar Bangkok verhuisde beelden, waaronder helaas de fraaie Ganeça! Voor de meer intieme geschiedenis van deze wegsleeping zie Bijlage II, sub 1896.

Zoo krijgen we dan eerst, beschreven door den heer Groeneveldt, sub:

d. *De 11 Fragmenten nog opgegraven in 1904 bezuiden van den Torentempel en de aloen-aloen.*

1. (foto 751). Rond **LOTUSKUSSEN,** liggende op eene vierkante steenplaat, waarvan de zijden met gestileerd bloemwerk zijn versierd. In het vierkant 0,88 M. Zie Plaat **72**, bovenaan links.

2. (foto 752). **Idem,** als voren; alleen het bloemwerk op de zijden der steenplaat eenigszins anders. Ook de afmetingen zijn ongeveer dezelfde. Zie Plaat **72**, bovenaan rechts.

3. (foto's 753, 753*a*, 753*b*, 753*c*). **FRAGMENT** bestaande uit het benedengedeelte van een achterstuk, van onder eindigende in eene fraai versierde steenplaat, waarop een lotuskussen en daarop de gewoon gekruiste beenen van een zittend beeld, dat verder ontbreekt. Alleen de linkerhand is nog zichtbaar, zoomede rechts een paar lotusbladen. Het lotuskussen wordt gedragen door

[1]) Men ziet: met de beste bedoelingen soms houdt het versleepen der Singasari-beelden tot in den jongsten tijd aan. Waarom werden echter dit voetstuk en dit beeld-fragment, die zeker bij den Javaan Pak Sarkawi op het erf minder veilig mochten worden geacht, niet veel liever in 1901 gebracht naar de verzamelplaats van de andere beelden en fragmenten, de zgn. *aloen-aloen* bewesten van den Torentempel? En waarom dit beeld niet *gefotografeerd?* R.

eene schildpad, die aan den voorkant ten halven lijve te voorschijn komt en het hoofd omhoog steekt. Breed 0,475 M. Zie op Plaat **72** dit fragment van voren, en van de rechter- en linkerzijde.

4. (foto 754). **FRAGMENT,** bestaande uit het benedengedeelte van een achterstuk, van onder eindigende in eene onversierde steenplaat, waarop een vierkant lotuskussen. Daarvoor een kleiner rond lotuskussen, waarop twee voeten en een stukje kleed van een staand beeld, dat verder ontbreekt. Op het vierkante lotuskussen staat aan weerskanten een naar buiten gekeerde olifant en eenige niet te herkennen fragmenten van versiering. Breed 0,565 M. Zie Plaat **73**, links boven.

5. (foto 755). Onvoltooid **BEELD,** waarvan alleen de hoofdlijnen zijn aangegeven. Hoog 1,04 M.

6. (foto 756). **VOETSTUK** van een beeld of *lingga* in den gewonen vorm; uit de foto is niet op te maken, of een tuit voor het afvoeren van het lustraal water aanwezig is geweest. In het vierkant 0,84 M.

7. (foto's 757 en 757*a*). **ZONNEWAGEN** met 7 paarden, overeenkomende met den boven sub C, litt. O (blz. 48) beschrevene. Het linkerwiel (gelijk daar het rechter) bestaat uit een velg met 6 spaken en daartusschen liggende ornamenten; het rechterwiel is niet afgebeeld. Aan het afgebroken hoofd van het linker paard hangt een bladvormig ornament, dat niet kan geduid worden.

8. (foto 758). Schijnbaar onafgewerkt **BEELD,** in allen gevalle zeer onduidelijk. Hoog 1,90 M. Zie Plaat **73**, links onderaan.

9. (foto's 759, 759*a*, 759*b*). Onbekend **VROUWEBEELD**, staande op een klein rond kussen met achterstuk en afzonderlijke glorie achter het hoofd. Vier armen; de voorhanden in elkaar voor het lijf, de achterhanden omhoog geheven. Eigenaardig hoofdtooisel, van boven spits toeloopend.

Aan weerskanten van het hoofdbeeld eene kleinere zoo het schijnt vrouwelijke figuur, ruim half zoo groot als het hoofdbeeld, gewoon ornaat, de twee handen in elkaar voor het lijf, achter het hoofd eene glorie; ook dezen hebben een dergelijk spits hoofdtooisel als de hoofdfiguur.

Boven tegen het achterstuk zijn aan weerskanten van het hoofdbeeld twee kleine beeldjes aangebracht, even als al het overige hoogst geschonden en onduidelijk. De twee aan den linkerkant, zoo het schijnt gestalten met veel armen en in strijdende houding, doen denken aan Beschermers der Leer (Dharmapâla's) en dan zou de godin eene Boeddhistische Târâ kunnen zijn. [1]) Hoog 2,15 M. Zie Plaat **74**, van rechts, van voren, en van links.

De door Dr. Brandes in de noot 2 op blz. 49 hiervóór bedoelde beschrijving door Brumund van dit beeld (gedrukt in 1868) luidt als volgt: „De eerste ruïne, welke men ontmoet [scil.: bezuiden den Torentempel], is ook de eerst beschrevene door den heer Bik [n.l. de tempel van 93 × 35 Rijnl. voet, in 1820 ontdekt; zie Plaat **A**[2]]; voorzeker ook de meest belangrijke van het viertal en wel om het groote beeld daar. Wij willen dat nog eenigzins nader leeren kennen.

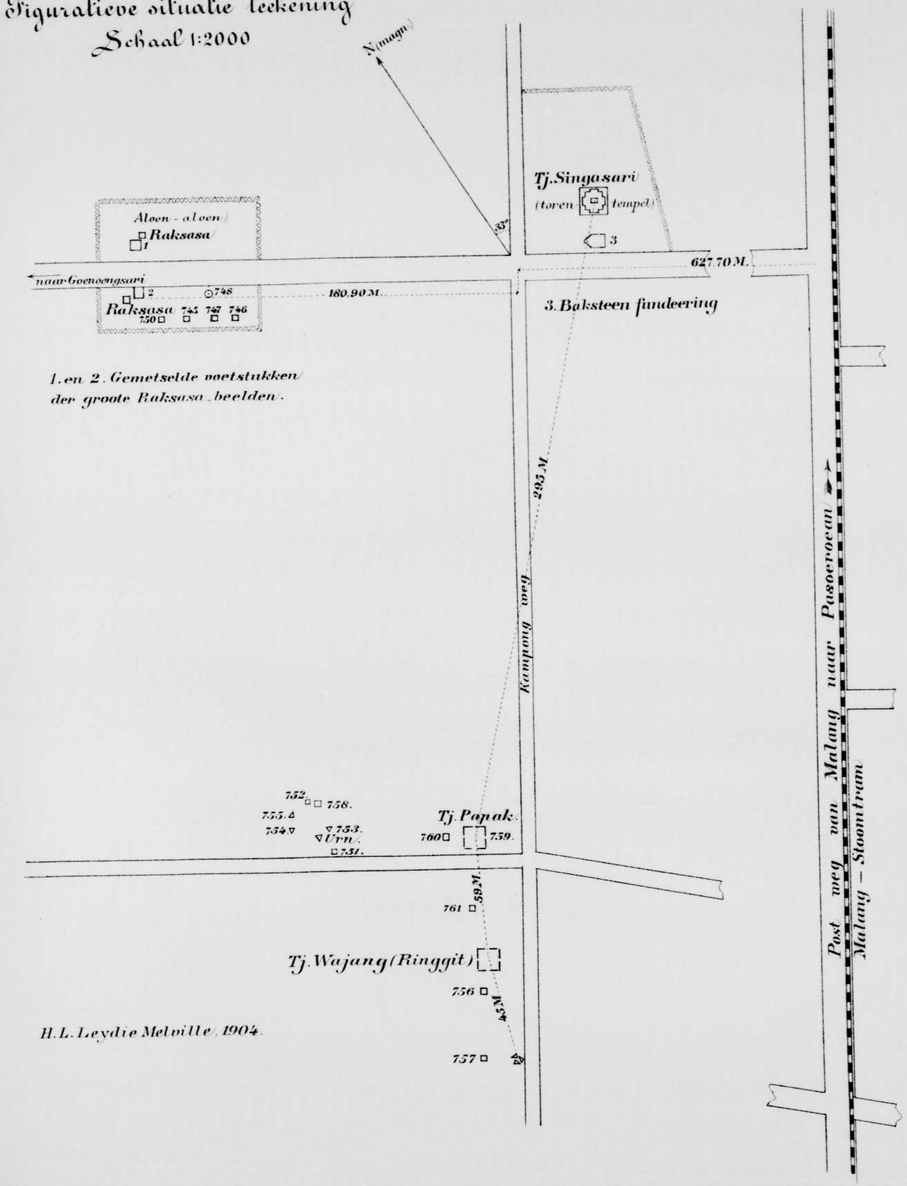
Het is tegen een achterstuk gebeiteld. De heer Bik mogt wel zeggen, dat het een bisschopsmuts draagt, daar de kroon, eenigzins afwijkende van den gewonen vorm, iets daarvan heeft. Het hoofd met kroon lag naast het beeld; wij plaatsten dat, 't geen er los van gebeiteld was, weder op den hals. Het beeld is levensgroot en het achterstuk iets hooger. Zeer heeft het beeld geleden. Beide bovenarmen, met handen en daarin gevatte insignia zijn verdwenen. Ook de beide benedenarmen, wier handen voor de borst waren zamengelegd, zeer beschadigd. De handen, met wat ze gevat hielden, zijn insgelijks verdwenen. Nog is het beeld hier en daar geschonden. 't Draagt een sarong die aan beide zijden des ligchaams met op het achterstuk uitgelegde plooijen gebeiteld is. Dat kleed is bovendien sierlijk uitgebeiteld. Nog hangen sjerpbanden in bogten voor het ligchaam neêr. Het bovenlijf is naakt, en het beeld is verder versierd met arm-, borst-, buik- en voetsieraden of banden.

---

[1]) Dat dit beeld sinds 1822 niet veel is achteruitgegaan, blijkt uit de curieuze teekening van dat jaar door J. Th. Bik, thans in 's Rijks Ethnographisch Museum, weergegeven op onze Plaat **70,** middenin. Zij is de teekening N° 102 uit den Catalogus van Leemans uit 1885; en geeft terug het „fraai vrouwenbeeld,..., met toegevouwen handen, hebbende een bisschopsmuts op het hoofd" van Bik's eigen beschrijving uit 1822, hiervóór (blz. 2) afgedrukt. — Zooals uit noot 2 op blz. 49 hiervóór bleek, meende Dr. Brandes in 1904 het voetstuk van dit beeld te hebben teruggevonden. De maten onderaan van het beeld kunnen echter niet op de ons uit Batavia zonder tekst toegezonden foto's afgemeten worden, en moet het dus onbeslist blijven of die afmetingen kloppen met het op blz. 49 sub 1° vermelde voetstuk.

Op te merken valt, dat de hooge *makota* bij het kleine beeldje links van den toeschouwer het meest voltooid is, hoewel nog onaf; dan volgt die van het kleine beeldje rechts; terwijl die van het hoofdbeeld pas in eerste schets is uitgehakt. Het geheel is trouwens beslist onaf. R.

Tjandi Singasari
Figuratieve situatie teekening
Schaal 1:2000

1. en 2. Gemetselde voetstukken der groote Raksasa beelden.

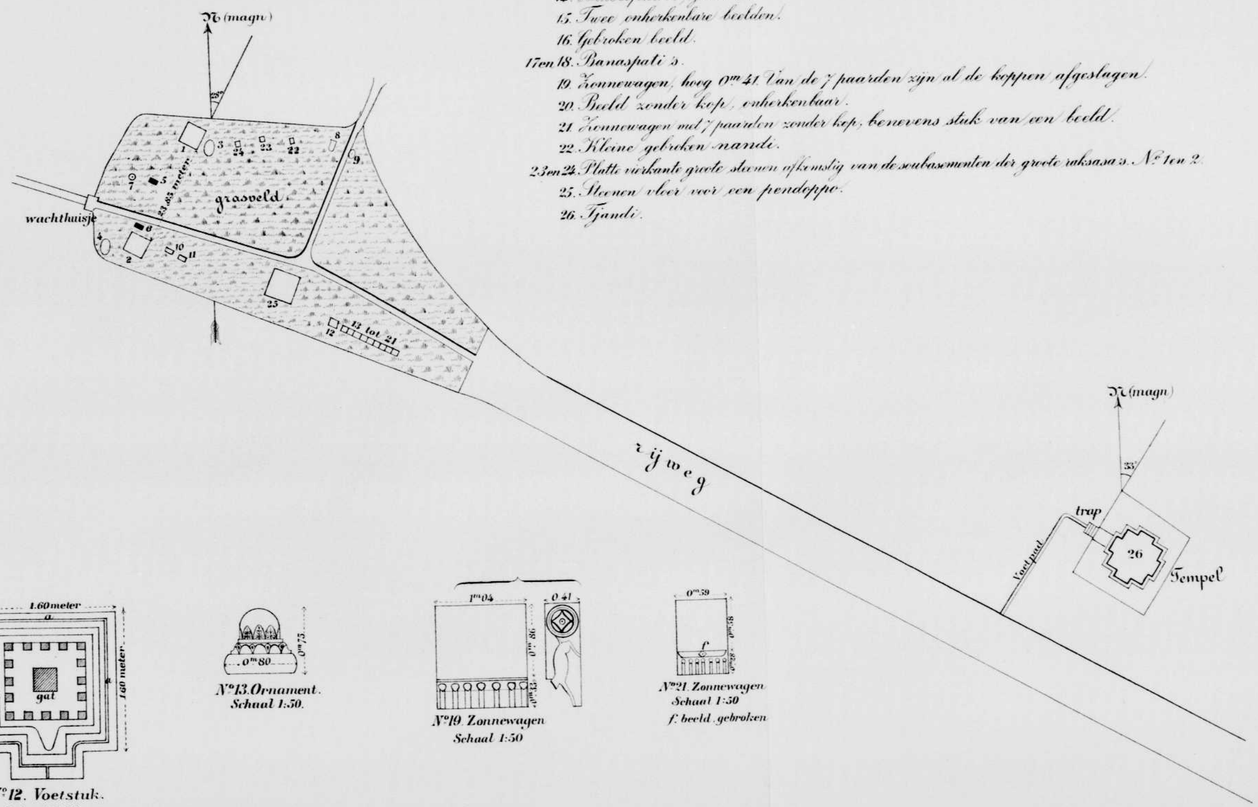
H. L. Leydie Melville, 1904.

1886

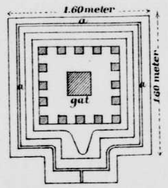
Situatie der Oudheden te Singasari

Schaal 1:1000.

(Verbeek, Oudheden N°620)

1 en 2. Soelasementen voor de twee groote raksasa's; lang en breed 4m 85, hoog 3m 30.
3. Groote raksasa, hoog 3m 70. Stukt van de rechterhand den 2en en 3en vinger op de pink is afgebroken, maar nog aanwezig. Linkerhand rust op knods.
4. Groote raksasa, rechterhand rust op knods, linkerhand op de knie. (Vrie photo.)
5 en 6. Beschreven stenen, hoog 1m 20, breed 0m 73.
7. Zeer fraaie Ganesa, hoog 1m 70 (Vrie photo.)
8. Zeer fraaie Nándi, hoog 1m lang 2m. (Vrie photo.)
9. Kleine nandi, zonder kop, lang 0m 65.
10. Zonnewagen met 7 paarden en beeld er op. Ongeveer gelijk aan N° 21. Zeer geschonden.
11. Groot vrouwebeeld zonder hoofd.
12. Vierkant voetstuk met tait (joni) lang en breed 1m 60.
13. Rondblokvormig ornament, hoog 0m 75.
14. Waterspuwer, gebroken.
15. Twee onherkenbare beelden.
16. Gebroken beeld.
17 en 18. Banaspati's.
19. Zonnewagen, hoog 0m 41. Van de 7 paarden zijn al de koppen afgeslagen.
20. Beeld zonder kop, onherkenbaar.
21. Zonnewagen met 7 paarden zonder kop, benevens stuk van een beeld.
22. Kleine gebroken nandi.
23 en 24. Platte vierkante groote stenen afkomstig van de soelasementen der groote raksasa's, N° 1 en 2.
25. Stenen vloer voor een pendoppo.
26. Tjandi.

N° 12. Voetstuk.
Schaal 1:50
a a a a gootje

N° 13. Ornament.
Schaal 1:50.

N° 19. Zonnewagen
Schaal 1:50

N° 21. Zonnewagen
Schaal 1:50
f. beeld gebroken

Bijlage II.

Litteratuur omtrent het geheele Singasari-terrein;

BIJEENGEBRACHT DOOR

G. P. ROUFFAER.

Na hetgeen in den aanhef van Bijlage I door den heer KNEBEL reeds is gezegd, lag het niet voor de hand een uitgewerkte Litteratuur-opgave te geven, zooals er aan Monographie I (in Bijlage III) een „Litteratuur omtrent Tjandi Djago te Toempang" toegevoegd werd.

Het verschil in titel zegt alreeds genoeg. Daar ging het om één tempel; hier gaat het om minstens vijf (*Torentempel + 4 Ruïnes*), met de talrijke beelden daartoe weleer behoorend, thans her en der verspreid. Telde de litteratuur-bewerking voor Tjandi Djago reeds 8 bladzijden, een dergelijke over de ap- en dependentiën van het Singasari'sche terrein zou meer dan 30 moeten beslaan. Want tal van bladzijden werden over Singasari's oudheden weleer geschreven: men denke aan REUVENS en BRUMUND; en andere hoogst gewichtige bestaan daarnevens: men denke aan RAFFLES en RIGG.

Toch ware het een groote leemte geweest, indien niet chronologisch in deze uitgaaf bijeengesteld was geworden, wat er van litteratuur over Singasari te vinden is. Het voortreffelijk voorbeeld door Dr. VERBEEK in 1891 gegeven, toen hij zijn archaeologischen inventaris „Oudheden van Java" uitgaf, heeft ons maar al te zeer verwend.

En toen de taak eenmaal was aanvaard, kwam verrassing op verrassing! Verscheidene bronnen die aan VERBEEK waren ontgaan, konden hier toch ingevoegd worden; hunne combinatie voerde van het een tot het ander, juist ten aanzien van dat terrein *bezuiden* den Torentempel, hetwelk in de hiervóórgaande Monographie van Dr. BRANDES ter zijde bleef. Zoo mocht, zonder dat het van te voren vermoed kon worden, deze Bijlage II een wezenlijke aanvulling worden van die Monographie. In de hierachter volgende Bijlage III zal dat nog duidelijker blijken, waar toch de nieuwgevonden uitkomsten groepsgewijs bijeengevoegd werden. Door een gelukkig toeval konden voorts, dank zij de te Leiden aanwezige gegevens, verschillende belangrijke vragen worden opgelost; zoo dadelijk deze: wànneer ENGELHARD toch den Torentempel van Singasari heeft laten plunderen?

Overigens werden dezelfde aanduidingen gebruikt als in Bijlage III van Monographie I voor Tjandi Djago dienden: een * vooraan beteekent, dat daar over foto's of andere afbeeldingen van Singasari'sche oudheden sprake is; terwijl de namen dergenen, die belangrijke mededeelingen deden omtrent die oudheden, **égyptienne** werden gedrukt.

Over den Torentempel wordt niet dan bij uitzondering hier nog gesproken. Hij is feitelijk afgehandeld in het voorgaande.

1804. ENGELHARD (NIC.). Bedrijft den eersten aanzienlijken tempelroof te Singasari, door er 6 groote beelden weg te nemen, thans te Leiden. Zie het lijstje op blz. 27 hiervóór, noot 2. Voor

dit juiste jaar 1804, zie sub 1827 hierachter. Het in Bijlage III van Monographie I (p. 106) onderstelde jaartal „± 1803", moet zoo goed als zeker dus óók luiden: 1804.

*c^a. **1808.** Vervaardiging (door wien?) der teekeningen naar 5 van de 6 groote Singasari-beelden, geroofd door ENGELHARD, en eerst door hem geplaatst in zijn Gouverneurstuin („De Vrijheid") te Sĕmarang. Thans eveneens te Leiden. Zie het lijstje, loc. cit., en onze vergelijkende Platen **55—58.**

***1815. Raffles (Th. Stamford).** [1°]. Bezoekt, met zijn gevolg reizend van Lawang naar Malang, onderweg Singasari.[1]) Zijn bezoek is van te voren aangekondigd, want Javanen hadden één der grootste *râkshasa's* uitgegraven. Deze *oudste beschrijving* is zóó gewichtig, dat zij in haar geheel moet opgenomen:

„On the next morning [van Lawang vertrekkend] we visited the ruins of *Singa Sári*, which are situated a few paces within the entrance of a teak forest [sic! een *djati*-bosch toen], about four miles from *Láwang*, and to the right of the high road leading to *Málang*.

The first object which attracted our attention was the ruins of a *chándi* or temple [n.l. van den Torentempel]. It is a square building, having the entrance on the western side: its present height may be about thirty feet. Over the entrance is an enormous gorgon head [*banaspati*], and a similar ornament appears originally to have been placed on each of the other sides of the building, over the niches, which correspond with the entrance on the western side. In one of these niches we observed an image lying flat on the ground, with its head off [het Mahâgoeroe-beeld in de zuidelijke cella]; in another, the pedestal of an image, which we were informed had been taken away by Mr. ENGELHARD [zooals zoo straks blijkt: de Ganeça, in de oostelijke cella]; and where the traces of a third niche appeared [d. i. waar de Doergâ stond, in de noordelijke cella], the stones had been removed, and a deep hole dug, so as to disfigure, and in a great measure demolish, this part of the building. This was also attributed to Mr. ENGELHARD's agents.

On entering the *chándi*, to which we ascended by stones which had evidently been once placed as steps, we observed a very deep excavation, and a large square stone [het voetstuk van den lingga in de hoofdkamer] upset and thrown on one side. We ordered it to be filled up and the large stone replaced. [RAFFLES herstelt dus een deel van ENGELHARD's tempelschennis]. There was a round hole passing completely through the centre of this stone, which, whether it had been an altar, the pedestal to some image, or a *yóni*, we could not ascertain. [Het laatste was juist.]

Without the building, on part of the ruins which appeared to have been the lower terrace [het pĕndapa-terras; zie Hoofdstuk VIII], we noticed two porters, with clubs in their hands, resting on the shoulder [de twee kleine râkshasa's, waarvan in 1901 nog één op de *aloen-aloen* stond; zie blz. 46 hiervóór, en noot 1]. The features were entirely defaced, and the images rude; but we easily recognized their similarity to the porters at *Brambánan*. They were, however, not above three feet high.

The devices, ornaments, and general style of this temple are not very different from those of the great temple at *Brambánan*: the cornices and mouldings are no less rich and well executed. The external form of the building may differ, but the recess, or chamber within, seems on the same principle. There is no inlet for the light from above [verg. blz. 15, noot 1].

Proceeding a short distance further into the forest [blijkbaar *Zuidwest-op*; men zie nu BIK's plattegrond van 1822, Plaat **A**^2!], we found several images of the Hindu mythology, in excellent preservation, and more highly executed than any we had previously seen in the island. In the centre, without protection from the weather, was the bull *Nándi* [nu te Batavia], quite perfect, with the exception of the horns, one of which was lying by the

[1]) Van RAFFLES-zelven is het nu volgend bericht, *niet* van HORSFIELD. Dit moet uitdrukkelijk gezegd, omdat zelfs REUVENS (p. 24) spreekt van de „berigten van Dr. HORSFIELD bij RAFFLES", en RIGG (p. 538) van „HORSFIELD who visited these ruins in 1815"; waar dan beiden verder op doorgaan. Ook zelve ben ik eertijds er in geloopen (Gids van Mei 1901, p. 235), een fout die door mij verbeterd werd in Bijdr. Kon. Inst. 6, X (1902), p. 168—169; alwaar men ook de verklaring dezer zotte verwarring kan vinden, die juist begint bij RAFFLES' beschrijving van Singasari.

side of it. This image is above five feet and a half long, in high preservation, and of excellent proportion and workmanship [het *Leidsche exemplaar* staat afgebeeld bij RAFFLES, als fig. 5!].

Not far off we noticed *Mahadéwa*, known by his trident. On the stone from which this is cut in relief are several *Devanágari* characters. [Dit is het Trinawindoe-beeld, thans te Batavia; RAFFLES beeldt hem als fig. 2 op zijn plaat tegenover af, en daarboven nog eens afzonderlijk en grooter de Nâgari-inscriptie. — Men lette op de vindplaats!]

Another stone, with a figure nearly similar, stood by it. A Hindu sepoy, who accompanied us, asserted that it represented a Bramin, but it was too mutilated for us to ascertain the point. [Dit „soortgelijk beeld" vond BRUMUND in 1863 niet meer terug; Bijdragen enz., 1868, p. 198].

A car or chariot of *Súria*, or the sun, with seven horses, of which the heads were wanting, was the only other object of antiquity in this groupe. The horses are at full speed, with extended tails, and the square of the chariot seems to have once formed the pedestal of an image. [Dit is de *noordelijkste* „Soeria" op BIK's plattegrond van 1822.]

At the distance of about a hundred yards [ca. 90 M. *Noord-op!*] from this spot, we were conducted to a magnificent *Ganésa* of a colossal size, most beautifully executed, and in high preservation. The pedestal is surrounded by skulls, and skulls seem used not only as ear-rings, but as the decoration of every part to which they can be applied. The head and trunk are very correct imitations of nature. The figure appears to have stood on a platform of stone [*sic!*]; and from the number of stones scattered, it is not improbable it may have been inclosed in a niche or temple. [RAFFLES verwijst hier naar de titelplaat van zijn dl. II; toch is daar *niet* de Ganeça van de Singasari'sche *aloen-aloen* afgebeeld, maar wèl het exemplaar, door ENGELHARD van den torentempel geroofd, en thans te Leiden; reeds REUVENS heeft dat voor het Leidsche exemplaar betoogd, Verhandeling enz. (1826), p. 24—27; en BRUMUND heeft dat voor het *aloen-aloen*-exemplaar in 1863 bevestigd, Bijdragen enz. (1868), p. 198.

Deze laatste Ganeça, in 1886 door VERBEEK nog als „zeer fraaie Ganesa" geroemd (zie Plaat **J**, rechts, de Legenda), is thans te Bangkok, als archaeologische „aanwinst" van den Koning van Siam in 1896, zie het slot der vorige Bijlage; alsmede Plaat **75**.]

Still further in the wood [*West-op*, naar de zgn. *aloen-aloen*], at a short distance, we found another colossal statue, of the same stamp as the porters at *Brambánan*. This statue was lying on its face at the entrance of an elevated stone terrace: but the people having excavated and cleared the earth around [*sic!*], we were enabled distinctly to examine the face and front. It measures in length about twelve feet, breadth between the shoulders nine feet and a half, and at the base nine feet by five, and is cut from one solid stone. The figure is represented as sitting on its hams, with the hand resting on each knee, but no club [onjuist!], although it is not impossible it may have been broken off. The countenance is well expressed and the nose prominent; but this feature, as well as the mouth and chin, have suffered injury from partial mutilation. [Welke der twee Singasari'sche reuzen-*râkshasa's* bedoeld is, blijkt niet uit den tekst-zelven; maar door de teekening van BIK uit 1822 (Plaat **63**), wordt het zeer waarschijnlijk dat het de *zuidelijkste*, dus nummer G van Bijlage I is geweest, zie blz. 46 en noot 2].

The statue seems evidently to have fallen from the adjacent elevated terrace, which is about eighteen feet high in its present dilapidated state, and is built of stones, the upper ones being immense slabs of five feet by four, and three feet thick [dit is het râkshasa-fundament op blz. 46, en noot 3 behandeld]. A second figure of the same dimensions was afterwards found in the vicinity [d. i. de noordelijke reuzen-*râkshasa*; nummer A van Bijlage I]; these were no doubt porters who guarded the entrance to these temples.

Having visited all that could be traced in the vicinity of *Singa Sári*, we proceeded on to *Málang*, distant thirteen *palls* from *Láwang*, and ... etc." (p. 41—43).

Raffles heeft, blijkens deze slotwoorden, niets gezien of geweten van de 4 andere tempelruïnen, bezuiden den Torentempel. In 1820 pas werd de noordelijkste van deze vier „nieuw ontdekt".

Maar er is nog een tweede plaats bij Raffles die voor Singasari gewicht heeft; te meer, omdat hij daarbij zonder het zelve te weten twee fouten corrigeert in zijn platen. Het is, waar hij gaat spreken over „Collections of antiquities" op Java, en daarvan zegt:

> „The only collection which appears to have been made by Europeans of these interesting remains of antiquity, previously to the establishment of the British government in 1811, was by Mr. Engelhard, formerly governor of *Semárang*. In the garden of the residency at that station [genaamd „De Vrijheid", zie sub 1822], several very beautiful subjects in stone were arranged, brought in from different parts of the country. Of them, and of several others, which appear to have been brought into some of the native villages from the vicinity of the different temples, drawings have been taken [1]), and the representations of *Ganésa* [Raffles verwijst hier opnieuw naar zijn titelplaat (thans het exemplaar te Leiden), en corrigeert aldus onbewust zijn fout van hierboven!] and *Dúrga* (called *Lora Jóngran*) [hier verwijst Raffles naar zijn plaat tegenover p. 54, getiteld „From a subject in stone brought from Brambánan"; maar dat is fout! dit is het Singasari-exemplaar, thans te Leiden; *niet* het Prambanan-exemplaar, dat nog steeds ter plaatse is], both from subjects as large as life, wrought in close grained stone, will serve to convey some notion of the beauty and delicacy with which they are executed." (Ibid. p. 55).

Terwijl Raffles, waar hij het heeft over „Ancient inscriptions", nog even aldus rept over Nâgarî-inscripties te Singasari, na eerst zulke van Prambanan vermeld te hebben:

> „Similar [*Devanágarî*] characters [as found at *Brambánan*], though apparently somewhat more modern [*sic!*], are found on several images at *Singa Sári*, transcripts of some of which will be seen in the plates to this work." (Ibid. p. 58). Dat „some of which" beperkt zich echter tot het opschrift op het Trinawindoe-beeld, want de Mâmakhî die hij (2e plaat na p. 54) als „a subject in stone found near Sing'a Sari" afbeeldt, is van Tj. Djago. De opmerking omtrent het iets jongere Nâgarî-schrift in Java's Oosthoek, is zéér merkwaardig.

1819. Bataviasche Courant van 30 Jan. *Eérste verzending* van Javasche oudheden naar Nederland door Reinwardt. „Merkwaardig zijn onder dezen, behalven eenige kleinere stukken, zes zeer groote en volledige in steen gehouwen beelden, die uit de ruinen van *Malang* [lees: *Singasari*] afkomstig, en tot hiertoe in het bezit van den heer *N. Engelhardt* [lees: Engelhard] geweest zijn, die dezelve ter vermeerdering van 's rijks verzamelingen wel heeft willen afstaan [de 6 van blz. 27, noot 2]. Drie dezer beelden zijn thans reeds voor Nederland ingescheept". Deze 3 worden dan gespecificeerd als de *Doergâ*, de *Ganeça* en de *Nandi*. Doch uit Reuvens' Verhandeling (1826, p. 22) blijkt dat door een „vergissing van ondergeschikte ambtenaren" niet de Doergâ, maar de *Bhairawa* bij deze zending meeging; een vergissing, waar Reuvens (l. c.) niet rouwig om was. — De *Doergâ* bleef inderdaad te Batavia achter, en werd, met den *Nandiçwara* en den *Mahâkâla* voorloopig in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg geplaatst.

1819. Monnereau (D.). Geeft als ass.-res. van Malang aan Reinwardt een verklaring over de „Poetri Dedes" — later geheeten „Lakshmi" en „Pradjnjâpâramitâ", thans te Leiden, zie blz. 42, N° 33 —; een verklaring, daarna door Reuvens afgedrukt in zijn hierna (sub 1824) te noemen Verhandeling, p. 180—184. Pleyte drukte in Bijdr. Kon. Inst., 7e Reeks, VIII (1901) deze verklaring gedeeltelijk weer af, p. 373—374. Curieus is, dat dit beeld te Malang samenhoorde

[1]) De teekenaar voor Raffles van *deze* afbeeldingen kan zeer wel geweest zijn dezelfde I. Newman, van wien het bekend is dat hij op 6 Jan. 1813 het Mandjoeçri-beeld, toen te Batavia in Engelhard's bezit — daarheen uit Sëmarang overgebracht na diens ontslag als „Gouverneur van Java" in Mei 1808 — uitteekende; een teekening die in 1857 in eene blijkbaar particuliere verzameling te Batavia [van Alphen?] berustte, en als zoodanig door Friederich werd vermeld in Zeitschr. d. Morgenl. Ges. XVIII (1864), p. 496, met het bovenschrift: „Sculptured Stone with Figures and Character in the Possession of Mr. N. Engelhard at Batavia", en het onderschrift: „Drawn by I. Newman 6th January 1813".

Maar.... Raffles gaf óók menige teekening weer, die Engelhard voor zijn eigen collectie als liefhebber had laten maken; zie daarover nader Bijlage III, sub D.

bij een eenoogig grof beeldje, in 1819 geheeten „*Joko Loelo(e)*" (d. i. wel, zooals PLEYTE, l. c. p. 374 noot 2 opmerkte, ten rechte „Djåkå Lolå", de „Weesjongen"), welke term straks terugkeert in het bericht van REINWARDT (sub 1822), die van de oudheden te Måndåråkå — dus: Zuid-Singasari — spreekt, als bepaaldelijk aanwezig „in het bosch Djåkå-loelå". M. i. wordt hierdoor, in verband met BIK's bericht van 1822, bijna zeker, dat het mooie Pradjnjâpâramitâ-beeld, thans te Leiden, herkomstig is van een der vier ruïnen bezuiden den Torentempel van Singasari. MONNEREAU staat tegelijk dit fraaie beeld der „Poetri Dedes" aan REINWARDT af, door wien het in 1823 te Leiden komt (zie nog JUKES in 1844, en RIGG in 1847).

1820. CRAWFURD (J.). [1°.]. Spreekt (History of the Indian Archipelago, Edinburgh 1820, II, p. 208) over den voornamen dienst op Java weleer van het drietal Çiwa-Doergâ-Ganeça, zoo o. a. te Prambanan, en voegt toe: „The same observation applies to the groups at Singhasari, the most considerable remains of this class of buildings after Brambanan. From the principal temple, there were removed, a few [lees: some 15] years ago, the fine image of Siwa [= Nandîçwara], in the form of a devotee with a trident; and the more superb ones of Kala or death [de Bhairawa], — of Durga, — of Nandi, and of Genesa." Hier is het Leidsche stel van 6 ENGELHARD'sche beelden compleet op één na, den Mahâkâla. Zie blz. 27, noot 2.

1820. Ontdekking [door MONNEREAU ?] **in Oct. 1820 van de tempelruïne bezuiden den Torentempel,** lang 93, breed 35 Rijnl. voet, dus ca. 29 × 11 M., grooter dus van oppervlak dan de Torentempel, die slechts 11,50 M. in beide richtingen meet. Zie BIK's bericht, blz. 2, en verg. hieronder in 1822 sub REINWARDT. Deze ruïne blijkt hierachter een Çiwaboeddhistisch Heiligdom; zie Bijlage III, sub A.

***1822. Bik (J. Th.).** [1]) Teekent, op last van REINWARDT, in Jan. 1822 de oudheden van Singasari uit, en maakt een plattegrond, met *bijbehoorende verklaring*; zie deze laatste op blz. 2—3. Vergeet op dien plattegrond den heelen Torentempel, dien hij wèl van 't Westen uitteekent! In Juni 1822 gaat REINWARDT naar Nederland, zelf medenemende zijn laatste Indische collectie, zie diens „Reis... in het jaar 1821" (Amsterdam, 1858, p. 245), en daaronder ook „Alle de Teekeningen, vervaardigd door de kunstteekenaren A. J. en S. J. [lees J. T.] BIK." Deze teekeningen van Singasari uit 1822 door BIK zijn thans te Leiden als n°s 100—107, met de keerzijde van 105; èn (wellicht van later tijd?) n°s 136, *a—b*. Zie blz. 1, noot; en Platen **59—60, 63, 70—71.**

1822. REINWARDT (Prof. Dr. C. G. C.). In zijn pas na zijn dood († 1854) uitgegeven „Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821" (Amsterdam 1858) vertelt hij (p. 628—630) van zijn bezoek aan Singasari in Jan. 1822, samen met zijne „reisgenooten A. J. en J. F. [lees: J. T.] BIK" (p. 631); noemt éérst den torentempel als „een' fraaijen, nog vrij wel in zijn geheel gebleven tempel" (p. 628), noemt vervolgens de andere „meer vervallen, tempels", „waarvan sommige eerst onlangs, te weten in October 1820, in het digte bosch ontdekt zijn" (p. 629). Vermeldt de 2 reuzen-*râkshasa's*, den „grooten stier", „den schoonen Ganésa", en verder „een groot aantal andere beelden en steenen met inscriptiën, waarvan de kleinere meestal vervoerd en sommige ook voor het huis van den Assistent-resident te Malang geplaatst zijn. Van deze plaats zijn ook de zes beelden afkomstig, die de heer ENGELHARDT [lees: ENGELHARD] naar Samarang in den tuin De Vrijheid heeft laten overbrengen, toen hij Gouverneur van Java's Noord-Oosthoek was. Deze zijn daarna door de Engelschen ter zijner beschikking gesteld [sic!], en later heb ik ze met zijne goedkeuring naar Batavia doen overbrengen, van waar er drie naar Nederland gezonden en drie in den tuin te Buitenzorg geplaatst zijn" (p. 629—630). Voor die drie in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, zie hierboven sub 1819. — Verg. hierna wat VAN DEVENTER in 1856 uit REINWARDT's tijd vertelt, met REINWARDT's eigen woorden: „De weg [van Lawang naar Malang, zijnde 12 paal afstands] is zeer goed en geheel en al bestraat met de roode gebakken steenen, afkomstig van den verbazend grooten ouden ringmuur, die eertijds om de oude stad getrokken was, en [*sic*! „en"] van de oude tempels en gebouwen. Op dezelfde wijs zijn alle andere wegen, die door

[1]) In Bijlage III der Monographie over Tj. Djago, p. 107, zette ik foutief: J. F. BIK; lees ten rechte J. T., d. i. JOHANNES THEODORUS. — Maar de naam BIK kwam daar zelfs heelemaal niet te pas, zie toch blz. 61 hierachter, noot 1!

het regentschap loopen, gelijk mede de straten der negorij Malang, bestraat, waaruit men kan opmaken, hoe verbazend uitgebreid die metselwerken moeten geweest zijn" (p. 627). *Sapienti sat*!

Dan spreekt REINWARDT nog over „verscheidene andere oudheden" „aan de andere [scil. zuid-] zijde van den grooten weg te Moendi-råkå [lees: Måndåråkå], in het bosch Djåkåloelå [sic], bij de dèsa Watoe-gĕdé [dus een desa, toen „Grootsteenen" geheeten!]", en met name ook over „een' put, waarin, volgens een opschrift op eenen in de nabijheid gevonden steen [?? onaannemelijk!], een schat moest begraven zijn" (p. 630), en dien men dan ook tot „eene diepte van 40 voeten" had uitgegraven, doch zonder succès. Dit is de put op BIK's plattegrond (Plaat A²) afgebeeld, maar in BIK's tekst (blz. 2—3) onverklaard gelaten, en alleen door JUKES in 1844 nog vermeld, als „the base of a circular tower" (blz. 63), en door RIGG in 1847 als „foundations .... circular, and many blocks hewn to the segment of a circle" (blz. 66). Over de merkwaardige vermelding van „het bosch Djåkåloelå" zie sub 1819 hierboven. Zou die uitgraving van den put niet in 1820 zijn gebeurd?

1822. De *Brahmâ*, thans te Leiden (zie bl. 27, noot 2), wordt door REINWARDT op het schip, waarmee hij zelf in Nederland terugkeerde (31 Oct.), medegebracht. Dit blijkt uit den „Inventaris van 's Rijks Museum van Oudheden, 1822—1891", uit een bijschrift in groenen inkt van REUVENS aan het slot van de jaren 1822—1823. Deze Inventaris berust thans in 's Rijks Ethnographisch Museum. De notitie in LEEMANS' Catalogus, p. 1 over dezen Brahma: „Overgezonden door Reinwardt in 1819" is dus *foutief*. Hoogstwaarschijnlijk had zelfs REINWARDT pas in begin Jan. 1822 (zie boven) dit beeld van het Singasari-terrein laten weghalen.

1823. Niet alleen de *Brahmâ*, maar ook tal van andere „steenen beelden" door REINWARDT op Java verzameld, worden krachtens Besluit van den Minister van Onderwijs, Nijverheid en Koloniën dd. 13 Maart 1823, N° 29 aan het „Kabinet van Archaeologie der Hooge School te Leyden" toegewezen ter plaatsing. Maar óók was reeds bij Besluit dd. 23 Febr. 1823, N° 2 daaraan toegewezen het beeld der „*Putri Devi*", alias „*Poetri Dedés*", door REINWARDT in 1819 van MONNEREAU (zie boven) verkregen, en waarvoor REUVENS sinds April 1822 speciale moeite had gedaan, geboeid als hij was geworden door dit mooie kleine beeld. Dit blijkt uit de „Ontvangen Brieven. 1818—1825" in 's Rijks Museum van Oudheden.

***1824.** **Reuvens (Prof. Dr. C. J. C.).** Sluit den tekst af van zijne voor dien tijd wezenlijk bewonderingswaardige studie „Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden", welke pas in 1826 (met „Voorrede" van April) verschijnt in dl. III der „Gedenkschriften, in de hedendaagsche talen, van de 3e klasse van het Kon. Ned. Instituut van Wetenschappen, enz." — Geeft eerst, in eenige paragrafen verdeeld, inleidende beschouwingen (VIII + 35 pp.), beschrijft dan den Bhairawa (p. 35—78), met aanhangsel (p. 78—87), den Ganeça (p. 87—105), en den Nandi (p. 105—111); daarna het Nâgarî-opschrift „Tjakra-Tjakra" op het achterstuk van den Bhairawa — door WILKINS in Londen voor hem gelezen; niemand „in ons geheele vaderland" (p. 111) deed toen aan „Sankrietsch" (p. 112) — (p. 111—138), en sluit met beschouwingen over Çiwa-dienst, enz. (p. 138—158), waarop nog 7 meestal zeer scherpzinnige Aanhangels volgen (p. 159—209), waarvan n° 1 ten deele (p. 167—173) en n° 2 geheel (p. 180—184) aan het mooie beeld der „Poetri Dedes" gewijd zijn, dat aan REUVENS (zie sub 1823) bizonder ter harte ging; terwijl n° 5 (p. 194—204) op het „Tjakra" terugkomt in het bijschrift bij den Bhairawa, dat echter *gelijkstellend* aan „Çâkya" èn „Çaka" (p. 197)! Bijvoegsels (p. 210—212) en een bibliografie (p. 213—218) besluiten deze merkwaardige en vaak zéér scherpzinnige studie. Beeldt voorts den Bhairawa op zijn Platen I—II af, de Tjakra-Tjakra-inscriptie nader op Plaat III, Ganeça op Plaat IV—V, den Nandi op Plaat VI, en den Brahmâ op Plaat VIII, fig. 1.

1825. MEETEREN BROUWER (N. VAN). Geeft in zijn „Dagverhaal van eene reis door den Oosthoek van Java, in het jaar 1825", afgedrukt in het tijdschrift Mnemosyne, dl. VIII, 1828, p. 324—325 (overdruk p. 28—29), eenige prullige en verwarde opmerkingen over „Singo Saria", en de „vijf Tempels" aldaar; waarbij hij met den „Tempel van Boeddha" meer bepaald den Torentempel bedoelt!

1827. De Doergâ, in 1819 te Batavia vergeten en toen te Buitenzorg geplaatst in 's Lands Plantentuin, gaat per Z. M.'s *Zeeuw* naar Leiden, als nazending van Commissaris-Generaal Du Bus de Ghisignies, onder geleide van twee missives dd. Buitenzorg, 6 Juli 1827, L[a] E[5] en F[5], thans berustend in 's Rijks Archief te 's-Gravenhage, in den bundel „Koloniën na 1813", n° 503; luidende (de eerste alleen in aanhef):

„L[a] E[5] Buitenzorg 6[e] Julij 1827.

Het vertrek van Zijner Majesteits schip (*de*) *Zeeuw* mij gunstig zijnde voorgekomen, om ter verrijking der verzamelingen van oudheid in Nederland met hetzelve eenige Indische antike Beelden medetezenden, zoo heb ik onder anderen den Resident van Samarang [toenmaals H. J. Domis] in der tijd daartoe uitgenoodigd ....

L[a] F[5] Buitenzorg 6[e] Julij 1827.

Met referte aan mijne Missive van heden L[a] E[5] heb ik de eer Uwe Excellentie te berigten, dat door mij de inscheping van [sic; lees wel: in] zijn Majesteits schip de Zeeuw is bevolen van een der zich in 's lands plantentuin alhier bevindende Beelden, voorstellende de Godin *doerga*, staande op een Buffel Mahisa en de ondeugd bestrijdende. Voor de Museums van eenige steden in het Noorden reeds vroeger zoodanige oudheden zijnde afgestaan, voor welke het bezit daarvan alzoo geächt kan worden minder noodzakelijk meer te zijn, zoo veroorlove ik mij de vrijheid Uwe Excellentie in bedenking te geven of het Haar niet zoude kunnen behagen Zijne Majesteit voor[te]stellen het gemelde Beeld aan het Museum van Brussel te schenken. [Het kon Z. M. gelukkig *niet* behagen!]

Ik zal de eer hebben de afteekening van hetzelve bij eene volgende scheepsgelegenheid aan Uwe Excellentie te doen toekomen. [Blijkbaar om vergissingen als in 1819, te mijden!]

Aan Zijne Excellentie
den Minister voor de Marine en Koloniën.

De Kommissaris Generaal
Du Bus."

1827. In een missive van den Commissaris-Generaal **Du Bus de Ghisignies** dd. Buitenzorg 10 Sept. 1827, L[a] W[b], aan den Minister voor de Marine en Koloniën wordt dan eindelijk de sluier opgeheven omtrent het jaar waarin Engelhard Singasari plunderde. Het gebeurt in 't geleide-schrijven waarmee de Mahâkâla en de Nandîçwara per Z. M.'s *Waterloo* naar Nederland werden gezonden. Dit stuk, thans ook berustend in 's Rijks Archief, in bundel n° 504, luidt:

„L[a] W[b] Buitenzorg den 10 September 1827.

Ten vervolge der verzending van de antieke beelden, welke ik met Z[r] M[s] Schip *de Zeeuw*, aan Uwe Excellentie heb doen gevolg nemen, en waarvan ik de Eer had bij mijn missive van 6 Julij L[a] E[5] aan Uwe Excellentie kennis te geven, heb ik de eer Uwe Excellentie bij deze te berigten, dat ik van het aanstaande vertrek van Z. M[s] Schip *de Waterloo* zal gebruik maken om weder aan Uwe Excellentie twee der zich in 's lands plantentuin alhier bevindende beelden voor Z. M. den Koning te doen toekomen (waarvan ik de afteekening *thans* hierbij voege).

Een derzelve, houdende een drietand in de regterhand, en aan welks linkerzijde eenige Dewanagarische karakters gegraveerd zijn [wéér verwarring!], is genaamd *Mahadewa*.

Het ander is niet kunnen verkend [sic] worden. Volgens mededeeling van den Heer Engelhard, heeft de geleerdste onder de Sypajers, die ten tijde der Engelschen op Batavia geweest is [sic!], dit beeld niet kunnen klassificeeren.

Beide even als het reeds vorige gezonden, behooren tot een tempel, in 1804 [*sic!* dus in **1804**], onder bestuur van den Heer N. Engelhard, als Gouverneur van Javas Noord Oostkust, in het distrikt Malang, nabij het Ingersche [sic! lees: Tengersche] gebergte, gelegen achter Pasoeroean, ontdekt.

Om dezelfde redenen, als welke ik de eer had bij mijne missive van 6 Julij L[a] F[5] aan te halen, zoo veroorloof ik mij ook weder bij deze de vrijheid Uwe Excellentie in be-

denking te geven, of het haar niet zoude kunnen behagen Z. M. voortestellen, de twee bedoelde beelden aan het museum van Brussel te schenken.

De Kommissaris Generaal [als boven]".

1828. De *Mahâkâla* en *Nandiçwara*, hierboven (sub 1827) vermeld, komen te Leiden aan en worden door REUVENS geïnventariseerd als „Staande Tempelwachter", en „*Siva* of *Mahadeva*".

In een Bijlage tot een brief van REINWARDT aan den Minister v. Mar. & Kol. dd. 4 Aug. 1828, N° 3, zegt nu REUVENS in antwoord op het schrijven van DU BUS: „De Devanegarische letters, welke, volgens voornoemd berigt van Z. Exc. den Comm.-Genl DU BUS aan de linkerzijde zouden gegraveerd wezen, zijn niet te zien. Derzelver vermelding moet waarschijnlijk aan een bedrog der luchtstralen op den zeer korreligen steen toegeschreven worden". Nog waarschijnlijker is, dat men in 1827 te Batavia den Nandiçwara verward had met den Bhairawa (met zijn 4 Nâgarî-karakters aan de linkerzijde van den toeschouwer), zooals men in 1819 óók te Batavia dien Bhairawa bij vergissing verscheept had in stede van het Doergâ-beeld.

Daarna vervolgt REUVENS: „Deze twee beelden zijn dezelfde die afgebeeld staan op de teekeningen door den Hoogl. REINWARDT van Java medegebragt en mij medegedeeld. Vermits nu deze twee beelden door Z. Exc. den Comm.-Genl vermeld worden, als gestaan hebbende in 's Lands plantentuin op Buitenzorg en als behoord hebbende tot eenen tempel in 1804 door den Hr. ENGELHARDT [sic] in het Malangsche ontdekt; zoo blijkt het dat ik in mijne Vhdl. [= Verhandeling] *over drie Javaansche beelden* blz. 29 onderaan, teregt gegist heb dat gemelde teekeningen de twee overige der zes beelden van den Hr. ENGELHARDT uit Singhasari door CRAWFURD beschreven [verg. sub 1820] voorstelden: en de bestemming van het tempelgebouw is dus met zooveel te meer zekerheid bekend".

REUVENS sluit gezegde Bijlage, nu hij de Doergâ, den Nandiçwara en Mahâkâla van de ENGELHARD-verzameling in zijn museum had, met deze woorden: „Het blijkt dus tevens dat de eene helft dier verzameling zich thans te Leijden bevindt (zijnde het derde beeld, *Doerga*, verleden jaar met Z. M. schip *de Zeeuw* aangebragt), terwijl de wederhelft te Amsterdam in den tuin van het Instituut [achter het Trippenhuis] berust, zijnde de drie waarover mijne gemelde Vhdl. [= Verhandeling] loopt". (Uit den „Inventaris Rijks Museum van Oudheden. Afd. D. Ned. Oost-Indië. 1822—1891", thans in 's Rijks Ethnogr. Museum te Leiden).

1829. Domis (H. J.). [1°.]. Geeft als Resident van Pasoeroean in de te zijnen huize gedrukte „Aanteekeningen", 2^e Stukje (Pasoeroean, 1829) de „Beschryving eener reize van Pasoeroeang naar Singo Sarie", p. 22—25, waarin hij den Torentempel „*Tjoemkoop*", dus *tjoengkoep* = graftempel noemt, en voorts bijna hetzelfde beschrijft als wat RAFFLES in 1815 beschreven had. Hij vindt den *Mahâgoeroe* als „een figuur, zonder hoofd, leggende op den grond" (p. 23); deelt merkwaardigerwijs *nu al* een volkslegende mede voor het ontstaan van het gat aan de noordzijde van dezen tempel, n.l. van een Jav. Prinses die door dat gat gevlucht zou zijn .... terwijl inderdaad ENGELHARD daar in 1804 aan 't vernielen was geweest (blijkens RAFFLES) om het Doergâ-beeld ervandaan te halen! —; spreekt van den mooien „*Genesa*", en van de twee reuzen-wachters; ook van de „twee groote steen hoopen, berekend 18 à 20 voeten hoog welke een goeden afstand van elkander leggen" (p. 24), en die als fundamenten blijkbaar gediend hadden voor die reuzen-wachters; en gaat dan „het bosch aan den regter hand (zuid) binnen", om daar nog „verscheide vervallene Tempels" te vinden. Hier treft hij eenige „stukken van beelden" aan, „die *Mahadewa*, *Durga* voorstellen", waarbij die „*Mahadewa*" wel het thans te Batavia berustend Trinawindoe-beeld moet wezen (verg. sub 1842, en 1846); voorts „eenige honderde schreden verder, naast een voedpad, een der fraaijst bewerkte stieren bij de 6 voeten lang, welke ik nog van dien aart gezien heb [den *nandi*, thans te Batavia], en .... nevens dat beeld vond ik op een steen het bovenste gedeelte van *Brama*, mede fraaij bewerkt [dit was dus een *tweede Brahmâ-beeld* te Singasari, daar het andere sinds 1822 te Leiden zich bevond!]" (p. 24). Ten slotte „de zonnewagen met zeven paarden, ligt daar digt bij" (p. 25), doch met afgeslagen koppen; blijkbaar zijn dit dus weer de Nandi en

Soeria die middenin staan op Bik's plattegrond van 1822 (Plaat **A**[2]), omdat Bik van de twee zuidelijkste in zijn tekst (zie blz. 2) vertelt, dat die *beide* „zeer beschadigd" waren.

Domis is in de meening dat „het voornaamste gebouw" indertijd op de zgn. *aloen-aloen* heeft gestaan. Overigens verricht hij hier een en ander; want hij zegt: „Deze ruime plaats [de *aloen-aloen*] verlatende, daar ik alles heb doen schoon maken, zoo wel als het tweede beeld [zooals blijkt: den zuidelijksten reuzenwachter] heb doen oprigten, hetwelk in de aarde bedolven was, ging ik... enz." (p. 24). Blijkbaar (zie sub 1830, bij Rengers) doet hij óók opgravingen, zooals hij elders eveneens deed, o. a. volgens zijn eigen zeggen (p. 25) te Sanggariti bij Batoe.

1830. Raffles. [2°]. Hetzelfde als boven (1817) in den 2[en] druk der History, London 1830, II, p. 44—46.

1830. Rengers (L. H. W. Baron van Aylva). Bezoekt, samen met den Graaf Vidua di Gonzano, in Febr. Singasari. Zijn bericht is zeer verward. Maar hij vertelt van het „grond doorzoeken" van Domis, aldus: „Gedurende een paar jaren [lees: Sinds het vorig jaar?] zijn deze onderzoekingen bewerkstelligd door den Heer Domis en hebben zij voldoende uitkomsten opgeleverd" (Onuitgegeven Dagboek; in Bijdragen tot de kennis der Ned. en vreemde Koloniën, 1845, Utrecht 1846, p. 277). En voegt verderop toe: „Niet ver van deze ruïnen heeft men opgravingen bewerkstelligd onder eenen grooten steen, met een opschrift dat niemand lezen kon, en er verscheiden vingerringen van fijn goud gevonden, die met saphier en ruwe robijnen ingezet waren" (l. c. p. 278). Waren ook dat niet opgravingen van Domis? Maar welke was die steen?

***1834.** Carolus [P. J. A.]. Maakt een weinig beduidende en stijve teekening van den Torentempel, thans N° 132 te Leiden (Leemans' Catalogus, 1885, p. 124), gezien van de vóórzijde (Westkant). Zij is echter veel minder getrouw, en tevens veel minder artistiek dan die van Bik uit 1822, en werd daarom niet in deze uitgaaf gereproduceerd. De teekening draagt het onderschrift „Braminsche Tempel, gelegen te Singosarie, in het District Karangloo, Afdeeling Malang"; en rechts onderaan in den hoek, heel fijntjes, den naam van (blijkbaar) den teekenaar „Carolus". Van dezen zelfden Carolus zijn de beide met „anno 1834" gedateerde teekeningen N[os] 130 en 133 te Leiden naar resp. Tj. Sanggariti en Tj. Kidal, die rechts onderaan in den hoek ook denzelfden naam „Carolus" bijgeschreven dragen. [1]) Vandaar het hier gegeven jaartal. Het Hollandsch papier der teekening draagt het watermerk „D. Boks". Grootte der teekening, binnen den rand, 18 × 25,7 cM.

***1836. Domis.** [2°]. Herdrukt in zijn „De residentie Passoeroeang op het eiland Java" ('s Gravenhage, 1836) zijn in 1829 te Pasoeroean reeds gedrukt verhaal (zie boven), en zet dit dan ook tusschen aanhalingsteekens; hier en daar verfraait hij den stijl. Maar hij voegt, tusschen haakjes, nog wat gewichtigs toe; na het zeggen dat hij den 2[en] grooten *râkshasa* „aan den zuidkant" (dus G van blz. 46 hiervóór) had doen oprichten in 1829, voegt hij toe:

„(.... Ook de geheele plaats heb ik doen opruimen, en de beelden, welke er vroeger gestaan hadden en die, benevens andere oudheden, in den tuin van den Adsistent-Resident te *Malang* aanwezig waren [2]), te *Singo Sarie* doen overbrengen, alwaar ik dezelve bij de Tjoemkoop [dus: den Torentempel] heb doen stellen; zij boezemen aldaar meer belang in; het nemen der beelden uit de nissen ontsiert de plaats, welke daardoor voor den oudheidkundige bijkans al het merkwaardige verliest. Onder de steenen bevinden er zich zes wel bewaard gebleven, van 6 tot 8 voet hoog, met *Kawische* letters beschreven)." (p. 121—122).

[1]) Dit in verbetering tevens van mijn zonderlingen lapsus in de Litteratuur-opgaaf bij Tjandi Djago (Monographie I, 1905, p. 107), waar ik deze teekening van Tj. Kidal te Leiden toeschreef aan „J. F. [lees in elk geval: J. T.] Bik." Ook de daar op de Plaat achteraan gereproduceerde teekening naar Tj. Djago, moet van de hand van Carolus zijn uit 1834, niet van Bik. — De voorletters van Carolus zijn ingevuld naar den Almanak van Ned. Indië voor 1835, waar dezelfde persoon vermeld wordt als toen wonende te „Passaroeang" (p. 156) èn te Soerabaja (p. 148).

[2]) Men denke alleen maar aan de „Poetri Dedes", in 1819 door den Ass.-Resident van Malang, Monnereau, aan Reinwardt afgestaan (zie hiervóór). — Domis voelde op zijn manier veel voor Jav. oudheden, en had b.v. als Resident van Sĕmarang in Verhand. Bat. Gen. X (1825) een beschrijving doen drukken van de „Zeven tempels" op de helling van den Oengaran (Gĕdong Sangâ; Verbeek n° 148). Geen wonder, dat hij bij zijn overplaatsing als resident naar Pasoeroean (eind Juli 1827), zich vrijwel dadelijk interesseerde voor Singasari; hij bleef Resident van Pasoeroean tot in Maart 1831, en werd toen Res. van Soerabaja; in Jan. 1834 ging hij als zoodanig met verlof naar Nederland, en liet aldaar zijn bovenvermeld boek drukken met een Voorberigt, gedateerd „'s Gravenhage, 31 Mei 1836".

Dit is het *eerste bericht over de 6 beschreven steenen*, vroeger te Singasari; zie daarover blz. 40 hiervóór. Uit Domis' aanhef van en noot bij deze overgedrukte mededeelingen, blijkt dat Reuvens' Verhandeling op hem had ingewerkt, en dat hij in 1829 „een opzettelijk reisje ter bezigtiging" van deze „buitenslands meest bekende, oudheden ... van *Singo Sarie*" had gemaakt (p. 118). Tevens geeft hij een vrij onnoozel plaatje van den „Tjoemkoop bij Singo Sarie" (tegenover p. 120), gezien (blijkbaar) van het Zuidwesten; aan den voet daarvan geeft hij 8 beeldwerken terug, te herkennen als 4 Ganeça's (1 staand, 3 zittend), 1 Soerya, 1 Doergâ, 1 kleinen *nandi*, 1 kleinen *râkshasa* (?), en nog iets onherkenbaars. En tegenover p. 23 geeft hij een tweede plaatje „Singo Sarie", met de 2 reuzen-*râkshasa*'s èn de beide soubasementen; daarvan geeft hij het *noordelijkste* beeld (n° 1 van Plaat **J**, links; zie blz. 45 hiervóór), geheel voluit op den grond rustend, *nog mèt de pink aan de opgeheven rechterhand* (!), terwijl het andere beeld op zijn plaat meer dan half in den grond verzonken is. Dezen *zuidelijksten* (n° 2 van Plaat **J**, links; zie blz. 46 hiervóór) moest hij in 1829 doen oprichten; curieus blijft, dat deze laatste óók de *râkshasa* is van Bik's teekening uit 1822, gereproduceerd op Plaat **63**. Was deze dan tusschen 1822 en 1829 weer „in de aarde bedolven" geraakt, naar de woorden van Domis? Maar die pink aan het beeld van den andere, is er wel *niet* bijgefantaseerd door den lithograaf.

1836. Humboldt (W. von). In dl. I. van zijn „Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java, nebst etc." (Berlin 1836), p. 173 zegt hij: „Die dem Umfange nach bedeutendsten Trümmer Indischer Gebäude auf Java, nach den Tempelresten von Brambanan, sind die von Singa Sari im Distrikte Malang. Es ist auffallend, dasz unter den dort gefundenen Statuen gar keine Buddha-Bilder angeführt werden [*onjuist!*], obgleich man sie, nach Crawfurd's allgemeiner Versicherung, auch dort voraussetzen muss. Der Haupttempel unter diesen Trümmern wird zwar mit dem grossen in Brambanan verglichen, es scheinen aber dort keine solche Gruppen zu einander gehörender kleiner und grosser Tempel zu sein." (p. 173). Deze zinsneden, hoewel in zichzelf heel weinig beteekenend, verklaren de faam die Singasari, vooral ook buitenslands, genoot.

1837. Burer (L.). Is in zijn pas in 1852 afgedrukt reisverhaal van 1837 (Biäng-Lala, I, 2e dl., Batavia 1852, p. 8—14) zeer woordenrijk, maar weinig zakelijk. Noemt in den aanhef „Glandang (thans Singosari genaamd, als zijnde de aloude naam van deze geheele streek)" (p. 8), dat dus het „Glandang" tevens is van Bik's plattegrond uit 1822 (zie Plaat **A**[2]). Van den Torentempel „(alhier Tjoenkop genaamd)" (p. 8), verhaalt hij voor de noorder-cella hetzelfde fantastische verhaal, nog verfraaid, dat Domis in 1829 het eerste deed. „Op eenigen afstand, zuidwestelijk van dezen tempel, bevinden zich de bouwvallen van andere, meer uitgebreide gebouwen .... Deze zijn thans echter niets dan volslagen puinhoopen, zijnde de bezienswaardigste overblijfselen van deze voormalige grootheid, eenige bijna geheel vernielde muren of gedeelten van vleugelgebouwen, die met allerlei beeldhouwwerk zijn versierd, stellende de meeste figuren, die van de thans nog in gebruik zijnde personen en zaken in het waijangspel voor" (p. 11). Dit is *de eerste maal* dat het woord *wajang* wordt genoemd omtrent dezen (zuidelijksten) tempel. Voorts spreekt hij van de 2 reuzen-tempelwachters, „waarvan het eene, eenigszins in den grond ligt bedolven" (p. 11; en verg. sub 1836). Van de beelden noemt hij „de godheden Siva of Mahadewa, Ganesa ..., Parvatie, enz. .... alsmede eenige Nandie's of stieren, waaronder één zeer fraai is uitgewerkt, een' zoogenaamden zonnewagen en eenige steenen met inscriptiën" (p. 12). In dit bericht zal de „Siva of Mahadewa" wel weer de Trinawindoe zijn, thans te Batavia. Tegen het slot zegt hij: „De Heer Sieburgh heeft zijn kunsttalent gebezigd, om een tafereel van de ruïnen van Singosari te schetsen en zijne voorstelling gekozen, bij maan- en fakkellicht" (p. 14).

***1837.** Sieburgh (H. N.). Maakt de hier het laatst door Burer genoemde schilderijen, thans in 's Rijks Ethnogr. Museum te Leiden, genummerd n° 26 (de tjandi van 't Westen, bij dag), en n° 27 (de tjandi bij avondstond); voorts nog „de reusachtige wachters, met omliggend landschap", thans n° 28 te Leiden. Zie het lijstje van Sieburgh's „in olieverw geschilderde afbeeldingen" in De Kopiïst, I, Batavia 1842, p. 385. Verg. het in Monographie I op p. 108 gezegde over het gehalte

van SIEBURGH's schilderwerk. Vrage: kunnen de twee teekeningen te Leiden, N°s 136 *a—b* in LEEMANS' Catalogus, soms van SIEBURGH zijn; evenwel verraadt het schrift van de bijgevoegde schaal op N° 136 *b*, geheel hetzelfde handje van N° 107, die authentiek van J. TH. BIK is (verg. ook p. 1, noot 1, aan 't slot).

1841. Overplaatsing in Juni van de 3 Singasari-beelden (Bhairawa, Ganeça en Nandi) uit den tuin van het Kon. Ned. Instituut (Trippenhuis) te Amsterdam, naar het Museum van Oudheden te Leiden.

1842. LEEMANS (Dr. C.). [1°]. Neemt in zijn „Beredeneerde beschrijving der Asiatische en Amerikaansche monumenten van het Museum van Oudheden te Leyden" (Leyden 1842) de 7 Singasari-beelden, vermeld in noot 2 op blz. 27 hiervóór, op als: *1.* „Brama"; *12.* „Siva of Maha-Deva" [de Nandiçwara]; *18.* „Siva in zijne *Avatara* van Bheireva"; *22.* Doerga; *31.* Ganeça; *32.* Nandi; *35.* „Tempelwachter" [de Mahâkâla]. Gedeeltelijk zitten in zijn bijschriften reeds de fouten, die hij in zijn Catalogus van 1885 zal herhalen; over den Bhairawa is hij echter in 1842 nauwkeuriger.

***1842.** SCHILL (Mr. P. A.). In zijn opstel „Iets over Lawang en omstreken", in Tijdschr. v. N. I., 4^en^ jrg., 1842, I, p. 50—51 noemt hij als beelden te „Singosarie": „De *Nandi*, *Ganésa*, *Mahadéwa*, *Doerga*, de zonnewagen, alsmede twee reusachtige wachterbeelden." Van deze twee reuzen-wachters beeldt hij op zijn bijgegeven plaat denzelfden af dien BIK in 1822 uitteekende (zie Plaat **63**), maar en face, en zeer onbeholpen; alsmede van den noordelijken de opgeheven hand met „slechts vier vingers" (p. 50). Hij noemt dit geval der 4 vingers „vreemd", vermeldt alleen in een noot dat de pink „afgebroken" zou kunnen wezen, maar geeft als zijn eigen oordeel dit: „Waaraan deze omstandigheid is toe te schrijven, zal waarschijnlijk niet uit te vinden zijn" (p. 50—51)! De Singasari'sche pink-komedie is begonnen; zie verder sub 1859. — De „*Mahadéwa*" moet wel weer de Trinawindoe zijn, thans te Batavia.

1844. JUKES (J. B.). [1°]. Geeft zéér gewichtige dingen over „Singha sari", die tot nog toe aan allen ontsnapt zijn,[1]) in zijn „Narrative of the surveying voyage of H. M. S. Fly, ... in Torres Strait, New Guinea, and other islands of the Eastern Archipelago, during ... 1842—1846: together with an excursion into the interior of the Eastern part of Java", London 1847, II, p. 103—107. Zijn bezoek viel op 22 Nov. 1844. Daar hij de soubasementen der reuzenwachters, zooals straks blijkt, meetelt als één, is zijn aanhef dadelijk zoo: „In less than half a mile from the main road we reached the ruins of Singha sari .... They stand scattered at the edge of a wood, the recesses of which may conceal others [het *djati*-bosch was dus sinds 1815 ten deele *weggekapt!*]. There were six principal erections of hewn stone [de *5 tempels* + *de soubasementen*], besides the base of a circular tower [d. i. *de put* op BIK's plattegrond van 1822 (Plaat **A** [2]), en zie REINWARDT op dat jaar], and many large and small figures and fragments of sculpture and statuary scattered about. Three of these buildings [zooals blijkt: de Torentempel; èn de 2 *grootste* ruïnes op BIK's plattegrond] were temples of similar form to those of Djago and Kedal, but less elaborately ornamented. They were quadrangular, rising by successive stages to a shrine at top, in which were statues of a large size [hier *generaliseert* JUKES, helaas; daar hij slechts één beeld in den Torentempel en één beeld in de noordelijkste ruïne gezien kan hebben], but more or less defaced. The base of the largest of these buildings measured 93 feet by 36 [de in 1820 „nieuw ontdekte" tempel van 93 × 35 Rijnl. voet! zie Plaat **A** [2]]. None of them [scil. van deze 3] had friezes, but there were carved ornamental markings along the sides, and many niches and pedestals for statues, and some alto-relievo figures.

Two of the other buildings [naar blijkt: de twee *kleinste* tjandi-resten op BIK's plattegrond] we called tombs, but very likely were quite incorrect in doing so. They were similar to the temples in style, but much smaller, square at the base, rapidly diminishing in stories

[1]) Ook ikzelve zag dezen auteur helaas over het hoofd, bij het samenstellen van de Litteratuur over Tjandi Djago (Bijlage III in Monographie I). Hij bezocht toch „Djago"(met „Kedal") den dag vóór Singasari, 21 Nov. 1844; zie op. cit. p. 92—93. Daar geeft JUKES zelfs *het allereerst de maten van Tj. Djago*: 79 × 46 Eng. voet (p. 92), dus ca. 25,50 × 14,25 M; terwijl de precieze afmetingen van Tj. Djago (zie Plaat I in gezegde Monographie I) zijn: 23,22 × 13,86 M.

upwards, and then bulging out again in overhanging steps or ledges. One of them was crowned with the base of a ruined circular erection [vermoedelijk de ingestorte top, die iets ronds aan het profiel gaf van boven], perhaps a dome, or cupola. This the Widono called Chunkoop Wyang [dus **tjoengkoep Wajang**, zijnde de zuidelijkste], the others Chunkoop Putri [dus **tjoengkoep's Poetri**; in welk „Poetri" **beslist terugkeert de herinnering aan de Poetri Dedes,** zie blz. 56—58 hiervóór!]. The sixth building [de soubasementen van de beide *râkshasa's* te zamen] ... consisted merely of two solid blocks of half-ruined masonry; I believe, however, it was parts of a gateway, probably that of the enclosure in which the temples stood. On each side of it was a gigantic figure, one male, the other female, of very corpulent proportions and fierce aspect, ... etc." (p. 104—105).

Dat JUKES den eenen *râkshasa*, en wel den zuidelijken (G van blz. 46 hiervóór) aanzag voor vrouwelijk, kan men begrijpen bij 't bekijken der teekeningen 136 *a*—*b*, te Leiden (en verg. Plaat **62—63**); de borst is daar bij 136*a* meer geaccentueerd dan bij 136*b* (den *râkshasa* „zonder pink"), van welken laatsten hij scherpzinnig zegt: „The male figure had the right hand raised and turned outwards with two or three fingers erect, as if to forbid the approach ot an intruder" (p. 105—106). En daarna geeft JUKES op p. 106 de juiste maten van zijn „male figure" (dus den *noordelijken*, A van blz. 45 hiervóór) aldus — alles in Eng. voeten, dus van 0,31 M. —: grootste hoogte 12, grootste omvang over borst èn knie 25, lengte gezicht 3, dito van neus 1, breedte over de schouders van achteren $8\frac{1}{2}$, wijdte van linkerhand over de knokkels $2_{1}^{1}{}_{2}$, lengte van rechterhand van pols tot top van middenvinger $2\frac{3}{4}$ voet. Dit komt zéér mooi uit met de op blz. 45 door KNEBEL gegevene maten. *Het zijn* — na de paar maten van RAFFLES — *de eerste exacte maten van het Singasari-terrein!* „The Widono called them [beide *râkshasa's*] Rajah Puteh [= *Radja Poetih*]." (p. 106).

Daarna: „On the grass round about [dus op de zgn. *aloen-aloen*], rudely arranged, apparently as they had been discovered [onjuist!], were many fragments of sculpture and statuary, more or less perfectly preserved, but all admirably executed. There was a beautiful Brahmin bull lying down, about four feet long [de *nandi*, nu te Batavia]; human figures with elephants' heads [Ganeça's; verg. DOMIS' plaat in 1836, met 4 stuks]; a fragment of a chariot drawn by several horses abreast, admirably sculptured; and many figures of Hindoo deities, with three or four heads [*sic*!] and several pairs of arms." (p. 106). Dit werpt licht op den Brahmâ te Leiden (Plaat **54**), en den 2^{en} Brahmâ door DOMIS in 1829 vermeld. Zijn eindoordeel is: „to my eye these ruined temples and statues were singularly beautiful and interesting." (p. 107). Wat keek deze Engelschman, evenals te voren RAFFLES, en straks RIGG, scherp uit zijn oogen!

Hoe er overigens te Malang met oudheden toen werd rondgesprongen, blijkt wel uit wat JUKES even verder vertelt over een gesprek op dien dag met Ass.-Resident DICKELMAN te Malang: „As the conversation fell on the ruins [van Singasari] we had visited in the morning, he took us into his grounds [versta: zijn „erf"] and shewed us a great variety of statues, and figures on slabs in alto-relievo, and stones covered with inscriptions, that he had collected from the neighbouring country. Many of these were beautifully executed, and some in excellent preservation, having been recently dug out of the soil" (p. 114—115)!

1844. JUNGHUHN (FR. W.). Geeft een nietszeggend klein stukje over de „Ruïnen van *Singhosarie*" in Tijdschr. v. N. I., 6^{en} jrg., 1844, II, p. 378—379, als opsomming n° XXXI onder de „Ruïnen van Java." De spelling van JUNGHUHN is vaak een kakografie.

***1844.** **Raffles.** [3°]. In de „Antiquarian, architectural, and landscape illustrations of the History of Java" (London 1844), behoorend bij de octavo-editie van zijn boek (zie sub 1830), vindt men op plaat 58, 59 en 65 dezelfde 2 groote en 3 kleine afbeeldingen die in zijn kwarto-uitgave (zie sub 1817) ook al gegeven waren; maar op plaat 34 worden thans door den uitgever (H. G. BOHN) nog *toegevoegd* héél goede gravures van den *Nandiçwara* en den *Mahâkâla*, sinds 1828 te Leiden berustend, met het foutieve onderschrift „From Subjects in Stone found near Brambánan [lees: Singasari]" en daaronder, kleiner: „London. Published by Black, Parbury & Allen. Leadenhall

Street. 1817". Hoewel dus voor de uitgave van 1817 bedoeld en gereed gemaakt, immers voor diezelfde firma, welke den eersten druk uitgaf, werden deze platen nu pas publiek in 1844.

***1846.** Aanwinst door het Museum te Batavia van het Trinawindoe-beeld. Het kost moeite om dit feit vast te stellen, maar in Verhand. Bat. Gen. dl. XXI, 1e Gedeelte (1846), is op p. 59—60 in de Jaarrede („Verslag") van den Voorzitter, gelezen 8 Mei 1847, de aanwinst gememoreerd van een beeld van „Siva ... volkomen van denzelfden vorm als die voorstelling, welke Raffles mededeelt in zijne History of *Java* Tom. II op de plaat tegenover blz. 42" (p. 59); dit nu kan alleen op het Trinawindoe-beeld slaan, daar maar één plaat tegenover p. 42 bij Raffles, ed. 1817, zich bevindt, en op die plaat maar één Çiwa (als Mahâgoeroe; of zooals Raffles zegt: *Mahadéwa*) is afgebeeld. Voorts was pas sinds 1843 het „Kabinet van Oudheidkunde" van het Bataviaasch Genootschap opgericht (l. c., p. 58; juncto Verh. Bat. Gen. XIX (1843), p. XLIII), en stak men in ditzelfde deel XXI van wal met het 1e Gedeelte eener „Beredeneerde beschrijving der Javaansche monumenten van het Kabinet van oudheden van het Bataviaasch Genootschap van K. en W. door Dr. W. R. van Hoëvell en R. Friederich", beschrijvende de nos 1—135. — Toch zou er nog twijfel kunnen zijn, of met bovenstaand beeld niet een ander Çiwa-beeld bedoeld werd — omdat van de Nâgarî-inscriptie geheel gezwegen wordt —, indien niet, als „planche hors texte" op Plaat 7 (onder No I) in dit deel Trinawindoe-zelf ware *afgebeeld* (zónder inscriptie), en op Plaat 17 aldaar afzonderlijk de Nâgarî-inscriptie op dat beeld ware teruggegeven. En in Verh. Bat. Gen. XXIII maakt Friederich de zaak geheel zeker, omdat hij dan komt met zijn tekst bij deze twee „voorbarige" platen; zie toch sub 1850 hierachter.

1847. Rigg (J.). Op 28 Juni 1847 bezoekt hij „Singo Sari", en geeft daarvan bij zijn „Tour in Java" verslag, Journal of the Indian Archipelago and Eastern Asia, III, Singapore 1849, p. 537—543.

Rechts en links van den toegangsweg tot den torentempel, komende van den postweg Malang—Pasoeroean, constateert hij een beschreven steen, beide „about 3 feet" (ca. 0,90 M) hoog, staande in den grond. Dan beschrijft hij den Torentempel, „facing the lofty Arjuno mountain which towers up hard by" (p. 537). Hij is zoo precies in windstreek, dat hij zelfs spreekt van het portaal der tempelkamer „which leads very nearly south east into the building" (ib.). Van het lingga-voetstuk in de tempelkamer constateert hij: „The superstitious natives still smear this pedestal with Boreh" (ib.). In de „north east vestibule" — waar tot op 1804 de Doergâ stond — constateert hij (terecht!) in het daar aanwezige gat „a wall of bricks which have been used for the internal foundation, and appear to have composed an interior and hidden recess, probably constructed for containing holy relics or votive offerings" (p. 538). Is deze scherpzinnige opmerking niet een verklaring, waarom Engelhard's lieden in 1804 juist hier bij het Doergâ-beeld zoo aan 't graven zijn gegaan, bij dit beeld der Dooden? In deze nis, en in „the south eastern vestibule" — waar weleer de Ganeça stond —, treft hij beide keeren „the lotus-pedestal" (ib.) nog aan. De studie van Reuvens kent hij niet, want van de vroegere standbeelden hier zegt hij „pity it is that we have no description of what these statues were!" (ib.).

Maar dan gaat hij over „the south west... vestibule" spreken — waar de Çiwa als Mahâgoeroe nog staat —, en klimt er binnen, waarbij hij constateert ook reeds in 1839 Singasari bezocht te hebben; want hij zegt: „Having seen them [scil. „the squared stones" die bij deze nis ontzet waren en omlaag hingen], however, in the same position nearly eight years before, I mustered courage and crawled in under them" (ib.). Dan geeft hij de eerste, merkwaardig-juiste beschrijving van dat liggende beeld van „Maha Dewa", die in vele opzichten niet onderdoet voor de beschrijving van Knebel op blz. 25 hiervóór. Aan den rechterkant van het beeld herkent hij zoowaar zelfs „the pedestal of what I take to be the trisula, which however no longer exists" (ib.). Ook merkt hij op „the remains of Maha Dewa's peculiar beard ....neatly chiseled upon the breast" (ib.). Over het neerliggen van het beeld zegt hij: „the figure, however, must have been turned round before it fell, as to fall as it now lies it must have stood with its face to the wall" (p. 539). Van de

nissen in de 2e verdieping van den torentempel, zegt hij: „no figures now occupy these niches" (ib.).

Van klein beeldwerk tegenover den tempel constateert hij 2 Doergâ's (een daarvan tijdelijk in een van de kleine nissen van den voorgevel gezet), „some small gate-keepers with clubs" (ib.), een paar [kleine] *nandi's*, en Ganeça's, en 2 zonnewagens, een kleinen olifant, en zoowaar: „the rude figure of a bull sitting on his rump and holding folded human hands in front of his belly" (ib.). Van de groote beelden, wat verderop (op de zgn. *aloen-aloen*), vindt hij „a splendid plump Braminy bull", d. i. den *nandi* nu te Batavia; dan „two collossal and gigantic Janitors or watchmen.... the most stupendous statues in Java" (ib.). Ook constateert hij daarbij „two walled-up terraces forming a gate-way between them... and... 10 or 12 feet high" (p. 540). Van den eenen — den noordelijksten — zegt hij: „the little finger is wanting, apparently knocked off, the only injury the image has experienced" (ib.); van den anderen: „the pedestal is a little sunk in the earth" (ib.). Voorts vindt hij er „a beautifully executed Ganesa", — die nu te Bangkok is. Dan „the squatting figure of a woman, but of which the head is wanting, though still 3½ feet high. The breasts are full and prominent, the hands are folded in front, and bracelets and other ornaments are observed", *dus* het vrouwebeeld van blz. 47 en Plaat **67**. Dan nog een kleiner zonnewagen. „The magnificent statue of Brahma [nu te Leiden] with four heads, which Horsfield [onjuist! lees: Raffles] sawhere in 1815 is no longer to be found; it as well as the Maha Dewa [het Trinawindoe-beeld; sinds 1846 te Batavia], on the stone of which were several Devanagari characters, cut in relief, has been taken away by some ruthless plunderer [?]" (ib.).

Dan gaat hij Zuid-op, „through the coffee [sic] bushes" (ib.), en vindt eerst „that the natives had been lately grubbing up the foundations of a small building". Dan „the crumbling heap of another building... An aperture, however, on one side exposed a hidden under ground recess" (ib.). Daarna „a most extraordinary edifice". Hij beschrijft dit laatste — Bik's tempel van 93 × 35 Rijnl. voet uit 1822!; zie Plaat **A**² — als volgt: „This is an oblong smooth sided, quadrangular, solid building, composed of hewn trachyte, 31 paces long by 12 broad, having the direction, by compass, of north west and south east, and about 20 feet [= 6.20 M.] high. It can only be ascended at the centre of the south western face, where the wall has either partially tumbled down or may have originally had some steps. It is remarkable that one half end of the building from this gangway towards the north is partially embellished with cornices and other architectural ornaments, whereas the other half towards the south presents nothing more than a simple plain wall [zie, conform hiermee, Bik's teekening uit 1822 op Plaat **60**, waar de linkerkant der teekening de Noordkant is, de rechterkant de Zuidkant]. The north end is a little higher than the south and contains a fosse or square hole, in which is lying a large female image with the head broken off but still here. On the same slab of stone on the right and left and standing as high as her hip, is another small female image, each standing with folded hands [dit is dus het groote vrouwebeeld, met de „bisschopsmuts" van Bik; verg. hierachter Brumund in 1854 en 1863, en zie Plaat **74**; curieus is, dat Rigg over de andere bijfiguren op de rugplaat *niet* rept]. All three are included on a Yoni pedestal.... Three or four other square Yoni pedestals are found upon this building [er zijn dus nog 3 à 4 beelden méér op dezen tempel geweest (waarvan Rigg de voetstukken terugvond), nog buiten het „zittend vrouwenbeeld, doch zonder hoofd", waarvan Bik in 1822 gewaagde. The southern end, which is a little lower, hardly bears the trace of an indenture [conform Bik's teekening, Plaat **60**]. I am at a loss to imagine for what purpose the building can have served, unless it has been a place on which to burn the dead, the ornamented end being reserved for the use of the priesthood and nobles, whilst the lower castes received the same rites at the other end" (p. 541—542). Over het wezenlijk karakter van dezen tempel als Çiwaboeddhistisch Heiligdom, zie echter blz. 76-77 hierna.

Daarna gaat hij dadelijk door: „Close to this, on the south west, are the remains of three other structures; the foundations only of the first exist [dit moet de „Put" zijn van Bik's plattegrond uit 1822, Plaat **A**²], they are circular, and many blocks hewn to the segment of a

circle show what sort of a building they have formerly helped to compose. The two next ruins have been Chungkups [dit is de tempelruïne onmiddellijk Noord, en de dito beter bewaarde onmiddellijk Zuid van den gezegden „Put" op Plaat **A**[2]], ...[1]) Judging from the more perfect one which still stands [de zuidelijke], they may have risen to a height of 25 or 30 feet, and been fitted with vestibules and niches, though no images now exist" (p. 542).

Ten slotte beschrijft hij Tjandi Wajang, den „Tempel met basrelief" op Bik's plattegrond van 1822 (Plaat **A**[2]), aldus: „A little to the northwest [sic! *lees*: southeast] of these is the last ruins of the group of Singo Sarie; it is also a Chungkup, but has a secret vault placed under ground beneath the centre of the buildings, and to which a breach broken through the wall lays open a view. These secret walled vaults in so many buildings, most probably originally served to contain either the pious offerings of their founders or some holy relic . . . . However this may be, the unscrupulous hand of posterity has been busy ransacking these recesses in the hope of finding hidden treasure. The ruins of the Chungkup at which we have now arrived form a pile of about 20 feet in height, which can be easily ascended. . . . The material used is not the black colored trachyte, as in the other buildings, but a softer white stone which is thought to be a similar igneous rock in a peculiar state of decomposition . . . . Round the lower part of this Chungkup, it has been embellished with neatly executed sculpture, cut in a still finer variety of the same white stone, applied in slabs. On two sides this has entirely mouldered away, but on that where the opening has been made into the vault, it is still very clear and distinguishable, though often much injured. The subject matter appears to be similar to that observed at Panataran [*hoor, hoor!*] the same old holy man, with flowing beard, is entreating with folded hands a queen or princess squatting in a bali-bali, who is waited on by female attendants neatly dressed with smooth combed hair bound into tresses. The princess is represented as enveloped in a handsome damasked dress and a handmaid stands beside her holding the siri box. The same description of open chariots with spoke-wheels are drawn by horses — there is a man on horse-back, seated on a saddle with his garments streaming around him; the horse is clad all over in armour or at least a housing which covers the whole body from the chest to the rump. Parts of buildings and of open galleries are represented but the perspective is bad, such as we see in Chinese drawings; the chiseling and execution itself is neat and minute. On the eastern side, opposite to this [sic! dus dat gegraven gat lag *West!*] may be still seen the remnant of a car drawn by a horse at full speed, and near it a large human figure is kicking away one demon-monster, whilst it catches another in its left hand, as it comes to it through the air" (p. 542—543). Het is de *eerste beschrijving der Panataran-achtige basreliefs op Tjandi Wajang*, thans helaas totaal verdwenen; de naam *wajang*, in 1837 bij dezen tempel door Burer het eerst, en in 1844 door Jukes gebruikt, komt bij Rigg echter niet voor.

Combineert men met deze goede beschrijving door Rigg van Tjandi Wajang en het door hem gezegde over den afzonderlijken witten steen er van, deze feiten: *a.* dat Reinwardt in 1822 sprak van „het bosch Djåkå-loelå" hier juist in deze onmiddellijke buurt, welk feit met een ander uit 1819 (zie sub Monnereau) reeds verwees naar het uit deze buurt óók herkomstig zijn van het mooie Pradjnjâpâramitâ-beeld te Leiden; *b.* dat dit Leidsche beeld óók is van andesiet, zij het van een zachter en blanker andesiet-tuf[2]); *c.* dat de naam van dit beeld in 1819 te Singasari en Malang was *Poetri Dedes*, dus „Muskus-Prinses" (wel = „Fijne Prinses"); *d.* dat Jukes in 1844 de *Tjoengkoep Wajang* scherp onderscheidt van „the others [men lette op het meervoud!] [called]

[1]) De uitleg dien Rigg hier doet volgen: „Chungkups, that is temples without any interior or central chamber", is weinig gelukkig. Jav. *tjoengkoep* = ons „graftempel".

[2]) Dr. Verbeek was zoo goed het gesteente van 't Pradjnjâpâramitâ-beeld voor mij in Dec. 1908 aldus te determineeren: „De stof waarvan het beeld is vervaardigd, is *zachter* dan die der meeste beelden die op Java uit andesiet zijn gehouwen, en bestaat uit een licht-geelgrijzen *andesiet-tuf*, een klastisch gesteente van andesiet-materiaal, *zonder kalk*, daar het bij bevochtiging met zoutzuur niet opbruist. Het is dus geenszins een mergelgesteente. — Dergelijke tuffen vindt men zeer talrijk op de hellingen en aan de voeten der Javaansche vulkanen. Slikstroomen, bestaande uit asch, zand en steentjes, vermengd met water, die als een brij den berg afzakten, leverden na uitdroging en vastwording meestal zulke tuffen."

Chunkoop Putri", dus van de *Tjoengkoep's Poetri*, d.i. „Prinsesse-tempels"; — dan wordt het zeker: dat het Leidsche Pradjnjâpâramitâ-beeld herkomstig is van een der Singasari-ruïnen **tusschen Torentempel en Tjandi Wajang**. Over de frappante gelijkenis van dit Leidsche (ongeschonden) beeld met het geschondene van Plaat **67**, nu nog op de *aloen-aloen* te Singasari, zie blz. 47, noot 2.

1849. Bleeker (Dr. P.). Geeft in zijn „Reis door Oostelijk Java" (Tijdschr. v. Ned. Indië, 1849, II) een kort bericht op p. 36—37 van „Singhosaharie", herinnerend aan wat RAFFLES, DOMIS en SCHILL schreven. Maar als nieuws geeft hij diverse maten, alles in „N. ellen", *dus* M. En wel: de torentempel 10 M. lang en breed, ca. 15 M. hoog; de groote nandi [thans te Batavia] 2,38 M. van bek tot staart, 1,18 M. van kruin tot voetstuk; „de nog aanwezige fraai gebeitelde Ganesa [thans te Bangkok!] is 1.70 Ned. el hoog. De inlanders noemen dit beeld Radjah Talalie [Jav. *Radja tĕlale* = „Koning Slurf"]" (p. 36); en voorts geeft hij de maten van een der groote *râkshasa's*, en wel „van het meest in den grond gezakte dezer twee beelden", d.i. dus van den *zuidelijken* dien DOMIS in 1829 deed oprichten (zie sub DOMIS in 1836) en dien JUKES in 1844 voor „female" aanzag. Die maten zijn: van kruin tot buik 3,10 M., omtrek over schouders 6,66 M., lengte gezicht 1 M., breedte oog 0,23 M., breedte mond 0,46 M., breedte hoofd tusschen de ooren 1,60 M., omtrek bovenarm 2,10 M., lengte hand 0,78 M., omtrek hand 1,90 M., omtrek vinger 0,58 M. [1]) Eindelijk, behalve deze reeds genoemde beelden, vindt hij nog: „een wagen, eene kleinere Nandi,..., een tempeltje en eenige zeer beschadigde beelden" (p. 36); alsmede, dat de torentempel „is omringd met verscheidene zeer beschadigde beelden" (ib.).

1850. Friederich (R.). Geeft in Verh. Bat. Gen. XXIII (1850), 14e Stuk, het vervolg van den in 1846 (zie hiervóór) door VAN HOËVELL en hemzelf begonnen Catalogus der „Javaansche Oudheden" in 't Museum te Batavia, aansluitend dan ook met de nos 136—172 (p. 10 vlgg.). Maar hij laat daaraan voorafgaan (p. 3—9) een verhandeling over „Twee Sanskrit-inscriptiën gevonden op godenbeelden in het Museum van het Bataviaasch Genootschap", welke tweede inscriptie dan is die op het Trinawindoe-beeld, thans te Batavia (toen no. **145**, thans no. **63**).

Dien uitleg der inscriptie begint hij aldus — daarmee tevens de oplossing gevend van de 2 afbeeldingen zónder tekst in 1846 (zie boven) in Verh. Bat. Gen. XXI gepubliceerd:

„No 2. Op een steenen beeld (No 145), welks naam ons uit de inscriptie bekend wordt. De inscriptie en het beeld zijn reeds in het XXIste deel (Plaat 17. Het beeld zelf ibid. Pl. 7, No 1) gelithographeerd; het beeld echter wordt eerst in het vervolg van het tegenwoordig deel der Verhandelingen beschreven. Wij wijzen den lezer dus op dat XXIste deel, waarin zij tegen den wensch van den schrijver [*Nota bene!*], en zonder verklaring der beteekenis, geplaatst is" (p. 8).

Daarna leest hij de inscriptie als **Bhagawân Triṇawindoe**[r] **Maharsjih**, volkomen goed op die [r] na. En bij het teeken ónder de inscriptie denkt hij aan een jaartal, ja *brandt* zich aan de juiste oplossing door te opperen „dat wij hier het Javaansche cijfer 2 vinden zouden onder eene Sanskrit-inscriptie" (p. 9); maar verwerpt toch dit of een ander getal van „twee cijfers", en sluit aldus: „Wij gelooven dan eerder, dat wij een godsdienstig symbool voor ons hebben, welks beteekenis, hopen wij, verdere onderzoekingen ophelderen zullen" (p. 9); tevens nog verwijzend naar de afbeelding bij RAFFLES. Op p. 14—15 geeft hij dan de Catalogus-beschrijving van dit No 145 van toenmaals, en noemt het beeld *Trin'awindoe*; hij geeft de afmetingen aldus: hoogte beeld 1,49 M. [ten rechte is het 1,53], hoogte ruggestuk 1,545 M., breedte ruggestuk 0,53 M.; zegt: „wij kunnen dit beeld wel zeker als een der beste voortbrengselen der beeldhouwkunst op Java beschouwen" (p. 15), en sluit: „Het beeld is afkomstig uit de streken van Singhasari" (ib.).

1853. HAGEMAN JCZ. (J.). Geeft in zijn „Schetsen van Malang en omstreken" (Tijdschr. Bat. Gen, I, 1853) op p. 49—53 een vrij lang relaas over Singasari, maar zonder eenigen pit. Het belang-

[1]) Als men deze maten vergelijkt met de hiervóór (sub 1844) gegevene voor het andere beeld, dan blijkt, aangezien dat beeld 12 Eng. voet = 3,72 M. hoog is, deze tweede *râkshasa* toenmaals ca. 0,60 M. diep in den grond te hebben gezeten. — Herinnerd moet nog worden dat RAFFLES in 1815 juist eenige benaderende maten gaf van ditzelfde *zuidelijke* beeld (G van blz. 46 hiervóór), en wel (zie blz. 55): hoogte ca. 12 Eng. voet, breedte tusschen de schouders 9½ voet, en aan de basis 9 bij 5 voet. Doch in RAFFLES' tijd lag het beeld toch ook al in een soort van kuil, waaruit het uitgegraven moest worden.

rijkste is dat hij de *aloen-aloen* er noemt „omgeven door digt koffiebosch" (p. 52), en blijkbaar de overblijfselen van Tj. Wajang bedoelt, waar hij zegt: „Eenige vierkante steenhoopen, waarschijnlijk bestemd geweest voor altaren, aan de zijden bedekt met fijn beitelwerk, voorstellende gevechten, wedrennen, zonnewagens als anderzins, voor een groot deel zeer verweerd, — zijn [behalve den door hem op p. 50—51 besproken „Tjoemkoop" of „Bedehuis", alias Torentempel] de eenige nog overgeblevene, onbewegelijke gedenkstukken" (p. 52). Van de (laat ons zeggen:) bewegelijke beschrijft hij vooral de 2 wachters als „reuzengevaarten" (ib.); toevoegende: „Het eene beeld had aan de opgestoken hand slechts twee vingers" (ib.). Dit laatste is een zotte schrijffout voor „vier", daar hij toch in een noot toevoegt „Juist als door Mr. SCHILL is gemeld". Over de oude geschiedenis van Singasari geeft hij, naar HAGEMAN's slordigen en tòch opmerkelijken trant, Jav. historie.

1853. JUKES. [2°]. In zijn door Dr. W. R. VAN HOËVELL vertaald boek van 1847 (zie sub 1844), onder den titel „Togten van een Engelschman door den Indischen Archipel" (Zalt-Bommel, 1853), staat in dl. II, p. 7—10 hetzelfde in 't Hollandsch; hier en daar gooide VAN HOËVELL een fout er in, zoo „een koepel of copula" (p. 8), of door JUKES' vrij goed „wyang" in „wijang" te verhaspelen.

1854. **Brumund** (Ds. **J. F. G.**). [1°]. In de anonieme, maar door BRUMUND geschreven schetsen „Eenige dagen in de residentie Pasoeroean" (Biäng-Lala, 4en Jrg., 1855) wordt in dl. II, p. 45—57 een wat al te veel in Mengelingen-stijl geschreven beschrijving gegeven van den Torentempel en de ruïnen der 4 andere, benevens van 't beeldwerk. Op p. 3 hiervóór werd al 't een en ander aangehaald. Ook hij kruipt — evenals RIGG — binnen de Zuidernis met haar Mahâgoeroe-beeld: „Binnen gekropen, vond ik een groot beeld tegen een achterstuk gehouwen. Het heeft zijn hoofd verloren en ligt op den grond" (p. 48). Van het voetstuk in de hoofdcella meent hij reeds terecht: „dat in het vierkante gat van het nu beschadigde voetstuk een symbolische lingam gestaan heeft" (p. 49), en „dat de hoofdcultus daar, de lingamdienst is geweest" (ib.). „Buiten staan voor den tempel", zegt hij, o. a. „vijf Ganesa's, eene Siva, eene Doerga, twee zonnewagens met hun zevenspan er voor, verscheidene nandi's en nog andere beeldjes van onbepaald karacter. Allen zijn meer of minder beschadigd" (p. 50).

Dan gaat hij „naar de ruimte of het grasveld, te midden der koffijtuinen" (dus de *aloen-aloen*), beschrijft daar de reuzenwachters, noemt BLEEKER's maten voor den een, en wel van dat hetwelk „tot den navel in den grond gezakt" is (ib.), terwijl het andere beeld, „geheel vrij (is), slechts deszelfs voetstuk is nog in den grond gezakt" (ib.). Ook spot hij al wat met de fameuze pink en met SCHILL (zie sub 1842), en meent „dat de een of andere Govert [hier wel = desahoofd?] ons met dien vinger een trek heeft willen spelen" (p. 53). Daarna roemt hij, als „vooral bezienswaardig te Singosari" den Nandi en den Ganeça; dezen laatste schat hij op „1,18 Ned. el hoog", wat *fout* is — het beeld is 1,70 M. —, en acht het „het schoonste, het uitvoerigst bewerkt beeld van Singosari"; hij voegt toe: „Het achterstuk is beschadigd; ook is een zijner vier armen verdwenen" (p. 54). Dit beeld is thans te Bangkok; zie blz. 52. En dan somt hij op dezen *aloen-aloen* de volgende beelden op: „een Boeddha beeld, naakt met verscheidene sieraden aangedaan, omtrent vier voet hoog [dat van Plaat **70**?]; twee zonnewagens met hunne paarden, wier koppen zijn afgeslagen [zie Plaat **69**]; twee beschadigde monstergezigten, een klein knielend beeldje, benevens nog een kleine wachter en een versierde klok, twee voet hoog [= de dagob-vormige steen van Plaat **68**]; nog een vierkant voetstuk met gaten [n.l. dat voor de 1 + 16 lingga's, zie Plaat **68**], benevens twee Nandis, waarvan de kleinste door beschadiging geheel misvormd is [zie dezen op Plaat **65**, onderaan], maar de grootere, drie voet lang, ook als de zoo even beschrevene grootste [thans te Batavia, zie Plaat **65**], een dekkleed met lotusbloemen op den rug en eene bel aan dubbelen band om den nek draagt. Hij is echter zonder kop. Al deze beelden zijn gelijk de [Toren-]tempel van trachietsteen .... gehouwen, uitgezonderd de klok, de beide monsteraangezigten, de kleine wachter en het knielend beeldje, welke van kalksteen zijn" (ib.), en welke laatste vermoedelijk dus alle van Tj. Wajang kwamen. Ten slotte nog, dat de beide reuzenwachters „waarschijnlijk op de twee hunner waardige voetstukken (hebben) gestaan, die,

insgelijks van trachietsteen opgetrokken, nog grootendeels aanwezig en twintig voet hoog geweest zullen zijn. Althans zij staan over elkander en de beelden bevinden zich aan hun voet" (p. 54—55).

Daarna gaat hij de ruïnen beschrijven, „omtrent een halven paal verder .... in zuidwestelijke rigting van den tempel gelegen" (p. 55). „Het eerste is een langwerpig gebouw, insgelijks van trachietblokken opgestapeld, hetgeen ik met vijf en twintig schreden in de lengte en tien in de breedte afstapte [Rigg in 1847 met 31 × 12 pas; Brumund stapte dus wijder]. Met lijstwerk omgeven, zag ik daarop echter geen beeldwerk [doch zie even verder]; ook zocht ik vergeefs naar een ingang. Langs een afgestort gedeelte opgeklommen, kwam het mij boven voor, dat zich daarop geene muren en dak verheven hadden, waarvoor ook de afwezigheid van steenhoopen om hetzelve kan pleiten. Misschien heeft daarop een pondoppo gestaan; het kan misschien eene plaats van lijkverbranding geweest zijn [dezelfde onderstelling dus als Rigg opperde in 1847; had Brumund soms niet Rigg gelezen, toen hij dit schreef?]. Ik zag daarop nog een groot, maar beschadigd beeld en van geen bekend karacter, tusschen de struiken liggen" [dit is het vrouwebeeld met de „bisschopsmuts", in 1847 door Rigg omstandiger beschreven; zie blz. 66, en Plaat **74**] (ib.). Van de twee zuidelijker tjandi's — dus de twee ten zuiden des tempels van 93 × 35 voet op Bik's plattegrond van 1822, zie Plaat **A**^{2} — was niet veel meer toen in 1854 over, want Brumund schrijft: „Zeer nabij liggen in eene regte lijn van dit monument nog twee ruïnen, waarschijnlijk van tempels, doch in geheel vormelooze en begroeide massa's verkeerd" (ib.). Doch dan schrijft hij over de allerzuidelijkste, Tjandi Wajang, dit: „Eenigzins achterwaarts van het tweede [pas genoemde] zag ik nog een derde, die daarom vooral mijne aandacht tot zich trok, omdat zij uit een soort van kalk en zandsteenen [lees: mergelsteen] is opgetrokken, niet in zoo groote blokken als de trachietsteenen, maar meer in den vorm van groote baksteenen gehouwen, en ik daarop beeldjes zag uitgevoerd, geheel verschillende van de gewone, volle en menschelijke hindoevormen, en overeenkomende met de hoekige en karicatuurachtige poppen der tegenwoordige Javaansche waijang. De laatste ruïne is voorzeker van lateren tijd zoo als de verschillende steensoort en haar vorm ons reeds aantoonen en nog meer het verschillende beitelwerk. Het is toch niet aan te nemen, dat beeldhouwers van een zelfde tijdperk, twee zoo verschillende genre's gevolgd zullen zijn" (p. 55—56). De opmerking over den lateren tijd wegens den mergelsteen is treffend juist, in verband vooral met dergelijke overblijfselen in het Balambangan'sche (Matjan Poetih, alias Meroe b.v.); die over de *wajang*-typen dubieus.

Ten aanzien van de 6 beschreven steenen in 1836 door Domis genoemd, zegt hij ten slotte „Ik heb niet eene daarvan teruggevonden" (p. 56). Daarom dringt hij er op aan „om al de oudheden van Java, plaatselijk en naauwkeurig, officieel te doen beschrijven" (ib.).

1855. Deze slotverzuchting van Brumund in 1854 (gedrukt in 1855) vindt weerklank in Nederland, via het Kon. Instituut voor de T.-, L.- en Vkkunde van Ned.-Indië. Immers: „Naar aanleiding van eene daartoe strekkende uitnoodiging van den minister van koloniën werd de directie des [Bataviaschen] genootschaps verzocht om te dienen van consideratien en advies nopens een voorstel van genoemd instituut, om aan een bevoegd persoon op te dragen een oudheidkundig onderzoek der ruïnen te Singosari ... Het lid der directie, de Heer J. F. G. Brumund, die zich omtrent de archaeologie van Java zoo vele verdiensten heeft verworven en vóór zijn vertrek naar Europa in 1857 nog eene oudheidkundige reis over Java zou doen, verklaarde zich bereid om, na plaatselijk onderzoek, ten aanzien van het voorstel van het instituut te dienen van advies". (Uit het „Overzigt van den staat van het Batav. Gen. v. K. & W. over 1853—1861; Tijdschr. Bat. Gen. XII (1862), p. 188).

Zie voorts voor het jaar 1855, dat dit gebeurde, het Verslag van het Kon. Instituut over 1854/55 in Bijdr. Kon. Inst. 1, IV (1856), p. VII.

Resultaat van dit plan (wel door Dr. C. Leemans aan den Min. v. Kolon. gesuggereerd): *nihil.*

***1855.** Lecouteux (A.). Over dezen „photographist te Batavia" die „eene kunstreis over Java" deed, zie reeds Monographie I (1905), p. 109. Op p. 486 van het Tijdschr. Ind. T.- L.- en Vkkunde, V, Batavia 1856, blijkt dat hij te Singasari foto's had gemaakt van den (Toren)tempel, de twee

(reuzen)wachters, eene Doergâ, en van „een steen met opschrift". Of deze foto's zich thans nog in 't Museum te Batavia bevinden, blijkt nergens.

1856. Crawfurd. [2°]. Neemt in zijn „Descriptive Dictionary of the Indian islands & adjacent countries", London 1856, een hoofdje „Singasari" op, in hoofdzaak repetitie van wat hij in zijn History van 1820 zei; maar nieuw is dit over den ouderdom: „To the time in which these temples were constructed, the enigmatical memorial words, in which dates are most usually written [dus de *tjandra-sĕngkala's*], give the various years of Salivana or Saka, 818, 846, and 1082, but an inscription, found at no great distance from Singasari, and seemingly belonging to the same class of buildings, in numeral characters, gives only 1242" (p. 403). Vanwaar zijn die eerste getallen, en vooral ook dat laatste? Verg. het lijstje van de jaartallen der 6 Singasari-steenen, blz. 40 hiervóór; waaruit blijkt, dat Crawfurd's cijfers alle fout zijn!

***1856.** **Deventer Jsz. (S. van).** In zijn opstel „Van Pasoeroewan naar Singosarie" (Warnasarie, Indisch Jaarboekje voor 1857, Batavia 1856) wordt op p. 184—193 een beschrijving van den Torentempel c. a. gegeven, met een leelijk plaatje van dien tempel uit Mieling's (Haagsche) steendrukkerij.[1]) Veel geeft het niet; hier en daar schrijft hij Domis na, o. a. door nog van een „Mahadewa"-beeld te spreken, d. i. den Trinawindoe, die al sinds 1846 te Batavia stond. Van de hand van den eenen reuzenwachter zegt hij: „... slechts van vier vingers voorzien, opgeheven, ...; twee vingers van die hand zijn opgestoken, als bij het afleggen van een eed" [verg. Plaat **62**, links] (p. 186). Maar dan vertelt hij over het allengs „gespolieerd" worden van het Singasari-terrein in de laatste 50 jaren(p. 187), dat, toen Prof. Reinwardt in 1822 het kwam bezichtigen en aan Ass.-Res. Monnereau te Malang een compliment maakte over het goede laatste traject van den grooten weg, er ten antwoord kwam: „Dat geloof ik wel (hernam de heer Monnereau) dat is te Singosarie; ik heb daar digt bij zoo'n tempel, waarvan de steenen bijzonder geschikt zijn om er den weg mede in orde te maken" (p. 188). Dan beschrijft hij den Torentempel nog nader, en zegt van de Zuidelijke nis (met het Mahâgoeroe-beeld): „met moeite dringt men er in door en vindt daar een zwaar geschonden beeld op den grond liggen" (p. 190); alsmede — h i j h e t e e r s t d i t o p m e r k e n d —: „In het boven gedeelte des tempels schijnt nog een kamer of ruimte te bestaan, doch geen van allen, die tot dus ver de oudheden van Singosarie hebben beschreven, moet tot in het binnenste daarvan zijn doorgedrongen, althans zij maken daarvan geene melding" (ib.; zie verder sub Brumund in 1863). En dan vertelt hij nog de plaatselijke legende, volgens welke Singasari's tempels zouden gesticht zijn „gedurende de regering van Lemboe Hami-djoijo" en wel „omstreeks het midden der dertiende eeuw" (p. 190—191, noot); welke tijdsbepaling m e r k w a a r d i g j u i s t moet heeten, zie toch Hoofdstuk IX hiervóór.

Ten slotte vermeldt hij den Javaan „Maijo Goeno" te Malang, „die voor beeldhouwer schijnt te zijn geboren". N.l. aldus: „Deze man heeft nagenoeg alle de oudheden, welke in de afdeeling Malang gevonden worden, in het klein nagemaakt, door ze uittehouwen in eene witte steensoort, die hij in de vervallen tempels van Singosarie vindt [dat is: d e m e r g e l s t e e n v a n Tj. W a j a n g], doch welke gemakkelijk te bewerken steensoort thans bijna niet meer aanwezig is." (p. 192). Dat is dus tevens ten deele *het snel verval van Tj. Wajang*, in dezen tijd juist, *verklaard*! Van Deventer wijst dan ook op de „zeer fraaije verzameling dezer nagebootste oudheden" (p. 193), aan Gouv.-Generaal Duijmaer van Twist in Juni 1853 door den Regent van Malang bij diens reis over Java te Malang aangeboden, en weer ten toon gesteld „op de Bataviasche Tentoonstelling van dat jaar... en vermeld... op pagina 131 van den gedrukten catalogus" (ib.). Van Deventer sluit met het apodikton: „De oudheden van Java laten ons kunstgevoel koud.... Geen hartstogt, geen uitdrukking, geen leven!" (ib.). Prosit!

1858. **Schmid (W. J. M. van).** In de Notulen v. h. Bat. Gen. van 6 Nov. 1858 (afgedrukt in Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vkkunde, IX, Batavia 1860, p. 6 vlg.), wordt een interessante lijst gegeven,

[1]) In de „Javasche Oudheden", waarvan afl. 1—3 (daarna gestaakt) „ter Koninklijke Lithographie van C. W. Mieling te 's Hage" van 1852—56 uitkwamen, is Tj. Singasari *niet* opgenomen. Dit plaatje was wel bestemd voor een latere afl.

door het lid VAN SCHMID opgesteld van de diverse oudheden aanwezig te „Singo Sari, distrikt Karangloo". Deze lijst is zeer curieus, en bevat:

„een tempel..., door de javanen Tjoemkoop genaamd [de Torentempel],...

Vijf ruinen van tempels, door de javanen genaamd Bali Kambang, Bali Wertio en Wajang. [*Over deze 3 namen voor 3 der „vijf ruinen"*, zie hierachter blz. 76-78.]

Twee reuzen, Boeto's genaamd, poortwachters, 12 voeten hoog [de reuzen-*râkshasa's*]...

Zeven genesa-beelden, waarvan een zeer fraai bewerkt hoewel geschonden, 4½ voet hoog [= ca. 1,40 M.; te klein! lees: 5½; thans *te Bangkok*]. De anderen minder groot en zeer geschonden.

Drie beelden, voorstellende de hindoesche Iris [versta: Soerya] op den zonnewagen, waarvan de hoofden der zeven paarden zijn afgeslagen.

Een nandi of stier, zeer beschadigd [overdreven! immers thans de groote Singasari'sche *nandi*, n° 324[d] te Batavia]. Zes voeten lang en drie voeten hoog [= 1,86 × 0,93 M.; vrij goed].

Vier do. do. doch veel kleiner en zeer beschadigd.

Twee vrouwen beelden, zeer beschadigd.

Een beeld, Parawati [Pârwati] voorstellende, de vrouw van Siwa, zes voeten hoog [ca. 1.85 M.]; aan beide zijden bevindt zich een ander klein beeld, waarvan het hoofd is afgeslagen. [Dit beeld schijnt *totaal verdwenen*! Het is wel in den trant geweest van het beeld op Plaat **73**, rechts onder, hetwelk echter maar 0,63 M. hoog is.]

Vier mannelijke beelden, zeer beschadigd.

Drie beelden welke reuzen schijnen, doch klein, zeer beschadigd. [Hieronder de paar kleine *râkshasa's*, door RAFFLES in 1815 al genoemd.].

Een beeld, voorstellende een man met een stok in de hand, geheel beschadigd. [Misschien een Çiwa met kapotten *trisoela*-steel?]

Een klein varkensbeeld, zeer beschadigd.

Twee steenen, slangen voorstellende, en

Idem [*versta dus*: Twee steenen] met kawische karakters. Deze steenen zijn twee voeten hoog en anderhalf voet breed en goed bewaard" (p. 14—15). [Waarschijnlijk de *1e* en *2e* (beschreven) steen van blz. 40 hiervóór.]".

Dit is *de eerste inventaris van Singasari's oudheden*!

1859. BUDDINGH (Dr. S. A.). Voegt in zijn „Neêrlands-Oost-Indië", I, Rotterdam 1859, p. 379—382 niets nieuws toe over Singasari.

1859. NETSCHER (E.). In de Notulen Bat. Gen. dd. 3 Sept. 1859 (afgedrukt in Tijdschr. v. Ind. T.-L.- en Vkkunde, IX, 1860, p. 425 vlg.), herinnert dit bestuurslid „dat het twijfelachtig was of een der wachtersbeelden van Singosari aan de regterhand oorspronkelijk slechts vier vingers had of de vijfde door beschadiging verloren, doch dat dit punt thans is uitgemaakt doordien het den heer R. F. DE SEIJFF, kapitein-adjudant van den gouverneur generaal [PAHUD], te beurt viel den vijfden vinger bijkans onbeschadigd terug te vinden" (p. 426).

Ziehier de mise-en-scène van dit Byzantijnsch-Javaansche geval: een Gouverneur-Generaal die naar Singasari komt om de „oudheden" te bekijken; een Adjudant, die zich graag wil „onderscheiden"; een Inlandsch hoofd (de Regent van Malang wel?) die graag beiden „lekker" wil maken; een zgn. „ontbrekende" pink van den eenen reuzenwachter, hoewel die in DOMIS' tijd *er nog aanzat* (blz. 62), en BRUMUND in 1854 al aan boerenbedrog gedacht had; — daar vindt zoowaar de Adjudant, bij de pinken als hij is, dè pink voor het aangezicht zijns Meesters! Allen lekker: Gouverneur-Generaal, wiens verschijnen dit „te voorschijn roept"; Adjudant, dank zijn handigheid; Regent, dank zijn slimheid. In alle menschen een gepast welbehagen!

1861. LASSEN (CHR.). Neemt in zijn „Indische Alterthumskunde", IV, Leipzig—London 1861, p. 473 en 509, het hierboven (sub 1856) vermelde van CRAWFURD over, gewijzigd naar CRAWFURD's studie in dl. XIII der Asiatick Researches, „On the existence of the Hindu religion in the islands of Java and Bali". *Dit deel XIII heb ik niet in handen kunnen krijgen.*

1863. **Brumund.** [2°]. Geeft in zijne „Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java", onvoltooid achtergelaten bij zijn dood te Malang op 13 Maart 1863 — maar pas gedrukt in 1868 als Verhand. Bat. Gen. XXXIII, 1e Stuk — *de uitvoerigste beschrijving* van het heele Singasariterrein, n.l. p. 191—207. Eerst beschrijft hij den Torentempel, p. 192—196, waarvan hij diverse maten in „voeten" geeft; veel nieuws is daarbij niet. Hij maakt attent op de „bijzonderheid" dat de plaatsing der 3 beelden in de 3 hoofdnissen óók zoo voorkomt „in den hoofdtempel der Oengaran-groep" en „aan den hoofdtempel van Loro Djonggrang te Prambanan" (p. 194). Daarna erkent hij dat „de heer VAN GERT [1]), ingenieur van het spoorwezen, die mij vergezelde" (p. 196), degeen was die twijfelde aan de gevuldheid der bovenverdieping, maar meende dat er een holte was, waarop BRUMUND toen ook „in den sluitsteen van het dak een rond gat" ontdekte, en met hulp van een lat de diepte naging, waarop hij zelfs „een binnenvallenden lichtstraal in de mysterieuse ruimte" (ib.) ontdekte; waarbij hij dus niet wist dat VAN DEVENTER in 1856 al het sterke vermoeden van die leege bovenkamer had uitgesproken (zie blz. 71). En ook nu is niet hij het, maar VAN GENDT, die met behulp van een ladder naar boven klom in die ruimte, en zich overtuigde dat deze „ook een vierkant kamertje was met een pyramidaaltoeloopend dak" (ib.). Een behoorlijke verklaring kon BRUMUND er niet van geven; hij geloofde aan een „relieken-kamertje" (ib.); zie den juisten uitleg op blz. 14—15 hiervóór.

Daarna beschrijft hij de beelden „bij Singosari's tempelruïne" (p. 196), n.l. vlak bij den Torentempel, alles op p. 197. En wel — in al het volgende is niet duidelijk of met „voet" de Amsterdamsche van 0,283 dan wel de Rijnlandsche van 0,313 M. bedoeld is; laten wij 't gemiddelde, 0,3 M., aannemen —: *a.* Een Doergâ, 5 voet hoog, zeer beschadigd; *b.* eene dito, $2\frac{1}{2}$ voet hoog; *c.* 3 zittende twee-armige beelden van $1\frac{1}{2}$—2 voet; *d.* eene kleine zeer verminkte Ganeça; *e.* een stuk „kroonwerk", terracotta; *f.* 4 Nandi's, n.l. 2 kleine en 2 groote, „beide laatsten, goed gehouwen, maar beschadigd"; *g.* 6 Ganeça's, waarvan 2 van $3\frac{1}{2}$, 1 van $4\frac{1}{2}$ voet, 2 „kleinere", en 1 van 3 voet; *h.* „een Resi, lomp gehouwen", $2\frac{1}{2}$ voet; *i.* eenige fragmenten. Ook memoreert hij thans — in tegenstelling tot zichzelf in 1854, zie blz. 70; maar conform VAN SCHMID in 1858, zie blz. 72 — 2 beschreven steenen, de eene hoog 4 voet met 32 regels op de vier zijden, de andere $4\frac{1}{2}$ voet hoog met 30 regels op de vier zijden.

Dan gaat hij naar het „grasveld [= *aloen-aloen*], waar de beroemdste beelden van Singosari staan" (p. 197), en beschrijft ze p. 198—201. Zich refereerend aan wat RAFFLES hier vond, zegt hij eerst dat de Brahmâ te Leiden thans is; en dat hij zich voorts „zeer (zou) bedriegen, indien ik mij daarin vergiste" dat RAFFLES' Mahadewa thans „onze Bagawan Resi Trinawindoe in het museum van Batavia" (p. 198) was; nu dat wàs absoluut zoo sinds 1846, zie blz. 65. Dan beschrijft hij den Nandi, thans te Batavia (verg. blz. 34), waarbij nog 2 veel kleinere, zonder koppen. Dan beschrijft hij den Ganeça, thans te Bangkok, waarvan hij constateert dat zoowel RAFFLES' als REUVENS' afbeelding afwijkt; terecht, want die waren naar het Leidsche exemplaar; maar zijn eigen beschrijving is zoo weinig precies, dat ze evengoed op het Leidsche, in plaats van op het Bangkok'sche (zie Plaat **75**) zou kunnen slaan; ja, hij vergist zich zelfs grof waar hij schrijft „In een der bovenhanden heeft hij de aksamala opgeheven, in de andere, linker [mis, Dominee, *rechter*!], had hij iets, dat, met een gedeelte van het achterstuk, is weggeslagen" (p. 199); (dat weggeslagen „iets" in de rechterbovenhand was natuurlijk een bijl, zooals het Leidsche ex. dadelijk leert). Daarna constateert hij nog op deze *aloen-aloen*: *a.* 2 zonnewagens, met afgeslagen koppen; *b.* „een vrouwenbeeld zonder hoofd, in Boeddha-houding, zeer versierd, twee-armig, met iets in de hand, niet meer te bepalen, ruim drie voet [dus ruim 0,90 M.] hoog" (ib.), dat duidelijkerwijs het Pradjnjâpâramitâ-achtige beeld van Plaat **67** (en verg. blz. 47) is; *c.* „een vierkant voetstuk, groot, met gaten, waarvan het beeld verdwenen is" (ib.), d. i. het lingga-voetstuk voor 1 + 16 lingga's (verg. blz. 29—30, en 47—48); *d.* „van een witachtigen steen, kalksteen,

[1]) Juister VAN GEND, zooals op p. 204 bij BRUMUND staat; heelemaal juist: J. G. VAN GENDT JR., toen in 1863 ingenieur 2e klasse. Daarnaar worde ook de naam op blz. 14 hiervóór, r. 13 en 2 v. o. verbeterd.

een groot klokvormig voorwerp, 2½ voet hoog; een fragment van een raksasa; twee geschonden Bonaspati's" (ib.), d. i. dus één minder dan hij in 1854 (zie blz. 69) als van kalksteen herkende, omdat hij er toen ook een „klein knielend beeldje" toe rekende; deze kalksteen-voorwerpen, zegt hij: „behooren aan een ruïne, geheel in puinhoop verkeerd, welke nabij, achter, zuid van de ruimte, onder het geboomte ligt" (ib.), d. i. dus tot Tj. Wajang. Vervolgens spreekt hij over de twee „monsterachtige beelden, die steenen reuzen van Singosari" (ib.), en constateert dat de neus van den een, de rechterhand van den ander geschonden is (p. 200), waarbij hij zich terecht nog eens vroolijk maakt over die „gewonde hand", waarnaast men „even diepzinnig over den geschonden neus (had) kunnen redeneren" (ib.); den naam van den gelukkigen pinkvindenden adjudant (zie blz. 72) houdt hij echter „vooreerst geheim voor het publiek". Het Tijdschr. Bat. Gen. IX, 1860, p. 426 had Brumund dus niet gelezen! En ten slotte heeft hij het over de 2 pedestallen van die reuzen-monsters, waartusschen „de breede weg" (ib.) heenvoert; hij gelooft, dat die reuzen-râkshasa's „den toegang tot het verblijf van den vorst openden. Zoo ergens, dan zou ik dat vorstelijk verblijf van het oude Singosari plaatsen een eind verder den weg tusschen beide pedestals vervolgd [dus méér *Noordwest-op*; verg. de situatie-teekening op Plaat **A**, rechts onderaan], dat u eindelijk brengt bij een haveloozen messigit, welks muren van oude groote gebakken steenen zijn opgestapeld, en welks omtrek voor en achter tot aan een riviertje alomme met een groote menigte van die steenen is overdekt" (p. 201). Dat kàn, maar 't kan ook niet.

En dan komt de periode: „Daar is nog meer te Singosari te zien, dan Raffles er zag" (p. 201), waarmee hij op pag. 201—204 de beschrijving opent der andere oudheden. *In dit gedeelte zit verreweg de meeste beteekenis*; vooral onder vergelijking met wat te voren over dit terrein reeds bleek. Hij steekt van wal met J. Th. Bik's „berigt, uit zijn aanteekeningen zamengesteld" (ib.), dat hiervóór op blz. 2—3 in originali staat, en bij hem op p. 201—202. De situatie beschrijft hij aldus: „Van den tempel [den Torentempel] komende, slaat men spoedig links, zuid, af, een laan in, die langs drie der ruïnen voert; nog iets verder gegaan, slaat men het pad regts af, waar links de vierde ruïne [Tj. Wajang] ligt; verder brengt het u de kampong Bangko binnen" (p. 202). Deze desa noemt Brumund later (p. 204) „Bongko".

Van de 1e ruïne (die van 35 × 93 Rijnl. voet op Bik's plattegrond van 1822 — zie Plaat **A**² —) beschrijft hij eerst het groote vrouwebeeld met de „bisschopsmuts", op p. 202—203; deze beschrijving werd op blz. 51—52 hiervóór geheel overgenomen, en zie Plaat **74**. Het beeld verklaren, kan hij niet. Zijn oordeel over de ruïne-zelve is totaal anders dan in 1854 (zie blz. 70), want thans schrijft hij: „Ik vond die tempelruïne niet meer, gelijk de heer Bik haar ons doet kennen [in zijn beschrijving van 1822], [maar] meer afgebrokkeld, iets lager; dien uitstekenden rand des tempels, aan beide zijden gedragen door twee voetstukken, linggams voorstellende, heb ik niet teruggevonden. 't Komt mij voor, dat de langwerpige ruïne, negentig voet volgens Bik, die ik met drie en veertig schreden afstapte [in 1854 stapte hij de lengte in 25 schreden af; Brumund begon oud te worden in 1863!], op haar breede zijde een opgang had, en wel in drie kamers kan verdeeld zijn geweest, gelijk wij meerdere zulke tempels zullen ontmoeten, zoo als die van Plaossan en Sari nabij Prambanan. De opgang voerde dan de middenste kamer binnen. Zoo meen ik, om de uitwendige overeenkomst van onze met beide andere tempels. 't Kan echter ook zeer goed zijn, dat ons bouwwerk een terras is geweest, dat dan kelderkamers moet gehad hebben, want het beeld ligt in een diepte. Van muren is niets meer te ontdekken; maar dit bewijst nog geenszins bepaald, dat daarom niet vroeger een tempelgebouw op het terras verrees. Het gebouw kan zijn ingestort, en de steenen kunnen weggehaald zijn. Ik vind nog op het terras een onthoofd, vierarmig, zittend beeld [vermoedelijk hetzelfde door Bik in 1822 genoemd „een zittend vrouwenbeeld doch zonder hoofd", zie blz. 2; en is dit soms óók het beeld, door Knebel in 1901 opgegraven? zie blz. 49], een bebeitelden steen, die tot waterloozing gediend had [een spuier dus], nog drie of vier groote Joni-pedestallen, waarvan één fraai bewerkt, drie

voet in het kubiek, wier tuit door een drakenkop wordt gedragen, en een nog gedeeltelijk niet afgewerkten steen; zoo bij voorbeeld de tuit nog maar in ruwen omtrek gegeven. Wat mag den beitelaar zoo eensklaps in zijn arbeid hebben gestoord?" (p. 203). Dit is, samen met die van RIGG in 1847, de *uitvoerigste en ook beste beschrijving* der tempelruïne van 93 × 35 Rijnl. voet op BIK's plattegrond van 1822 (Plaat **A**[2]). Men ziet: 1°. RIGG's onderstelling van een verbrandingsplaats voor deze ruïne, in 1854 nog door BRUMUND overgenomen, wordt nu door dezen geheel ter zijde gelaten; 2°. BRUMUND vindt nog méér beeldfragmenten dan RIGG in 1847 (zie blz. 66), en vindt het tweede, hoofdelooze, vrouwebeeld, door BIK in 1822 vermeld, óók nog aanwezig.

Daarna beschrijft BRUMUND de twee zuidelijker gelegen tempelruïnen, dus *tusschen* de bovenbeschrevene van 93 × 35 Rijnl. voet en Tj. Wajang, d. i. de 2e en 3e ruïne. Dit luidt:

„Van onze [1e] ruïne verder gegaan, de laan vervolgd, zijn we aanstonds bij de twee andere ruïnen. Zij zijn thans niet meer dan steenhoopen. De eerste mat vijf en negentig, de de tweede negentig schreden in omtrek. Niets meer is van de vroegere gedaante der tempels terug te vinden. Zij moeten echter, blijkens de vele steenen, allen van trachyt, en waaronder van bijzondere dimensiën als stoepsteenen, niet onaanzienlijke tempels zijn geweest. Men heeft de steenen in de naburige kampong gebezigd om er de monden van putten mee te omleggen, voor grondlagen der hutten, ook om het erf er hier en daar meê af te paggeren. Ik zag daar ook een groote menigte oude roode steenen, soms tot hoopen opgeworpen. Bij den tweeden steenhoop liggen nog drie linggam-pedestals, twee voet in het kubiek, alsmede een zonnewagen met zeven paarden er voor [de *zuidelijkste* „Soeria" van BIK's plattegrond van 1822, zie Plaat **A**[2]], beschadigd" (p. 203—204).

En daarna volgt nog BRUMUND's bevinding van de 4e of laatste ruïne, dus van Tj. Wajang. Na herinnerd te hebben wat over dezen „laatsten" tempel èn BIK in 1822 èn SCHILL in 1842 èn hijzelf, BRUMUND, in 1854 over dezen tempel met zijn basreliefs en zijn witten zachteren steen hadden gezegd, gaat hij door: „En wat vind ik nu van dat alles terug? Niets meer dan een vormlooze massa, in het midden nog vijftien of zestien voet hoog, waarop struik en houtgewas tierde, en waarvan het uiterlijk bekleedsel verdwenen was. De heer VAN GEND [lees: VAN GENDT] liet graven, en legde nog een gedeelte van een lijstwerk open van denzelfden witachtigen steen. Inwendig schijnt men voor deze ruïne ruwe trachyt-blokken gebezigd te hebben, die met kalksteenen buiten waren bekleed. De vormlooze middenmassa met de daarom neêrgestorte steenen heeft een honderd schreden in omtrek. Daarbij ligt de kampong Bongko [*sic*], waar ik nog een groote menigte trachyt-blokken, ook een klein linggam-pedestal zag. Men had ze gebezigd om er stallen en padischuren op te plaatsen; ook voor de huizen en erven" (p. 204).

Daarna geeft BRUMUND op p. 204—206 nog algemeene beschouwingen over de vroeger van Singasari weggehaalde beelden, constateert dat van de 6 door DOMIS vermelde beschreven steenen „nog maar de twee door ons vermelde over" zijn (p. 205), haalt op p. 206 het beweren van REINWARDT en vooral DOMIS aan over een grooten baksteenen muur die weleer rondom het rijk Singasari liep, en bestrijdt dit, acht het zelfs „bespottelijk" (ib.) — waarmee hij een leelijken flater begaat —, en sluit op p. 207: „Benoorden de laan van Singosari ligt nóg een, zoo 't scheen verlaten, badhuis van bamboe. De groote vierkante badkom [dit moet de vijver zijn van blz. 38 hiervóór, waar de beschreven steen van 1273 Çaka (èn het fragment van 't Maritji-beeld) teruggevonden werden!] is geheel met tjandi-trachyt-steenen geplaveid. Nog vele andere steenen liggen daar verspreid. Ik zag er ook een afgebeiteld ruggestuk, waartegen twee beelden nevens elkander hadden gezeten".

Op p. 207—208 geeft hij dan nog een lijst der beelden in den tuin van den Assistent-Resident te Malang, waaronder natuurlijk verscheiden beelden van Singasari moeten geweest zijn. Daaronder zijn maar twee beelden met wezenlijke zekerheid als Singasari-beelden te herkennen; en wel: het tweede Brahmâ-beeld, in 1829 wel door DOMIS vermeld (blz. 60; en verg. JUKES in 1844 op blz. 64), maar goddank in elk geval door BIK afgeteekend in 1822, en

weergegeven (naar teekening N°. 101 [1]) te Leiden) op onze Plaat **70**, links; en het Boeddha-beeld, in 1822 óók door Bik uitgeteekend, en weergegeven (naar de teekening te Leiden N°. 106) op Plaat **71**, rechts. Ziehier toch wat Brumund van beide zegt (waarbij men Bik's teekeningen vergelijke):

„Nog verscheidene grootere beelden worden in dien tuin [van den Ass.-Res.] gevonden, waaronder vooral merkwaardig een Brahma en een Boeddha. De Brahma is zittende voorgesteld. Wel zeer te betreuren, dat dit zoo verdienstelijk gehouwen beeld deerlijk verminkt is. De kroon en vier aangezigten zijn zeer geschonden; ook alle vier armen afgeslagen; bovendien is nog een knie geschonden. Het beeld is drie en een halven voet hoog [ruim 1 M. dus]. Het heeft een ruggestuk, waarin een ronde opening is gebeiteld om het achtergezigt vrij te laten [*sic*]. Nog anderhalven voet boven het hoofd uitkomende, is het achterstuk met een vlamvormigen band om het hoofd en ligchaam bebeiteld. Een schoon-gehouwen en voorzeker een der grootste Brahma's. Hij draagt een oepavita; sjerpbanden hangen hem over de knieën af. Padma-bloemen op haar stengels zijn regts en links van het beeld gebeiteld. De Boeddha, bijna vijf voet hoog [ca. 1.50 M.], heeft de regterhand, palm naar boven [Bik's teekening geeft echter te zien: rug naar boven; wie vergiste zich van hen beiden?], op de knie gelegd, de linker in den schoot. Hij draagt het gewone kleed; overigens zonder eenig versiersel. De schedel is zonder het gewone korte krullende haar, kaal. Hij mist ook het voorhoofd-teeken. In de plaats van zijn afgeslagen steenen neus heeft men hem een houten [verg. Bik's teekening!] aangezet" (p. 207—208).

In Bijlage III, sub A zal aangegeven worden waarom dit laatste „Boeddha"-beeld wellicht een Çiwaboeddha is. De Brahmâ met *doorboord achterstuk* is zeker iets hóógst merkwaardigs!

* * * * * * * * *

Het is hier de plaats om de gegevens over de *4 tempelruïnen* bezuiden den Torentempel kritisch samen te vatten. Want nà Brumund is het met de beschrijvingen van het gansche Singasari-terrein feitelijk uit; er volgen van 1863—1901 alléén mededeelingen over eenige bepaalde beelden, alsmede beschreven steenen te Singasari of vandaar herkomstig, alsmede ook nog over den Torentempel, maar niet meer over die 4 zuidelijker ruïnen. Deze waren in 1863 zoo goed als verdwenen, *dus* raken toen vergeten. Pas in 1901 worden ze weer aangeroerd, en in 1904 nader onderzocht en in plattegrond gebracht. Maar tot een bepaalde conclusie is Dr. Brandes niet gekomen, die zich immers tot den Torentempel bepaalde (zie blz. 2—3), en Knebel evenmin (zie blz. 41—42). Toch zou deze Monographie incompleet zijn, als niet ten minste *getracht* werd naar samenvatting der gegevens over die 4 zuidelijker tempelruïnen.

Zeer kostelijke hulp geeft daarbij Bik's plattegrond van 1822 (Plaat **A**[2]) met tekst (blz. 2—3 hiervóór), en Leydie Melville's plattegrond van 1904 (Plaat **J**, links). Zonder deze beide zou de hier volgende „proeve van samenvatting" onmogelijk zijn geweest.

Het vaste punt van uitgang is dit: dat de „Tempel met basrelief" bij Bik = „Tj. Wajang (Ringgit)" bij Leydie moet zijn, blijkens alle gegevens; twijfel hieraan is niet mogelijk; het is de zuidelijkste van alle. De hoofdvraag wordt dan nu dadelijk: met welke der 3 noordelijker gelegen ruïnen bij Bik [2]) moet de „Tj. Papak" van Leydie Melville vereenzelvigd worden? Bij Leydie

[1]) Mijne aarzelend gestelde vraag op blz. 2, noot 4, en blz. 49, noot 3 (aan het slot), omtrent wat Bik's teekening N°. 101 te Leiden zou kunnen voorstellen, moet dus als *geheel vervallen* worden beschouwd.

[2]) In het volgende wordt *niet gerept* van dat ééne kleine vierkante ruïne'tje dat heelemaal in 't Noorden van Bik's plattegrond voorkomt; en evenmin van dat nog kleiner ruïne'tje hetwelk heelemaal in 't Zuiden is aangegeven. Deze twee kleine plekken worden, samen met den „Put", in het nu volgende betoog *geheel ter zijde gelaten*.

Dat allernoordelijkste wordt weliswaar in 1847 door Rigg nog vermeld als „a crumbling heap of another building hardly distinguishable for bushes and tangled weeds. An aperture, however, on one side exposed a hidden under ground recess, under the body of the ruins, similar to the one seen at the stone tempel first mentioned [n.l. den Torentempel]" (p. 541; en verg. blz. 66 hiervóór), en dit verklaart dus tevens hoe Bik het in 1822 een eind benoorden zijn tempelruïne van 93 × 35 Rijnl. voet als een klein vierkantje kon aangeven; maar na 1847 wordt het totaal verzwegen.

Wat de „Put" kan zijn geweest, moet geheel in het midden blijven.

zien we den afstand tusschen de middenpunten van beide tjandi's als 59 M. aangegeven. Bij Bik geeft de langwerpige tempel van 72 × 40 [Rijnl.] voet, dus van 22,6 × 12,5 M. den maatstaf om de zaak te beslissen; immers — en bij Bik mag evenzoogoed toch wel aangenomen worden, dat de *onderlinge afstand* der 4 tempels zuiver is; waar hij toch de maten van 2 hunner nauwkeurig opgeeft —: de middenpunten der twee kleinste vierkante tempels liggen bij hem, in meters omgerekend, dan 56,5 M. van elkaar. Dit klopt dus zéér goed. Er behoeft geen twijfel derhalve te bestaan, of de twee vierkante plattegrondjes bij Leydie zijn óók de twee kleinste en vierkante plattegrondjes bij Bik; Tj. Papak komt dus overeen bij Bik met den kleinen tempel *ten noorden* van den langwerpigen van 72 × 40 [Rijnl.] voet; Tj. Wajang met Bik's „Tempel met basrelief". Nu dit vaststaat krijgen we achtereenvolgens:

Ruïne I, d. i. de langwerpige tempel van 93 × 35 [Rijnl.] voet bij Bik — of dus ca. 29 × 11 M. — is *geheel verdwenen* tegenwoordig. De fondamenten daarvan worden niet meer aangetroffen. Brumund's onderstelling in 1863 van een drieledigen tempel, zooals die bij Prambanan, wordt door Bik's plattegrond zeer goed ondersteund, met deze wijziging dat het midden een blanco-ruimte waarschijnlijk was, met twee vleugels die *de 2 tempels* vormden van het geheel; of zooals Bik's tekst (zie blz. 2) het zegt: „aan de beide einden waren groote vertrekken". In het noordelijke was het beeld van Plaat **74** het hoofdbeeld, een onmiskenbaar Mahâyânistisch beeld; in het zuidelijke was vermoedelijk het curieuze voetstuk voor 1 + 16 lingga's (Plaat **68** bovenaan) het hoofdvoorwerp van vereering, een zeer krachtig en voor Java tot nog toe uniek-Çiwaïtisch symbool. Volgens Bik's tekst (blz. 2) waren voorts de opstaande wanden van dit heiligdom *beslist Çiwaïtisch* versierd. En we vinden hier tevens den overgang tot wat Rigg in 1847 vermoedde: dat het een verbrandingsplek kon geweest zijn. Immers de vraag is, of, waar de noordervleugel aan het Boeddhisme, de zuidervleugel aan het Çiwaïsme schijnt gewijd te zijn geweest, het middenstuk, op Bik's plattegrond zoo duidelijk als een open, vrije ruimte aangegeven, misschien niet voor lijkverbranding inderdaad heeft dienst gedaan? De optreê tot den noordervleugel was klaarblijkelijk in 't Noorden; die van den zuidervleugel in 't Zuiden; alsmede — indien men op de zuiverheid van Bik's teekening nog verder vertrouwen mag — *de optreê tot het middendeel in het Oosten*, alwaar zich ook een paar uitbouwen aan noorder- en zuidervleugel schijnen bevonden te hebben.

Het merkwaardige hier gebleken half-Çiwaïtisch, half-Boeddhistisch karakter van dezen tempel komt in Bijlage III nog nader te sprake; terwijl, in verband met den posthumen naam Çiwabœddha van vorst Kartanagara, den stichter van en tevens begravene in Singasari's Torentempel (zie blz. 37), er ook niets onaannemelijks in ligt dat deze „Ruïne I", vlak bij dien koninklijken graftempel gelegen, een merkwaardig **synkretisme** heeft getoond, uit de Oudjavaansche litteratuur zoo welbekend; maar hetwelk men op Java tot nog toe nergens *locaal* had kunnen aanwijzen in de overgebleven oudheden. **Gehéél aansluitend overigens bij de door de oorkonde van 1216 Çaka = 1294 A°. D. met name genoemde plek Ciwaboeddhâlaya, of „Çiwaboeddha's huis", alwaar diezelfde vorst Kartanagara in 1214 Çaka = 1292 A°. D. sneuvelde en later vereerd werd** (verg. blz. 37—38 hiervóór); een coïncidentie, waaruit in den aanhef van Bijlage III de merkwaardige conclusie getrokken zal worden. Daarbij is de *yoni* met 1 + 16 lingga's van Singasari zeker een unicum voor Java, de twee reuzengevaarten van *râkshasa's* óók; het straks (blz. 76) door Brumund beschreven Brahmâ-beeld met doorboord achterstuk eveneens. **In zooverre is het Singasari-terrein de plek geweest van verscheiden Hindoe-Javaansche unica.** [1]) En waar de Hindoes zelf en de Hindoe-Javanen naar hun voorbeeld, Wiṣnoe + Çiwa voorstelden in één godheid, Hârihâra, is het in zichzelf geenszins ongerijmd dat er in dan wel na

[1]) Ook mag tot die Singasari'sche zeldzaamheden wel gerekend worden de „bull sitting on his rump and holding folded human hands in front of his belly", hiervóór op blz. 66 door Rigg in 1847 vermeld. Verg. echter foto n°. 108 van van Kinsbergen: een gezeten menschenlijf met stierenkop, van den Diëng. — En waarlijk niet minder zeldzaam zijn voor Java de *volgcijfers* 1 en 2 op het Maritji- en Trinawindoe-beeld. Doch hierover zie men Bijlage III, sub B.

vorst KARTANAGARA's (alias ÇIWABOEDDHA's) tijd een **Çiwaboeddhistische tempel te Singasari** gesticht is geworden, ditmaal aan Çiwa + Boeddha gewijd.

Het verval van dezen Çiwaboeddhistischen tempel is helaas zeer snel in zijn werk gegaan. In Oct. 1820 ontdekt, kon BIK er in 1822 nog een behoorlijken plattegrond van maken, en van den „westkant" — dus de *achterzijde*, naar 't bovenstaande — getuigen, dat „dezelve nog in eenen goeden staat (was), voor zoo ver het lijstwerk betreft" (zie blz. 2), wat door zijn teekening van dat jaar (zie Plaat **60**) echter maar ten deele ondersteund wordt. In 1844 kan JUKES bij dezen, evenals bij den Torentempel en den tempel van 72 × 40 Rijnl. voet (op BIK's plattegrond) nog denken aan dergelijke tempels als te Djago en Kidal. In 1847 kan RIGG hem bizonder wel nog beschrijven, meldend dat hij alleen van 't midden der „south western face" — dus de *achterzijde* weer, naar 't bovenstaande — bestegen kon worden, waar de rugkant blijkbaar ingevallen was, conform BIK's teekening op Plaat **60**; en hij vindt op den noordervleugel tal van beeldfragmenten, maar vooral het Mahâyânistisch vrouwebeeld van Plaat **74**. In 1854 vindt BRUMUND er nog vrij veel van over, hoewel het terrein toen door struiken begroeid was; in 1863 vindt hij er vrij wat minder van terug, maar de plek was nog uitstekend te herkennen, en het Mahâyânistisch vrouwebeeld is nog op zijn oude plaats. — Doch dan komt de nacht over dit alles; alles verdwijnt van deze ruïne allengs, in 1904 is de plek zelfs verdwenen, en het Mahâyânistisch vrouwebeeld is zuidelijker op versleept, minstens 60 M. zuidelijker, en wordt door LEYDIE MELVILLE teruggevonden bij Tj. Papak.

Er behoeft echter geen twijfel te bestaan of de naam B a l e k a m b a n g, door VAN SCHMID in 1858 gememoreerd (zie blz. 72), kwam toe aan deze Ruïne I. De plattegrond van BIK geeft duidelijk aan hoe een Javaan hier kon denken aan een „D r i j v e n d P a v i l j o e n".

Ruïne II is dus de tegenwoordig ter plaatse genaamde Tj. P a p a k, dat wil zeggen de „Platte Tempel"; d. i. blijkbaar: plat door verval. Reeds in 1822 getuigt BIK van dezen tempel dat deze toen was „klein en geheel vervallen" (zie blz. 2). Wat hij geweest kan zijn weleer, kan zelfs niet flauw vermoed worden. Er is later niet veel van geroofd, zoodat ligging en plattegrond in 1904 nog konden blijken.

Ruïne III is de tempel van 72 × 40 Rijnl. voet bij BIK, maar hij was toen al „zeer beschadigd"; hetgeen, toen JUKES in 1844 en RIGG in 1847 hem bezocht, ongeveer gelijk schijnt te zijn gebleven, terwijl, toen BRUMUND in 1854 er kwam, het een „vormelooze en begroeide massa" was. In 1863 is hij zóó vervallen en geplunderd, dat BRUMUND er een kleineren omtrek (90 „schreden", dus ca. 60 M.) aan toekent dan aan Tj. Papak — welks omtrek hij op 95 schreden begroot —, terwijl die omtrek volgens BIK's plattegrond in 1822 een 250 Rijnl. voet, dus ca. 80 M. bedroeg. In 1904 is alle spoor ervan verdwenen. Voor wat deze tempel geweest kan zijn, zie B i j l a g e III, sub A; een deel der steenen schuilt volgens BRUMUND „in de naburige kampong" (zie blz. 75), *dus* in P a g ĕ n t a n. De *Nandi* en *Soeria*, die BIK in 1822 ten westen daarvan vond, waren toen al „zeer beschadigd" (zie blz. 2), evenals de tempel.

Zoo goed als zeker was echter in 1858 de Jav. volksnaam van deze ruïne B a l e W ĕ r d i j ă (zóó toch moet worden verstaan het verhaspelde „Bali Wertio" van VAN SCHMID; zie blz. 72), d. i. „H a r t e - P a v i l j o e n". Immers in VAN SCHMID's opsomming, nà den Torentempel: „Vijf ruinen van tempels, door de javanen genaamd Bali Kambang, Bali Wertio en Wajang", kan dat „vijf" niet anders slaan dan op de vijf, door BIK in 1822 het grootst op zijn plattegrond aangegeven, en door RIGG in 1847 feitelijk alle vijf nog beschreven (zie blz. 66—67). Daargelaten nu Tj. Wajang, moeten van de overige 4 de twee analoge langwerpige ruïnen ook wel twee analoge *bale*-namen hebben gedragen; d. i. dus: *Bale Kambang* heette de **Ruïne I**; *Bale Wĕrdijă* heette de **Ruïne III**. Vrage echter: staat die zonderlinge naam van „Harte-Paviljoen" niet weer in verband met de Poetri Dedes, de „Muskus-Prinses"? Voor de beantwoording dezer vraag zie B i j l a g e III, sub C.

Ruïne IV is Tj. W a j a n g (in Krâmâ Tj. R i n g g i t), de „Tempel met basrelief" van

Bik's plattegrond. In 1822 weliswaar reeds „ingevallen", zóó, dat Bureb in 1837 van „eenige bijna geheel vernielde muren" kan spreken, was er toch bij Rigg's eerste goede beschrijving in 1847 nog „a pile of about 20 feet in height", waarvan *de West- en Oostzijden* vrijwel overeind stonden, en die Brumund in 1854 ook aanwezig vond. Daarna ging het verval zéér snel in zijn werk, waarschijnlijk te wijten aan den ellendigen Malang'schen beeldhouwer die Tj. Wajang als groeve gebruikte, en van wien van Deventer in 1856 vertelt. In 1863 vonden Brumund en van Gendt dan ook niets dan „een vormlooze massa", en ging de laatste al graven naar overblijfselen. Of deze tempel met zijn witteren, zachteren, en in kleiner stukken gehouwen steen inderdaad uit mergelsteen bestaat, zal alleen een deskundig onderzoek kunnen uitmaken; Dr. Verbeek liet zich (pers. meded.) in 1886, toen hij den Torentempel opmat, helaas misleiden door het zeggen der inlanders, dat er behalve dezen, „niets verder" was aan tjandi's, waardoor hij op deze plek niet geweest is. Dat deze Tj. Wajang *jonger* is dan de andere Singasari-tempels, is zoo goed als boven allen twijfel. De beschrijving der reliefs door Rigg in 1847 (blz. 67) geeft helaas geen voldoende houvast om een vermoeden uit te kunnen spreken omtrent den zin. Alleen de naam en enkele overblijfselen van deze plek bleken in 1904 nog aanwezig.

Uit dit alles blijkt dat de noordelijkste tempel, die van 93 × 35 Rijnl. voet, verreweg de interessantste is geweest èn in zichzelf als *Çiwaboeddhistisch* monument, èn door de gegevens welke we omtrent hem bezitten.

Maar er is nog een andere zéér interessante kwestie bij dezen zelfden tempel: de beelden die dicht daarbij gevonden werden tot den tijd van Domis, dus zeg: tot 1829. Men kan toch Raffles' beschrijving van hetgeen hij in 1815 op het Singasari-terrein aanwezig vond [1]), alléén verstaan als men daarbij Bik's plattegrond van 1822 gebruikt, bedenkend dat op dezen laatsten de Torentempel *niet* is aangegeven maar er bij gedacht moet worden even Noord van den weg die van „Glandang" naar de „Wachters" loopt, noordoost ongeveer van dat kleine tempeltje (zie noot 2 op blz. 76), onmiddellijk bezuiden van dien weg. In de toevoegingen tusschen haken bij Raffles (blz. 54—55; en hierna blz. 86) is al kort aangegeven, hoe men dat verhaal op den plattegrond moet volgen. Uit alles blijkt nu dat in 't jaar 1815 de merkwaardigste Singasari-beelden — behalve den zwaren en mooien Ganeça, en de onwrikbare 2 reuzenwachters plus hun 2 pedestallen — bijeenstonden daar waar Bik in 1822 kaarteerde den „Nandi" (nu te Batavia), zuidelijk daarvan een „Soeria" (waarschijnlijk nummer O van Bijlage I, zie blz. 48 hiervóór), en zuidelijker daarvan weer, recht West van dien in Oct. 1820 pas ontdekten tempel van 93 × 35 Rijnl. voet, een „Zittend vrouwebeeld". Over dit laatste zoo dadelijk. Maar Raffles zag in 1815 deze vijf bijeenstaan: 1°. den *Nandi*, door Bik aangegeven, nu te Batavia N° 324[d], zie Plaat **65**; 2°. den *Brahmâ*, in 1822 door Reinwardt op zijn schip medegenomen, nu te Leiden, zie Plaat **54**; 3°. den *Mahadewa* = Trinawindoe, nu te Batavia N° 63, zie Plaat **79**; 4°. „a figure nearly similar", maar verminkt, en reeds vóór 1863 van het heele Singasari-terrein verdwenen; 5°. den *Soeria*, ook door Bik aangegeven.

Maar, na de ontdekking in Oct. 1820 van den tempel van 93 × 35 Rijnl. voet, geeft Bik in 1822 onmiddellijk West daarvan voorts de plaats aan van een „Zittend vrouwebeeld", dat blijkens zijn tekst (zie blz. 3) en zijns broeders teekening (thans N°. 104 te Leiden; zie Plaat **70** rechts) geen ander is geweest dan het sterk-Pradjnjâpâramitâ-achtige beeld van Plaat **67**.

Vat men deze feiten dan weer samen met het bovenstaande over deze **Ruïne I** als een Çiwaboeddhistisch heiligdom, dan ligt de groote waarschijnlijkheid voor de hand, dat van dezen zelfden (*òf deels van een tweeden analogen*) tempel afkomstig zijn: èn het voetstuk (*yoni*) voor 1 grooten + 16 kleine *lingga's*; èn het Trinawindoe-beeld met zijn heremieten-type en Sanskrit-inscriptie; èn het Marîtji-beeld met zijn sterk gelijkend type en dito-inscriptie; èn het Leidsche

[1]) De lapsus der op blz. 55, tusschen r. 2 en 3 v. b., weggevallen alinea over den *Brahmâ* bij Raffles wordt hierachter op blz. 86 in een Corrigendum hersteld.

Pradjnjâpâramitâ-beeld; èn het zeer sterk daarop gelijkende „zittend vrouwebeeld", dat Bik in 1822 afzonderlijk op zijn plattegrond aangaf, afzonderlijk in zijn tekst noemde (zie blz. 3), terwijl zijn broer het afzonderlijk uitteekende (natuurlijk omdat hij het „zeer fraai" vond; zie Plaat **70** rechts), en dat nog tegenwoordig op den *aloen-aloen* van Singasari terug te vinden is (foto 750 van Leydie's plattegrond uit 1904, zie Plaat **67**). Doch over dat Trinawindoe- en dat Maritji-beeld zal hierachter in Bijlage III sub B uitvoeriger worden gehandeld.

Opgemerkt moet hier alleen dat Bik in 1822 *niet* gerept heeft van het Trinawindoe-beeld; en dat het Leidsche Pradjnjâpâramitâ-beeld reeds circa 4 jaren vóórdat Reinwardt met de beide Bik's het Singasari-terrein in Januari 1822 bezocht, behoorde tot die „kleinere" beelden welke de Ass.-Resident van Malang, Monnereau, op zijn erf had laten overbrengen, zoodat hij het in 1819 aan Reinwardt ten geschenke kon geven (zie blz. 57). Dadelijk na het herstel van het Nederlandsch gezag in 1816, is er dus een „belangstelling" voor de oudheden van Singasari ontwaakt, die, grondiger dan de korte rooftocht van Engelhard's lieden in 1804, de beelden van het Singasari-terrein dooreen heeft gehaald en her en der verstrooid; terwijl de toenemende Javaansche bevolking in wat te voren dicht djati-, later koffie-bosch was, samen met archaeologische „opgravingen" van personen als de Ass.-Residenten Monnereau (1818—1823) en Dickelman (1830—1844), alsmede Resident Domis (1827—1831), de ruïnen der vier tempels-zelve tot den laatsten steen heeft doen verdwijnen, en alleen den Torentempel ongerept heeft gelaten.

* * * * * * * * *

1866. Gramberg (J. S. G.). Schrijft in Nov. 1866 een opstel over „De Batoe-Toelis te Batavia", geplaatst in Tijdschr. v. Ind. T.- L.- en Vkkunde, XVI, Batavia 1867, p. 427—437. Krijgt zijn kennis omtrent dezen naar Batavia overgebrachten Singasari-steen (zie blz. 40 hiervóór) en eenige daarbij geplaatste Hindoejavaansche beelden, n.l. een Doergâ en een getulband man (*rĕsi*), „hoofdzakelijk door de welwillende inlichtingen van den ouden landheer J. Th. Bik, den vroegeren reisgenoot van professor Reinwardt" (p. 431), die hem vertelde hoe daar vroeger bij Gang Batoe Toelis te Batavia, in 't latere gebouw der Weeskamer, woonde „de heer A. J. Bik, baljuw van de ommelanden van Batavia" (p. 435); en, vertelt Gramberg nu verder: „De heer Bik" — dus A. J. Bik, niet J. Th. Bik — „had uit zijne vorige woonplaats, Singasarie in het Malangsche, eenige beelden, steenen met inscriptiën [o. a. den bovenbedoelden *Batoe Toelis* of „beschreven steen"] en andere oudheden medegebragt. Daar onder behoorde ook de hierboven beschreven groep.... het getulbande beeld in gezelschap van den kawisteen en de Doerga" (p. 436).

Hoe kwam A. J. Bik echter aan die beelden en dien steen? Ik dank het aan de welwillendheid van zijn kleinzoon, Mr. A. J. E. A[rnold] Bik te 's-Gravenhage, dat deze mij uit het testament van zijn oudoom J. Th. Bik, dd. Batavia 19 Oct. 1873 voor notaris Meertens verleden, in Febr. '09 deze gewichtige zinsnede mededeelde: „Voorts verklaar ik.... dat de Bramiensche beelden het eigendom zijn van wijlen mijn broeder *Adrianus Johannes Bik*, afkomstig van *Singosarie* in achttien honderd een en twintig ten geschenke ontvangen".

De oudere broeder A. J. Bik (geb. te Duinkerken 13 Jan. 1789; † te Brussel 11 Oct. 1872) had deze oudheden *in 1821* dus ten geschenke gekregen; wel van denzelfden Ass.-Res. Monnereau, die in 1819 de Poetri Ḍeḍes aan Reinwardt had geschonken! Maar vermoedelijk deed hij ze van Singasari naar Batavia niet overbrengen vóór 1830, in welk jaar hij er Baljuw werd; te meer omdat de Batoe Toelis wel zeker behoord heeft tot de 6 beschreven steenen, die Domis in 1829 of 1830 (zie blz. 61—62) op het Singasari-terrein aantrof. Bij den terugkeer van A. J. Bik naar Holland in 1847, bleven de oudheden in handen van zijn twee jaar jongeren broer Johannes Theodorus (verg. blz. 1, noot; en blz. 57, noot), die te Batavia bleef wonen en op 3 Juli 1875 te Buitenzorg overleed. Zie verder over dezen *Batoe Toelis* sub 1887.

1876. Bij het bouwen van den spoorweg Lawang—Malang wordt door de bevolking aan den ingenieur

met dit werk belast, J. W. IJzerman, een goede hoeveelheid bekapte tjandi-steenen uit het Singasari-terrein aangebracht tegen geringe geldelijke vergoeding, tot bouw van eenige duikers. Pers. mededeeling van den Heer IJzerman-zelven (thans lid onzer Commissie van Bijstand) in Dec. 1908!

1878. Veth (P. J.). [1°]. Geeft in dl. II van zijn Java (Haarlem 1878) op p. 109—112 een overzicht van de tempels en beelden op het Singasari-terrein, in hoofdzaak aan de hand van Brumund, hier en daar met een enkele misvatting. Maar zijn slotconclusie is zeer waar: „De Singâsarische oudheden kunnen wel als de ongelukkigste van Java beschouwd worden; met geene andere is op zoo onverantwoordelijke wijze gesold" (p. 112).

1879. Albrecht (J. E.). Biedt „namens Dr. Mioulet" 4 foto's „van oudheden te *Singosari* en *Toempang*" aan het Bataviaasch Genootschap aan (Notulen Bat. Gen. 1879, p. 99). Deze zijn thans niet meer te vinden; verg. Monographie I (1905), p. 110, i. v. Mioulet.

1885. Leemans [2°]. In zijn „Beschrijving van de Indische oudheden van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden", Leiden 1885, worden onder de N°s 1 (Brahmâ), 33 (Laksjmi = Pradjnjâpâramitâ), 39 (Siva = Nandiçwara), 48 (Siva = Bhairawa of Tjakratjakra), 58 (Doergâ), 82 (Ganeça), 91 (Tempelwachter = Mahâkâla), en 120 (Nandi), de 8 Singasari-beelden genoemd en beschreven, sinds Oct. 1903 overgebracht naar 's Rijks Ethnographisch Museum (Rapenburg). Zie het staatje op blz. 27, noot 2; en blz. 42—43, met verwijzingen naar het platen-materiaal in deze Monographie, alsmede met waarschuwing voor de slordige opgaven van Leemans.

Onder de teekeningen worden dan met de N°s 100—107 die van J. [Th.] Bik vermeld [1]), met N°s 108—110 de oudere (uit Engelhard's tijd), met N° 132 de teekening (door Carolus) van den Torentempel (uit 1834). Maar *niet* herkend worden de N°s 136*a*—*b* (die óók van Bik zijn) naar de 2 groote reuzen-*râkshasa's* te Singasari. En de tegenkant van N° 105 met Bik's merkwaardige teekening van den Torentempel blijft onontdekt tot in Nov. 1907! Verg. de noot op blz. 1 hiervóór.

1886. Brandes (Dr. J. L. A.) Vermeldt den naam van den vorst op den Singasari-steen (Not. Bat. 1886, p. 146, onderaan), welks jaartal in Not. Bat. Gen. 1887, p. 66 door hem medegedeeld wordt te zijn van 851 Çaka. Dit is de zgn. „tweede steen" van Singasari, zie blz. 40 hiervóór.

1886. **Verbeek** (Dr. **R. D. M.**). Maakt den plattegrond van den Torentempel en *aloen-aloen*, op onze Plaat **J**, rechts, gereproduceerd. Laat zich helaas diets maken dat er niets verder van oudheden te vinden is, bezoekt daardoor niet de resten der 4 zuidelijker tempelruïnen, en determineert niet het gesteente van Tj. Wajang (verg. blz. 77—78).

1887. Verbeek (Dr. R. D. M.) Biedt aan het Bataviaasch Genootschap aan afklopsels van „Twee groote [beschreven] steenen te Singâsari" (Not. Bat. Gen. 1887, p. 7; alsmede „Drie photogrammen [door den Soerabaja'schen fotograaf Salzwedel] van de voornaamste beelden van Singâsari, een raksasa, een ganesa [thans te Bangkok!] en een nandi" (ibid. p. 28); terwijl hij den bovenvermelden „plattegrond van de oudheden te *Singâsari*" in de laatstbedoelde vergadering (1 Febr. 1887) „vertoont" (l. c.). — Die twee door hem afgeklatschte steenen van Singasari zijn de zgn. „eerste" en „tweede", van Çaka 837 en Çaka 851; zie blz. 40. Ook „vertoont" hij „eene bouwkundige teekening van den tempel", scil. den Torentempel, te Singasari, thans berustend in de Koloniale Bibliotheek te Den Haag. Dank zij de Batavia'sche foto, hoezeer ook verbleekt, kon op onze Plaat **75** die Ganeça, thans te Bangkok, ten minste flauw afgebeeld.

1887. Brandes (Dr. J. L. A.). Meldt in Notulen Bat. Gen. XXV (1887), p. 104—108, hoe hij den Batoe Toelis van Singasari, waarover Gramberg in 1866 had geschreven, teruggevonden heeft en machtig is geworden voor het Bataviaasch Genootschap (nu aldaar n° 54). Constateert dat dit een *praçasti* is van 813 Çaka (verg. blz. 40 hiervóór), een oorkonde des te gewichtiger omdat zij ouder is „dan eenige andere oorkonde op steen mij tot nog toe van *Oost-Java* bekend" (p. 107). Behalve het geschonden Doergâ-beeldje, dat bij de Chin. waroeng — in een naar 't

[1]) Echter is N°. 104 zwakjes rechts onderaan geteekend „A. J. B.", dus zeker van A. J. Bik; iets wat ik hiervóór (blz. 1, noot; blz. 3 noot; en blz. 57) over het hoofd zag. Ook Reinwardt heeft hier niet op gelet, en evenmin Leemans.

Westen loopend slop van Gang Thibaut (dwars staand op Gang Batoe Toelis) — achterbleef, bleef daar óók het „vrij geschonden steenen beeld dat een asceet voorstelt en zich kenmerkt door den breeden hoofddoek (turban) die[n] het omheeft" (p. 106), waarvan hij constateert dat het „gelijkt in alle deelen op N°. 301*a* van de verzameling beelden van het Museum, terwijl men soortgelijke figuren kan aanwijzen op de reliefs van de zoogenaamde pĕndåpå van Panataran, waarvoor [er staat foutief „waarvan"] ik verwijs naar de oudheidkundige photographiën van VAN KINSBERGEN" (ib.). — De Singasari'sche Batoe Toelis zelve is, zegt hij, „buitengemeen goed geconserveerd" (p. 107). Voor het afstaan daarvan werd aan den Chinees een waardelooze Ganeça in ruil gegeven (p. 108)!

1887. GROENEVELDT (W. P.) en BRANDES (Dr. J. L. A.). De eerste beschrijft in zijn „Catalogus der Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van K. en W." (Batavia, 1887) op p. 28 als N°. 63 het éénige beeld van Singasari, toenmaals in 't Bataviaasch Museum aanwezig, n.l. het Trinawindoe-beeld. En BRANDES voegt in een noot op p. 28—30 diverse opmerkingen toe over de Sanskrit-inscriptie op dit beeld, den zin van het beeld, en den vermoedelijken ouderdom. Doch zie nader over dit beeld Bijlage III, sub B.

In den „Voorloopigen Inventaris der beschreven steenen" achteraan, geeft BRANDES op p. 359—361 nog een uitvoerige beschouwing over den beschreven Singasari-steen van 837 Çaka (verg. blz. 40 hiervóór), waarvan VERBEEK in ditzelfde jaar (zie boven) een nieuwen afdruk hem had verschaft.

1891. VERBEEK (Dr. R. D. M.). Geeft in zijn „Oudheden van Java" (Verh. Bat. Gen. XLVI, 1891) onder N°. 620 op p. 298 de *derde inventarisatie* (na VAN SCHMID in 1858, en BRUMUND in 1863) van wat in ca. 1886 op het Singasari-terrein aanwezig was; en op p. 298—301 de *eerste bibliographie* omtrent Singasari.

Zijn inventarisatie luidt aldus: „Een tjandi van andesiet [de Torentempel], twee beschreven steenen [zie onder], en zeer merkwaardige beelden, waaronder twee kolossale rakshasa's van 3.70 meter hoog, één zeer fraaie ganeça [thans te Bangkok], één prachtige nandi [thans te Batavia], drie zonnewagens met 7 paarden bespannen, enz. De beelden zijn tegenwoordig opgesteld op een prachtig grasplein onder hooge en fraaie boomen. Van de vroeger hier aanwezige 5 tempels is er slechts één meer over, met een kamer, waarin een voetstuk [n.l. het lingga-voetstuk in den Torentempel]. De top van de tjandi is slechts gedeeltelijk meer voorhanden. Van de 8 banaspati's liggen er twee op den grond; in éene nis aan de zuidzijde een fraai beeld [de Mahâgoeroe], maar zonder hoofd. Boven de kamer is eene tweede holle ruimte, die waarschijnlijk alleen ten doel had, metselwerk uit te sparen.

Ook moeten hier vroeger, volgens DOMIS [verg. sub 1836], 6 beschreven steenen geweest zijn. Nu zijn er slechts twee [van Çaka 837 en 851; thans in 't Museum N°s. 87 en 88; verg. blz. 40]; een derde is waarschijnlijk de groote steen van Malang [van Çaka 866], een vierde is de steen die langen tijd in Gang Batoe Toelis te Batavia heeft gestaan [van Çaka 813] en nu in het Museum is opgenomen als steen N°. 54; een vijfde is de steen van Banjoe-biroe [van Çaka 852], nu ook in het Museum als steen N°. 70. De zesde is nog verloren [maar is hoogstwaarschijnlijk de in 1904 ten noorden van den Torentempel in een vijver teruggevonden steen met de hoogst merkwaardige inscriptie van 1273 Çaka, zie blz. 38—40]. Het bekende Trinawindoe-beeld van Singasari met Nâgarî-opschrift is ook in het Museum [als N°. 63 van den Catalogus-Groeneveldt; zie nader Bijlage III, sub B]; en drie [lees: acht] groote en fraaie beelden zijn in het Rijksmuseum te Leiden" (p. 298). Zoo kort deze inventaris zij, zoo voortreffelijk is ze toch.

Jammer blijft alleen dat VERBEEK den inlander geloofde die hem in 1886 zei dat er niets meer te vinden was buiten den Torentempel en de beelden etc. op *aloen-aloen*; want zie dadelijk hierachter in 1901, waar Tj. Wajang weder verschijnt, en verg. blz. 79 hiervóór.

1893. (GROENEVELDT, W. P.) Inventariseert en beschrijft kort in de Notulen Bat. Gen. 1893, p. CXCVI—CC de van het Singasari-terrein naar het Museum te Batavia overgebrachte 12

beelden en beeldjes, hiervóór op blz. 43—44 genoemd; doch alle van vrij geringe kunstwaarde.

1896. Veth. [2°.]. In den 2en druk van zijn „Java, geographisch, ethnologisch, historisch", bewerkt door J. F. Snelleman en J. F. Niermeyer, dl. I, Haarlem 1896, wordt op p. 184—188 vrijwel letterlijk herhaald wat Veth in 1878 geschreven had.

1896. Zijne Majesteit de Koning van Siam, Chulalongkorn II, bezoekt Singasari en weet door Siameesche „witte olifanten" te laten werken bij diverse residenten, o. a. ook bij res. Salmon van Pasoeroean, den prachtigen Ganeça, naast ook andere beelden te Boroboedoer en Prambanan, los te krijgen, en (onder stil protest van Gouv.-Gen. van der Wijck, die zijn residenten moeilijk te dezen aanzien kon desavoueeren) mede te troonen naar Bangkok. Zie blz. 52 hiervóór.

1898. Abendanon (Mr. J. H.). Signaleert in de Notulen Bat. Gen. 1898, p. 201, het wegvoeren van 2 beelden van Singasari [in 1896] door den Koning van Siam. Zie boven.

1900. (Brandes. Dr. J. L. A.). Inventariseert en beschrijft kort in de Notulen Bat. Gen. 1900, p. CLII—CLIII de twee voor 't Museum te Batavia aangewonnen *nandi's* van Singasari, waaronder den grooten en mooien. Zie blz. 34 en 44 hiervóór. Door den Ganeça die in 1896 verdween naar Bangkok, was men blijkbaar gewaarschuwd geworden te Batavia!

1901. Nieuw locaal onderzoek van het Singasari-terrein door de Oudheidkundige Commissie (ingesteld met 1 Juli 1901), in Oct.—Dec. van dit jaar. Dadelijk blijken gewichtige dingen:

„Singasari bevindt zich in een deplorabelen toestand. De tjandi zelf is er wel niet erger aan toe dan in den laatsten tijd het geval was, maar van het overige, tenzij ook hier in den grond nog het een en ander verborgen zit, rest er niet veel meer. De Tj. Wajang, in de desa Pagĕntan, even om de zuid van Tj. Singasari, is zoo goed als geheel weggebroken; men vindt daar nog slechts enkele gedeelten van de fundamenten, die in het binnenwerk [conform wat Brumund in 1863 al opmerkte] uit *padas*-blokken [dus andesiet] blijken bestaan te hebben. De geornamenteerde stukken of ornamentblokken, die er nog werden aangetroffen [waarvan de gesteente-soort helaas niet wordt gedetermineerd!], wijzen er allen op, dat ook deze tempel, waarnevens ook roodsteenen [= baksteenen] bouwwerken moeten hebben gestaan, evenals de groote tempel van Singasari, wel opgezet, maar niet afgewerkt was [*hoor! hoor!*]. Van fijnere versiering, van reliefwerk of graveersel [lees: ciseleering], werd geen spoor ontdekt. Alleen een zeer beschadigd voetstuk trok dadelijk de aandacht [dit is wat Brandes later vermoedde te zijn het voetstuk van 't Mahâjânistische vrouwebeeld met de „bisschopsmuts" van Plaat **74**, zie blz. 49 noot 2; hetwelk echter oorspronkelijk thuishoorde in „Ruïne I", dus een eind noordelijker], in verband met het te Tj. Toempang weer te voorschijn gebrachte van het Amoghapâça-beeld, en het te eigenlijk gezegd Singasari [n.l. op den *aloen-aloen*] nog voorhandene, in vorm zoo eigenaardige, met zijn 17 vierkante verzinkingen [voor 1 grooten + 16 kleine lingga's].

Het Chineesche kerkhof te Malang is een waar museum. Er werd een situatieschets van in gereedheid gebracht, waaruit o. a. blijkt dat er meer dan 160 beelden en ornamentstukken staan, die ongelukkig gedeeltelijk werden bijgewerkt. Dit is o. a. ook geschied met een Ganeça-beeld, op welks ruggestuk de Heer Melville Oud-Javaansch schrift constateerde. Er bleek het einde van een oorkonde op te staan, en wel het vervolg en slot van de niet afloopende acte, die men aantreft op den steen, welke indertijd in Gang Batoetoelis te Weltevreden stond en thans onder N°. 54 voorkomt in het Museum te Batavia [verg. blz. 81, sub Brandes in 1887]. Dat stuk is uit 813 Çaka en dateert dus uit den oudsten tijd van het Hindoeleven op Oost-Java. De beide fragmenten sluiten netjes bij elkander aan, zoo dat het eerste eindigt met een afgebroken woord, waarvan de staart het begin van het andere gedeelte is" (Rapporten v. d. Comm. in Ned.-Indië voor Oudheidk. Onderz. 1901, Batavia—'s-Grav. 1904, p. 7).

1901 Brandes (Dr. J. L. A.). Doet in de vergadering dd. 23 Dec. 1901 van het Bestuur v. h. Bataviaasch Genootschap eenige ietwat kribbige en tevens minder juiste mededeelingen over den Torentempel en Tj. Wajang (Not. Bat. Gen. 1901, p. 131—132). Den eersten noemt hij „de ten onrechte zoo opgehemelde Tjandi van Singasari" (p. 131), wat beslist onjuist is, want niemand

heeft hem ooit opgehemeld; en kribbig is hij in zijn toevoeging „De ophef [?] over deze ruïne gemaakt, is in schrille tegenstelling [hm?! Rigg en Brumund óók?] met het gebrek aan inzicht, dat uit de beschrijvingen doorstraalt" (ib.). Maar over den tweeden, Tj. Wajang, is hij nog meer onjuist, bij gelijke kribbigheid, door te zeggen dat men „bezig" was dezen „in de desa Pagĕntan... weg te dragen" (ib.); immers, dat wegdragen was al in 1863 voltooid! In 1904 (zie beneden) trekt hij de laatste onjuistheid dan ook terug; de eerste onjuistheid wordt gewroken in 1903, toen Brandes-zelve de hier uitgegeven Monographie ging beramen .... over dien Torentempel, dien hij in 1901 „alleen van bouwkunstige waarde" (l. c.) achtte!

1903. Brandes (Dr. J. L. A.). In de „Rapporten v. d. Comm. in N.-I. voor Oudheidk. Onderz. 1903", Batavia—'s-Grav. 1905, wordt op p. 65 eerst gezegd: „Van den Heer Melville kwamen nu de berichten in omtrent de nadere positieve bevindingen, opgedaan aan de Tjandi *Singasari* [den Torentempel]. De hoofdteekeningen zijn gereed. Het moeilijke werk, het vervaardigen van de reconstructie-teekeningen van het beschadigde,.... moest nu op het programma komen. De eerste foto's van den [Toren-]tempel werden ontvangen"; terwijl op p. 69—71 volgt een exposé van het drie maanden later bij den Torentempel verrichte, en daarna een nieuw chronologisch lijstje betreffende vorst Kartanagara, den stichter van dien tempel te „Poerwapatapan", waar hij zelve later bijgezet werd.

1903. Overbrenging van de diverse Javaansche oudheden van het Museum van Oudheden te Leiden naar 's Rijks Ethnographisch Museum aldaar (Oct. 1903), alwaar ze als Serie 1403 werden ingeschreven. Daaronder natuurlijk *alle Singasari-beelden óók* (zie blz. 27, noot 2). Ongelukkig moesten juist die mooie, tevens zware en groote Singasari-beelden — op het Pradjnjâpâramitâ-beeld na, dat Goddank in een nis in den gang van 't „Museum" (op het Rapenburg) nog terecht kwam — „wegens gebrek aan plaats" gezet worden buiten in den tuin, **waar ze nu met een laag groen mos bedekt zijn,** en zich dadelijk weer daarmee bedekken ook al worden ze schoongemaakt! Het „gesol" (waarover Veth in 1878 zich beklaagde) met de Singasari-oudheden is dus óók in Nederland nog maar niet tot staan gekomen!

***1904**. **(Brandes, Dr. J. L. A.).** Schrijft in April 1904 zijn opstel „Een puzzle opgehelderd. (Het linggavoetstuk van Singasari)" in Tijdschr. Ind. T.-, L.- en Vkkunde v. N. I., XLVII (1904), p. 461—467, met bouwkundige teekening en plaat, waarin hij dit groote voetstuk voor 1 + 16 lingga's (zie blz. 29—30 en 47—48 hiervóór) afdoende verklaart, aan de hand van dergelijke linggavoetstukken in Kambodja. Ook maakt hij hier op p. 462 de conjectuur omtrent een in Tj. Wajang aangetroffen ander groot voetstuk, welke reeds vermeld werd op blz. 49, noot 2 hiervóór; maar m. i. minder juist is, aangezien de afmetingen niet schijnen te kloppen.

1904. Brandes (Dr. J. L. A.). Sluit in Juni 1904 het Driemaandelijksch Rapport over Jan.—Maart 1904 af, *dat de allerbelangrijkste jongste dingen over Singasari bevat* („Rapporten v. d. Comm. in N.-I. voor Oudheidk. Ond. 1904", Batavia—'s-Grav. 1906, p. 1—7). Eerst over den Torentempel (p. 1—2); dan over het ten zuiden daarvan ontgraven *pĕṇḍâpâ*-terras; dan over den daar gevonden beschreven steen (ib.; verg. blz. 35); dan over het vinden van nog twee andere opschriften „op aanwijzing van een inlander... in den vijver naast de langgar van Kjai Napii, in een Kampoeng ten zuidoosten [1]) van de Tjandi" (p. 2—3), en wel van het Maritji-beeld (waarover nader in Bijlage III, sub B), en van den beschreven steen van 1273 Çaka (zie blz. 38—39 hiervóór), welks inscriptie hij op p. 4—5 transcribeert en vertaalt; dan komt een rectificatie op p. 5—6 van het in 1901 onjuist gezegde over de desa Pagĕntan en de ruïnen daar, terwijl hij nu constateert als volgt: daar „bleek men beelden en stukken in den grond verzonken te hebben om er geen last meer van te ondervinden" (p. 5), alsmede het groot belang vermeldt „dat de voorzitter [der Oudheidk. Comm. = hijzelve], juist onder deze omstandigheden, met het origineele handschrift van de mededeelingen van den Heer J. Th. Bik, zie (blz. 2—3 hiervóór), uit 1822,

[1]) Dit is *fout*; lees: ten noorden. Verg. blz. 38 hiervóór; en zie in ditzelfde deel der Rapporten op p. 10: „Opschrift gevonden in den vijver van Napii [er staat foutief Napü], te Singasari, ten Noorden van den tempel".

een situatieschets in handen kreeg, die door denzelfde in hetzelfde jaar van de onderlinge ligging der vermelde gebouwen vervaardigd is [dit is het hoogst gewichtige document van Plaat **A**²]" (p. 6). Ook vermeldt hij hier, dat, toen men eenmaal Bik's „Mondoroko" had teruggespeurd in de (tegenwoordige) desa Pagĕntan, „de Heer Melville verschillende der ongelukkig in hooge mate geschonden en niet geacheveerde stukken, die bij Brumund genoemd zijn, weer te voorschijn (bracht), en werden deze door hem thans bij den grooten tempel van Singasari geplaatst, gemerkt met een letter, om hun afkomst kenbaar te laten blijven" (ib.). — Op p. 8, 12 en 171 volgen dan nog eenige latere mededeelingen over het afwerken der netteekeningen voor de Monographie over den Torentempel.

1905. Brandes (Dr. J. L. A.). † in den nacht van Zondag 25 op Maandag 26 Juni, nadat hij op Zo. 14 Mei nog aan den samensteller dezer Bibliographie per brief gemeld had, dat *„de beschrijving van Tj. Singasari thans gereed ligt, op de bijlagen na"* .....

*1905. **Kern** (Prof. **H.**). Behandelt in Bijdragen Kon. Inst. 7, IV (1905), p. 655—662 de hiervóór (blz. 38—39) ook behandelde inscriptie, op den in een vijver bij Singasari's Torentempel gevonden beschreven steen, en beeldt den steen ten deele af (verg. onze Plaat 66). Dit opstel heeft tot titel „Een Oudjavaansche inscriptie van den jare 1272 Çaka", maar waarin voor 1272 moet gelezen: 1273; evenals op p. 655, r. 7 v. b. de gelijkstelling „(1250 na Chr.)", moet luiden: „(1351 na Chr.)". Ook het „een vijver te Napoe, bij Singasari" (p. 655, r. 6 v. b.), moet veranderd in: „den vijver van [Kjahi] Napii te Singasari", conform wat hierboven in 1904 gezegd werd. Op p. 659, r. 15 v. o. lees voor „al voortzetster": „als voortzetster". — In Bijlage III hierachter zullen meer dan eens aan deze studie ontleeningen worden gedaan.

1905. Knebel (J.). Meldt in de „Rapporten v. d. Comm. in N.-I. voor Oudheidk. Onderz. 1905—6", Batavia—'s-Grav. 1907, p. 5, dd. Oct. 1905: „Na de voltooiing van de Singasari-beschrijving werd [vóór het ziekbed van Dr. Brandes] den heer Knebel opgedragen, daar aan toe te voegen, een overzicht van het beeldwerk, dat bij en in den omtrek van Singasari was aangetroffen [zijnde Bijlage I hiervóór, blz. 41—50]." Waarop even verder uit diezelfde maand Oct. 1905 nog volgt: „de nota over het beeldwerk om en bij Singåsari, werd overeenkomstig de eens gegeven opdracht voltooid" (p. 10). En dan:

„Intusschen .... werd de studie over Singåsari door een lid der Commissie [den heer Knebel-zelven] in zijn geheel overgeschreven, en kon die, met de teekeningen en foto's van den Heer Melville, den 9en Augustus aan den Directeur van O[nderwijs] E[eredienst en] N[ijverheid], ter opzending aan de Commissie van bijstand in Nederland, worden aangeboden.

Bij terugkomst van den heer Melville, werden de fotogrammen, behoorende bij de studie over de wolken-tooneelen van Panataran, bijeengezocht; daaraan toegevoegd de beide cahiers, bevattende de studie zelve, — en konden aldus op den 20en September [1905], bij missive van gelijken datum aan den Directeur van O. E. N. worden aangeboden, de volgende stukken" [volgt specificatie] (p. 11).

1906. Hiermede was het materiaal voor deze Monographie II te Batavia afgesloten. Bij geleideschrijven van den Minister van Koloniën dd. 13 Jan. 1906, Afd. A¹, N°. 48, werden deze stukken aangeboden aan het Kon. Instituut v. d. T.-, L.- en Vkkunde v. N.-I. en daarmede aan de Commissie van Bijstand (verg. Monographie I, 1904, p. XII). Na verkregen overeenstemming met het Bataviaasch Genootschap bij schrijven aan en van dit lichaam, dd. resp. 26 Jan. en 3 April 1906, waarbij dit weer f 1000 beschikbaar stelde voor de uitgaaf van Monographie II, evenals het Kon. Instituut-zelve, wendde zich dit laatste lichaam bij schrijven dd. 21 Juni 1906 tot den Min. van Koloniën, met verzoek om f 2000 subsidie voor deze uitgaaf, evenals voor Monographie I was toegestaan. Bij schrijven dd. 2 Juli 1906, Afd. A¹, N° 16 meldde de Minister in antwoord „dat bij de aanstaande Indische begrooting op eene sub-

sidie van f 2000.— voor die uitgaaf gerekend zal worden". In eind Dec. 1906 werd de Indische Begrooting, waarop die post stond, aangenomen.

1907. Begin der werkzaamheden voor het in druk brengen van Monographie II, allereerst van de beschrijving van Singasari's Torentempel. *Ontdekking* op 11 Nov. van Bik's teekening van dien Torentempel op den rugkant van Teekening N°. 105 te Leiden, een teekening waarschijnlijk ook uit 1822, en aanvullend de leemte op zijn plattegrond uit 1822, op Plaat **A**^{2} gereproduceerd, waar de plaats van dien Torentempel juist ontbreekt. Zie verder blz. 1—3 hiervóór, met de noten.

1908. Op 24 Oct. vinden, dat het jaar **1804** het juiste jaar is geweest waarin Engelhard beelden van Singasari liet weghalen. En wel, dank zij den Leidschen Inventaris (zie blz. 60 hiervóór).

1909. Op 1 Jan. de overtuiging krijgen dat het **Çiwaboeddhâlaja** uit vorst Kartanagara's sterfjaar (1214 Çaka = 1292 A°. D.), of anders (minder waarschijnlijk) de **Çiwaboeddhistische graftempel** (*tjaitya*) der oorkonde van 1273 Çaka = 1351 A°. D. (zie blz. 38—39 hiervóór), **terug te vinden is in de tempelruïne van 93 × 35 Rijnl. voet** op Bik's plattegrond van 1822, op Plaat **A**^{2} teruggegeven. Zie nu verder Bijlage III.

1909. Op 3 Febr. de vondst doen, dat de door Brumund in 1863 als „vooral merkwaardig" geroemde „Brahma" en „Boeddha", toen in den tuin van den Ass.-Resident van Malang, en nader door hem beschreven (zie blz. 75—76), *in effigie* gered werden door Bik in 1822, dank zijn beide teekeningen, thans N°s 101 en 106 te Leiden, weergegeven op onze Platen **70** (links) en **71** (rechts). Waardoor tevens de zekerheid verkregen werd dat beide merkwaardige beelden, toen te Malang, van het Singasari-terrein herkomstig waren. — Of die „Brahma" echter niet inderdaad een Mahâjânistisch vierhoofdig beeld is geweest?

Den Haag, Nov. '08—Febr. '09.

Corrigendum op Raffles (blz. 55 hiervóór).

Door een verzuim is op blz. 55 hiervóór tusschen regel 2 en 3 van boven, een heele alinea *uitgevallen*, welke aldus moet aangevuld:

„Near the bull [den Nandi, thans te Batavia], and placed against a tree, is a magnificent *Brahma* [in 1822 door Reinwardt medegenomen naar Leiden; afgebeeld bij Raffles als fig. 1]. The four heads are perfect, except that there is a mutilation about the nose [het achterstuk is thans ook aanmerkelijk geschonden, zie toch Plaat **54**]. The figure is highly ornamented, and more richly dressed than is usual.

Not far off we noticed *Mahadéwa* [enz. enz.; zie blz. 55 hiervóór].

Bijlage III.

De twee Çiwaboeddhistische tempels weleer te Singasari.

Het Trinawindoe- en het Marîtji-beeld van Singasari.

De beelden te Leiden van Singasari afkomstig.

De herkomst van het Mandjoeçrî-beeld.

A. *De twee Çiwaboeddhistische tempels weleer te Singasari.*

In Bijlage II zijn op blz. 76—78 de gronden reeds opgenoemd waarom de tempelruïne van 93 × 35 Rijnl. voet, in Oct. 1820 ontdekt en in 1822 door Bik op zijn plattegrond afgebeeld en in zijn begeleidende aanteekeningen beschreven, een Çiwaboeddhistisch heiligdom moet zijn geweest. Maar er is méér. En het is goed alle vaste gegevens eens eerst bijeen te plaatsen. Deze nu zijn:

1°. Omtrent vorst Kartanagara, die na zijn dood Çiwaboeddha heette, is het bekend dat hij, na zijn sneuvelen in 1214 Çaka = 1292 A°. D. in zijn hoofdstad Singasari, werd bijgezet in een heiligdom *Çiwaboeddhálaya* geheeten (zie blz. 37—38 hiervóór, en de bizonderheden omtrent dit gegeven hieronder). Nu beteekent Çiwaboeddhâlaya: „Çiwaboeddha-verblijf", „Ciwaboeddha-huis"; het was dus tevens een tempel aan Çiwa + Boeddha gewijd, gewijd immers aan den vorst die zichzelven tijdens zijn leven zoo ten zeerste èn aan Çiwa èn aan Boeddha gewijd had, en daardoor dien posthumen naam kreeg.

2°. Zestig jaar nà Kartanagara's dood, wordt, blijkens den bij Singasari teruggevonden beschreven steen van 1273 Çaka = 1351 A° D., eerst in den aanhef het bovenstaande feit nog herdacht [1]), en dan gezegd dat de — beroemde — Madjapahit'sche Rijksbestuurder Gadjahmada in dat jaar te Singasari, ter herinnering en meerdere eere van vorst Kartanagara's heugenis, stichtte een kerkhoftempel (*caitya*, tjaitya) „zoowel voor de opper-Brahmanen van de Ciwaïtische als van de Boeddhistische leer" (zie blz. 39).

De conclusie is dus: op het Singasari-terrein zijn er weleer gewis twee Çiwaboeddhistische tempels geweest: één als wezenlijke graftempel gesticht waarschijnlijk in het eigen jaar 1292, waarin vorst Çiwaboeddha sneuvelde vlak bij of in zijn *kraton* te Singasari; een andere, een gedachtenis-tempel, opgericht door den Madjapahit'schen (*ma*)*patih* Gadjahmada in 1351.

Het is nu zoo goed als zeker dat de tempelruïne van 93 × 35 Rijnl. voet één van deze twee moet zijn geweest. Immers, neemt men dit niet aan, dan zou die ruïne een *derde* Çiwaboeddhistisch

[1]) Immers de oorkonde zegt (zie blz. 38, r. 2): *kamoktan pâduka bhaṭâra sang lumah ri Çiwabuddha*; hetgeen Dr. Brandes (zie blz. 39) vertaalt met „Z[ijne M[ajesteit], die bijgezet is in het heiligdom, waarin Çiwa en Boeddha gelijkelijk vereerd worden"; terwijl Prof. Kern het vertaalde (zie Bijdragen Kon. Inst. 7, IV (1905), p. 656) met: „'t zalig afsterven van Hoogstdenzelve den Soeverein die begraven ligt in Çiwabuddha".

heiligdom op het Singasari-terrein moeten geweest zijn. Maar van zoo'n derden synkretistischen tempel te Singasari weten we tot nog toe niets. De conclusie moet dus zijn: **Ruïne I** (zooals zij op blz. 77 gemakshalve werd genoemd, en zooals ik verder hier zal blijven zeggen) is òf KARTANAGARA's = ÇIWABOEDDHA's graftempel van 1292, òf GADJAHMADA's gedachtenis-tempel van 1351.

Want dat deze **Ruïne I** een Çiwaboeddhistisch heiligdom was, bleek uit de volgende 4 gegevens:

a. BIK heeft in zijn plattegrond [1]) van 1822 (Plaat **A**[2]) als die Ruïne I een zeer opmerkelijken Dubbel-tempel geteekend; n.l. één in 't Noord t. W., en één in 't Zuid t. O., met als tusschenverband een soort van platform;

b. BIK vertelt in zijn aanteekening van datzelfde jaar 1822 over deze zelfde Ruïne I (zie blz. 2 hiervóór): „Dezelve is lang van Z. O. naar N. W. 93 [Rijnl.] voet [2]) en breed 35; aan den westkant is dezelve nog in eenen goeden staat, voor zoo ver als het lijstwerk betreft, en is daar 17 voeten hoog, van boven geheel open, zonder dat men kan zien, dat er vroeger een dak op was; aan de beide einden waren groote vertrekken". Dit laatste bevestigt volkomen dat karakter van Dubbel-tempel, alsmede de juistheid van BIK's plattegrond.

c. BIK vindt in 1822 „aan den N. W. kant" liggen het „fraai vrouwenbeeld, lang 7 voet [dus 7 × 0,313 M. = 2,19 M.], uit trachietsteen gehouwen, met toegevouwen handen, hebbende een bisschopsmuts op het hoofd, enz." (blz. 2). Dat is onloochenbaar het Mahâjânistisch vrouwebeeld (eene Târâ?) van Plaat **74**, dat inderdaad 2,15 M. hoog is [3]), en hiervóór op bl. 51—52 uitvoerig behandeld werd.

d. BIK merkt in 1822 tegelijkertijd omtrent een der uitstekende randen van deze zelfde Ruïne I (aan welken kant, zegt hij niet) het volgende op: „die uitstekende rand wordt aan beide zijden gedragen op twee voetstukken [*versta natuurlijk*: pilasters], voorstellende den linggam, of priapus der Hindoes, welk zinnebeeld der propagatie ook in basrelief op den muur van den tempel wordt teruggevonden" (blz. 2). Dus: zeer duidelijk Çiwaïsme tevens aan Ruïne I.

De conclusie is derhalve: deze Dubbel-tempel, Ruïne I, droeg weliswaar op zijn noorderpand een machtig *Mahâjânistisch* vrouwebeeld, dat blijkbaar daar het hoofdbeeld was van dat tempel-vertrek; maar op verschillende plaatsen op den buitenwand was deze tempel getooid met Çiwa's onmiskenbaar symbool, den *lingga*. Naderde men den tempel van buiten, dan zag men die *lingga's* dadelijk, en voelde het Çiwaïtisch heiligdom; kwam men in het Noorder-vertrek, dan zag men daar het Mahâjânisme gehuldigd in het meer dan levensgroote vrouwebeeld van Plaat **74**. Ruïne I was dus onloochenbaar weleer een Çiwaboeddhistische tempel.

Al het bovenstaande zijn feiten.

Nu volge de combinatie dezer feiten onderling, èn ook met andere gegevens die vroeger behandeld, maar thans hier nog niet genoemd werden. Misschien is het 't gemakkelijkst de combineering te doen in den vorm van een 6-tal vragen die beantwoording vinden, en tevens den overgang vormen tot een ander onderwerp. Er kan daarbij echter niet genoeg verzekerd worden, dat àl de

[1]) Er *moet* een zotte fout zijn in BIK's plattegrond, zooals die uit Batavia naar Nederland werd overgezonden, en weer gereproduceerd werd als onze Plaat **A**[2] (want hier te lande ontvingen wij niet het origineel, doch een copie van de hand van den heer LEYDIE MELVILLE). Onderaan toch op die copie staat: „w[as] g[eteekend] J. Th. Bik j[r]. 1822"; doch dit *moet* in originali inderdaad luiden: J. TH. Bik f[t]. 1822.

[2]) Voor hen die mochten aarzelen de juistheid aan te nemen van mijne bijvoeging [Rijnl.] bij dat „voet" van BIK, zij gewezen op de Teekeningen N[os] 136 *a—b* te Leiden, hoogstwaarschijnlijk van BIK-zelven (verg. blz. 1, noot 1 aan 't slot), die samen de twee reuzen-wachters van Singasari teruggeven, en waarbij voluit een maatstaf staat met bijgeschreven bovenaan: „12 voeten R." Terwijl teekening N° 107 aldaar, die *zeker* van BIK is (verg. Plaat **71**, middenin), een maatstaf draagt met als bijschrift onderaan: „1 vt. rhijn:".

[3]) Uitgemeten door den Heer GROENEVELDT naar de foto van LEYDIE MELVILLE uit 1904. Zooals uit het Naschrift op blz. 50—52 hiervóór bleek, heeft men vergeten (!) om deze in 1904 op het Singasari-terrein opgedolven fragmenten behoorlijk te beschrijven en uit te meten; en daaronder ook dit zéér gewichtige vrouwebeeld. — Ze zijn toen in 1904 (zie hiervóór blz. 85) „bij den grooten tempel van Singasari geplaatst", behalve een der vrouwebeelden dat (zie blz. 52) naar Batavia werd overgebracht. Of al de andere 10 fragmenten thans, in 1909, nog wel bij den Torentempel zouden staan? En vooral dat eene met de „bisschopsmuts", dat hier in de reconstructie van het Singasari-terrein een zoo gewichtige rol vervult? Waarom toch werd (of wordt) dat niet naar Batavia overgebracht? Is er nog niet genoeg gesold met de Singasari-oudheden?

volgende antwoorden meer of min gelukkige *conjecturen* zijn, wier meerdere of mindere aannemelijkheid door anderen moge getoetst worden. Het waren echter alle pogingen om in den ontzaglijken archaeologischen warwinkel van gegevens omtrent het Singasari-terrein, iets als een begin van orde en reddering te brengen.

Vraag I. Wat stond er als hoofdobject van vereering in 't Zuider-vertrek van den Çiwaboeddhistischen tempel, later Ruïne I? *Antwoord*: hoogstwaarschijnlijk het reusachtige *lingga*-voetstuk voor 1 grooten + 16 kleine *lingga's*, op blz. 29—30 en 47—48 hiervóór behandeld. Dit voetstuk, 1,62 M. in het vierkant (blz. 47), zou een waardig pendant zijn geweest van het voetstuk van 't Mahâjânistisch vrouwebeeld in het Noorder-vertrek, dat immers (volgens BRANDES) 1,80 × 0,65 M., of wel (volgens KNEBEL) 1,46 × 0,72 M. *schijnt* [1]) geweest te zijn (zie toch blz. 49, noot 2).

Vraag II. Is de volgorde „Çiwaboeddha", dus éérst Çiwa en daarna Boeddha, nog in Ruïne I te herkennen? *Antwoord*: Ja. Want blijkens BIK's plattegrond van 1822 (Plaat **A** [2]), was de opgang tot het heiligdom-in-zijn-geheel aan de Oostzijde, aan welke zijde ook de beide spitse uitbouwsels zich bevonden van het Noorder- en Zuider-vertrek (verg. blz. 76). In het Noorder-vertrek troonde, zagen wij, het Mahâjânistisch Boeddhisme, in het Zuider-vertrek het Çiwaïsme. Welnu: evenals tegenwoordig in een Katholieke kerk scherp onderscheiden wordt tusschen de Evangelie- of rechterzijde en de Epistel- of linkerzijde aan hoogaltaar en bijaltaren, *gerekend van het Christusbeeld uit dat in het midden zich bevindt*, waarbij Rechts hooger is dan Links; evenals in de heraldiek de rechterhelft van een blazoen links van den toeschouwer zich bevindt, de linkerhelft rechts van den toeschouwer, dus van het blazoen-zelf uit gerekend wordt, terwijl ook hier weer Rechts hooger is dan Links; evenals bij de Hindoejavanen in het algemeen, en den Torentempel van Singasari in het bizonder — gelijk in de bijgevoegde noot 2 op blz. 33 hiervóór reeds door mij werd opgemerkt — Nandiçwara Noord *dus* rechts, Mahâkâla Zuid *dus* links van het beeld in den hoofdtempel stond (welk beeld naar het Westen zag), terwijl Nandiçwara vóór Mahâkâla placht genoemd te worden door de eigen Hindoejavanen (zie toch de aanhaling uit het Oettarakâṇḍa op blz. 32); [2]) — *daar was hier bij Ruïne I, die haar opgang moet hebben gehad aan de Oostzijde, de Zuiderhelft hooger in rang dan de Noorderhelft*; dus Çiwa nummer Eén, en Boeddha nummer Twee. Terwijl de nadruk op dat Çiwaïsme nog bovendien gelegd werd, door de *lingga*-versieringen van het geheele heiligdom van buiten.

Vraag III. Met welk der twee bovengenoemde Çiwaboeddhistische tempels, weleer te Singasari aanwezig, moet Ruïne I het meest waarschijnlijk geïdentificeerd worden? *Antwoord*: Waarschijnlijk met het oudste, dus den tempel *Çiwaboeddhâlaya-zelven*, gesticht op de plek waar vorst KARTANAGARA in 1214 Çaka = 1292 A°. D. door de troepen van Daha (Kĕḍiri) werd overmand, en afgemaakt, terwijl hij met zijn *patih* (ouder gewoonte!) palmwijn zat te drinken (zie BRANDES' uitgave der Pararaton, 1896, p. 66). Die bizondere naam van gezegde plek blijkt uit de oorkonde van 1216 Çaka = 1294 A°. D. van den Goenoeng Boetak, door BRANDES in die Pararaton op p. 78—80 in transcriptie, en op p. 80—84 in vertaling gepubliceerd, en waar staat:

çrî kṛtanagara sang liṇa ring çiwabuddhâlaya (p. 78, r. 6 v. o),

dat is, naar BRANDES' vertaling:

[1]) Op zeer hinderlijke wijze wreekt zich hier het niet beschrijven en behoorlijk opmeten ter plaatse van de 11 fragmenten die in 1904 werden opgegraven, en die in het Naschrift door den heer GROENEVELDT toegevoegd moesten worden.

[2]) Dat Mahâgoeroe = Çiwa aan dienzelfden tempel Zuid, dus *links*, en Doergâ = Çiwa's gemalin Noord, dus *rechts* van het hoofdbeeld aan dienzelfden tempel staat, wijst niet op een andere volgorde van rang, niet dus op iets als het jong-Javaansche *kiwâ têngĕn*. Want de plaatsing dier beelden moest zoo zijn, *omdat* ze daar als windstreek-beheerschend aldus thuis behoorden (zie blz. 28). Evenzoo moet Ganeça altijd aan den achterkant staan.

Slechts op één ding moet in dit verband nog gewezen. Hoe staat het ten deze met de kombinatie Harihara, dus Wishnoe + Çiwa? Welnu, hier kan het verrassend feit herdacht, dat, terwijl in het *schitterend Harihara-beeld* van Blitar, afgebeeld door VAN KINSBERGEN als n°. 238 in zijn groote portefeuille, de Wisjnoe-helft *rechts*, de Çiwa-helft *links* zich bevindt, echter in het door BRANDES in Tijdschr. Bat. Gen. XLVII (1904) op Plaat 3 afgebeelde gouden Harihara-beeldje van Gĕmoeroeh (uit Wanasaba, d. i. het oude landschap Lĕḍok) de Çiwa-helft *rechts*, en de Wishnoe-helft *links* zich bevindt. Dat is dus: **met het Harihara-beeld speelden de Hindoejavanen, en maakten er** (zoo te zeggen) **een Harahari-beeld van, indien ze méér voor Çiwa voelden dan voor Wisjnoe.**

„Z. M. Kṛtanagara, die te Çiwabuddhâlaya het tijdelijke met het eeuwige verwisselde" (p. 81, r. 1—2 v. o.) [1]);

terwijl in Prapantja's gedicht, de Nâgarakrĕtâgama, in 1287 Çaka = 1365 A°. D. vervaardigd, in Zang 43 eerst wordt gesproken van vorst Kartanagara, „de zalig overledene in de wereld van Çiwabuddha" (*sang mokteng Çiwabuddhaloka*), en dan wordt toegevoegd:

ringke sthâna nirân dhinarmma Çiwabuddhárcá halĕpnyottama

dat is, naar Prof. Kern's vertaling in zijn hiervóór (blz. 85) genoemd opstel in de Bijdragen Kon. Inst. 7, IV (1905), p. 657:

„ter plaatse waar hij is bijgezet, is het uitnemend fraaie Çiwabuddha-godenbeeld".

Vraag IV. Indien de identificatie in 't antwoord op vraag III juist is, waar zoude dan het laatstgenoemde Çiwaboeddha-beeld in Ruïne I weleer hebben gestaan? *Antwoord*: waarschijnlijk op het platform, dus midden *tusschen* het Mahâjânistisch Noorder-vertrek en het Ciwaïtisch Zuider-vertrek in. — Of is dat platform een verbrandingsplek geweest, zooals Rigg in 1847 (zie blz. 66) giste?

Vraag V. Kan eenigszins gezegd worden, hoe zulk een Çiwaboeddha-beeld er uitzag? *Antwoord*: Neen. Het eenige wat hier geantwoord kan worden, is wel hetgeen de heer W. P. Groeneveldt in zijn studie „Hindoe-Javaansche portretbeelden" (Tijdschr. Bat. Gen. L, 1908, p. 140—146, met 3 Platen) — geschreven naar aanleiding weer van een op den voorgrond brengen door Dr. Brandes in 1904 van het feit, dat de Hindoejavanen vóór en van het Madjapahit-tijdperk inderdaad portretbeelden maakten — vermoedde: dat *misschien* het door hem daar als Plaat 1 afgebeelde, zittende Boeddha-beeld (een Ratnasambhawa) met hoog hoofdtooisel, een breeden band van linkerschouder naar rechterzijde, en *een rozet in de eene hand* („die bij voorkeur een embleem van Çiwa is", l. c. p. 144), een Çiwaboeddha-beeld zou kunnen zijn; zie aldaar vooral p. 143—145. Het daar afgebeelde stuk is uit Kĕdiri herkomstig (verg. de inventarisatie in Not. Bat. Gen. 1887, p. LIII, sub 231[a]).

En daarbij is het nu wel *zeer merkwaardig*, dat — indien men Bik's teekening uit 1822 vertrouwen mag, Leiden n° 106; op onze Plaat **71**, rechts, gereproduceerd — dit zittende Boeddha-beeld (ook een Ratnasambhawa) desgelijks *een rozet in de eene hand* houdt. Vrage dus: hebben wij niet hier een tweede Çiwaboeddha-beeld voor ons? En *dit* beeld, in 1822 door Bik nageteekend, was authentiek van Singasari afkomstig, zooals hiervóór gebleken is (blz. 76) in verband met de beschrijving die Brumund er in 1863 nog van gaf.

Is dit alles juist, dan zou in deze teekening van Bik uit 1822 inderdaad een Singasari'sch Çiwaboeddha-beeld gered zijn.

Vraag VI. Indien de identificatie van vraag IV weer juist is, kan dan ook vermoed worden waar de tweede Çiwaboeddhistische tempel kan hebben gestaan? *Antwoord*: Ja; als men mag afgaan op analogie *in vorm*, dan zou Ruïne III, de tempel van 72 × 40 Rijnl. voet op Bik's plattegrond van 1822 (Plaat **A**[2]) zeer wel die tweede hebben kunnen zijn. Ruïne III zou dan de in 1273 Çaka = 1351 A°. D. door den (*ma*)*patih* Gadjahmada gestichte tempel wezen, opgericht „zoowel voor de opper-Brahmanen van de Ciwaïtische als van de Boeddhistische leer, die den [bij den overval van Toemapĕl = Singasari omgekomenen] vorst [Kartanagara = Çiwaboeddha] in den dood zijn gevolgd, alsmede voor den oud-rijksbestierder [den drinkebroer Kĕbo tĕngah; zie toch de Pararaton, p. 66], die aan zijne voeten ter zelfder ure [in 1214 Çaka = 1292 A°. D.] sneuvelde". [2])

Vraag VII. Indien deze laatste identificatie weer juist is, welk soort van beelden moet dan in die

---

[1]) Over het *lina* en *âlaya* in deze, en het *mokta* in de dadelijk volgende aanhaling, schreef Prof. Kern mij dd. 3 Jan. j.l.: „*Lîna* is de gewone onjuiste Oudj. spelling van Skr. *lina*, een verleden lijdend deelwoord bet. „ergens ingegaan, schuilgegaan, verdwenen". Men verbindt er 't bijbegrip van „rust" aan; vandaar dat het zelfst. nw. *layana*, Pâḳsilena bet. „rustplaats, toevluchtsoord, hol, kluis". *Âlaya* komt van hetzelfde werkwoord als *lîna*, met voorzetsel *â*; het beteekent „waar zich iets bevindt, verblijf". Feitelijk synoniem met *lîna* is Oudj. *mokta* (Skr. *mukta*), eig. „verlost", maar naar ons spraakgebruik zooveel als „zalig afgestorven"."

[2]) Deze aanhaling is iets uitgebreid en meer gedocumenteerd naar de door Brandes op blz. 39 hiervóór gegeven vertaling.

Ruïne III gestaan hebben? *Antwoord*: Gewisselijk in dat geval het Trinawindoe- en het Maritji-beeld.

B. *Het Trinawindoe- en het Maritji-beeld van Singasari.*

Zoo zijn wij tevens gekomen tot de nadere behandeling van deze twee interessante beelden, die driedubbel interessant zijn, omdat zij — wat nog nergens elders op Java ooit geconstateerd werd! — **een volgcijfer dragen,** en wel respectievelijk **2** en **1**.

Plaat **79** geeft het Trinawindoe-beeld terug (Museum Batavia N° 63), van drie zijden gezien; terwijl op Plaat **80** naast elkaar de buste van dat beeld met de Sanskrit-inscriptie nogmaals gegeven werd, naast het fragment van het Marîtji-beeld, dat niet meer is dan een sterk verminkte buste met analoge Sanskrit-inscriptie.

De beschrijving van het Trinawindoe-beeld in Groeneveldt's „Catalogus der Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van K. en W." (Batavia, 1887), luidt als volgt:

„63. **Çiwa als Goeroe.** Zwaarlijvige gestalte met baard en knevel. In plaats van diadeem een gewoon band boven het voorhoofd en de andere versieringen eveneens bijzonder eenvoudig. Geen band onder de borst en de oepawita alleen door onduidelijke [?; lees liever: ingekorven. R.] lijnen aangegeven. De rechterhand voor de borst met het bidsnoer, in de naast het ligchaam afhangende linkerhand de waterkruik; op den linkerschouder de waaier aan een koord. Rechts tegen het achterstuk de drietand en links op het voetstuk een klein vaasje, waaruit een lotusplant opschiet. Links, op het achterstuk en naast de glorie, eene Sanscrit inscriptie, (waarop in Nâgarî geschreven staat: *Bhagawán Trinawindu Maharshi*, beteekenende „de Heilige Trinawindoe, de Groote Kluizenaar"). Hoog 1,53 M. — Friederich [in 1850, n°] 145. Singasari, afd. Malang (Pasoeroean)." [1])

Daarbij voegde toen Dr. Brandes een uitvoerige noot, l. c. p. 28—30, dit opschrift nader besprekende, waarover zoo straks.

De beschrijving van het Marîtji-beeld, bij de inventarisatie te Batavia in 1904, luidt aldus:

„63*a*. (Invent. 4678). **Bhagawân Marîtji**. Beeld van een brahmaan, doch alleen het hoofd met een gedeelte van den romp is over. Glorie en achterstuk. 't Gelaat is tot onherkenbaar wordens toe geschonden. Alleen het bovendeel van den linkerarm is nog zichtbaar, met bovenarmband. Links van het hoofd op het achterstuk is een dewanâgarî-inscriptie luidend: *Bhagawân Maritji Maharshi* [beteekenende „de Heilige Marîtji, de Groote Kluizenaar"]. Hoog 0,53 M. — Gevonden te Singasari in 1904." [2])

Het is goed, hier dadelijk toe te voegan wat Dr. Brandes dd. Juni 1904 schreef in zijn eerste Driemaandelijksch [Archaeologisch] Rapport over dat jaar, nadat dit Marîtji-beeld met zijn Nâgarî-inscriptie gevonden was — tegelijk met den hiervóór op blz. 35, 39 en 82 reeds behandelden beschreven steen met 2 regels schrifts — in den vijver naast de *langgar* (het Moh. bedehuis) van Kjahi Napii, in een kampoeng ten Noorden van den Torentempel. Dat luidt:

„Het eene [scil. opschrift] komt voor op een fragment van een mannebeeld, dat hoezeer ook geschonden, en hoezeer ook zooveel kleiner, doet denken aan het bekende Trĕnawindu-beeld van het Bataviaasch Genootschap, dat ook als van Singasari geboekt staat. Frappant is de overeenkomst, als men zich herinnert, dat dat beeld een opschrift draagt, hetwelk luidt: *Bhagawân Trinawindu maharsih* in Nâgarî-letters, **en een cijfer of nommer 2** (of *lĕ* = 9) **in oud-Javaansch schrift.** [3]) Naast dit nieuwgevonden stuk [scil. het Maritji-fragment] leest men toch, almede in Nâgâri-type, *Bhâgawân Maritji maharsih* **en het oud-Javaansche cijfer 1.** [3]) Het lijdt thans geen twijfel meer of

[1]) L. c. p. 28. Waar aldaar staat: „inscriptie, waarover zie de inleiding tot de Çiva-groep", is hier *tusschen haakjes ingevoegd* wat Groeneveldt l. c. p. 15 over die inscriptie beknopt mededeelde. De maat is in meters, niet in c.M. overgenomen.

[2]) Notulen Bat. Gen. XLII (1904), p. CLXXVI. Ook hier is de maat in meters, niet in c.M. overgenomen.

[3]) Het **vet**-drukken is van mij-zelven in deze zinsneden.

met deze beide beelden worden afbeeldingen bedoeld van deze *rĕṣi's* [kluizenaars], d. w. z. van deze *rĕṣi's* als zoodanig, en dit opent ook voor andere(n) een geheel anderen kijk op velerlei zaken....

Daargelaten de vraag of men hier met Boeddhistische dan wel met niet-Boeddhistische beelden te doen heeft, omdat de opschriften in Nâgarî-schrift zijn geschreven, wat men voor Java met de beschikbare gegevens tot nog toe ten voordeele van het Boeddhisme had op te vatten, hebben wij door deze nieuwe vondst:

1°. de zekerheid verkregen, dat oudtijds ook van de *rĕṣi's* afbeeldingen werden gemaakt, al rekent men deze gewoonlijk niet zonder meer tot het pantheon; en

2°. dat verschillende van deze terecht in zoogenaamden *guru*-[leeraar-]vorm werden voorgesteld"....

Voor Java zal [het raadplegen van B. ZIEGENBALG's boek „Genealogie der Malabarischen Götter", Madras 1867 [1])] van veel belang zijn, niet het minst, omdat daardoor voor ons de weg geopend zal zijn tot een juister inzicht en een volledige verklaring in en van die reeksen van beelden te vinden aan de buitenzijde van de drie hoofdtempels van Tj. Prambanan, ongetwijfeld *rĕṣi's* van allerlei aard, die zooals hier nu bij Singasari door dit Maritji-beeld opnieuw gebleken is, ook afgebeeld werden in nog andere vormen dan zooals ZIEGENBALG ze beschrijven moest, met door strenge ascese vergroeide ledematen, vermagerd en verteerd, typisch dus, zoo men dit zoo wil noemen,... maar dat zij *ook* werden afgebeeld als welgedane of beter gezegd goed gevormde, eerwaardige, oude grijsaards, als 't ware nog in de kracht van hun leven, en op allerlei andere wijzen, die beter dan die verzwakte, schier misvormde figuren passen en pasten in het kader van de kunst, en gelegenheid gaven tot het maken van mooie stukken, zooals er onder die Prambanan-beelden talrijke voorkomen, en èn het Trĕnawindu- èn het Maritji-beeld ook zijn of waren toen dit laatste nog niet geschonden was." (Rapporten v. d. Comm. in N.-I. v. Oudheidk. Onderz. 1904, Batavia—'s Gravenhage 1906, p. 3—4).

De twee hoofdvragen zijn nu: *a. wat voor soort beelden* zijn deze Trinawindoe en deze Maritji?; *b.* wat beteekenen de op deze beelden gegrifte *volgcijfers*, resp. 2 en 1?

Om de eerste hoofdvraag te beantwoorden, zullen we de volgorde overnemen der cijfers, die zij zelve dragen. Wat is dan nummer 1, wat nummer 2?

1. **Het Maritji-beeld.** Zoo goed als zeker is dit een *Çiwaïtisch beeld*; zie nog beneden. Over den naam van dezen Wijze dank ik de volgende voorlichting aan Prof. KERN: „*Marīci* is in de eerste plaats de naam van een der 7 Ṛṣi's, Wijzen (sterren van den Grooten Beer). Hij heet een zoon te zijn van Brahma en de vader van Kaçyapa. Ook andere personaadjes, mythische en andere, dragen denzelfden naam, doch die komen niet in aanmerking. Oorspronkelijk is Marīci in 't geheel geen eigennaam, hetgeen trouwens van alle mythologische wezens geldt; 't woord beteekent „lichtatoom, lichtstraal"; ook wel „luchtspiegeling", voor welk laatste weer *marīcikā* in zwang is."

Bizonderheden over de beteekenis van *Maritji* voor Java zijn tot nog toe onbekend.

2. **Het Trinawindoe-beeld.** Omtrent de mogelijke beteekenis van dit beeld voor Java hebben FRIEDERICH reeds in 1850, en GROENEVELDT en BRANDES nevens elkaar in 1887 getracht den sluier op te lichten. Nadat toch RAFFLES in 1815 het beeld het eerst op het Singasari-terrein bezuiden de zgn. *aloen-aloen* had waargenomen, alsmede in 1817 het 't eerst beschreven en afgebeeld (zie blz. 55 hiervóór); nadat het in 1846 was aangewonnen door het Museum te Batavia, zooals ik hiervóór (blz. 65) bewezen heb; kwam FRIEDERICH in 1850 (verg. blz. 68) niet alleen met de, op één letter na, juiste lezing van het Nâgarî-inschrift op dit beeld, *brandde* zich zoo te zeggen ook aan de juiste lezing van het **volgcijfer 2** op dit beeld, maar merkte omtrent den naam van dit beeld in verband met de oudere Jav. litteratuur nog op: „Den naam *Trinawindoe* vindt men in de Wiwoho, uitgegeven door GERICKE (Verh. van het Bat. Genootschap, XX [1844], p. 80) in den vorm van *Terno-Windoe*. Ook daar is hij *bagawân* genoemd, en als een Pandita geschilderd, die het leven van een' kluizenaar leidde,.... Op Bali is hij bekend als een oude Pandita" (Verh. Bat. Gen. XXIII, 1850,

[1]) BRANDES noemde t. a. p. de Engelsche vertaling van 2 jaar later, getiteld: „Genealogy of the South-Indian Gods, etc." Madras 1869. Ik nam hier de *editio princeps*.

p. 8). FRIEDERICH dacht dus *niet* aan Çiwa bij dit beeld, maar enkel aan de afbeelding van een heiligen wijze.

Aansluitend nu bij deze opvatting van FRIEDERICH uit 1850, schreef GROENEVELDT in zijn „Catalogus der Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap v. K. & W." (Batavia 1887), bij zijn inleiding tot de diverse steenen Çiwa-beelden in 't Museum, het volgende: „Intusschen valt niet te ontkennen, dat de vermelde inscriptie nadere verklaring behoeft, daar men moet aannemen, dat de persoon, die ze op dit beeld heeft doen uitbeitelen, daarmede heeft willen aangeven, dat dit beeld Trinawindoe, een *maharshi* [= „Groot-Heiligman"; zie straks] voorstelt. De vraag rijst dus of Çiwa die namen kan hebben gedragen; eene moeielijke vraag, omdat wij voor de rechtstreeksche beantwoording daarvan noch hier noch elders eenige aanwijzing hebben. Terwijl echter de vorm van dit beeld ons dwingt daarin eene voorstelling van Çiwa te zien, valt het niet moeielijk indirecte bewijzen te vinden, die ons in die opvatting steunen.

Trinawindoe is mij niet anders bekend [1]) dan als een der *wyâsa's* van het Wishnoe Poerâna (zie WILSON's vertaling pag. 273). Die wyâsa's zijn incarnaties van verschillende goden, in de wereld verschenen om de heilige boeken te ordenen en meer bekend te maken; waar men Çiwa als den leermeester (*goeroe*) bij uitnemendheid vereerde, zou het uitstekend passen hem ook als wyâsa te doen optreden. De *maharshi's* zijn door de goden geïnspireerde dichters en wijzen; bij voorkeur worden zij zoo genoemd, die de veda's geopenbaard hebben en gewoonlijk zijn zij zeven in getal. Soms telt men er ook acht en negen en omtrent hunne namen bestaat verschil. Als *goeroe* bij uitnemendheid heeft men aan Çiwa ook den eerenaam van *maharshi* kunnen geven.

Ten laatste is er ook eene belangrijke aanwijzing van buiten. [2]) In CRAWFURD's Indian Archipelago [Edinburgh 1820] komt op plaat 28 [in deel II] eene afbeelding voor van den Çiwa als Goeroe, die, gelijk boven vermeld, in een der nissen van de ruïne Loro-djong[g]rang bij Prambanan staat. Deze afbeelding is gezien door B. H. HODGSON, den grooten kenner van het Nepalsche Boeddhisme en deze verklaart (zie zijne Essays,... London 1874, Literature of Nepal, pag. 138) [3]): „It is, in fact, Sinha-Nátha-Lokeswara".

Van dienzelfden Lokîçwara [= „Hemel-Heer"] vinden wij eene afbeelding onder no. 15 der Bauddha mythology of Nepal van BHAGVANLÂL INDRADJI (zie Archaeological Survey of Western India No. 9 [Bombay 1879], pag. 97 vlg.) beschreven als volgt: „He is also a Bodhisatva, worshipped with a view to gaining success in wars and for safety from the fears of foes. He is represented as sitting on a lion. He wears the skin of a deer on his left shoulder; on his head among his hair are a moon and a skull. On his right is a trident with a serpent wound round it and on his left is placed a sword on a lotos". Men ziet dat zoowat alle attributen van Çiwa zijn opgenoemd en wanneer zoowel dit beeld als onze goeroe-voorstelling in Nepal Sinhanâtha Lokiçwara genoemd worden, dan is dat een bewijs, dat dit daar een algemeene naam voor Çiwa is. Het feit, dat HODGSON onzen Çiwa als goeroe herkend heeft, is ook daarom merkwaardig, omdat het aantoont, dat deze voorstelling niet uitsluitend aan Java eigen is, maar ook voorkomt in Nepal, waar wij .... zoo veel overeenkomst met de Hindoe-Javaansche godenvormen vinden" (op. cit. p. 15—17).

Conform deze redeneering, beschreef GROENEVELDT dit beeld nader op p. 28 als „Çiwa als Goeroe", zooals we boven reeds zagen.

Doch BRANDES in zijn noot op deze laatste plek voelde integendeel veel voor de redeneering van HODGSON, die even te voren in genoemd boek van 1874 gesproken had van „apparently Saiva images and emblems" (p. 137), welke inderdaad Boeddhistisch waren. Dit blijkt afdoend uit den inhoud van BRANDES' noot, nadat hij de inscriptie in Nâgarî-karakters besproken had: „In aanmerking

---

[1]) Straks zal blijken dat TRINAWINDOE een veel meer in de Sanskrit-literatuur — en zelfs ook in de Oudjavaansche — voorkomende figuur is. Doch voor het heele betoog van GROENEVELDT, alsmede voor hetgeen straks door BRANDES wordt opgemerkt, moest ook deze zinsnede integraal worden overgenomen.

[2]) Men zal zien, dat BRANDES straks een tegengestelde conclusie juist trekt uit het nu volgende gegeven.

[3]) Nauwkeurigheidshalve voeg ik hier de letterlijke woorden van HODGSON in, geen vertaalde.

nemende dat gewoonlijk, als in onze koloniën gevonden opschriften met Nâgarî-schrift geschreven zijn, de inhoud van die opschriften van Buddhistischen aard is, moet men de vraag stellen of ook dit beeld niet van Buddhistischen oorsprong is, waaraan vroeger niet schijnt gedacht te zijn [1]).... Doch al is de Buddhistische aard van het beeld N°. 63 dus zeer waarschijnlijk, welke plaats Bhagawân Tṛṇawindumaharṣiḥ... in het op Java voorkomende zeer ontwikkelde Buddhistische (mahâyânistische) geloofssysteem inneemt, hoe hij nog anders genoemd zou kunnen worden, en in welke verhouding hij staat tot andere goden en godinnen, is mij, ... niet doenlijk geweest uit te maken. Het vermoeden door den Heer Groeneveldt hierboven omtrent dit beeld uitgesproken zal zooals het daar geformuleerd is een gereede aanleiding kunnen zijn tot een nader uitgebreid onderzoek, waarvan de uitkomst mogelijk wezen kan, dat de godheid, dien anderen Çiwa, Içwara enz., enz. plegen te noemen, opgevat als Mahâguru in het systeem der Buddhisten den bijzonderen naam draagt van Bhagawân Tṛṇawindumaharṣi, evenals Çiwa daar in zijne uiting van Mahâdewa zooals schijnt Singhanâthalokeçwara genoemd wordt. Of er verder al dan niet verband bestaat tusschen den in de Sanskrit literatuur (bijv. Mahâbhârata, Wiṣṇupurâṇa enz.) genoemden koning en ṛṣi Tṛṇawindu en den door dit beeld verbeelden Bhagawân Tṛṇawindumaharṣi kan evenzoo nog niet worden beslist." (l. c. p. 28—29, noot).

Men ziet: Groeneveldt achtte den Trinawindoe van Singasari een Çiwaïtisch, Brandes daarentegen zeer waarschijnlijk een Mahâjânistisch beeld.

Wat nu is het ware? In dit dilemma wendde ik mij tot Prof. Kern, die mij op verschillende vragen het volgende antwoordde:

„Marîci is uitsluitend Brahmanistisch, als geboren uit Brahma's oog. De inscriptie op het Singasari'sche beeld luidt: *Bhagawân Marîci* (de *ma* en *ri* zeer slecht en onduidelijk) *maharṣiḥ*.

Tṛṇawindu (gelijk de juiste spelling is; in plaats van het slechte *„Bhagawân Triṇawindu* [sic] *maharṣiḥ*, dat op het Singasari'sche beeld staat) was een Wijze (Ṛṣi) uit den voortijd, een groote heilige, van wien de sage weet te vertellen dat Wiṣṇu, beducht voor de macht van 's mans ascese, eene hemelsche Nimf op hem afzond, om door de aanlokselen harer ontbloote schoonheid hem tot verbreking der kuischheid-gelofte te bewegen. Zij bereikte haar doel niet. De heilige sprak een vloek over haar uit met de woorden: „Wees een sterfelijke!" Zij smeekte hem om vergiffenis, daar zij op hooger bevel gehandeld had. Hij stelde daarop een termijn aan zijn vloek: zij zou zoo lang op aarde verwijlen totdat zij hemelsche bloemen zag. Zij werd, op aarde herboren, de gemalin van Koning Aja [spr.: Adja], en kwam na een gelukkig huwelijk aan haar einde, doordat zij door den val van een hemelsche bloem geraakt werd. Haar tragische dood vormt den inhoud van 't Oudjavaansche gedicht Sumanasântaka [2]), d. i. „Dood door een bloem". Verg. het artikel *Trĕna* in Van der Tuuk's Kawi-Balin. Wdb., dl. II (1899); p. 591 *b*, waar aangegeven wordt dat Tṛṇawindu ook nog voorkomt in het Oudjavaansche Uttarakaṇḍa en Wirâṭaparwa. — De naam *Tṛṇawindu* is letterlijk „grasdruppel", d. i. druppel op gras; de oorsprong en geheime bedoeling van dezen naam is onbekend. In de tot nog toe bekende Mahâyânistische literatuur is geen spoor van Tṛṇawindu te ontdekken."

Deze laatste zinsnede van Prof. Kern ontneemt weer een deel aan de waarschijnlijkheid van Brandes' vermoeden, boven vermeld. Het welgedane, helaas sterk verminkte Maritji-beeld is, buiten allen kijf wel, essentieel-Brahmanistisch, het beeld van een Çiwaïtischen *rĕsi* of Wijze. Maar wat stelt de Pater-Goedleven voor, die in het Trinawindoe-beeld is belichaamd?

Ik meen, dat hier de cijfers **1** en **2** te hulp moeten komen, die op beide beelden respectievelijk bijgegrift zijn. De 1 op het Maritji-beeld is vrij zwak, men zou haast denken aan latere toevoeging; het cijfer 2 op het Trinawindoe-beeld is scherp, en even diep als de andere letters. Zooals boven reeds bleek, zag Brandes in 1904 beide cijfers aan voor Oudjavaansch. [3]) Op mijn vraag dienomtrent

[1]) In het nu volgende spreekt Brandes eerst over het door Raffles naar Engeland meegenomen Mâmakhi-beeld, ook met Nâgarî-inscriptie. Uit zijne woorden blijkt hoe hij toenmaals nog meende, dat het „found near Sing'a Sari" bij Raffles omtrent dit beeld juist was. Doch de Mâmakhi is inderdaad van Tj. Toempang herkomstig, en Raffles' bijschrift foutief.

[2]) Verg. over Tṛṇawindu in het Oudjavaansche Sumanasântaka, Dr. H. H. Juynboll in Bijdragen Kon. Inst. 6, VI (1899), p. 392.

[3]) Ook Friederich had in 1850 omtrent het Trinawindoe-beeld gesproken van de mogelijkheid: „dat wij hier het Javaansche cijfer 2 vinden zouden onder eene Sanskrit-inscriptie" (Verh. Bat. Gen. XXIII, p. 9).

aan Prof. KERN antwoordde hij mij dd. 19 Jan. j.l.: „De cijferteekens voor 1 en 2 in ouder Nāgarī en Oudjavaansch verschillen uiterst weinig. Volgens 't meer hoekige in 't onderste van de 2 houd ik het cijferteeken voor Nāgarī". Wij mogen dus wel aannemen, dat beide cijfers bedoelen te zijn 1 en 2 in Nâgarî-schrift.

Maar wat **beteekenen** die volgcijfers 1 en 2?

Ik veroorloof mij hier een conjectuur, die tevens — indien zij juist blijkt te zijn — de hierboven onbesliste kwestie omtrent de beteekenis van het Trinawindoe-beeld in bepaalden zin zou beslissen.

In aanmerking nemend de expresse bewoordingen van den beschreven steen uit 1273 Çaka = 1351 A° D. (zie blz. 38—39 hiervóór), in 1904 teruggevonden, liggende in een vijver benoorden den Torentempel **in gezelschap van het Marîtji-fragment**, durf ik de volgende sluitrede van zessen geven:

1°. Het Marîtji-fragment en die beschreven steen **hooren bij elkaar**, zijn immers beide blijkbaar van een zelfde plaats weggehaald, en in dien vijver, „naast de langgar van Kjai NAPIH" in 't water gegooid. Wanneer, waarom, door wien, moge Çiwa weten!

2°. Het Marîtji-beeld met zijn volgcijfer 1 **hoort essentieel weer** bij het Trinawindoe-beeld met absoluut-analoge Nâgarî-inscriptie en het volgcijfer 2.

3°. *Dus:* Marîtji en Trinawindoe **behooren beiden bij den beschreven steen van 1273 Çaka.**

4°. Die inscriptie van 1273 Çaka vermeldt nu: dat GADJAHMADA, de vermaarde Madjapahit'sche BISMARCK, in dat jaar stichtte, ter eere en tot heugenis van den te Singasari in 1214 Çaka omgekomenen en aldaar bijgezetten Vorst Kartanagara (*alias* Çiwaboeddha), uit naam der 7 toenmalige vorsten van het rijk (Madjapahit) met Hare Majesteit de Oppervorstin aan 't hoofd — *die zelve een kleindochter was van Çiwaboeddha!* —, uit naam tevens van alle [*andere!*] kleinzoons en kleindochters van Kartanagara (*alias* Çiwaboeddha).... „een kerkhoftempel zoowel voor de opper-Brahmanen van de Çiwaïtische als van de Boeddhistische leer", die in 1214 Çaka samen met Vorst Kartanagara waren gesneuveld; **een Çiwaboeddhistisch Mausoleum dus, gewijd aan die twee soorten van priesters, n.l. van Çiwa (n° I) en van Boeddha (n° II).**

5°. Het Marîtji-beeld, essensieel Çiwaïtisch, *draagt het volgcijfer 1.*

6°. *Dus:* het Trinawindoe-beeld, dat het volgcijfer 2 draagt, belichaamt en symboliseert in zichzelf de „opper-Brahmanen van de Boeddhistische leer" en heeft, samen met dat Marîtji-beeld in het tweede Çiwaboeddhistische heiligdom van Singasari weleer gestaan, wellicht in den tempel van 72 × 40 Rijnl. voet (Ruïne III) op BIK's plattegrond van 1822; en in elk geval op analoge wijze met dat beeld resp. Noord en Zuid georiënteerd, als in Ruïne I het Mahâjânistische groote vrouwebeeld en het groote Singasari'sche *lingga*-voetstuk (?) resp. Noord en Zuid geplaatst waren!

C. *De beelden te Leiden van Singasari afkomstig.*

Weinig valt daarover thans meer te zeggen. Want hiervóór op blz. 27 noot 2 is reeds door mijzelven in tabelvorm, en op blz. 42—43 door den heer KNEBEL naar LEEMANS' gegevens de korte geschiedenis der 8 beelden te Leiden bijeengesteld, van welke het vaststaat dat zij van het Singasari-terrein herkomstig zijn. Toch loont het de moeite nog op eenige van deze 8 stuks meer in het bizonder terug te komen.

Over de 4 van den Torentempel in 1804 door ENGELHARD's lieden weggenomen beelden — den Ganeça, en de Doergâ; den Nandîçwara, en den Mahâkâla — is alles in den hoofdtekst gezegd op blz. 28—29 en 30—33. Er kan ook niet beweerd, dat omtrent hen nog eenig vraagstuk bestaat.

Bij den Bhairawa te Leiden, met het bijschrift in Nâgarî-karakters „Tjakra-Tjakra" (zie Plaat **52**) staan we al dadelijk echter voor een raadsel. De juiste plek op het Singasari-terrein alwaar dit beeld weggehaald werd in 1804 door ENGELHARD's lieden, is niet bekend; ware dit wel het geval, dan zou allicht eenige steun te vinden zijn voor eene nog tot heden aannemelijke conjec-

tuur van Reuvens uit 1823. Was dit beeld met zijn schrikaanjagend uiterlijk en dito attributen een Çiwaïtisch beeld, of een Boeddhistisch, vroeg hij zichzelven af. En hij erkent: „Onzeker dus, waaraan mij te houden,... had ik mij, een jaar geleden [dus in 1823], bij de duistere gissing bepaald, dat welligt ook op onzen *Bheireva* het woord *Tsjakra* zijnen oorsprong aan *Boedisten* of *Dsjainas* te danken had" (Verhandeling etc., Amsterdam 1826, p. 132). Deze „duistere gissing" van Reuvens uit 1823 heeft m. i. nog altijd heel veel aannemelijks; als men zich de schrikaanjagende Dharmapâla's herinnert — zie C. M. Pleyte's artikel in Bijdragen Kon. Inst. 6, X (1902), p. 195—202, met 4 afbeeldingen — waarin het Mahâjânisme zich vermeid heeft, dan is er minstens evenveel reden om in dit — precies als die Dharmapâla's — sterk râkshasa-achtige Tjakratjakra-beeld met (bovendien) Nâgarî-inscriptie een Boeddhistisch, als een Ciwaïtisch beeld te zien. Volledigheidshalve moge Leemans' beschrijving van dit beeld uit 1885 hieronder in de noot volgen. [1]) Opmerkelijk blijft, dat er — naar Prof. Kern mij mondeling verzekerde — in de Oudjavaansche litteratuur nog niets bekend werd dat den bijgegriften naam „Tjakra-Tjakra" voor dit beeld opheldert. Als voorstelling mag dit Tjakratjakra-beeld zeker tot de *unica* van sculptuur gerekend worden, waarvan ook andere sprekende voorbeelden op dit Singasari-terrein aanwezig zijn geweest. Zie toch het op blz. 77 hiervóór, en in de noot aldaar opgemerkte.

Wat den Nandi betreft, thans te Leiden, is de plek van precieze herkomst evenmin bekend als van den Tjakratjakra. Blijkbaar echter heeft deze bul samengehoord bij het exemplaar thans te Batavia, als N°. 324[d] sinds 1900 daar overgebracht, en op blz. 34 nader beschreven (verg. blz. 44). Wanneer men nu onze Platen **53** en **65** onderling vergelijkt; in aanmerking voorts neemt, dat de afmetingen van beide *nandi's* volkomen analoog zijn [2]); en dan bedenkt dat Raffles in 1815 en Bik in 1822 het thans te Batavia aanwezige exemplaar aantroffen beZ.W. van den Torentempel en zuid van de „Wachters" op Bik's plattegrond (Plaat **A**[2]), dus tusschen de *aloen-aloen* en den Çiwaboeddhistischen tempel van 93 × 35 Rijnl. voet in, dan is het geen te groote stoutheid het vermoeden te uiten dat beide *nandi's* oorspronkelijk aan weerszijden van den toegangsweg tot dien Çiwaboeddhistischen tempel hebben geprijkt. Men vergelijke toch wat hieronder nog gezegd zal worden over het Ganeça-beeld, dat thans te Bangkok zich bevindt!

Van den Brahmâ te Leiden, dat prachtige en edele beeld, zie Plaat **54**, is de vroegere plek bekend, dank zij het bericht van Raffles (zie blz. 79 en 86 hiervóór); welke hem toch in 1815 vond staan bij den bovengenoemden *nandi* (thans te Batavia), samen nog met het Trinawindoe-beeld en den Soeria, welken laatsten Bik in 1822 op zijn plattegrond (Plaat **A**[2]) er bij kaarteerde. Raffles echter vond dit Brahmâ-beeld „placed against a tree", en constateert dat de neus toen ook al geschonden was. Er behoeft m. i. geen twijfel te bestaan of Engelhard's lieden hebben in 1804 dit prachtige beeld óók willen meevoeren, maar hebben het achtergelaten en tegen dien boom geplaatst, toen het onder hun „behandeling" geschonden was geworden. Eerst in Jan. 1822 (of misschien eerder reeds) heeft Reinwardt zich toen over dit nobele beeld „ontfermd", en het medegenomen naar Leiden. Bij welken tempel van het Singasari-terrein het echter oorspronkelijk behoord heeft, valt zelfs niet te gissen. In de noot wordt hier nog Leemans' beschrijving van dit beeld toegevoegd. [3])

[1]) In Leemans' Catalogus (Leiden 1885) heet het aldus omtrent dit beeld: „48. **Siva**, in zijn vernielend karakter, met vier armen, woest hoofdhaar, half geopenden mond, uitstekende slagtanden, in waggelende houding, zittende op, of leunende tegen eenen jakhals, die over eene, met negen menschenschedels omzette vlakte, rechts voortloopt. Om het hoofd van den god een diadeem van menschenschedels, zoo ook in de oorringen, aan de armbanden en den halsketen. Geheel en al naakt, doch om het midden een gordel met zeven bellen, en aan den zennaar, of heiligen bandelier, zestien menschenhoofden, waarvan twee met uitgestoken tongen. In de achterste rechterhand de drietand met korten steel; in de linker de dubbele handtrommel: in de voorste rechterhand eene kris [*lees:* eene kromme Voorindische dolk], die met de punt aan den neus van den jakhals raakt; in de linker, op de hoogte van de borst een omgekeerde menschenschedel. Rechts bij het hoofd, tegen de achterplaat vier Sanskritsche karakters [namelijk: *tjakra tjakra*]. H. 1,67 M." (p. 10).

[2]) Ziehier Leemans' beschrijving in zijn Catalogus van 1885: „120. Knielende **Nandi**, of aan Siva geheiligde **Stier**, op een lotuskussen. Op den rug een dekkleed, waarop eene lotusbloem; tusschen de horens insgelijks eene lotusbloem. Aan eene keten om den hals een [*voeg toe:* band met 24 bellen en onderaan een] klokje met klepel. H. 1,13; lang 1,95 M." (p. 27—28).

[3]) Zij luidt in zijn Catalogus van 1885: „1. **Brahma**, de Schepper, staande, met 4 hoofden en 4 armen, tegen eene

Over het andere „Brahma"-beeld, hetzelfde misschien dat Domis in 1829 bedoelde (zie blz. 60) en een van de „many" door Jukes in 1844 vermeld (zie blz. 64), maar dat pas in 1863 door Brumund behoorlijk beschreven werd (zie blz. 76), hoog „drie en een halven voet" of circa 1,08 M., en waarvan men zich een behoorlijke voorstelling gelukkig kan maken door de teekening van Bik uit 1822 (zie Plaat **70**, links), waarmede Brumund's beschrijving prachtig klopt, — de groote vraag blijft of dit beeld niet inderdaad een Mahâjânistisch vierhoofdig beeld is, zooals vragenderwijs reeds op blz. 86 werd opgemerkt. Dit vierhoofdig beeld met doorboord achterstuk en rijken vlammen-glorietooi op dat achterstuk, zooals Bik's teekening uitstekend laat zien, schijnt tegenwoordig verdwenen te zijn. Waar kan het schuilen? Dat dit merkwaardige Singasari-beeld niet geheel alleen toch heeft gestaan, blijkt uit het veel kleinere, slechts 0,58 M. metende „Brahma"-beeld, door den heer Knebel in 1902 beschreven als staande op het Chineesche kerkhof van Hian Liang Tjwan te Kota Lama, vlak bij Malang, en waarvan hij zegt: „Het vierde of achter-gelaat ziet heen door een vierkant gat, dat in het achterstuk is aangebracht" (Rapporten v. d. Comm. in N.-I. voor Oudheidk. Onderz. 1902, Batavia—'s Gravenhage 1904, p. 184). De gissing aldaar: „dat het zware achterstuk, met het venster voor het achterhoofd, metselwerk is van later tijd", moet echter wel als onjuist vervallen, in het licht van 't bovenstaande beschouwd.

Nog een enkel woord ook over den tweeden „zeer fraaien" Ganeça — het tweede dus, naast het Leidsche exemplaar —, sinds 1896 te Bangkok (leve Chulalongkorn!); doch reeds in 1815 door Raffles gesignaleerd, en door Bik op zijn plattegrond van 1822 (Plaat **A**[2]) gekaarteerd. Hoogst gewichtig nu is de plek waar Bik dien Ganeça aangeeft — een eindje oostelijk van de reuzenwachters op de *aloen-aloen* van Singasari, en noord van den weg —, vooral indien men daarmede verbindt wat Raffles van dit Ganeça-beeld getuigde: „The figure appears to have stood on a platform of stone; and from the number of stones scattered, it is not improbable it may have been inclosed in a niche or temple" (zie blz. 55). Dit gewichtig getuigenis leidt tot de volgende overdenkingen: 1°. reeds Rigg heeft in 1847 de scherpzinnige opmerking gemaakt dat de twee pedestallen van de twee reuzenwachters op de *aloen-aloen* van Singasari waren „two walled-up terraces forming a gate-way between them" (zie blz. 66), en inderdaad behoeft men zich de opstelling dier andere (hoewel niet zóó reusachtige) *râkshasa's* te Tjandi Sewoe, 4 × 2 in getal, maar te herinneren, om Rigg's term voor het Singasari-paar „forming a gate-way" ineens als voortreffelijk te aanvaarden; 2°. Brumund heeft in 1863 daaraan de conjectuur toegevoegd dat hij „dat vorstelijk verblijf van het oude Singosari plaatsen (zou) een eind verder den weg tusschen beide pedestals [Noordwest-op] vervolgd" (zie blz. 74), en dat die beide reuzen-*râkshasa's* van Singasari „den toegang tot het verblijf van den vorst openden" (ibid.), wat óók aannemelijk is, omdat de beiden reuzenwachters inderdaad kijkende zijn naar 't Oosten; 3°. nu getuigt Raffles dat de in 1815 op het terrein nog blijkbaar vlak bij zijn oorspronkelijke plaats aanwezige (2e) Ganeça „appears to have stood on a platform". Vrage nu: heeft indertijd de heirbaan niet geloopen van den Torentempel (Kĕrtanâgara's graftempel) in 't Zuidoosten naar een gebouw (de *kraton*?) in 't Noordwesten, eerst tusschen twee Ganeça's en daarna tusschen de twee nu nog aanwezige reuzenwachters door, alle vier op hooge pedestallen geplaatst? Zoo ja, dan zou die andere Ganeça van dit paar in het jaar van Raffles' bezoek (1815) reeds weggehaald zijn geweest.

Ten slotte de Pradjnjâjpâramitâ, thans te Leiden, dit schitterend-teere beeld, een waar kabinet-stuk. Het verheugt me dit prachtige stuk op onze Platen **76**—**78** in al zijn schoonheid te kunnen geven; hieronder in de noot worde de beschrijving uit Leemans' Catalogus van 1885 overgenomen. [1]) Zooals hiervóór gebleken is, kon de herkomst van dit beeld, door Leemans alleen (l. c.)

langwerpig-vierkante, naar boven breeder uitloopende plaat. In de voorste, vóór het lichaam in elkander liggende handen eene vrucht (of lotusknop?), in de achterste linkerhand een vliegenjager, de opgeheven rechterarm ontbreekt. Tegen de achterplaat aan beide zijden van het beeld, lotusplanten, de vaas met het heilige water; achter, bij het rechterbeen is de zwaan [*lees*: gans], de Vahan of drager van den god, uitgehouwen. H. 1,74 M. — Linkerzijde van de achterplaat en het geheele benedengedeelte van het beeld tot halfweg de knieën, zijn verloren gegaan" (l. c. p. 1).

[1]) Deze luidt: „33. **Laksjmi**, zittende op een lotuskussen, op een vierkant voetstuk met plat lijstwerk, tegen eene achter-

vermeld als te zijn „Afkomst Resid. Malang", zeer belangrijk worden geprecizeerd; dit beeld moet niet alleen van het Singasari-terrein wezen (zie blz. 56—57, 58, 64), maar komt waarschijnlijk zelfs van **Ruïne III**, de Bale Werdijå of het „Harte-Paviljoen" van VAN SCHMID (zie blz. 72 en 78), den waarschijnlijk tweeden Çiwaboeddhistischen tempel op het Singasari-terrein (zie blz. 90), die dan door den *patih* GADJAHMADA in 1273 Çaka = 1351 A°. D. gesticht zou zijn.

Welnu, óók dit zou prachtig uitkomen met den stijl van dit mooie beeldje, dat in teerheid van uitvoering onmiskenbare verwantschap verraadt met het mooie en teere — haast iets weekelijke — Mandjoeçrî-beeld, dat hieronder afzonderlijk sub D behandeld zal worden, en hetwelk authentiek uit 1265 Çaka = 1343 A°. D. is. Het Leidsche Pradjnjâpâramitâ- en het Berlijnsche Mandjoeçrî-beeld (zie onze interessante Plaat **81**) zouden dan uit denzelfden hoogtijd van Madjapahit's bloei wezen, uit de laatste regeerjaren namelijk van vorstin DJAJAWISJNOEWARDDHANI, de moeder van HAJAM WOEROEK — die in datzelfde jaar 1351 aan de regeering schijnt te zijn gekomen —, onder het Rijksbestuurderschap van GADJAH MADA, den beroemden *patih*.

Nog aan vier opmerkingen moet ten aanzien van deze Pradjnjâpâramitâ te Leiden plaats verleend. Het zijn alle vier Personalia, als men wil.

Aan den heer C. M. PLEYTE WZN. komt de eer toe aan dit beeld den naam te hebben gegeven die thans algemeen is aangenomen, en ook door Dr. BRANDES, zooals hieronder zal blijken, is erkend als de waarschijnlijk-juiste. De oudste naam was Poetri Dewi of Poetri Dedes, zooals hiervoren (blz. 56—58) bleek, waarbij wel is waar de mogelijkheid open blijft dat het, in plaats van *Dedes*, misschien *Dědĕs* moet heeten [1]). Den naam Laksjmi stelde REUVENS reeds voor in zijn Verhandeling (Amsterdam 1826, p. 169), waar hij schreef: „Het lijdt naauwelijks twijfel, of het beeldje stelt eene echt *Indische* godin voor: naastdenkelijk *Laksjmi*, de vrouw van *Visjnoe*, doch zamengesteld uit *Bramienschen* en *Boedisten* eerdienst, gelijk meermalen, vooral op *Salsette*, voorkomt", waarin dus al een stap wordt gedaan tot de opvatting als Mahâjânistisch beeld. Als LAKSJMI catalogiseerde haar echter LEEMANS zoowel in zijn Catalogus van 1842 [2]) als in dien van 1885. Doch in mijn exemplaar van dien Catalogus maakte ik twee bijschriften bij dit „Laksjmi"-beeld, als gevolg van bezoeken aan het Leidsche Museum van Oudheden, luidend:

„Nu genoemd „De vrouw van Man(d)joeçri". (1899)"

en „Nu (1900) opnieuw herdoopt in „Pradjnjâ-pâramitâ. De volmaakte wijsheid."",

welke beide naamgevingen aan den heer PLEYTE te danken waren. De laatste naam, door hem ontleend na kennisneming van GRÜNWEDEL's „Mythologie des Buddhismus" (Leipzig 1900), waar op p. 32, 46 en 130 over het boek „Prajñâparamitâ", den hoofdarbeid van Nâgârjuna (den stichter van het Mâhâjânisme) gesproken wordt, zou dan, *via* het lontar-boek dat de Leidsche godin blijkbaar in de hand houdt (LEEMANS' „langwerpig vierkant voorwerp"), de naam van de *Godin-zelve* zijn. Is dit juist of onjuist? Iconografen mogen het uitmaken! Tot nader order kan de door PLEYTE voorgestelde en door BRANDES overgenomen benaming als de beste worden aanvaard.

Wat W. J. M. VAN SCHMID aangaat, die in 1858 den eersten inventaris gaf van Singasari's oudheden (zie blz. 71—72), en daarbij de namen Bale Kambang en Bale Wĕrdijå noemde („Bali Kambang, Bali Wertio"), welke op blz. 78 geïdentificeerd werden met Ruïne I en Ruïne III, moet nog één ding opgemerkt dat een bizondere waarde geeft aan deze door hem genoemde Javaansche

plaat, die naar boven als een gezwenkte, of zoogenaamde Saraceensche boog bijgewerkt is. De handen voor de borst met de binnenzijden naar elkander, de opgetrokken wijsvingers op de duimen, de toppen der middelste vingers op elkander rustende, de vierde vingers en pinken insgelijks opgetrokken. Aan hare linkerzijde schiet een lotusstengel omhoog, welke zich om den linker-bovenarm heen slingert en op welks bloemkelk een langwerpig vierkant voorwerp ligt. Beeld, kleeding en verder alles, tot zelfs de versierselen van troon en achterplaat, zijn met zooveel uitvoerigheid, kunst en smaak uitgebeiteld, dat dit beeld, onder al de tot nog toe, ook van het vastland van Indië bekende kunststukken, eenen eersten rang inneemt. H. 1.26 M. Alleen de top van het kapsel ontbreekt. Afkomst Resid. Malang; overgezonden door Reinwardt" (p. 7).

[1]) De mededeeling van REUVENS „de hoogleeraar REINWARDT geeft *Dedĕs* op, als de gewone uitspraak" (Verhandeling p. 169) geeft helaas onvoldoende licht, en heldert den klank der *e* (n.l. *ĕ* of *ē*) niet op. Is het *Dĕdĕs* geweest, dan denkt men ineens aan de *Ken Dĕdĕs*, in den aanhef der Pararaton genoemd als de zéér schoone vrouw van den held KEN ANGROK.

[2]) Hiervóór op blz. 63 is onder LEEMANS in 1842 verzuimd ook dit 8e Singasari-beeld te Leiden te noemen. Het wordt in den gemelden Catalogus onder n° 9 beschreven; nog met de bijvoeging aan het slot: „Door de latere Javanen POETRI DEDES, d. i. *Prinses Muskus* (?) genaamd."

namen. En wel dit, dat VAN SCHMID in 1844 de opvolger was van DICKELMAN (zie blz. 80) als *assistent-resident te Malang*, hetgeen hij tot 1854 bleef. Dit versterkt aanmerkelijk de geloofwaardigheid van zijn oudheidkundige mededeelingen, met name ook omtrent dien naam van Bale Wĕrdijå, dat „Harte-Paviljoen" = Ruïne III, vanwaar het Pradjnjâpâramitâ-beeld waarschijnlijk herkomstig is. Men behoeft het Malang'sche volksverhaal omtrent den mismaakten Djåkå Lolå en de beeldschoone „Poetri Dedes" bij REUVENS maar na te lezen (l. c. p. 180—184), in den brief van ass.-res. MONNEREAU aan REINWARDT van Mei 1819, om mede te voelen dat de plek van zulk een gefabeld liefdes-drama zeer begrijpelijk door de Javanen „Harte-Paviljoen" benaamd kon worden.

Voorts moet Dr. BRANDES genoemd, wegens de merkwaardige conjectuur die hij omtrent dit mooie Leidsche vrouwebeeld maakte aan het slot zijner studie over „Een Buddhistisch monniksbeeld" (Tijdschr. Bat. Gen. XLVIII (1906), p. 53), luidende: „Het is haast niet te denken dat een beeld als het prachtige Pradjnjâpâramitâ-beeld ... niet gebaseerd zou zijn op een levend origineel, dat medegewerkt heeft tot die hooge opheffing van des kunstenaars geestdrift". De spatieering is van mijzelven. Volgens Dr. BRANDES dus zou dit mooie beeld deels **portret-beeld** wezen. In dit verband moet ook nog even herinnerd aan het andere doch geschondene vrouwebeeld van ruim 1 M. hoogte, thans nog berustend op de *aloen-aloen* van Singasari en door den heer KNEBEL op blz. 47 hiervóór beschreven, hetwelk *een treffende gelijkenis* vertoont (zie Plaat **67**; en verg. Plaat **70** rechts) met het Leidsche Pradjnjâpâramitâ-beeld. Beide zijn arbeid van een en denzelfden beeldhouwer, zou men mogen zeggen.

Ten slotte eer en dank gebracht aan Prof. REUVENS! Want *hij* is het geweest, die dadelijk in 1822 geboeid zich voelde door de schoonheid van dit beeld, en er bij den Minister op aandrong het ook in Leiden te krijgen, bij zich in 't Museum. Als man van smaak en van doorzicht voelde hij dat dit beeld een bizondere beteekenis had, en deed moeite om het bij zich bewaard te krijgen. Och, als in 1861 REUVENS nog geleefd had! Want *hij* voorzeker had den mooien Mandjoeçri — waarover nu nader —, toen het voor een lage som te koop stond in den in 1843 opgerichten Koninklijken Bazar van D. BOER te 's-Hage, voor ons land weten te redden, en niet gedoogd dat het naar Berlijn verzeilde.

D. *De herkomst van het Mandjoeçrî-beeld.*

Schijnbaar buiten verband tot Tj. Singasari, zal in het nu volgende betoogd worden dat het prachtige Mandjoeçri-beeld, sinds Juli 1861 te Berlijn, thans aldaar in het Museum für Völkerkunde, **herkomstig is van Tjandi Djago te Toempang** (Pasoeroean).

Indertijd is dat reeds mijne meening geweest; maar wat toen niet meer was dan een gewaagde en deels foutief-uitgedrukte conjectuur [1]), zal nu streng en met klem van redenen bewezen kunnen worden. Eerst sinds 1907 zijn toch de afdoende bewijzen bijeen.

Slechts *schijnbaar* echter houdt dit onderwerp géén verband met Singasari. Want inderdaad zal uit het betoog blijken, dat een der sterkste argumenten voor het vaststellen der herkomst van het Mandjoeçrî-beeld is: **de bronzen Amoghapâça-beeldjes met wij-inscriptie van vorst Kĕrtanagara, den stichter van en begravene in Singasari's Torentempel,** waarvan 1 exemplaar reeds in de Monographie over Tjandi Djago als Plaat (derde van achteren) van voor- en achterkant werd afgebeeld, en op p. 112—113 der Bibliographie aldaar nader besproken.

Blijkt hieruit al dadelijk dat dit vraagstuk wel degelijk ook in de Singasari-Monographie, ten minste ten deele, thuishoort, — er was nòg een reden om de kwestie hier te berde te brengen.

---

[1]) Zie het art. „Kunst" [Encycl. van N.-I., II [1899], p. 329, 1e kolom]: „... (heb ik) gepoogd te bewijzen dat het befaamde Mandjoeçri-beeld, dat tot schande van ons land in einde 1861 of begin 1862 [*lees* ten rechte: *in Juli 1861*] naar het buitenland (Berlijn) verzeilde.... met zijn dubbel merkwaardige inscriptie van 1265 Çaka = 1343 A. D., hoogstwaarschijnlijk van Tj. Toempang afkomstig is, waardoor, indien dit juist blijkt, de „verwonderlijk schoone" in dat jaar op Java gestichte Boeddhistische tempel de eigen Tj. Toempang, dat meesterstukje van Oost-Javaansch Boeddhisme, zou blijken te zijn." Dit laatste nu was *totaal onjuist*. Het Mandjoeçri-beeld van 1265 Çaka is een wijbeeld geweest, opgesteld in den reeds in circa 1175 Çaka te Toempang gestichten Amoghapâça-tempel, geheeten Tjandi Djago.

De gelukkige gelegenheid namelijk die het bood om de schitterend mooie teekening (Leiden N°. 123[a]) eens publiek te maken, onmiskenbaar uit ENGELHARD's levenstijd, en geteekend nàár dat beeld toenmaals nog in ENGELHARD's bezit; welk beeld ENGELHARD waarschijnlijk in 't jaar **1802** van Tj. Djago moet hebben weggehaald (dus twee jaar vóór hij zijn 6 beelden van Singasari liet weghalen), zooals hierachter op blz. 103—105 zal blijken. Die meesterlijke teekening prijkt op onze Plaat **81**. [1])

Aldus slingert zich een eigenaardige historische band om Toempang en Singasari, via vorst KĚRTANAGARA in ± 1275 eerst, via ENGELHARD in 1802—'04 daarna. En waar Dr. BRANDES indertijd in zijn partikulier schrijven dd. 9 Sept. 1904 (zie Monographie I, 1904, p. 113) als zijn meening uitsprak dat de behandeling der Amoghapâça-bronzen van vorst KĚRTANAGARA beter op haar plaats zou zijn geweest bij de behandeling van Tj. Singasari, zoo kan dan nu èn dat hier geschieden èn de herkomst van het Mandjoeçrî-beeld worden aangetoond, waarbij diezelfde bronzen machtige bewijsstukken zijn, èn — ik herhaal het — de hoogst fraaie Leidsche teekening naar dat beeld, toen nog wel zeker in ENGELHARD's bezit (ENGELHARD † 31 Mei 1831 te Buitenzorg), wereldkundig gemaakt.

Het komt er nu op aan, eerst aan te toonen dat het Mandjoeçrî-beeld van Tjandi Djago te Toempang herkomstig moet zijn.

Het geheele betoog daartoe concentreert zich in dit feit: **dat Tj. Djago te Toempang het heiligdom is geweest van een bizonderen Amoghapâça-dienst,** en dat alle speciale Amoghapâça-vereerders, zooals vorst KĚRTANAGARA (alias ÇIWABOEDDHA) van Toemapël (regeert 1264—1292 A°. D.), èn later vorst ADITYAWARMAN van Mĕnangkabau (regeert vóór 1343 — nà 1375 A°. D.), aan dien Amoghapâça-tempel méér dachten dan aan welk ander Boeddhistisch heiligdom van Java ook.

Vandaar toch dat Singasari's vorst KĚRTANAGARA zijn bronzen Amoghapâça-beeldjes met wijinscriptie — door Prof. SPEYER in Verslagen en Meded. Kon. Akad. v. Wet. afd. Lett., 4° Reeks, VI (1904), p. 138—144 (met 2 Platen), p. 184, en nader op p. 253—262 behandeld — wijdt aan dien Amoghapâça, wiens beeld **het hoofdbeeld was van Tj. Djago te Toempang** (zie Monographie I, 1904, p. 32—36; alsmede daar de Platen 19—19[b]). Want die bronzen beeldjes, waarvan minstens 5 stuks bestaan — 3 in Duitschland, 2 op Java — **komen van Toempang.** [2])

[1]) Zooals in den Inhoud op blz. IX reeds werd opgemerkt, wijkt de daar gegeven legende af van die welke onder Plaat **81** werd afgedrukt. Deze laatste was toch reeds afgedrukt, voordat de gegevens mij in handen kwamen om de herkomst en den ouderdom dezer plaat zuiverder te bepalen. Zie daarvoor nader hierachter blz. 109—111.

[2]) Zie reeds dadelijk het getuigenis van Baron F. OEFELE toen hij aan Dr. BOESER te Leiden de foto's zond zijner „buddhistische Gusstafel", welke weer de aanleiding werden voor de gezegde studie van Prof. SPEYER; immers, in den aanhef zijner studie over dit brons zegt deze, dat dit „uit Toempang op Java afkomstig is" (l. c. p. 138). Over de 3 exemplaren in Duitschland en 2 op Java, zie reeds SPEYER l. c. p. 253 en 256. Van die in Duitschland bezit Baron OEFELE één, hetwelk in Monographie I op de derde plaat van achteren kon gereproduceerd worden; van de 2 stuks op Java is één in het bezit van Dr. J. A. F. WIEDERHOLD, arts te Malang, het tweede in dat van een familielid (verg. hieronder). De twee andere schijnen in handen van speculanten te zijn geraakt. Van het exemplaar-WIEDERHOLD kreeg het Bataviaasch Genootschap in 1904 een gipsafgietsel, gecatalogiseerd — door Dr. BRANDES-zelven — in Not. Bat. Gen. 1904, p. XCVIII—XCIX.

Door deze inventarisatie bleek tevens: 1°. dat de 8 rechts en links van het hoofdbeeld gezetene beeldjes de 4 Dhyani-Boeddha's met hunne Târâ's waren, en wel Wairotjana en Ratnasambhawa rechts (boven, naast mekaar), en Akshobhya en Amoghasiddha links (boven, desgelijks naast mekaar), terwijl de 5e Dhyani-Boeddha, Amitâbha, in het hoofdtooisel *middenin* zit; 2°. dat dit exemplaar 0,22 M. hoog en 0,117 M. breed is. Deze beide gegevens vullen dus aan wat in Monographie I (1904), op p. 112—113 nog onverklaard moest blijven.

Hoogst interessant is wat BRANDES dd. Weltevreden 23 Dec. 1904 mij over deze beeldjes schreef: „Ik heb een der bronzen Amoghapâça-beeldjes onder de oogen gehad. De bijfiguren zijn onduidelijk. Toch zijn de vier benedenste met zekerheid uit te wijzen. Zij zijn reeds goed geïdentificerd. De vier bovenste houd ik voor de vier overige dhyâni-buddha's, om de handhoudingen, die juist met Amitâbha het vereischte vijftal bij het vijftallige stelsel geven, dat op Oost-Java overal om den hoek kijkt. De daaronder zich bevindende vier laatste voor vier târâ's. Deze worden, gewoonlijk zou ik haast zeggen, op Java gegeven zonder emblemen en in één en dezelfde houding. De zon en de maan zien òf symbolisch op de gewone formule van verzekering, zooals die bijv. in het Rapport over 1903 nog eens in herinnering werd gebracht (Chineesch kerkhof te Malang [zie gedrukte Driem. Rapporten 1903, p. 27]), òf hebben een andere beteekenis als zou bijv. de Heer heer zijn over beiden, als wanneer aan een zonnegod-figuur ook maan-attributen worden gegeven, of omgekeerd. Dit is wel een van de moeilijkste problemen, en de vraag is of dat niet berust op een niet-begrijpen van voorafgaande couches, en of daaraan niet de geboorte geschonken kan hebben dat op een bepaald tableau beide de symbolen ter verklaring voorkwamen, maar beiden ieder op zich zelf bij iets anders. In het vele dat er over mythologie in den lateren tijd gegeven is, is nog altijd de maan behandeld als een quantité négligeable, terwijl zij vermoedelijk minstens evenveel heeft in te brengen gehad als de zon. De beide objecten mij hier bekend, bevinden zich al sinds geslachten in de familie der bezitters te Pasoeroehan. De grootvader van Dr. WIEDERHOLD van Malang had ze reeds. Maar van waar heeft de Heer PRILLEWITZ [lees: C. E. A. PRILLWITZ, gegageerd

Vandaar ook dat vorst ADITYAWARMAN zijn Mandjoeçrî-beeld met inscriptie van 1265 Çaka = 1343 A°. D. liet begriffen met de volgende Sanskrit-inscriptie (naar vriendelijke mededeeling van Prof. KERN):

[*Voorkant*:] Āryyawaṅçādhirājena | Mañjuçrīs supratiṣṭhitaḥ ‖ pañcaṣaḍdwiçaçāṅkābde | dharmmawṛddhyai Jinālaye ‖

[*Achterkant*:] Rājye Çrîwararājapatniwijiteḥ tadbaṅçajaḥ suddhadhīḥ | cakre Jāwamahītale waraguṇair Ādityawarmmāpy asau | mantrī prauḍhataro Jinālayapure prāsādam atyādbhutam | mātātātasuhṛjjanān samasukhaṁ netuṃ bhavāt tatparaḥ ‖

‖ i Çaka 1265 ‖

hetgeen vertaald luidt:

[*Voorkant*:] „De oppervorst uit Arya-stam heeft (het beeld van) Mandjoeçrî naar eisch opgericht, in 't jaar vijf, zes, twee, een [Çaka 1265 = 1343 A°. D.] tot vermeerdering der [Boeddhistische] Wet in den Boeddha-tempel".

[*Achterkant*:] „Ook heeft hij, ADITYAWARMAN, in 't rijk beheerd door hare Majesteit de Opperkoningin [n.l. vorstin DJAJAWISHNOEWARDDHANI; regeert over Madjapahit 1328—1351 (?) A°. D.], uit haar geslacht afstammende, met zuiveren zin, met uitstekende eigenschappen, zeer voornaam mandarijn, op Javaanschen bodem in de stad van den Boeddha-tempel een verwonderlijk schoonen tempel gebouwd, met het doel om zijn ouders en verwanten uit het ondermaansch bestaan te voeren tot de vreugden van het Nirwâṇa.

In (het jaar) Çaka 1265." [1])

Deze „Boeddha-tempel" (Djinâlaja) nu kan niet anders zijn dan Tjandi Djago te Toempang, met zijn Amoghapâça-hoofdbeeld; en deze „stad van den Boeddha-tempel", waar ADITYAWARMAN in 1343 óók nog *bovendien* een „verwonderlijk schoonen tempel" stichtte, kan niet anders zijn dan **de toenmalige stad op het Toempang-terrein**; want:

in 1297 Çaka = 1375 A°. D. richt diezelfde vorst van Mĕnangkabau ADITYAWARMAN te Padang Tjandi aan den bovenloop der Batang Hari — dus thans in zijn eigen Sumatraansch gebied! — een **prachtig Amoghapâça-beeld op**, sinds 1907 bekend geworden door de foto's van Controleur L. J. PALMER VAN DEN BROEK, en, door bemiddeling van den heer C. M. PLEYTE, in zijn groote Sanskrit-inscriptie ontraadseld door Prof. KERN's studie in Tijdschr. Bat. Gen. XLIX (1907), p. 159—170, gevolgd door een opstel van den heer PLEYTE (met diens gewone slordigheid bewerkt), maar met een mooie afbeelding van dat Amoghapâça-beeld nog verrijkt. En deze zeer uitvoerige inscriptie in een bedorven Sanskrit (zie de afbeelding van den beschreven rugkant vooraan in Prof. KERN's studie) vermeldt nu in den bekenden gezwollen vorsten-stijl ook dit zeer gewichtige:

„Dit beeld staande in 't midden der diamantomwalling van den Boeddha-tempel **(Djinâlaja)**, is de luisterrijke Amoghapâçeça [= Amoghapâça-Heer], schoon als de opgaande zon." [2])

---

sergeant, te Malang], van wien (?) OEFELE ze verkreeg, de zijnen? Ik ken er nu uit aanschouwing van het rug-opschrift *vier*, één van 11, één van 12 en twee van 13 regels." Het ex.-OEFELE (zie de plaat in Monographie I) heeft 12 regels.

[1]) De transscriptie is door Prof. KERN gemaakt naar het facsimile door FRIEDERICH gegeven bij zijn opstel „Ueber zwei Inschriften auf einem Bilde des Mañdjuçri, jetzt im Neuen Museum zu Berlin", in Zeitschr. d. Deutschen Morgenländ. Gesellsch. XVIII (1864), 2e Plaat — met titel „Inschriften auf dem Mañju Çrî-Bilde in der ethnographischen Abtheilung des K. Museums zu Berlin (Halbe Grösse des Orginals)" —; FRIEDERICH's eigen transcriptie aldaar, p. 498, blijkt goed te zijn, behalve in den 1en regel van het bijschrift op den achterkant; de transcriptie die Prof. A. WEBER in zijn Naschrift aldaar op p. 507 toevoegde, is daarentegen volkomen goed, zooals bij vergelijking kan blijken.

De door FRIEDERICH l. c. p. 498 toegevoegde vertaling was echter op eenige plekken nog al onjuist. De hier gegeven vertaling is die van Prof. KERN, zooals zij indertijd reeds door HOLLE werd afgedrukt in Notulen Bat. Gen. 1880, p. 106—107.

Toen Prof. KERN mij dd. 20 Febr. 1909 met bovenstaande transcriptie geriefde, voegde hij nog deze merkwaardige opmerking toe: dat de schriftkarakters van dit Indische schrift op het Mandjoeçri-beeld **Sumatraansche eigenaardigheden verraden, en dus blijkbaar door een Sumatraan of een Indiër op Sumatra op het beeld werden ingegrift.**

[2]) L. c. p. 169. De twee versregels luiden: badjaprakâramaddhyasthâ, pratimâyaṃ Jinâlayaḥ |
çrimânn Amoghapâsesaḥ, hariḥ udayasundaraḥ ‖

Hierbij teekent Prof. KERN nog aan: „*Jinâlaya*, dezelfde uitdrukking die ook op het Mañjuçrî-beeld voorkomt, kan zoowel Buddhistische tempel in 't algemeen beteekenen, als tempel van een Jina, in de beperkte beteekenis van Dhyâni-Buddha" (ibid.).

Men ziet: ADITYAWARMAN, de oprichter in 1343 A°. D. van het Mandjoeçrî-beeld in den „Boeddha-tempel" op Javaanschen grond, herhaalt hier den term *Djinâlaja* bij het oprichten in 1375 A°. D. van een Amoghapâça-beeld in zijn eigen Sumatraansch gebied; ja, zóózeer is hij nog steeds vervuld van de godheid Mandjoeçrî aan wien hij 32 jaar vroeger op Javaanschen grond een afzonderlijk beeld had gewijd, dat hij zijnen *patih* DHARMAÇEKHARA, die — naar Prof. KERN uit de inscriptie opmaakte — „op last van Âdityawarman de plechtigheid der inwijding van 't beeld van Amoghapâça als voorzitter leid(de)" (l. c. p. 164), karakteriseert als: „een Mañjuçrî, als het ware, in vriendelijkheid" (l. c.)!

Behoeft er bij deze drie hoofdgegevens — vorst KĔRTANAGARA in ± 1265 A°. D. met zijn bronzen Amoghapâça-beeldjes te Toempang, waar Tjandi Djago het Amoghapâça-heiligdom was; vorst ADITYAWARMAN in 1343 met zijn Mandjoeçrî-beeld in het Javaansche *Djinâlaja* te ?; èn vorst ADITYAWARMAN in 1375 met zijn Amoghapâça-beeld in zijn Sumatraansch *Djinâlaja* te Padang Tjandi — nog wel een oogenblik getwijfeld te worden met welke plek dat Javaansche *Djinâlaja* of „Boeddha-huis" gelijkgesteld behoort te worden? Hoe die daarjuist opengelaten blanco-plaats dus aangevuld moet worden?

Neen, dit moet **dè Javaansche Amoghapâça-tempel** zijn geweest; en dat **was** die te **Toempang.** Immers: **Tjandi Djago.**

Quod erat demonstrandum.

* * * * * * * * *

Nu dit, zoo te zeggen wiskunstig-zeker, bewezen is, wilde ik eerst toevoegen het bewijs dat Tj. Panataran — vanwaar VERBEEK in 1891 vermoedde dat het Mandjoeçrî-beeld herkomstig zou zijn geweest [1]) — onmogelijk de plek van herkomst kan zijn geweest.

Hier treedt ENGELHARD op het tooneel. Want hij was het die het prachtige beeld in zijn macht kreeg, tijdens dat hij Gouverneur van Java's Noordoostkust was. In welken tijd was hij het? Van Sept. 1801—13 Mei 1808. En Panataran, waar ligt dat? In Kĕdiri; *dus* in een deel der Vorstenlandsche Mântjânagârâ, welke eerst in 1830 Gouvernements-gebied werden! ENGELHARD had dus niets te vertellen tijdens zijn Gouverneur-schap in die Vorstenlanden; en zelfs de mogelijkheid blijft uitgesloten, dat hij bij goedgunstige beschikking van den Soesoehoenan van Solo — onder wien Kĕdiri toen ressorteerde — daar iets te zeggen had; want: Panataran werd pas in 1815 door HORSFIELD ontdekt!

De woorden van HORSFIELD, ingeleid door RAFFLES' eigen woorden „The following is the account given by Dr. Horsfield of the ruins found in the Eastern Provinces [dus de Oostelijke

[1]) VERBEEK in zijn „Oudheden van Java" (Verh. Bat. Gen. XLVI, 1891), p. 275 zeide toch: „Het fraaie Mandjoeçri-beeld, dat zich in het ethnologisch museum te Berlijn bevindt, en waarvan een afgietsel in gips in het Museum te Batavia is opgenomen, is volgens FRIEDERICH, door den Raad van Indië N. ENGELHARD, genomen uit een ouden Javaanschen tempel, die niet nader wordt aangeduid. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat dit beeld van Panataran afkomstig is, voorcerst omdat dit bijzonder goed bewerkte beeld zeker uit een een van de fraaiste tempels van Java afkomstig moet zijn, ten tweede omdat het op dat beeld voorkomende jaartal 1265 Çaka bijzonder goed overeenkomt met het jaartal 1269 op de 4 rakshasa's vóór den grooten tempel".

Dr. BRANDES echter schreef mij dd. Weltevreden 2 Jan. 1899, in antwoord ook op mijn hiervóór (blz. 99, noot 1) genoemde conjectuur in de Encycl. v. N.-I.: „Toch betwijfel ik dat bewezen kan worden, dat 't Mandjuçri-beeld van Toempang is. Reeds jaren geleden heb ik zelf beweerd dat voor 't Manjuçri-beeld veeleer de Toempang dan Panataran in aanmerking moest worden gebracht. Deze stelling is een andere dan de uwe, en berust daarop dat wij met zekerheid weten dat daar het Boeddhisme vertegenwoordigd was, wat van Panataran — voor mij tot toe — niet bewijsbaar is. Maar men geraakt op een dwaalweg als men nu verder op den Toempang alles gaat concentreeren wat met 't Boeddhisme [op Java] in direct verband staat, fraai en van den zelfden stijl is. Er is nu eenmaal onverantwoordelijk omgesprongen met de oudheden, niet 't minste in Soerabaja, noord-Kĕdiri en noord-Pasoeroehan, men denke slechts aan de verzamelingen van ENGELHARD, SCHEEPMAKER en HAN KOK PING, RAFFLES en REINWARDT. De Toempang is een mausoleum van vorsten..., maar wat men daár vindt van hunne geloofsuitingen, moet toch ook vertegenwoordigd zijn geweest in hunne residentiën en op hunne lusthoven."

Deze redeneering was *volkomen zuiver en volkomen voorzichtig vóór 1907.* Sinds wij echter het Sumatraansche Amoghapâça-beeld van vorst ADITYAWARMAN hebben leeren kennen, staat de redeneering geheel anders.

Mej. M. TONNET heeft in haar opstel in 't Bulletin van den Ned. Oudheidkundigen Bond van 1908: „Het werk der Commissie in Ned.-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera" de conjectuur van Dr. VERBEEK nog eens opgewarmd, door te schrijven: „*Tjandi Panataran*.... Het Mandjoeçri-beeld, dat waarschijnlijk van daar afkomstig is, draagt den datum 1343 n. C." (l. c. p. 86; of overdruk p. 25).

Måntjånagårå, d. w. z. Madioen, en Kĕdiri] of the native princes, in the year 1815" (History of Java, London 1817, II, p. 33), laten dienomtrent geen twijfel. Hij zegt toch: „I discovered (or rather was led to them by the natives) the *chándi* of *Gedóg* [even benoorden Blitar], the antiquities at *Penatáran*, and various monuments covered with inscriptions, which I shall separately enumerate below" (l. c. p. 38). Dit is categorisch; niet vóór 1815 is Tj. Panataran ontdekt, terwijl ENGELHARD, in wiens bezit het Mandjoeçrî-beeld geweest is tot circa 1823, toen hij het waarschijnlijk mede naar Nederland bracht — zie daarvoor verderop —, al sinds Mei 1808 door DAENDELS uit zijn functie van Gouverneur van Java's Noordoostkust (zoogenaamd „Java's Gouverneur") ontslagen was, niet meer te Sĕmarang doch te Batavia woonde, en in de toenmalige Vorstenlanden niets meer te zeggen had.

Panataran kan dus voor goed uitgeschakeld worden als mogelijke plek van herkomst van het Mandjoeçrî-beeld. Het is inderdaad een historisch slecht-overdachte conjectuur van Dr. VERBEEK geweest, die nu voorgoed den doofpot moge ingaan. Panataran is trouwens een Brahmâ-tempel geweest, indien men mag afgaan op HORSFIELD's zeggen. [1])

* * * * * * * * *

Laat ik dan nu trachten de geschiedenis van het Mandjoeçrî-beeld te geven, zooals die op goede gegevens thans hier medegedeeld kan worden, van het oogenblik af dat het uit Tjandi Djago moet zijn weggehaald, tot den tijd dat het in Berlijn belandde.

Zoo goed als zeker is **1802** het jaar geweest waarin ENGELHARD's lieden het uit Tjandi Djago hebben weggehaald, evenals zij *zeker* in het jaar 1804 den Torentempel van Singasari plunderden.

Immers, omtrent het Mandjoeçrî-beeld bestaat een curieus en geheel authentiek gegeven dat het, vóór het in ENGELHARD's bezit kwam, gestaan heeft in den tuin van DIRK VAN HOGENDORP te Soerabaja. Onder de oudere aanteekeningen, notities, transcripties enz. ter Leidsche Universiteits-Bibliotheek bewaard in het Legatum Warnerianum, bevindt zich toch uit de nalatenschap van VAN DER TUUK († 17 Aug. 1894) een Balineesche doos (*kampek*) vol oude paperassen, thans geïnventariseerd als N°. 3389, waarvan de inhoud door Dr. BRANDES tijdens zijn verloftijd in Nederland (April 1897—Maart 1898) werd gecatalogiseerd, terwijl die catalogiseering, met heele kleine wijzigingen maar, weer werd overgedrukt in Dr. H. H. JUYNBOLL's „Supplement op den Catalogus van de Jav. en Madoer. handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek", Dl. I, Leiden 1907. Ik heb Dr. BRANDES' eigenhandigen Catalogus (in hs.) thans naast mij liggen, en copieer daaruit wat hij schreef omtrent het interessante folio-blad papier, thans geïnventariseerd als N°. 3389 *b* [2]); en wel:

„*b*. Twee oude Jav. alphabetten, en eene afteekening van een opschrift op een *gĕnder* in het bezit van den Heer Rothenbühler te Soerabaja, alsmede van een

---

[1]) Ten minste, het luidt in HORSFIELD's beschrijving bij RAFFLES omtrent „the upper area", d. i. het *derde en hoogste, zuiver-vierkante terras van Panataran* aldus: „I shall only add, that the upper area was a regular square, but as appears from the remains of various foundations, subdivided into partitions. Here the figure of *Bráma* (the *récha* [= *rètjå*, beeld] with four faces) is placed alone, of a workmanship and finish superlatively excellent. It is to be remarked in this place, that besides this, only one image is found on this structure, attached to the walls of the second compartment [*versta*: het tweede terras], facing the smaller area on the base [*versta*: het bordes in 't Westen van het 1e terras; verg. Plaat II* hierachter], from which it appears to have been worshipped" (History of Java, London 1817, II, p. 40).

Vrage: 1°. waar is dit schitterend Brahmâ-beeld van Panataran gebleven? 2°. waar is dat tweede beeld gebleven, dat HORSFIELD in 1815 op den Panataran-tempel aanwezig vond? 3°. kan het schitterend Harihara-beeld van Blitar, hiervóór in noot 2 op blz. 89 al genoemd, door VAN KINSBERGEN gefotografeerd als n°. 238, en sinds 1873 in 't Museum te Batavia (zie de nog niet geheel zekere inventarisatie als „Onbekend beeld" in GROENEVELDT's Catalogus, Batavia 1887, als n°. 256; en nader in de noot p. 93 als: „Ciwa met attributen van Wishnoe") niet van Panataran afkomstig zijn.

Er mag wel eens in verband met dit laatste aan herinnerd worden dat het aan Mr. J. A. VAN DER CHIJS te danken is, dat dit prachtige „in der tijd door den heer VAN KINSBERGEN op het erf van den Regent van Blitar gedeponeerde Civa beeld" naar Batavia werd overgebracht; zie Notulen Bat. Gen. 1873, p. 75 juncto p. 154. Doch vrage alweer: waar had VAN KINSBERGEN dit beeld dan toch aangetroffen, dat hij het aldus bij den Regent van Blitar kon gaan „deponeeren"?

[2]) Het bij Dr. JUYNBOLL, op. cit. p. 107 vermelde nummer „Cod. 4717(2)" voor deze verzameling diversen, was het voorloopige; en thans vervangen door het definitieve nummer: Cod. 3389. Zooals uit de Inleiding, p. VII, van Dr. JUYNBOLL's Catalogus blijkt, werd door hem aangaande de hss. uit het Legaat-VAN DER TUUK „gebruik gemaakt van den uitstekenden inventaris van Dr. BRANDES, die bijna woordelijk overgenomen is".

ander op een steen in den tuin van den Heer Hogendorp, ter zelfder plaatse, beiden met transcriptie in nieuw-Jav. letter. Het laatste is de langere legende van het Manjdjuçrî-beeld; het eerste was tot nog toe onbekend, en is niet met zekerheid te lezen. 1 vel."

Dit dubbele folio-vel nu (N°. 3389, *b*) ligt eveneens naast me; het is van dat dunne Chineesche papier zooals men dat tusschen 1800 en 1816 zeer veel op Java gebruikt heeft, en zooals het b.v. in de Vorstenlandsche residents-archieven van die jaren tallooze malen door mij werd aangetroffen. De buitenkant is blanco, de binnenkant is aan beide zijden van het folio beschreven, en draagt feitelijk 5 stukjes, met 4 verklarende hoofdjes in Javaansch schrift en 1 in ouderwetsch-Hollandsch: En wel (als men die Jav. hoofdjes transcribeert):

(1). **Links**, *bovenaan*: „Poennika tjarakannipoen aksara boeda ingkang maksih pinnanggih". [Volgt een Nâgarî-alphabet in 3 regels, met transcriptie daaronder, letter voor letter, in jong-Jav. typen].

(2). **Rechts**, bovenaan: „Poennika sandi sĕkar, sangking Kangdjĕng Toewan Idlir Inggĕlarrĕd, ing Soemawis". [Volgt een Balineesch-achtig alphabet in 2 regels, met eveneens d°. transcriptie daaronder in jong-Jav. typen].

(3). **Links**, *middenin*: „Poennika sĕrrat boeda pinnanggih wontĕn satoenggil gĕnder sangking Toewan Rotĕnbilĕr ing Soerapringga". [Volgt een Nâgarî-inscriptie van circa 25 letterteekens, met daaronder de transcriptie in jong-Jav.].

(4). **Links**, *onderaan*: „Poennika sĕrrat boeda, pinnanggih wontĕn ing sela kĕbonnipoen Toewan Hogĕndorĕp [1]) ing Soerapringga" [Volgt de Nâgarî-inscriptie op den rug van het Mandjoeçri-beeld, hier in $3 + \frac{1}{4} + \frac{1}{2}$ regel gegeven, met daaronder een d°. transcriptie in jong-Jav. typen; waarbij het jaartal, inderdaad 1265, toch alreeds gelezen wordt: 1254, dus niet zoo heel foutief].

(5). **Rechts**, *middenin*: „het stuk luid aldus: —" [Volgt in jong-Javaansch een stukje van $8\frac{1}{3}$ regel, aanvangend „Iki lajang tĕka ingkang sĕmare ing Tĕmbajat" en eindigend „toemoeroen marang nganak; tamat"].

Het buitengewoon belangrijke op dit dubbel folio-blad is: 1°. dat de „Grootachtbare Heer Edelheer Engelhard te Sĕmarang" (op 2), de „Heer Rothenbühler te Soerabaja" (op 3), en „de steen in den tuin van den heer Hogendorp te Soerabaja" (op 4) **in één adem genoemd worden**; 2°. dat toen dit alles geschreven werd op gezegd vel (d. w. z. dubbel folio-blad), Engelhard dus nog Gouverneur van Java's Noordoostkust was, en dat toen het Mandjoeçrî-beeld *niet* stond bij dezen in den tuin De Vrijheid te Sĕmarang, doch in den tuin van Dirk van Hogendorp te Soerabaja.

De vraag rijst nu: wat kan nopens deze feiten uit andere bronnen naders gezegd.

Aangezien Nicolaus Engelhard van Sept. 1801—13 Mei 1808 Gouverneur van Java's Noordoostkust was; Frederik Jacob Rothenbühler van 6 Sept. 1799— . . . (?) 1809 Gezaghebber van Java's Oostkust te Soerabaja; en Dirk van Hogendorp juist de vóórganger was geweest van Rothenbühler in die functie, op 1 Jan. 1798 echter als zoodanig was geschorst, toen uit Soerabaja wegging naar 't vaderland, en *niet* naar Soerabaja terugkeerde [2]); aangezien voorts uit het lijvige rapport van Engelhard dd. Semarang 27 Mei 1803 (De Jonge, Opkomst XIII, p. 118—233) over zijn reis naar de Vorstenlanden, èn naar den Oosthoek (resp. begin Aug.—begin Sept.; en 15 Sept.— . . . Oct. (?) 1802) blijkt, hoe toen, in einde 1802, zekere J. O. Caulier te Soerabaja nog was „administreerende den boedel van den geaufigeerde [*lees*: geaufugeerden] geweesen Oosthoeks gezachhebber D. van Hogendorp" (l. c. p. 166); aangezien anderzijds Engelhard-zelve bij die gelegenheid, vermoedelijk dus

[1]) Hier *stond* eerst geschreven: „Toewan Rotĕnbilĕr; maar dit is doorgeschrapt door den Jav. schrijver, en verbeterd door er boven te schrijven: „(Toe)wan Hogĕndorĕp". Juist dat zich-vergissen hiermee is zeer opmerkelijk.

[2]) Voor Engelhard zie vooral de biografie door Dr. de Haan „De historie van een oudgast", in Tijdschrift Bat. Gen. XLIII (1901), p. 195—225 (helaas met zeer veel drukfouten). Voor Rothenbühler het Levensbericht door E. Ketjen in Verh. Bat. Gen. XLI, 3e Stuk (1881), p. 71. Voor van Hogendorp de anonieme Levensschets in Handelingen Ind. Gen. 3en jrg. (1856), p. 33—125; en Mr. J. A. Sillem, „Dirk van Hogendorp (1761—1822), naar grootendeels onuitgegeven bronnen bewerkt" (Amsterdam 1890).

in de maand October (**1802**), getuigt: „*van Passourouang*, ... deed ik een uitstap naar het voorsz. onder het Regentschap Bangil sorteerende landschap Malang, dat wel 15 uuren van Passourouang binnen 's lands is geleegen" (ib. p. 180—181); — zoo komen we, krachtens het curieuze bovenvermelde dubbele folio-blad te Leiden (Leg. Warn., N° 3389*b*) tot deze conclusie:

Hoogstwaarschijnlijk heeft **Engelhard reeds in October (?) 1802 het Mandjoeçrî-beeld uit Tjandi Djago laten weghalen,** bij gelegenheid van zijn eigen „uitstap" naar Malang; heeft het tijdelijk gedeponeerd in den tuin van den „geaufugeerden" ex-gezaghebber van Java's Oosthoek te Soerabaja, Dirk van Hogendorp; en **heeft het daar in Soerabaja laten staan tot in 1804, toen hij de Singasari-beelden beval ook weg te nemen uit den Torentempel aldaar**; waarop hij zijn gezamenlijken buit, waarschijnlijk in het eigen jaar 1804, per scheepsgelegenheid heeft doen overkomen naar zijn tuin De Vrijheid in zijne residentie Sĕmarang!

Dit is de voorgeschiedenis dus wel geweest. Zóó; of ongeveer zoo. Nu komt allereerst ter sprake de vraag: waarom heeft Raffles, die zóóveel geprofiteerd heeft van Engelhard's verzameling van Javaansche oudheden, en zooveel afbeeldingen heeft gegeven in zijn in 1817 verschenen History of Java, welke rechtstreeks teruggaan tot origineele teekeningen voor Engelhard vervaardigd, dan toch nergens gerept in zijn boek van dit prachtige Mandjoeçrî-beeld, dat hij gewisselijk *moet* gekend hebben te Batavia? Want Engelhard had in Mei 1808, toen Daendels hem als Gouverneur van Java's Noordoostkust te Sĕmarang ontsloeg, zich metterwoon gaan vestigen te Batavia; had zijne beeldencollectie medegenomen; en te Batavia ook was het, dat Raffles van 1811—1816 hemzelven en zijne verzameling oudheden leerde kennen en waardeeren. Want „Mr. Engelhard, formerly governor of *Semárang*" (zie blz. 56) is een van de weinige Nederlanders, die Raffles met zekere achting in zijn boek noemt; daargelaten H. W. Muntinghe, en J. C. [*lees*: J. W.] Cranssen, die hij in zijn Voorwoord tot deel I noemt en roemt.

Waarom zweeg Raffles dan juist over dit Mandjoeçrî-beeld, een der mooiste in de heele Engelhard-collectie?

De vraag klemt te meer, omdat juist omtrent dit beeld de absolute zekerheid bestaat dat op 6 Januari 1813 de Engelsche teekenaar I. Newman er te Batavia eene teekening van vervaardigde, en — gelijk in de noot op blz. 56 hiervóór reeds herinnerd werd — deze teekening uitstekend documenteerde door het bovenschrift: „Sculptured Stone with Figures and Character [*lees waarschijnlijk*: „Characters", dus = inscripties] in the Possession of Mr. N. Engelhard at Batavia"; en door het onderschrift: „Drawn by I. Newman 6th January 1813". [1])

Het is dus volstrekt uitgesloten, dat Raffles *het Mandjoeçrî-beeld niet zou hebben gekend!* Waarom zweeg hij er dan over in zijn History of Java van 1817?

Er is slechts één aannemelijke reden voor te vinden.

Achterin eenige weinige exemplaren — mijzelven zijn tot nog toe slechts twee zulke bekend; een, het eigendom van Dr. R. D. M. Verbeek, die mij hierop ook speciaal attent heeft gemaakt; een tweede, het eigendom der Koloniale Bibliotheek te 's-Gravenhage — bevindt zich achter het slot van deel II (dus achter p. CCLX van 't „Appendix"), een blad van de uitgevers der History (volgens de titelbladen der beide deelen: „London. Printed for Black, Parbury and Allen, booksellers to the

[1]) Wij weten dit door Dr. R. Friederich, wiens opstel dd. „'s Hage, Februar 1863" in het Zeitschr. d. Deutschen morgenl. Ges. XVIII (1864) met 2 platen, straks dadelijk nader ter sprake komt, waar hij vertelt over de door hem in 1857 te Batavia nog aanwezig bevondene Teekeningen-collectie-Engelhard. Zijne woorden hier ter zake luiden: „Beiläufig füge ich hier bei, dasz die Sammlung in Batavia, in der ich zuerst [*dus in 1857*] das [Mañdjuçrî-]Bild und die Inschriften kennen lernte, auf einem Blatte eine gute und genaue Abzeichnung des Bildes von Mañdjuçrî mit der Inschrift A" — hier verwijst Friederich naar een zijner platen — „über dem Kopfe, auf einem zweiten Blatt dasselbe Bild kleiner und ohne Inschrift, ferner eine Abbildung der Rückseite mit der Inschrift B" — hier verwijst Friederich naar zijn zelfde plaat — „und dabei noch das Bild eines Büssenden mit gewaltigem Haarwulst, der auf dem Kopfe befestigt ist (eines tapasya, Jav. orang betâpa), sowohl von der vordern als Rückseite dargestellt, enthielt.

Auf dem ersten Blatte ist die Ueberschrift: Sculptured Stone with Figures and Character [sic] in the Possession of Mr. N. Engelhard at Batavia, Unterschrift: Drawn by I. Newman 6th January 1813.

Unter dem zweiten Blatt ist keine Unterschrift, aber ein Massstab von sechs Fuss und zwölf Zoll angegeben" (l. c. p. 496).

Hon. East-India Company, Leadenhall Street; and John Murray, Albemarle Street, 1817"), met de advertentie van *4 boeken* „preparing for publication", waarvan *slechts één*, en dan nog jaren later en in sterk gewijzigden vorm, *inderdaad is verschenen*. Over de laatste drie van deze vier volgen eenige opmerkingen in een noot [1]). Maar wat ons, Nederlanders, in hooge mate interesseert is het éérste van de vier; en dit stuk van de uitgevers-advertentie moge, met de twee zgn. „kopregels", hier eens worden herdrukt, in ongeveer dezelfde typen, om het des te eigenaardiger te maken. Dat bovenste gedeelte luidt aldus:

„Leadenhall Street, May 1817.

THE FOLLOWING WORKS ARE PREPARING FOR PUBLICATION.

AN ACCOUNT

OF THE

ANTIQUITIES OF JAVA,

ILLUSTRATED BY

Drawings of the principal Architectural and Sculptural Remains, &c. as surveyed by Capt. R. Baker, *of the Bengal Military Establishment, in the Years 1815 and 1816;*

BY T. S. RAFFLES, Esq. F. R. S. and **A. S.** &c. &c.

The Plates for this Work, which will be executed principally by Mr. W. Daniell, are in a state of forwardness."

Dit boek over de Javaansche Oudheden, geschreven door Raffles, naar de opneming in loco van Capt. R. Baker gedurende 1815 en 1816, geïllustreerd door denzelfden teekenaar W. Daniell, dien Raffles in het Voorwoord tot zijn dl. I herdenkt in deze woorden: „The plates which accompany this work, not otherwise distinguished, are from the graver, and many of the designs from the pencil of Mr. William Daniell, who has devoted his undivided attention in forming a proper conception of his subject, and spared neither time nor exertion in the execution" (l. c. p. X); — **dit in Mei 1817 aangekondigde boek is nooit verschenen.** [2])

Het eenige redelijke vermoeden kan nu zijn, dat Raffles voor dit speciale boek allerlei dingen heeft *opgezout*, die hij in zijn History of Java niet wilde publiceeren; en daaronder ook de afbeelding van den Mandjoeçrî, waarvan I. Newman zeer gewisselijk *op zijn last* dd. 6 Jan. 1813 de genoemde twee teekeningen had vervaardigd. Voorloopig moeten we ons met deze niet-onaannemelijke poging tot verklaring tevreden stellen, want er blijft helaas zeer veel duisters, tot heden toe, ten aanzien van de vroegere lotgevallen en de tegenwoordige bewaarplaatsen van het zeer vele dat Raffles bij zijn vertrek van Batavia op 25 Maart 1816 van Java heeft medegenomen [3]).

Nu komt eerst nader Engelhard weer ter sprake, met zijn Mandjoeçrî-beeld nà het vertrek der Engelschen. In dit verband moet allereerst eens aandacht gevraagd voor het getuigenis van iemand die het *goed* weten kon als iets jongere tijdgenoot van Engelhard op Java, die zich voor de

[1]) Als n°s 2—4 worden toch aangekondigd als „in voorbereiding": Ch. Assey [Raffles' Secretaris op Java!] „The history of the British administration in Java", *nooit verschenen*: dan Th. Horsfield, „The natural history of Java", deels verschenen in 1824 (bij Kingsbury, Parbury, & Allen, Leadenhall Street) als „Zoological Researches in Java etc.", deels in 1838—52 (bij W. H. Allen & Cy., Leadenhall Street) als „Plantae Javanicae rariores"; en ten slotte Th. Horsfield, „An account of the island of Banca", *nooit verschenen*.

[2]) Reuvens, die blijkbaar een exemplaar met deze slot-advertentie heeft gekend, heeft ook reeds opgemerkt in zijn „April 1826" gedateerde Voorrede tot zijn „Verhandeling over drie groote steenen beelden": „Dat de Antiquities of Java, door Raffles aangekondigd, verschenen zouden zijn, is mij niet bekend geworden" (l. c. p. VIII).

[3]) Dat de lotgevallen raar waren, blijkt uit den in 1844 verschenen Platen-atlas, bij den octavo-herdruk der History van 1830 behoorende, en waaronder 22 nieuwe platen voorkomen (verg. blz. 27, noot 2), en daarbij ook de Nandiçwara en Mahâkâla van Singasari; terwijl àl deze platen, ook de niet in den 1ste druk van 1817 voorkomende, toch alle gedateerd zijn: 1817. Deze „nieuwe platen" in 1844, hebben dus wel zeker tot het niet geboren 2e boek van Raffles behoord: maar waren er niet veel méér in Raffles' bezit? — De heer W. P. Groeneveldt zijnerzijds beweert sinds jaren, dat er in de kelders van het Britsch Museum nog tal van voorwerpen uit de collectie-Raffles moeten berusten (verg. dienomtrent Niermeyer in Tijdschr. v. N.-I. 1901, p. 473); een vluchtig onderzoek van Mej. M. Tonnet in Juli 1908 te Londen gaf echter geheel negatieve uitkomsten ten deze. Ja, de conservator Ch. Read sprak van „madman's talk".

zaak der Javaansche oudheden zeer beslist *interesseerde*, daar óók hij een zeer belangrijke collectie daarvan bijeenbracht gedurende zijn langdurige ambtenaars-loopbaan, en wel het allermeest gedurende de bijna 10 jaren (Maart 1831—Juli 1838, en opnieuw Dec. 1838—Juli 1841) dat hij resident was van Jogja — een collectie die gelukkig in 1843 door het Bataviaasch Genootschap *en bloc* voor f 4500 werd aangekocht —: namelijk F. G. Valck.

In zijn curieus opstel „Gedachten over de Ruïnen van de Hindoesche Godsdienst, welke op Java gevonden worden" (Tijdschr. v. N.-I., 3^{en} jrg. (1840), I, p. 177—203), geschreven tijdens zijn resident-schap te Jogjakarta, en in het tweede gedeelte (p. 197—203) een soort opsomming gevend van „mijne verzameling [van Jav. oudheden, voornamelijk bronzen]", zegt Valck nu het volgende in verband tot Engelhard (waarbij de heele woorden-rompslomp, ter wille van het volledig zinsverband, moet aangehaald worden):

„Volgens de door Crawfurt [sic] opgegevene jaartallen, zouden de tempels van *Prambanan* en *Boro Boedoor*, 182 en 140 jaren vóór de invoering van het Mahomedaansche geloof zijn gebouwd, en *Soekoe*, niet meer dan 39 jaren voordat [*lees*: voor dat] tijdvak hebben bestaan. Intusschen bestond toen het *Modjopaitsche* Rijk reeds 180 jaren, en had onder verschillende Vorsten, een groote trap van magt, zoo binnen, als buiten *Java* bereikt. Toen reeds waren, niet alleen de Koningrijken of Hierarchiën van *Boro Boedoor*, *Modjopait* [een lapsus! lees blijkbaar: *Prambanan*], *Singo Sarie* en *Soekoe* vernietigd, of vervallen, maar ook in vergetelheid gedompeld, want anders zoude men in de geschiedenissen, die sedert de invoering van het Mahomedanismus naauwkeuriger geschreven zijn, daarvan wel eenige melding gemaakt vinden: maar, ver van daar, bleven zij bij de Vorsten en inwoners geheel onbekend, en begroeiden met hooge boomen en ander onkruid, tot dat zij onder het bestuur van den Gouverneur van *Javas Noord Oostkust*, N. Engelhard, **ontdekt, opgenomen, in teekening gebragt en min of meer onderhouden werden, op welk voetspoor de Engelschen voortgegaan zijn** [1]): daar zij van den arbeid van den Heer Engelhard, althans wat Raffles aangaat, meesterlijk gebruik gemaakt hebben, om hunne werken opteluisteren. Eindelijk [2]) was bij de vernietiging van het *Modjopaitsche* Rijk, en de invoering van het Mahomedaansche geloof, de kunst, om den berg- of riviersteen, waarvan de tempels, van welke hier de reden is, gebouwd zijn, te bewerken en tot Godsdienstige of andere gebouwen aantewenden, reeds geheel verloren gegaan, en vervangen door die der minder duurzame roode gebakken steenen, waarvan de overblijfselen van *Modjopait*, en andere tempels van het laatste tijdperk van het *Hindoe-ismus*, gebouwd zijn geworden." (l. c. p. 188—189).

Dit getuigenis, dd. „Djocjokarta, 11 Mei 1840" (p. 203) van Valck is hoogst gewichtig. Want uit de brij der woorden blijkt, dat, volgens Valck, Engelhard had laten ontdekken, opnemen, en in teekening brengen, deels zelfs onderhouden de oudheden van: 1°. Boroboedoer, 2°. Prambanan, 3°. Singasari, en 4°. Soekoeh; voorts (misschien nog) 5°. Madjapahit. Onzerzijds voegen wij er dadelijk bij: 6°. Toempang.

Is dat nu alles wel waar, vraagt men zich af?

Van Boroboedoer schijnt te betwijfelen; vóór de opmeting door Cornelius in 1814 op last van Raffles, waarvan de origineele teekeningen door Reinwardt werden verzameld en aan het Leidsche Museum van Oudheden geschonken (n°s 42—79 in Leemans' Catalogi van 1842 en van 1885), is het van elders niet bekend, dat er onderzoek naar dezen tempel werd gedaan. Toch zou het deels waar kunnen wezen; want sinds Mei 1900 bezit de Koloniale Bibliotheek te 's-Gravenhage, als geschenk van Prof. Mr. J. E. Heeres, twee volle folio- en een half folio-vel met oude pen-teekeningen, waarvan de eerste twee betrekking hebben op Tjandi Sewoe (n.l. een der 8 *rikshasa's*, van voren en van achter; en een der „240 Tempels", versta bij-tempeltjes aldaar, afbeeldende),

[1]) Het **vet**-drukken dezer woorden is van mijzelven.

[2]) Uit dit „Eindelijk" blijkt overtuigend, dat het „*Modjopait*" daarstraks een lapsus was van Valck, in plaats van „*Prambanan*", zooals het zinsverband aangeeft.

maar waarvan het halve folio-vel, geheél in denzelfden ouderwetschen trant geteekend als de twee vorige, dit curieuze bijschrift draagt: „Sig: [*lees* blijkbaar: „Fig:"] 2. 't Gesigt, van een der 110 sh. [*lees* blijkbaar: „stx."] Steene Beelden, die aen 't groote vermaerde [*sic*] steene Geboúw op Barobudohoer, om de West gestaen [inderdaad is 't een pen-teekening van een Amitâbha-beeld] en te sien sijn. N.B. 't Gesigt van dit steene Beeld is veel moijer, in Steen gemaackt, en hier op Batavia [*sic*!] te sien, als wel dese Affteeckning toont". De echte ouderwetschheid van deze 3 bladen teekeningen, op een auctie van de firma P. Beijer te Groningen gekocht, en het zeer ouderwetsche der bijschriften pleit m. i. voor Engelhard's tijd, of misschien nog daarvóór, den tijd van Reimer (1791 en 1795). [1])

Van Prambanan is zeker waar. Daarvan getuigen de teekeningen der opmetingen in 1805—1806 (volgens Raffles, II, p. 17—18, de noten: in 1807) door H. C. Cornelius, J. W. B. Wardenaar en A. F. van der Geugten, uit de eigen collectie-Engelhard, door dezen laatsten persoonlijk in 1822 geschonken aan de Ned. Regeering voor haar Kabinet van Oudheden te Leiden, en medegebracht door Reinwardt op zijn terugreis naar Nederland; nos 84—99 in Leemans' Catalogi van 1842 en 1885. [2])

Van Singasari is het „ontdekken" in 1804 waar, alsmede het meenemen van 6 beelden daar ter plaatse. Voor teekeningen kan verwezen naar onze Platen **55—58**, links.

Van Soekoeh schijnt *niet* waar. Volgens Raffles (History of Java, 1817, II, p. 45) had de Eng. resident te Solo, Major [J.] M. Johnson, ze in 't eerste begin van 1815 („a short time" vóór „May 1815") ontdekt. Voorloopig moeten hier Raffles' woorden als juist ondersteld worden.

Van Madjapahit schijnt wèl waar. Daar is het waarschijnlijk Wardenaar-alleen geweest, die opmetingen deed. Verg. toch Dr. Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. XXXI (1886), p. 612—614.

Van Toempang is hierboven getracht te bewijzen, dat Engelhard dien tempel in 1802 had „ontdekt", en het Mandjoeçrî-beeld daarvandaan medegenomen.

Hiermede zijn we als van zelf weer gekomen tot het Mandjoeçrî-beeld. En nu bestaat er een gewichtig getuigenis zoowel in 't algemeen omtrent de collectie oudheidkundige teekeningen door Engelhard indertijd verzameld, als speciaal omtrent dit beeld. Het zijn de zinnen waarmede Friederich opende zijn opstel „Ueber zwei Inschriften auf einem Bilde des Mañdjuçrî, jetzt im Neuen Museum zu Berlin", in Zeitschr. d. Deutschen morgel. Ges. XVIII (1864), p. 494—505, aan 't eind gedateerd „'s Hage, Februar 1863", en daar nog gevolgd door een naschrift van Prof. A. Weber, dd. Berlijn Nov. 1863 (p. 506—508), aan wien Friederich in Februari te voren „bei seiner Abreise von Europa" (p. 506), d. w. z. bij zijn terugkeer naar Java, zijn opstel in handen had gesteld. De openingszinnen van dit opstel nu zijn hóógst gewichtig, en luiden:

> „Zu Batavia lernte ich im Jahre 1857 [*in wiens bezit??*] eine Sammlung von Zeichnungen Javanischer Alterthümer kennen, die von dem Hrn. *N. Engelhard*, im Leben Gouverneur der Nordostküste von Java (zu Samarang) und Rath von Indien, abstammte, einem der ersten Beförderer der Alterthumsforschung auf Java. In dieser Sammlung befanden sich die Originalzeichnungen von mehreren der Kupferplatten, die *Raffles*'s history of Java schmücken [*hoor, hoor!*]. Am meisten interessirten mich jedoch einige Inschriften in dieser Sammlung, im Ganzen drei:
>
> 1) Eine Inschrift befindlich auf den vier Seiten eines Steines [op p. 494—495 geeft Friederich dan nader aan, hoe hij meent dat dit een „sehr verkleinert(e) und dadurch undeutlich(e)" afteekening was van den Minto-steen; en, zegt hij „wenn ich mich recht

[1]) Men zie over deze vóór-Rafflesiaansche amateurs van oudheden mijn korte opgaaf in het Voorbericht tot Monographie I (1904). Men leze daar echter op p. IX, r. 5 v. b. voor „van Loten": Looten. — Over Boroboedoer zie vooral ook Dr. Brandes' „Twee oude berichten over de Baraboedoer" (Tijdschr. Bat. Gen. XLIV, 1901, p. 73—84), welke resp. tot circa 1710 en 1757 teruggaan, en, ofschoon van Javaansche zijde komende, deels de oorzaak hebben kunnen zijn dat Europeanen, in casu de Hollanders, weer bericht kregen van het bestaan dezer oudheid.

[2]) Vandaar dat Reuvens deze „teekeningen en beschrijvingen van Brambanan, gemaakt op last van den heer Engelhardt" reeds vermeldde als „naar het vaderland overgevoerd" in de Voorrede (1826) tot zijn Verhandeling (1824), p. III noot en tekst. En onder dezelfde nummers 84—99 staan zij opgenomen in Leemans' eersten Catalogus (Leyden 1842), p. 46—47.

erinnere vom Jahre 835" [1]), hetgeen slechts 11 jaar fout is, daar de Minto-steen van 846 Çaka is] .....

2) und 3) Zwei Inschriften auf einem und demselben Steine, auf dessen Vorderseite eine göttliche Figur (wie die Inschrift lehrt Mañdjuçrî) dargestellt ist" (l. c. p. 494).

Het is ellendig, dat FRIEDERICH niet in 1863 zeide — of misschien: liever niet wilde zeggen? — *bij wien* hij die collectie oudheidkundige teekeningen, weleer eigendom van NICOLAUS ENGELHARD, in 1857 te Batavia bezichtigd had! Het blijft dus louter raden, wie dat geweest kan zijn. Mr. N. P. VAN DEN BERG, die toen reeds twee jaar te Batavia woonde, moest mij helaas dd. 12 Maart jl. antwoorden dat hij niet gissen kon wien FRIEDERICH op het oog kon hebben gehad. Mijn eigen conjectuur in de noot op blz. 56 hiervóór, dat het de verzameling-VAN ALPHEN geweest kon zijn, is onhoudbaar, daar Jhr. D. F. VAN ALPHEN — aan wien ik inderdaad toen dacht, omdat ENGELHARD aan dezen zijne „manuscripten en andere papieren" vermaakte in zijn testament van 23 Aug. 1830 [2]) — in Nederland woonde sinds 1808. De éénige naam dien men met schijn van grond zou kunnen noemen, is die van den een of anderen SENN VAN BASEL, eerstens omdat deze familie aan ENGELHARD verwant was en door hem in zijn testament dan ook werd bedacht, èn omdat er (blijkens den Regeerings-Almanak voor 1857) toenmaals een 5-tal SENN VAN BASEL's in Batavia woonden.

Zoo blijft het helaas een diep geheim, wààr FRIEDERICH die collectie oudheidkundige teekeningen, weleer eigendom van ENGELHARD en op diens last in zijn Gouverneurs-tijd tusschen 1801 en 1808 vervaardigd, in 1857 te Batavia bezichtigd kan hebben. En dan ..... zou ze ergens nog bestaan? Zoo ja, wààr dan? Niemand weet het.

Een dergelijke geheimzinnigheid, hoewel niet zóó geheel ondoordringbaar, omhult de teekening N° 123ª te Leiden, op onze Plaat **81** weergegeven.

Wat is daarvan, ten aanzien der herkomst, te Leiden bekend? *Niets.* In de Inventarissen van 't Museum van Oudheden en van 's Rijks Ethnografisch Museum te Leiden is vergeefs voor mij daarnaar gezocht door resp. Dr. N. J. KROM en den assistent J. C. E. SCHMELTZ. De loome Dr. LEEMANS die in Juli 1861 het origineele beeld van Mandjoeçrî zich liet ontglippen, heeft zich al even weinig moeite gegeven voor deze hoogst merkwaardige teekening toen zij door 's Rijks Museum van Oudheden werd aangewonnen; immers, hij liet na haar behoorlijk in te schrijven. Het eenige wat dadelijk gezegd kan worden is, dat de teekening in 1842 nog niet te Leiden was (want in de toen verschenen „Beredeneerde beschrijving" der oudheden in 't Museum, van LEEMANS' hand, komen aan Teekeningen alleen de N°s 1—118 voor), en dat zij er wel was in 1885, toen LEEMANS in zijn Catalogus van dat jaar haar inventariseerde op deze onbeduidende, deels zelfs foutieve wijze, samen met twee *bis*-nummers, die straks afzonderlijk ter sprake komen:

> 123 (*a—c*). Beeld (*a*) van Mandjuçri, uit Java, thans [dank zij LEEMANS' eigen plichtverzuim] in de Kon. Museën te Berlijn, (in potlood [fout! *lees*: in zwart krijt]) en (in steendruk) de opschriften (*b, c*) op de vóor- en achterzijden van de plaat, waartegen het beeld uitgehouwen is." (l. c., p. 123).

Volgens dit feit, werd de teekening dus aangewonnen tusschen 1842 en 1885. Maar gelukkig kan het jaar nader toch nog bepaald worden, doordat de volgnummers der teekeningen worden gegeven, naarmate zij aangewonnen worden door het Leidsche Museum. In 1842 telde men er n°s 1—118; in 1885 aldus n°s 1—193. Nu wil het toeval dat mij indertijd reeds bleek hoe n° 122, het nummer onmiddellijk voorafgaande aan de 3 Mandjoeçrî-nummers 123ª⁻ᶜ, *in 1861* door Resident A. F. H. VAN DE POEL aan het Museum van Oudheden werd geschonken. En nu klopt dit jaar op treffende wijze met hetgeen FRIEDERICH zelve vertelt dat hij „Im März 1861" door Dr. LEEMANS kennis kreeg aan de twee lithographiën, in 1828 te Groningen naar voor- en achterzijde van het toen te Zuidlaren

[1]) Deze geenszins onbelangrijke mededeeling over den Minto-steen is *niet* opgenomen in VERBEEK's Oudheden van Java (1891), p. 234.

[2]) Zie toch het uittreksel uit dit testament bij Dr. DE HAAN in zijn biografie van ENGELHARD, Tijdschr. Bat. Gen. XLIII (1901), p. 222—223, noot 2; met talrijke drukfouten op den koop toe.

staande Mandjoeçrî-beeld vervaardigd, welke twee lithographiën juist de hierboven reeds bedoelde Leidsche nos 123b en 123c uitmaken. Met groote waarschijnlijkheid zijn dus de drie nummers 123a (de zwart-krijt-teekening van Plaat **81**) en 123b—c (de 2 lithographiën, waarover straks meer) zeer kort na 1861 door het Leidsche Museum van Oudheden geïnventariseerd, omdat LEEMANS de laatste twee wèl in Maart 1861 aan FRIEDERICH kon toonen, maar het eerste en meest gewichtige nummer niet. Toen echter — zooals hieronder aan 't slot nader blijken zal — in Juli 1861 het origineele beeld naar Berlijn was verkocht, schijnt LEEMANS eenigszins wakker te zijn geworden, en de mooie teekening 123a bemachtigd te hebben die hij toen inschreef met dat nummer, er aan toevoegende de 2 litho's welke reeds sinds 1828 bestonden en die hij in Maart 1861 aan FRIEDERICH getoond had. In plaats echter van deze teekening nu bij 't aanwinnen behoorlijk te documenteeren ten aanzien der herkomst enz., heeft hij niets, absoluut niets bij zijn nummergeving in den Inventaris vermeld! Het woord „schandelijk" is niet te hard voor zulk Museum-wanbeheer.

Er blijft dus niets anders over, dan naar inwendige gegevens te zoeken, die den ouderdom dezer teekening eenigszins kunnen vaststellen. Doch daarvoor is het noodig die teekening eerst nader te beschrijven.

De origineele teekening is in fijn zwart krijt op een zéér dun Chineesch papier [1]), nog véél dunner dan het straks bedoelde vel Chineesch schrijfpapier; het is zoo dun als calqueerpapier, en meet 0,605 M. hoog bij 0,455 M. breed. Daar het origineele beeld — naar vriendelijke mededeeling van Prof. GRÜNWEDEL dd. Berlijn 4 Maart 1909 — 1,05 M. hoog, 0,80 M. breed en 0,57 M. diep is, is de Leidsche teekening dus op $\frac{3}{5}$ van het origineel vervaardigd; en onze Plaat **81** weer op $\frac{2}{3}$ van die Leidsche teekening, of $\frac{2}{5}$ van het origineele beeld. Later is dit dunne papier, vermoedelijk te Leiden, op opzetpapier geplakt.

Het hoogst gewichtige van de teekening is echter: 1°. de groote artistieke schoonheid; de meesterlijke teekenhand, die het verraadt; 2°. het Hollandsche bijschrift [2]); 3°. het volgcijfer „N.II" links bovenaan, wat er op wijst dat er eene teekening n° I is geweest, zekerlijk den rugkant van het beeld met de langere Nâgarî-inscriptie teruggevend; en 4°. de vermelding van de afmetingen van 't beeld als „Hoog 1,074 El" en „Breed 0,78 El", terwijl het beeld inderdaad 1,05 M. hoog is en 0,80 M. breed.

Dit laatste — dat aangeven der maat in „Ellen" die *Meters* zijn — geeft te denken. Het correcte bijschrift „(aanm. van den [sic] teekenaar)" eveneens. Dit zou kunnen wijzen naar een betrekkelijk jongeren tijd. De aard van het ragfijne Chineesche papier waarop de teekening staat, wijst zijnerzijds beslist naar Java, niet naar Nederland; men zou haast alleen dàárom durven zeggen dat de teekening niet in Holland omtrent 1861 of vroeger gemaakt kan zijn, want dat men toen in Holland — en feitelijk tegenwoordig nòg — over zulk papier niet beschikte. En wat dat gebruik maken van „ellen" die „Meters" waren, betreft, kan in Holland gewezen worden op Prof. REUVENS, die in 1824 (conform Ned. Stbl. 1816 n° 34) de afmetingen der Leidsche beelden op zijn platen gaf in „El(len) Nederl.", en in Indië op Dr. BLEEKER die in 1849 (zie blz. 68 hiervóór) ook „N.ellen" als maat gebruikte, dus zich inderdaad hield aan Ind. Stbl. 1838, n° 2; terwijl er op Java reeds „in 1819 een eerste poging gedaan (werd) om het metrieke stelsel intevoeren". [3])

We moeten dus hoogstwaarschijnlijk op Java zoeken naar den teekenaar, en in een tijd *die niet vóór 1819 kan wezen*. Er dient hier allereerst gezegd dat het onderschrift dat Plaat **81** draagt: „Zwart-krijt-teekening voor ENGELHARD in ± 1808 gemaakt naar zijn Mandjoeçrî-beeld (sinds 1862 te Berlijn)" **foutief** is, maar dat bedoelde plaat met haar onderschrift reeds afgedrukt was toen

[1]) Ik moet erkennen hier een kleine aarzeling te voelen. Ik heb ook aan calqueerpapier gedacht.

[2]) Er zijn dus 2 groote teekeningen naar het Mandjoeçrî-beeld indertijd gemaakt: 1°. die door I. NEWMAN van 6 Jan. 1813 (zie blz. 56 noot, en blz. 105, noot), de teekening met Engelsch bijschrift en dateering; en 2°. deze hier met haar Hollandsch bijschrift, welke uit circa 1823 en van J. TH. BIK schijnt te wezen, zooals in den hoofdtekst straks zal blijken.

[3]) Aangehaald uit het blijkbaar door deskundige hand geschrevene artikel „Maten en Gewichten" in Encycl. v. N.-I., II [1899], p. 171, 2e kol. De Fransche wet van 10 Dec. 1799 had de geboorte gegeven aan het Metrieke Stelsel.

volledíger gegevens mij dienaangaande ten dienste stonden; ik erken ook, toenmaals onvoldoende gelet te hebben op de voor die teekening gebruikte maat in (Ned.) ellen. Peccavi!

Maar wie zou de teekenaar dan nà dat jaar 1819 op Java hebben kunnen zijn?

Ik moet hier opmerkzaam maken **op een merkwaardige gelijkenis in schrift** tusschen het bijschrift van Plaat **81** en het kleine facsimile-onderschrift op Plaat **60**. Het laatste is van J. Th. Bik uit 1822. Zou de Leidsche teekening n° 123ª, afgebeeld op Plaat **81**, niet van denzelfden Bik kunnen wezen?

Zekers valt hier niet te zeggen; alleen een behoorlijke mate van waarschijnlijkbeid kan bereikt worden. En dan behoeft men inderdaad geen schriftkundige te wezen, om getroffen te worden door de groote mate van gelijkenis der karakters; ieder kan zich daarvan overtuigen door vergelijking van beide platen. Voorloopig mag dan ook aangenomen dat dezelfde Johannes Theodorus Bik, die talrijke teekeningen maakte van de Singasari'sche oudheden (zie hiervóór blz. 1 noot, met de kleine verbetering op bl. 81, noot), en die in den Ind. Regeeringsalmanak voor 1823 vermeld staat als „*Kunstteekenaar*", de teekenaar is geweest van dit beeld, toenmaals nog in Engelhard's bezit.

Maar wanneer kan dat ongeveer geweest zijn? Hier schiet de reeds vermelde biografie door Dr. de Haan van Engelhard ons weder te hulp. „In 1823 na het overlijden zijner vrouw [28 Dec. 1822] ging hij naar Nederland, ... bood in 1824 aan den Koning eene memorie aan betreffende de muntquaestie, ... [en] is daarop naar Indië vertrokken, waar hij in Februari 1825 reeds terug was" (Tijdschr. Bat. Gen. XLIII, 1901, p. 220—221). Nu moet hiermede in verband gebracht dat in 1828 het Mandjoeçrî-beeld reeds stond te Zuidlaren dichtbij de grens tusschen Groningen en Drenthe; op het buiten aldaar van zijne zuster, Mevr. de Wed. G. F. Servatius geb. Engelhard, zooals hieronder, bij 't bespreken der twee litho's van 1828, nader zal blijken.

Mij dunkt, dat nu de volgende combinatie zéér aannemelijk is: Engelhard heeft in 1823 zijn Mandjoeçrî-beeld — met nog twee andere „Godenbeelden", zie hierna — **medegenomen op het schip waarmede hij in 1823 de reis naar Holland maakte,** met het doel om die 1 + 2 beelden cadeau te doen aan zijne zuster op haar buiten bij Zuidlaren; en heeft toen, **vóór hij uit Batavia vertrok, wetende dat hij het Mandjoeçrî-beeld niet meer terug zou brengen, er door J. Th. Bik een groote zwartkrijt-teekening van laten maken**, welke circa 40 jaar later in het bezit kwam — hoe, blijft een raadsel — van 't Leidsche Museum van Oudheden.

De eenige moeilijkheid bij deze poging tot verklaring blijft alleen, dat de maten op deze teekening zijn bijgeschreven in „El(len)", die Meters beteekenen; terwijl J. Th. Bik op zijn Singasari-teekeningen van 1822 Rijnlandsche voeten als maat steeds gebruikte. Bovenstaande verklaring is echter, het zij herhaald, niet meer dan *een poging* om tijd en vervaardiger der mooie Leidsche teekening N° 123ª terecht te brengen. Wie het beter weet, of beter vermag te combineeren, mag het zeggen.

Doch in 1828 stònd het Mandjoeçrî-beeld te Zuidlaren.

En niet alleen dat, maar het had de opmerkzaamheid getrokken van de „Derde Klasse van het Kon.-Ned. Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten", [1]) voor welke en door welke Prof. Reuvens in 1824—'26 zijn „Verhandeling over drie groote [Singasari'sche] steenen beelden" had geschreven en uitgegeven. M. a. w.: het Mandjoeçrî-beeld had de opmerkzaamheid getrokken van Prof. Reuvens in de allereerste plaats; die immers in 1818 buitengewoon en in 1826 — na 't verschijnen zijner Verhandeling — gewoon hoogleeraar in de Archaeologie was geworden aan de Leidsche Universiteit; wat hij tot zijn dood († 26 Juli 1833) zou blijven. [2])

Dit een en ander wordt toch zeker uit de navolgende gegevens. In 1828 werden te Groningen bij de firma J. Oomkens twee facsimile-lithographiën naar de inscripties op het Mandjoeçrî-beeld

[1]) De eerste Klasse van dit „Kon.-Ned. Instituut" (thans de Kon. Akademie) omvatte dus de Wetenschappen, de Tweede Klasse de Letterkunde, en de Derde Klasse de Schoone Kunsten; van deze laatste was Reuvens lid.

[2]) Zie de biografie in Konst- en Letterbode van 1835, II, n°s 35—37, en van der Aa's „Biographisch Woordenboek", XVI (Haarlem 1874), p. 277—279.

vervaardigd en gedrukt op groot folio-papier $52\frac{1}{2} \times 67\frac{1}{2}$ cM., waarvan thans een exemplaar als N°s 123^{b} en 123^{c} in het Rijks Ethnographisch Museum onder de teekeningen bewaard wordt (als sinds Oct. 1903 daarheen overgebracht uit 's Rijks Museum van Oudheden). Deze twee litho's waren blijkbaar vervaardigd op aandrang van REUVENS; en daarvan werden toen aan verschillende Sanskritisten in Duitschland (als met name waarschijnlijk LASSEN en WEBER) en in Engeland (als vermoedelijk WILKINS, die indertijd REUVENS reeds met de Tjakra-Tjakra-inscriptie had geholpen) een exemplaar toegezonden, in de hoop dat men door hen de legenda ontraadseld zou krijgen. Ook naar Dr. GERICKE te Soerakarta ging een exemplaar, zooals straks nader zal blijken.

Die facsimile-litho's nu zijn genummerd „N° 1" en „N° 2", waarvan het eerste de groote inscriptie op den rugkant (5 lange en 2 korte regels) teruggeeft, en het tweede de beide boogvormige regels die aan den voorkant boven het beeld staan (verg. Plaat **81**). Die beide facsimiles op zich zelf hebben thans alle wezenlijke waarde verloren; veel beter geeft de plaat, door FRIEDERICH toegevoegd aan zijn meergenoemde studie in dl. XVIII (1864) Z. D. M. G. die beide inscripties in facsimile, en tegelijk in veel handiger formaat terug. Maar zéér gewichtig blijven de verklarende Hollandsche onderschriften onder beide litho's aangebracht; *welke thans eens eindelijk hier zuiver weergegeven mogen worden*, na den zéér corrupten en koeterwaalschen afdruk dien FRIEDERICH daarvan gaf op p. 495—496 van bedoelde studie.

Ziehier de beide onderschriften, naast elkaar gesteld tot meerdere overzichtelijkheid; met enkele invoegingen van mijzelven tusschen groote haken:

„N°. 1.

[Facsimile van 5 lange + 2 korte regels.]

Dit opschrift bevindt zich op het achterste vlakke gedeelte van eenen, van voren uitgewerkten en gebeeldhouwden, steen, welke door den Hoog Edel Gestrengen Heer N. ENGELHARDT [sic], oud Raad van de Indië, uit eenen ontdekten ouden Javaanschen tempel genomen en herwaarts, benevens twee andere Godenbeelden, overgezonden is.[1]) Dit fraaije Godenbeeld ziet men thans op het buitengoed van Mevrouwe Weduwe [G. F.] SERVATIUS [geboren ENGELHARD] te Zuidlaren in Drenthe, op de opene plaats voor huis. De steen is van achteren in het midden hoog 1 El 6 duim [inderdaad 1,05 M.] en dezelve is breed 7 Palm en 3 duim [inderdaad 0.80 M.].

N. WESTENDORP.

N. T. BUINING Fec^{t}.

Ter Lithographie van
J. OOMKENS te
Groningen 1828."

„N°. 2.

[Facsimile van 2 lange boogvormige regels].

Dit opschrift is van voren op den steen, onder N°. 1. beschreven, boven het beeld der Godheid ingebeiteld.

Beide opschriften zijn in mijne tegenwoordigheid naauwkeurig door eenen afdruk op papier overgebragt, en bovendien met twee, daarvan reeds door mij genomene, afteekeningen, vergeleken. Men heeft derhalve de grootte, al de trekken en het geheele voorkomen van dit letterschrift bewaard.

N. WESTENDORP."

[Deze N. WESTENDORP was dominee in Groningerland, liefhebber-archaeoloog, en als zoodanig stichter van het Tijdschrift: „Antiquiteiten. Een Oudheidk. Tijdschrift" (1819—1826), dat hij van 1822 tot 1826 *samen met Reuvens redigeerde.* Dat wil dus zeggen: het was een vak-vriend van REUVENS.]

In de geschiedenis van het Mandjoeçri-beeld blijven deze twee Hollandsche bijschriften nog steeds gewichtige documenten. De „ontdekte oude Javaansche tempel", waaruit ENGELHARD dit beeld liet wegnemen, is gebleken Tjandi Djago te zijn. Over de sub N°. 1 vermelde „twee andere Godenbeelden" zoo dadelijk. Mochten we ten volle vertrouwen op de preciesheid van uitdrukking, dan zouden we uit den term „door... N. ENGELHARDT... overgezonden" moeten opmaken, hoe het hierboven vermeld vermoeden dat ENGELHARD in 1823 ze als present voor zijn zuster had medegebracht

[1]) Over die „twee andere Godenbeelden", zie straks blz. 114. — Het is hier tevens de plaats om te waarschuwen tegen de foutieve woorden van HOLLE in Not. Bat. Gen. 1880, p. 106: „... 2 faesimilés, van een inscriptie, welke staat op de vóór- en de achterzijde van een beeld, dat in 182. door den Resident van *Basoeki* [nota bene!], den Heer ENGELHARD, naar *Nederland* werd gezonden en sedert naar het Museum te *Berlijn* is verdwaald." Nog al meer verwarring, zooals men ziet.

op het eigen schip waarmee hij dat jaar naar Nederland kwam, onjuist moest zijn; en dat integendeel dit beeld nà zijn terugkeer te Batavia in begin 1825, door hem werkelijk „overgezonden" werd aan zijn zuster, *dus in een van de jaren 1825—1828*; waar echter slordigerwijs hier „Engelhard" in „Engelhardt" wordt verknoeid, is er geen voldoende reden om uit een, misschien óók slordig gekozen uitdrukking, een argument op te maken. De „opene plaats voor huis" is wel de groote voortuin dien het heerenhuis van het buiten moet gehad hebben, en waar dus het Mandjoeçri-beeld in 1828 in 't midden van het gras stond. Dat de sub N°. 2 door Westendorp vermelde „twee, daarvan reeds door mij genomene, afteekeningen" *niet* zouden kunnen zijn de (verloren of ten minste thans nog niet hervonden) teekening „N. I" en de op onze Plaat **81** weergegeven „N. II", volgt reeds uit het straks gegeven betoog dat „N. II" vervaardigd moet zijn op Java, al ware het alleen maar door het dunne Chineesche papier waarop het zich bevindt; wordt bovendien uitgesloten, doordat Westendorp ietwat andere maten vermeldt dan die teekening „N. II" (n.l. 1,06 tegen 1,074 El; en 0,73 tegen 0,78 El); terwijl ten slotte — indien Westendorp's zinsnede juist is geconstrueerd — die twee „afteekeningen" alleen afteekeningen waren van „beide opschriften", en *niet* van het beeld.

Derhalve: in 1828 stond het beeld te Zuidlaren, in 't bezit van Engelhard's zuster, „G. F. Engelhard, Wed. Servatius" zooals zij zichzelve in de advertentie van den dood haars broers, dd. Assen 29 Nov. 1831, noemde. [1])

De rondzending der twee Groningsche lithographiën door de Amsterdamsche Akademie van Wetenschappen, op aandrang van Reuvens, aan verschillende Europeesche, vooral Duitsche geleerden had geen tastbaar resultaat. Friederich in zijn meervermelde studie in dl. XVIII (1864) Z. D. M. G. constateert o. a. hoe hij in 1861 van Prof. Lassen te Bonn vernam: „dass er... schon lange mit den Lithographieen von 1828 bekannt war" (l. c. p. 496); en voegt toe: „Auch Prof. *Gildemeister* in Bonn besass eine Abschrift der Lithographieen von 1828, die er mit modernen Devanâgari-Buchstaben im Jahre 1838 in Leyden [2]) gemacht hatte" (l. c. p. 496—497). Géén wonder! Juist de sleutel van de heele geschiedenis, de *naam* „Mandjoeçri", was op de Groninger litho's — Friederich spreekt l. c. p. 496 minder juist van „Amsterdamer Lithographien" —, verhaspeld en daardoor onleesbaar.

En van het exemplaar der 2 litho's dat naar Gericke ging, kwam nog minder terecht. Deze antwoordde dd. „Soerakarta d. 14 Januarij 1830", met een nieuw-Jav. transcriptie, en eene „uitlegging van den Sultan van Soemanap, Pakoe Natan Ningngrat, vergeleken met die van den [Solo'schen] Regent Radhen Toemenggoeng Sastro Nagoro en van Mās Ngabehi Kerto Prodjo [Gericke's welbekenden Jav. helper]", waarvan de haren te berge rijzen, [3]) en welk curieus stuk men thans in de Leidsche Universiteit-Bibliotheek kan terugvinden in denzelfden hiervóór (blz. 103) reeds vermelden bundel oude paperassen, als N° 3389 *d*. Maar de aanhef zegt hoe deze antwoordbrief geboren werd: „Van het stel lithografische afdrukken van oud-Javaansch schrift is met zoo veel naauwkeurigheid als mogelijk in verkleinden vorm een afschrift gemaakt, hetwelk hiernevens vergezeld gaat".

Reuvens, aan wien deze antwoord-brief blijkbaar gericht was, zal wel begrepen hebben dat, waar zelfs Prof. Lassen beide litho's niet afdoende kon lezen [4]), de drie Javaansche *poedjänggä's* hem van den wal in de sloot hielpen.

[1]) Zie mijn afdruk van die advertentie in Bijdr. Kon. Inst. 6, VI (1899), p. 329.

[2]) Dat was n.l. bij den verkoop der rijke Bibliotheek van Reuvens aldaar! Zie toch Leemans in Alg. Konst- en Letterbode 1838, II, p. 308—309 over deze „Bibliotheca Reuvensiana", en zijn getuigenis: „Er waren commissiën ter aankoop uit Frankrijk, Duitschland en Engeland" (l. c. p. 308).

[3]) Als proeve alleen dit slot der „vertaling" van de inscriptie op den rug van het beeld: „De Soko is onder de gedaante gebragt van 643"!!

[4]) Zie toch in dl. IV van zijne „Indische Alterthumskunde" (Leipzig—London, 1861) op p. 464 noot 3 de poging tot lezing van de inscriptie op den achterkant van het beeld, en op p. 985 in de „Berichtigungen" de verbeteringen aan de hand van wat Friederich had gevonden.

Nog op één opmerking van Prof. Weber in zijn Naschrift tot het opstel van Friederich moet speciaal gewezen worden. Hij toch schreef: „Sodann aber hat sich bei der Gruppirung der Zeichen das bedeutsame Faktum herausgestellt, dasz die Inschrift auf der Rückseite von einem andern Steinmetz eingegraben ist, als die auf der Vorderseite, wie dies die

Prof. Reuvens stierf 26 Juli 1833, „op zijn terugreis van Londen", waar hij telkens zijn gezichtsveld was gaan verruimen; en werd als Directeur van 't Museum van Oudheden opgevolgd door den deftigen, ijdelen en lauwen Dr. Leemans. Mevr. Servatius, geb. Engelhard stierf 1 Maart 1838. De latere erfgenamen stelden blijkbaar den Mandjoeçri mèt de bovengenoemde „twee andere Godenbeelden" later te koop in den Bazar van D. Boer en Zoonen te 's-Gravenhage, [1]) waarschijnlijk omtrent 1860, [2]) in elk geval vóór Maart 1861, zooals straks zal blijken.

Welke waren die „twee andere Godenbeelden". Dit komen wij gelukkig te weten door een belangrijk bijschrift van Reuvens' hand op den achterkant van eene andere teekening te Leiden, N° 113, circa 20 bij 24 c.M., die Dr. Leemans op de volgende sterk foutieve wijze catalogiseerde in zijn „Beredeneerde beschrijving" van 1842:

„113. Devi, de *Sakti* van Siva, staande, en dezelfde Godin [dit is, *nota bene*, *de Mandjoeçrî!!*] zittende met lang zwaard in de opgeheven regterhand; en omringd van vier kleine beelden, geheel gelijkvormig aan het hoofdbeeld.

De oorspronkelijke zijn door den Gouverneur van Java's Oosthoek [welzeker!], Engelhardt [jawel!], aan zijne schoonzuster wijle Mevr. de Wed. Servatius te Zuidlaren ten geschenke gegeven. Op den rug van den zittenden Siva [hier wordt de „Godin" ineens een God!], een opschrift in Kawi-karakters [hm!], uitgegeven door de 3e kl. van het Kon. Ned. Inst." (l. c. p. 48).

Het is een fraai staaltje van Leemans' nauwkeurigheid. Het woord „schandelijk" is hier alweder niet te hard voor zulk Museum-wanbeschrijven.

In zijn Catalogus van 1885 is hij ten minste iets nauwkeuriger, en beschrijft ditzelfde nummer als volgt:

„113. Devi, Siva's sakti staande; Mandjuçri zittende. (in inkt.)" (l. c. p. 123).

Maar het belangrijk bijschrift op deze teekening vermeldde Dr. Leemans *niet*. Dit N°. 113, behoorende tot de nummers „111—118 verzameld en aan het Museum geschonken door den Hoogl. Reinwardt" (Catalogi van 1842 en 1885, l. c.), is een van de oudere teekeningen uit de collectie-Engelhard, waarvan zelfs de n°s 111 en 117 door Raffles in 1817 werden uitgegeven; weer een klein bewijs meer, hoe Raffles van Engelhard profiteerde. [3]) N°. 113 nu vertoont drie figuren: *links*, gemerkt *a*, de afbeelding van eene staande en rijkversierde Pârwatî (?), die, blijkens de verhouding tot de Mandjoeçriteekening, een 1,30 M. zoowat hoog moet zijn geweest, zeker Oost-Javaansch, misschien wel Singasari'sch; *middenin*, gemerkt *b*, den Mandjoeçri; en rechts, gemerkt *b**, een blanco-lijnfiguur van denzelfden vorm en gelijke grootte als de steenplaat waartegen de Mandjoeçrî zit. En deze teekening nu, die de figuurtjes *a* en *b* maar zeer klein geeft (resp. 12 en ruim 9 cM. hoog), heeft op den achterkant in potlood en onmiskenbaar van Reuvens' hand dit *bijgeschreven*:

„Deze twee beelden met een derde vrij gelijk aan het staande beeld zijn door den
„Hr. Engelhardt aan zijn schoonzuster [*lees*: zuster] de Wed. Servatius te Zuid Laren in
„Drenthe gegeven en onder opzigt van den Hr. Westendorp afgeteekend. De teekeningen
„zijn aan het Instituut 3e klasse [de Sectie der Kon. Akademie voor Schoone Kunsten] tot
„onderzoek medegedeeld, en de inscriptie op het zittende [Mandjoeçrî-]beeld voorkomende
„(hier niet geteekend) zijn in steendruk gebragt."

abweichenden Formen des i, î, u und theilweise auch des â und e bestimmt erhärten" (Z. D. M. G. XVIII, 1864, p. 506). Dit nu werpt inderdaad licht op het losse verband dat bestaat tusschen de twee inscripties op voor- en achterkant van het Mandjoeçri-beeld, zooals zij hiervóór (blz. 101) werden gegeven. De eigenlijke Mandjoeçrî-inscriptie is die op den voorkant; **de inscriptie op den achterkant is een soort Naschrift,** later aangebracht, en (volgens Prof. Weber) door een *anderen* steenhouwer ingebeiteld.

[1]) Thans geheeten: „Groote Koninklijke Bazar, voorheen D. Boer & Zonen, (opgericht 1843)."

[2]) Den stoot tot dit verkoopen zal wel gegeven hebben het overlijden van het 4e kind van Mevr. de Wed. Servatius: G. P. Servatius, oud assistent-resident van Lĕbak, daarna wethouder van Assen, op 17 Juli 1860. Zie de gegevens omtrent het geslacht Servatius in Vorsterman van Oyen's Stam- en Wapenboek, III, Groningen 1890, fol. 133.

[3]) N.l. resp. als Plaat 16, fig. 3 en Plaat 13, fig. 1-3 in dl. II. Het eerste feit wordt niet, het laatste wel door Leemans in zijn Catalogus van 1885 (p. 122 en 123) vermeld. Teekening n°. 116 is echter gewaarmerkt: J. T. B[ik]; *niet* „J. G. Bik", zooals Leemans met zijn gewone slordigheid schrijft (p. 123). In den Catalogus van 1842 vermeldt hij wèl, dat beide platen 111 en 117 door Raffles zijn uitgegeven, maar schrijft nu „J. F. Bik"; zooals men ziet, stéédś fouten.

Dit achterschrift van REUVENS' hand moet van 1828 of kort daarna dateeren, immers kort nà de vervaardiging der twee Groningsche litho's. Het onthult ons tevens, dat ENGELHARD in 1823 (?) voor zijn zuster te Zuidlaren behalve den Mandjoeçrî van Tjandi Djago, óók medegebracht had als present twee mooie Godinnebeelden, wellicht beide Pârwati's, en wellicht beide van Singasari of daaromtrent.

* * * * * * * * * *

Nu komt de katastrophe; katastrophe toch voor ons land, en zeker voor onze nationale eer.

„In Batavia lernte ich im Jahre 1857 eine Sammlung von Zeichnungen Javanischer Alterthümer kennen,.... etc." — deze aanhef van FRIEDERICH's opstel werd straks (blz. 108) reeds afgedrukt. Dan echter, na medegedeeld te hebben dat hij op de beide inscripties van het Mandjoeçrî-beeld, zooals hij die in 1857 uit de Bataviasche teekeningen leerde kennen, reeds eenige interessante woorden („djinâlayapure", „Âdityadharma oder — varmâ", en vooral tweemaal (in letters en in cijfers) het jaartal 1265 Çaka had kunnen lezen), gaat hij aldus voort:

„Im März 1861 zeigte ich in Leyden dem Direktor des dortigen Museums für Alterthümer Herrn Dr. *C. Leemans*" — die indertijd, men vergete dit niet, de beschermer eenigszins was geweest van FRIEDERICH's archaeologische loopbaan op Java — „die Abbildung [welke toch?] des [Mañdjuçrî-] Steinbildes [1]) nebst den beiden Inschriften und theilte etwas über den Inhalt mit. Dr. *Leemans* erkannte das Bild sogleich, theilte mir mit, das Original befinde sich im Haag im grossen Bazar, und legte mir die Facsimiles der beiden Inschriften vor, die die Königl. Akademie der Wissenschaften zu Amsterdam im Jahre 1828 hat lithographieren lassen.....

Mit den Amsterdamer [juister: Groninger] Lithographien kam ich in der Erklärung der Inschrift bedeutend weiter und es blieben, was die Lesung der vorhandenen Zeichen angeht, nur wenige Punkte unsicher. Ich ging darauf im Haag in den Bazar des Herrn *Boer* und bat um die Erlaubniss, die bei ihm befindlichen Javanischen Steinbilder [*sic*! meervoud] zu untersuchen.

Hier erkannte ich dann zuerst das Wichtigste in den beiden Inschriften, den Namen Mañdjuçrî in der vordern Inschrift, der auf dem Steine mit Sicherheit zu lesen steht, während er auf den Lithographien von 1828 nicht, und auf dem Abdruck, den mir später der Herr Director der Königl. Museen in Berlin, *von Olfers*, zu besorgen die Güte hatte, nur mit Mühe zu erkennen ist....

Noch hoffte ich nach meiner bald darauf erfolgten Abreise aus dem Haag [*hoor, hoor!*] eine genaue Abzeichnung oder Abdruck der Inschriften zu erhalten, den ein Künstler am Orte zu verfertigen versprach; jedoch ist dies Versprechen nicht erfüllt worden.

In Bonn theilte ich darauf [*sic! dadelijk daarna dus*] meinen Fund dem Prof. *Lassen* mit und erfuhr von ihm, dass auch er schon lange mit den Lithographieen von 1828 bekannt war.....

Ach Prof. *Gildemeister* in Bonn besass eine Abschrift der Lithographieen von 1828, ...

Meine Lesung habe ich sorgfältig mit denen von Prof. *Lassen* und *Gildemeister* verglichen, ...

Noch ein Wort über die Geschichte des Bildes. Dasselbe wurde im Frühjahr 1862 (onder Ende 1861) von Herrn *Boer* an die Direction der Königl. Museen zu Berlin verkauft, und im Neuen Museum in Berlin aufgestellt....." (l. c. p. 495—497).

De slag was gevallen. Het kostelijke en kostbare Mandjoeçri-beeld was voor Nederland verloren. [2]) Schande voor Nederland in 't algemeen, en voor Dr. LEEMANS zeer in het bizonder.

---

[1]) *Welke* „Abbildung" kan FRIEDERICH toen in 1861 aan LEEMANS „getoond" hebben? Toch niet die, welke hij in 1857 te Batavia had leeren kennen, en die door NEWMAN op 6 Jan. 1813 te Batavia geteekend was (verg. blz. 105, de noot, hiervóór)? Ook deze vraag moet helaas onbeantwoord blijven. — Zijnerzijds heeft het Bataviaasch Genootschap in de eerste jaren na 1864 niet het minste gedaan om de Mandjoeçri-kwestie te Batavia op te helderen, allereerst door FRIEDERICH eens persoonlijk uit te hooren. Ja, het *summum* van onverschilligheid werd te Batavia in deze aangelegenheid wel bereikt, toen het Bestuur in 1869 het voorstel van COHEN STUART om het opstel in het Z. D. M. G. XVIII (1864) „in 't Hollandsch te doen vertalen en met de bijbehoorende afbeeldingen in het *Tijdschrift* op te nemen", van de baan schoof met een praatje van Klaas Vaak, dat men lezen kan in Notulen Bat. Gen. 1869, p. 18.

[2]) In antwoord op mijn vraag omtrent den verkoop in Juli 1861 schreef mij de heer M. M. COUVÉE, tegenwoordig gérant van den Kon. Bazar, dd. 14 Jan. j.l.: „Wij hebben in ons oude archief nagezien, doch moeten U mededeelen dat zulks geen resultaat heeft opgeleverd. In het jaar 1861 werd nog geen magazijnboek gehouden, zooals nu het geval is, en bovendien loopen onze boeken slechts terug tot het jaar 1870."

Het nadere en juistere over den aankoop kan ik alleen nog precizeeren uit twee brieven van Prof. Albert Grünwedel dd. 24 Febr. en 4 Maart jl., in antwoord op mijn vragen:

„In Beantwortung Ihres freundlichen Briefes beeile ich mich Ihnen mitzuteilen, dasz das „Steinbild des Mañjuśrî (Nr. I C. 1301 unseres Museums) in Juli 1861 von der Firma „De Boer en Zoonen im Haag mit sechs anderen Skulpturen durch den damaligen General-„direktor Freiherrn von Ledebur gekauft worden ist. Die für das Bild allein bezahlte „Summe ist, da mehr gekauft wurde, nicht mehr zu eruiren. Friederich wird beim Kauf nicht erwähnt".

En: „Ihren neuen Fragen zu beantworten, ist für mich sehr schwer. Die bezüglichen Dinge „sind in alten Akten und müssen erst mühevoll gesucht werden, dazu kommt, dasz aus „Raummangel jetzt die Abteilung, wo sie stehen, so verstellt und verbaut ist, dasz ich „selbst nicht zu den Skulpturen gelangen kann. Die Summe für diese Figuren kann ich „nicht nennen, es ist von verschiedenen Teilzahlungen die Rede und im Moment ist es ohne „ganz detaillirtes Aktenstudium unmöglich, Genaueres festzustellen. Nur so viel ist sicher, „dasz auch eine amerikanische Steinfigur dabei war".

Habent sua fata icones! Maar de *fata* van het Mandjoeçrî-beeld behooren wel tot de pijnlijkste voor het nationale gevoel.

Den Haag, Jan.—Maart 1909.

G. P. ROUFFAER.

Het nadere en juistere over den aankoop kan ik alleen nog precizeeren uit twee brieven van Prof. Albert Grünwedel dd. 24 Febr. en 4 Maart jl., in antwoord op mijn vragen:

„In Beantwortung Ihres freundlichen Briefes beeile ich mich Ihnen mitzuteilen, dasz das „Steinbild des Mañjuśri (Nr. I C. 1301 unseres Museums) in Juli 1861 von der Firma „De Boer en Zoonen im Haag mit sechs anderen Skulpturen durch den damaligen General-„direktor Freiherrn von Ledebur gekauft worden ist. Die für das Bild allein bezahlte „Summe ist, da mehr gekauft wurde, nicht mehr zu eruiren. Friederich wird beim Kauf nicht erwähnt".

En: „Ihren neuen Fragen zu beantworten, ist für mich sehr schwer. Die bezüglichen Dinge „sind in alten Akten und müssen erst mühevoll gesucht werden, dazu kommt, dasz aus „Raummangel jetzt die Abteilung, wo sie stehen, so verstellt und verbaut ist, dasz ich „selbst nicht zu den Skulpturen gelangen kann. Die Summe für diese Figuren kann ich „nicht nennen, es ist von verschiedenen Teilzahlungen die Rede und im Moment ist es ohne „ganz detaillirtes Aktenstudium unmöglich, Genaueres festzustellen. Nur so viel ist sicher, „dasz auch eine amerikanische Steinfigur dabei war".

Habent sua fata icones! Maar de *fata* van het Mandjoeçri-beeld behooren wel tot de pijnlijkste voor het nationale gevoel.

Den Haag, Jan.—Maart 1909.

G. P. ROUFFAER.

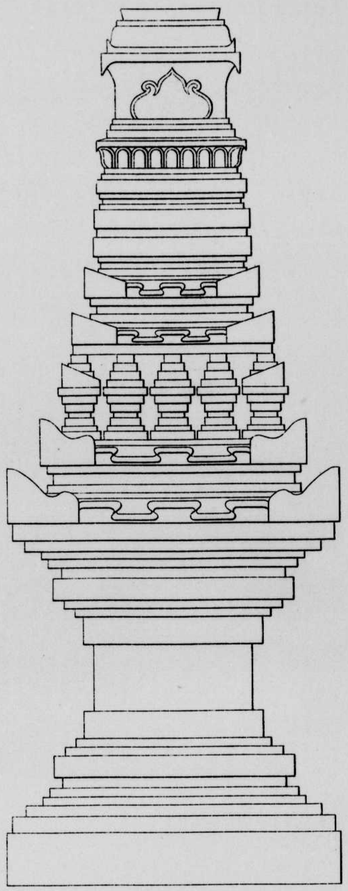
Hier bevindt zich een uitklapvel

Boek:
Sign. van het origineel: ABDPI IND STUD FOL 35 dl 2
Signatuur microvorm: ABMIC: MM 10652
Moedernegatief opslagnummer: MM06B-100627

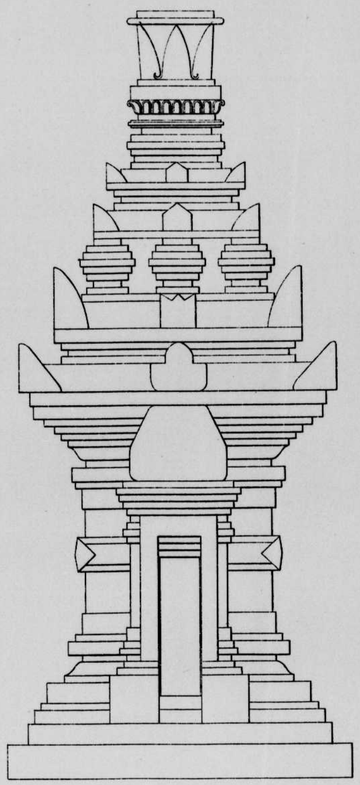
Uitklapvel:
Aantal: 7
Moedernegatief opslagnummer: MM06B-100520
Positie in boek: midden

TJANDI SINGASARI.

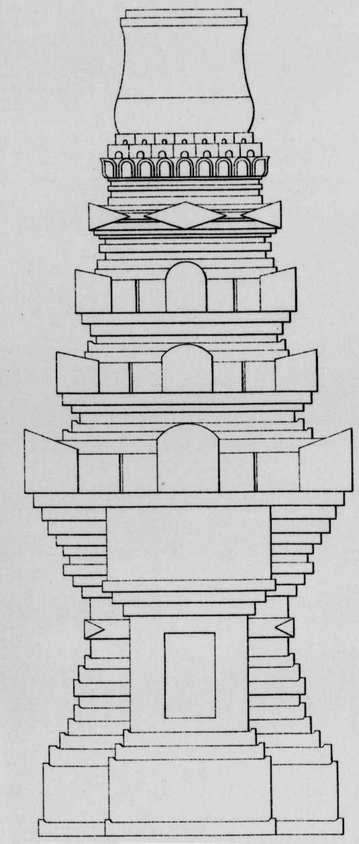
MODELLEN GEBRUIKT BIJ DE RECONCEPTIE VAN DE TOPPEN.

Tegen een trapvleugel
te
Tjandi Kedaton.

In een relief-tableau
te
Tjandi Panataran.
(1e terras N:7)

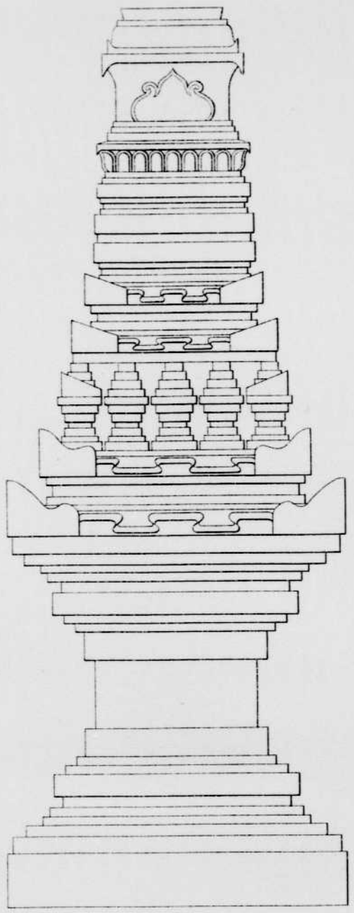
Votief-tempeltje
te
Dapoh.
(Foto van Kinsbergen, N:2244)

Getekend door den Inl. teekenaar der 1e kl.
Mas Karto Soebroto.

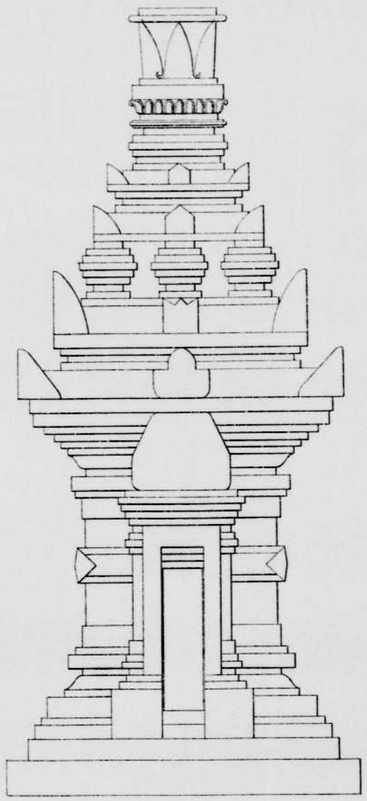
Weltevreden, den 30ste Juli 1905.
Het Lid der commissie in Ned. Indië voor
oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.
J. Knebel

TJANDI SINGASARI.

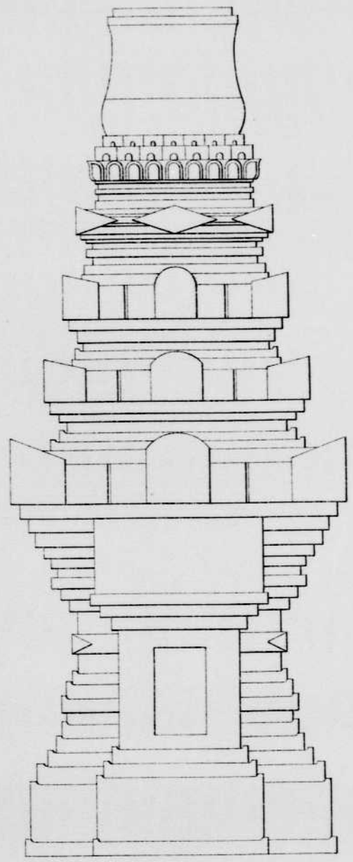
MODELLEN GEBRUIKT BIJ DE RECONCEPTIE VAN DE TOPPEN.

Tegen een trapvleugel
te
Tjandi Kedaton.

In een reliëf-tableau
te
Tjandi Panataran.
[18 Terras N:17]

Votief-tempeltje
te
Dapoh.
[Foto van Kinsbergen, N:244]

Gecontroleerd door den Jnl. tekenaar der 1e kl.
Mas Marto Soebroto.

Weltevreden, den 30st Juli 1905.
Het Lid der commissie in Ned. Indië voor
oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.
J. Ph. van Melville

TJ. SINGASARI. 1.

Torentempel. — Westzijde (ingang).

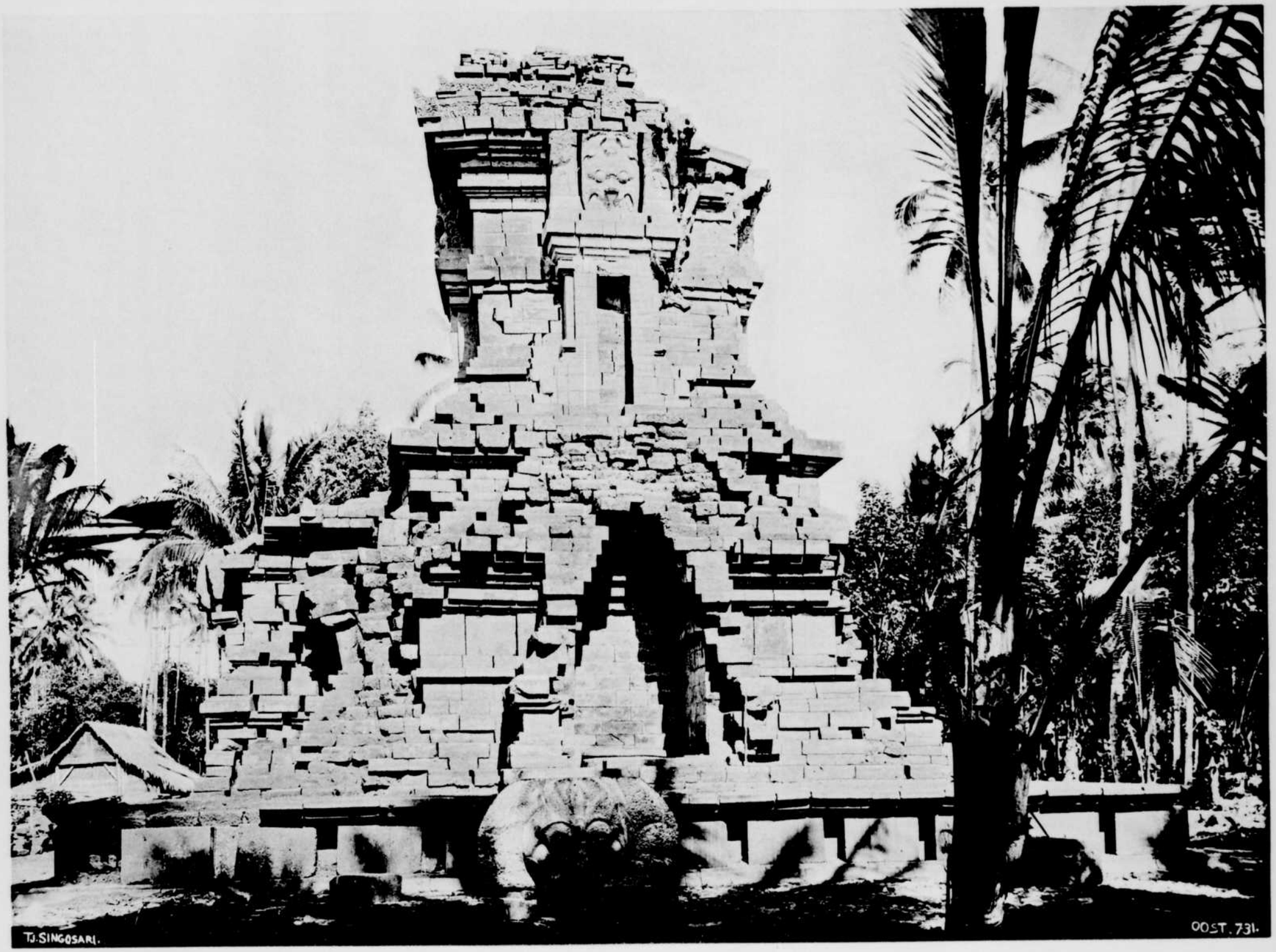
Torentempel. — Noordwestzijde.

Torentempel. — Noordzijde.

Torentempel. — Noordoostzijde.

Torentempel. — Oostzijde.

Torentempel. — Zuidoostzijde.

Torentempel. — Zuidzijde.

Torentempel. — Zuidwestzijde.

Westelijke gevel, na ontgraving van het 1e terras (1904).

Zuidelijke gevel, na ontgraving van het 1e terras (1904).

Aanzicht Westzijde, vóór alle schoonmaak.

Idem, na schoonmaak; doch vóór ontgraving van het 1e terras (1903).

Aanzicht Zuidzijde, vóór alle schoonmaak.

Idem, na schoonmaak; doch vóór ontgraving van het 1e terras (1903).

TJ. SINGASARI.

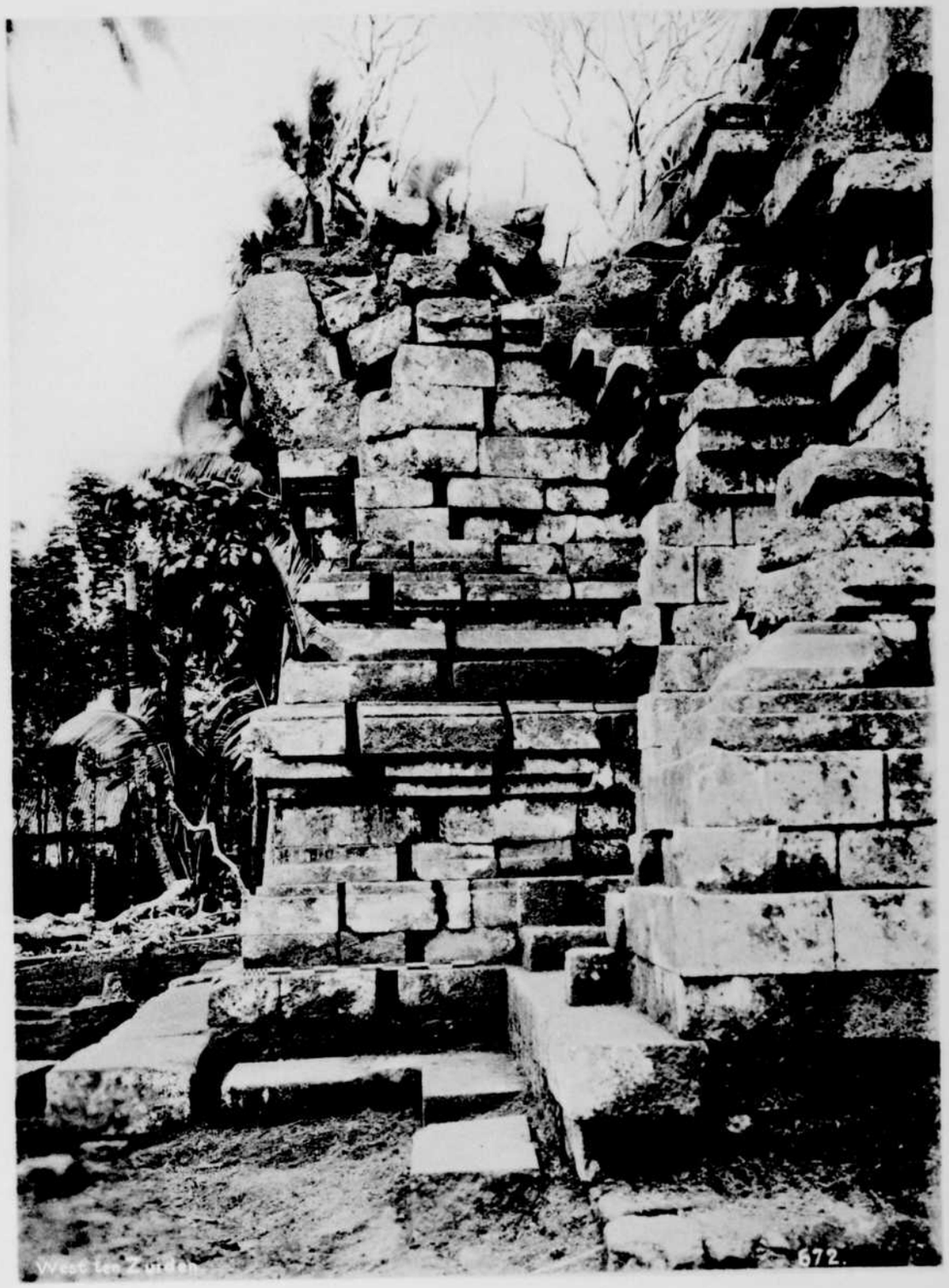
Overblijfsels van de bijbouwingen tegen het 2e terras, Westzijde; van voren.

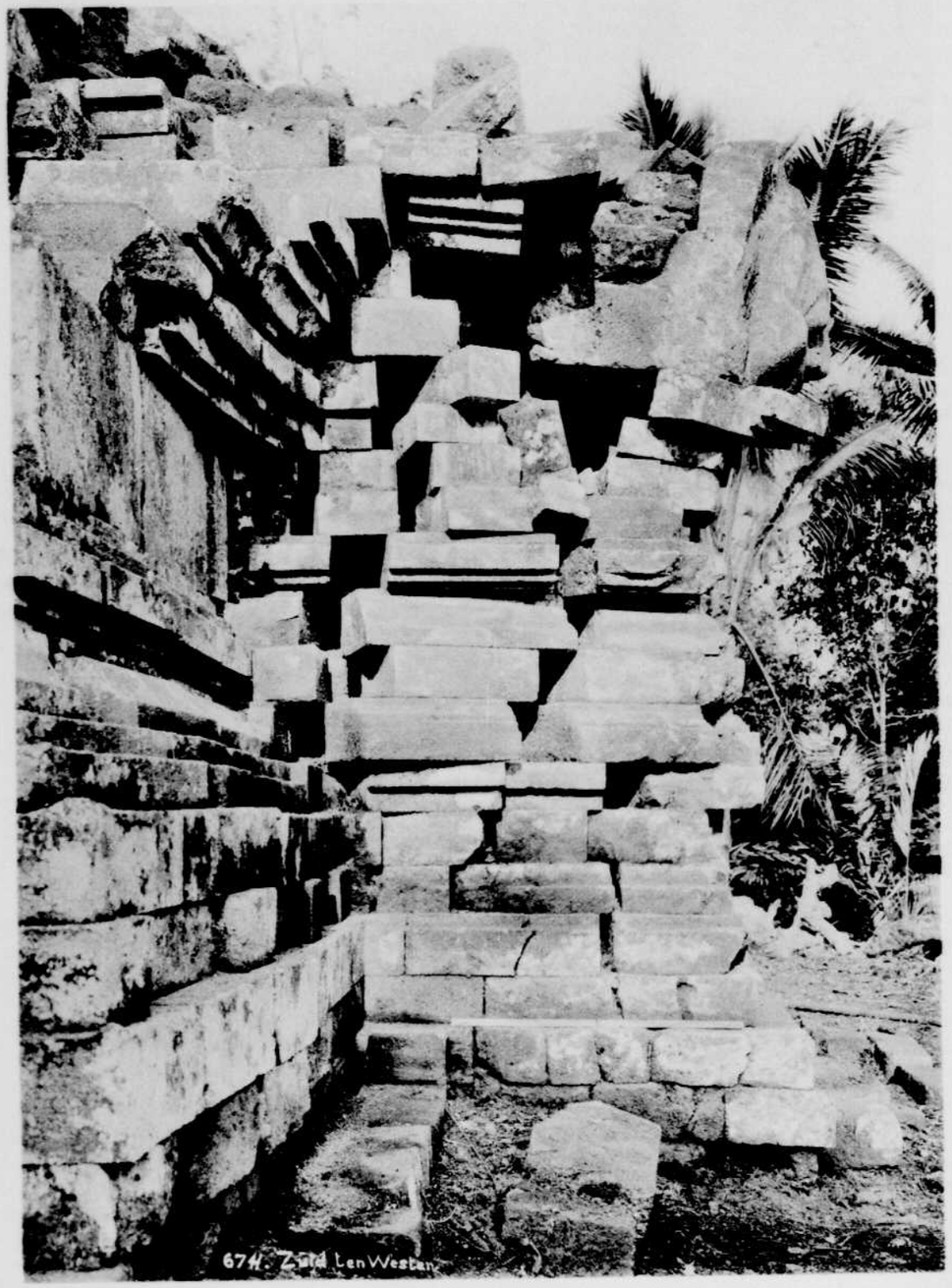
Idem idem, Zuidzijde; van voren.

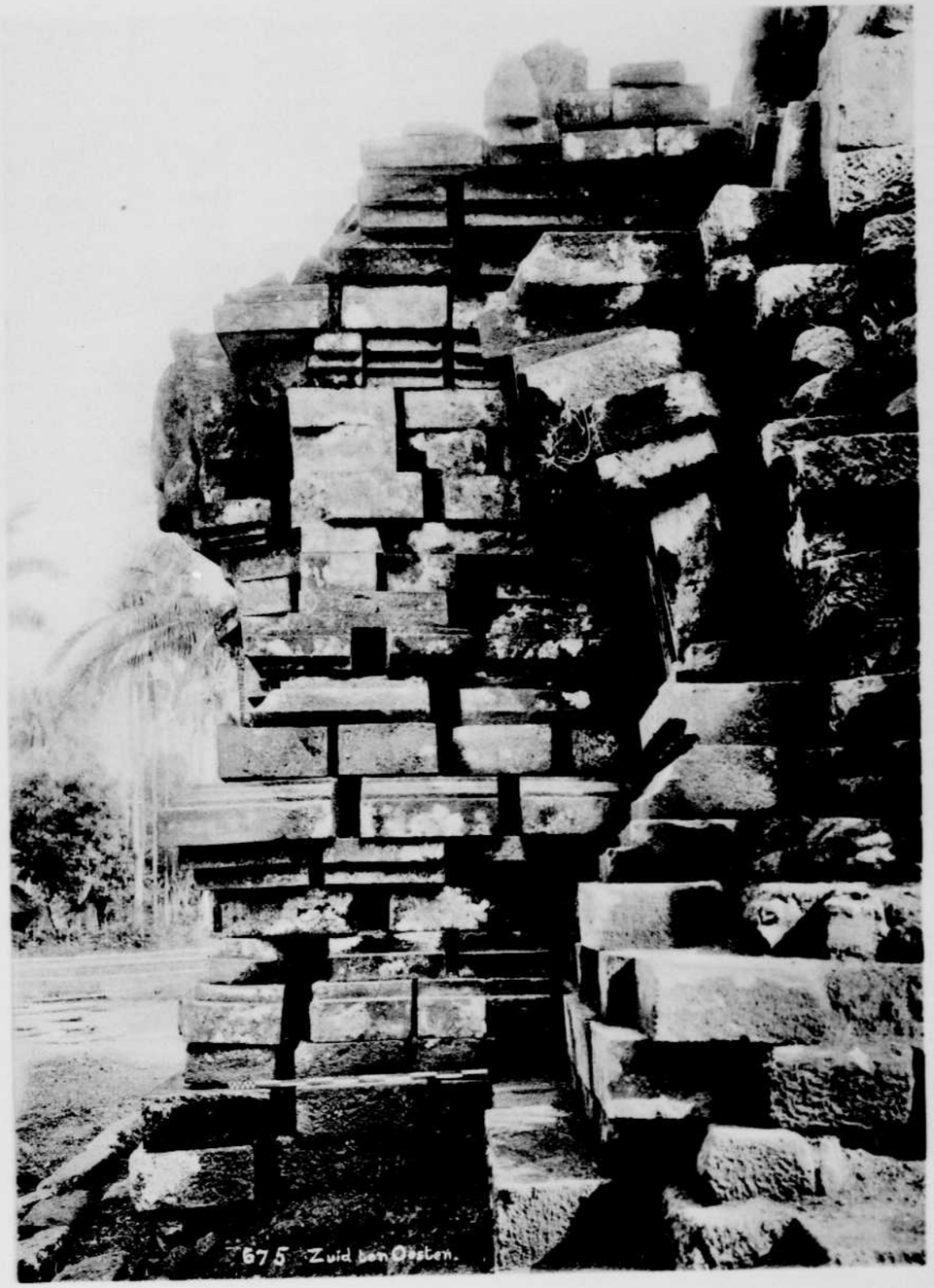
De bijbouwing tegen het 2e terras, Westzijde; van het Noorden gezien.

Idem idem; van het Zuiden gezien.

De bijbouwing tegen het 2e terras, Zuidzijde; van het Westen gezien.

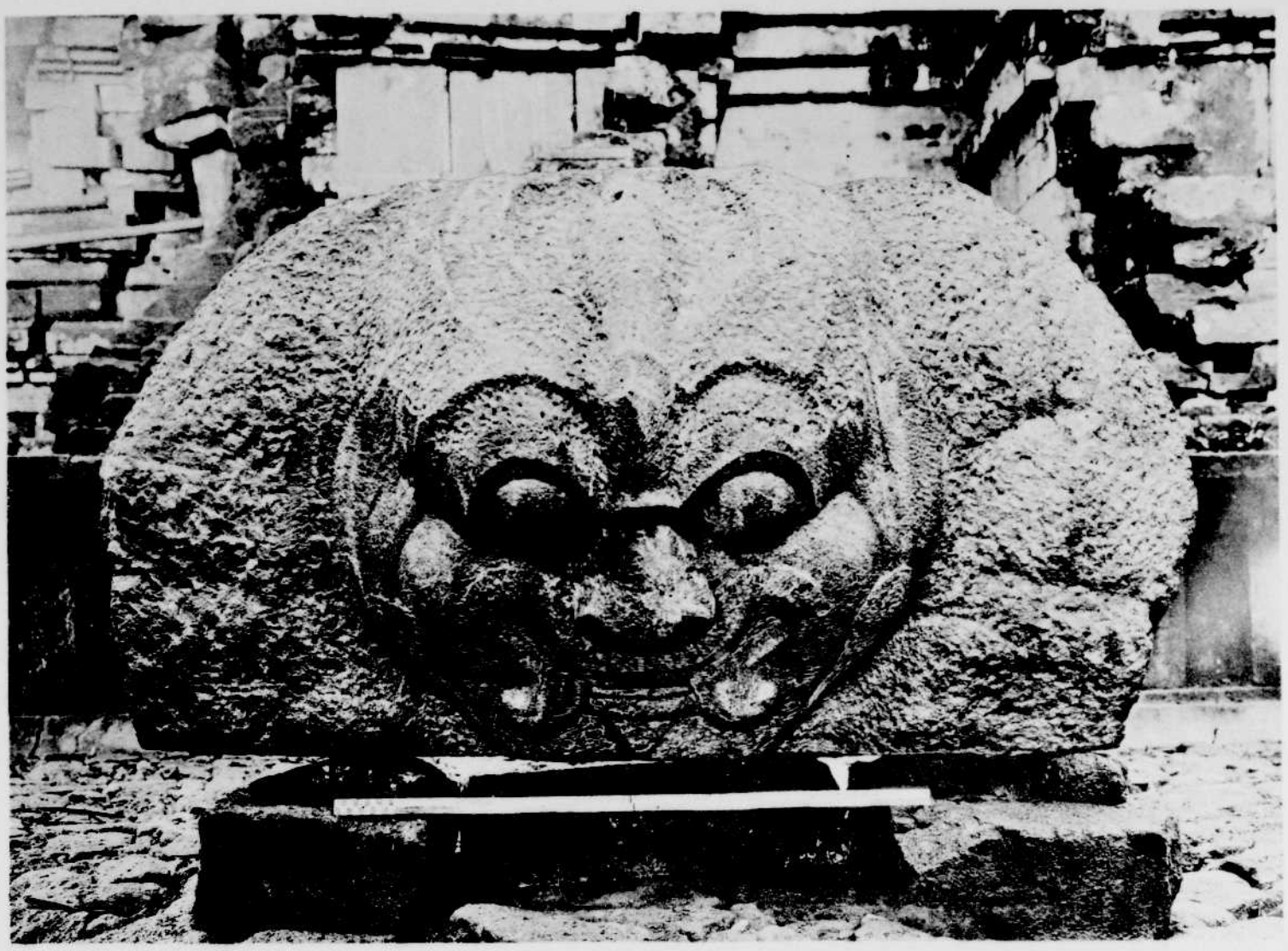
Idem idem; van het Oosten gezien.

Onvoltooide Banaspati. — Onderbouw, West.

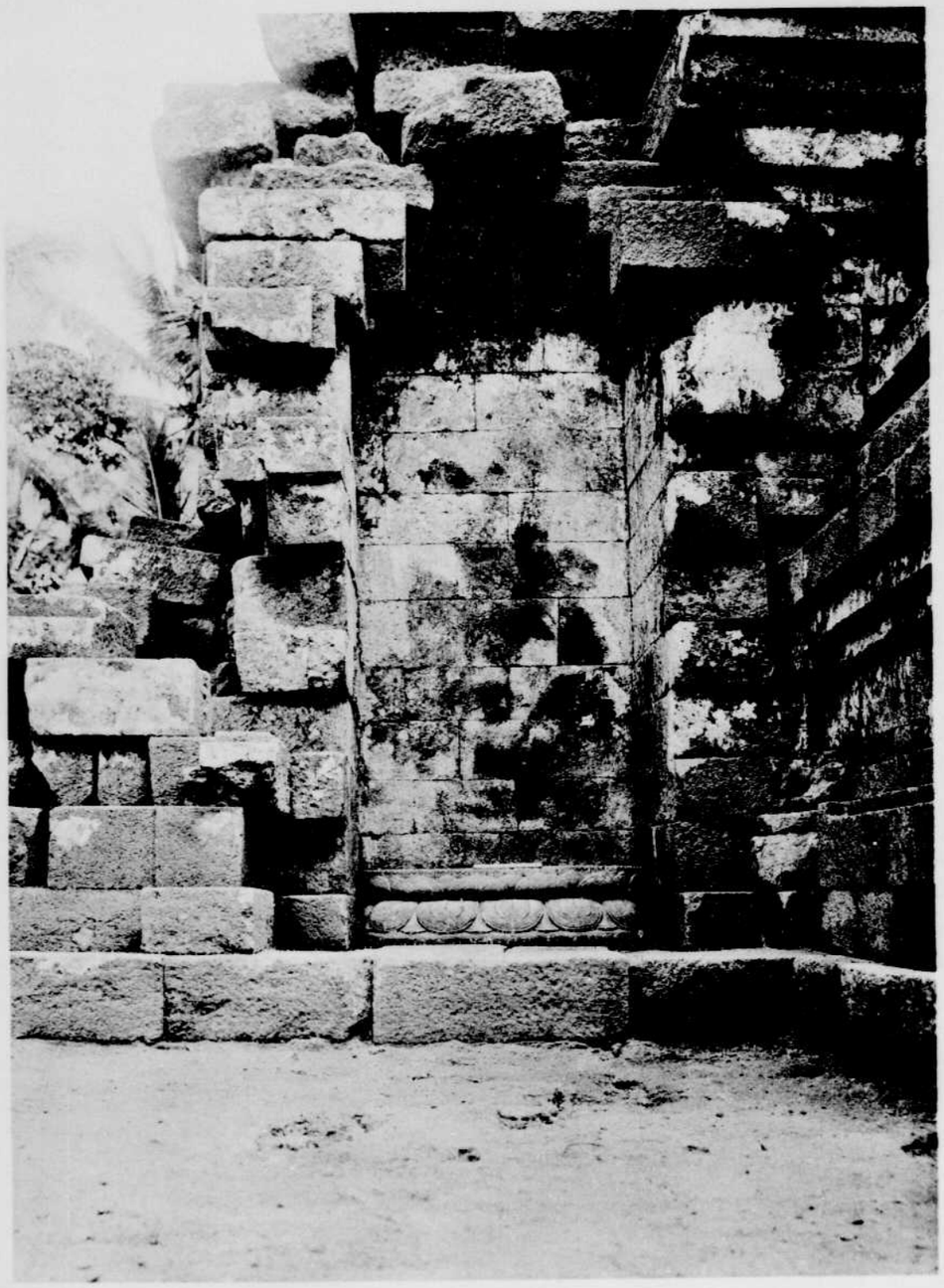
Onvoltooide Banaspati. — Onderbouw, Noord.

Onvoltooide Banaspati. — Onderbouw, Oost.

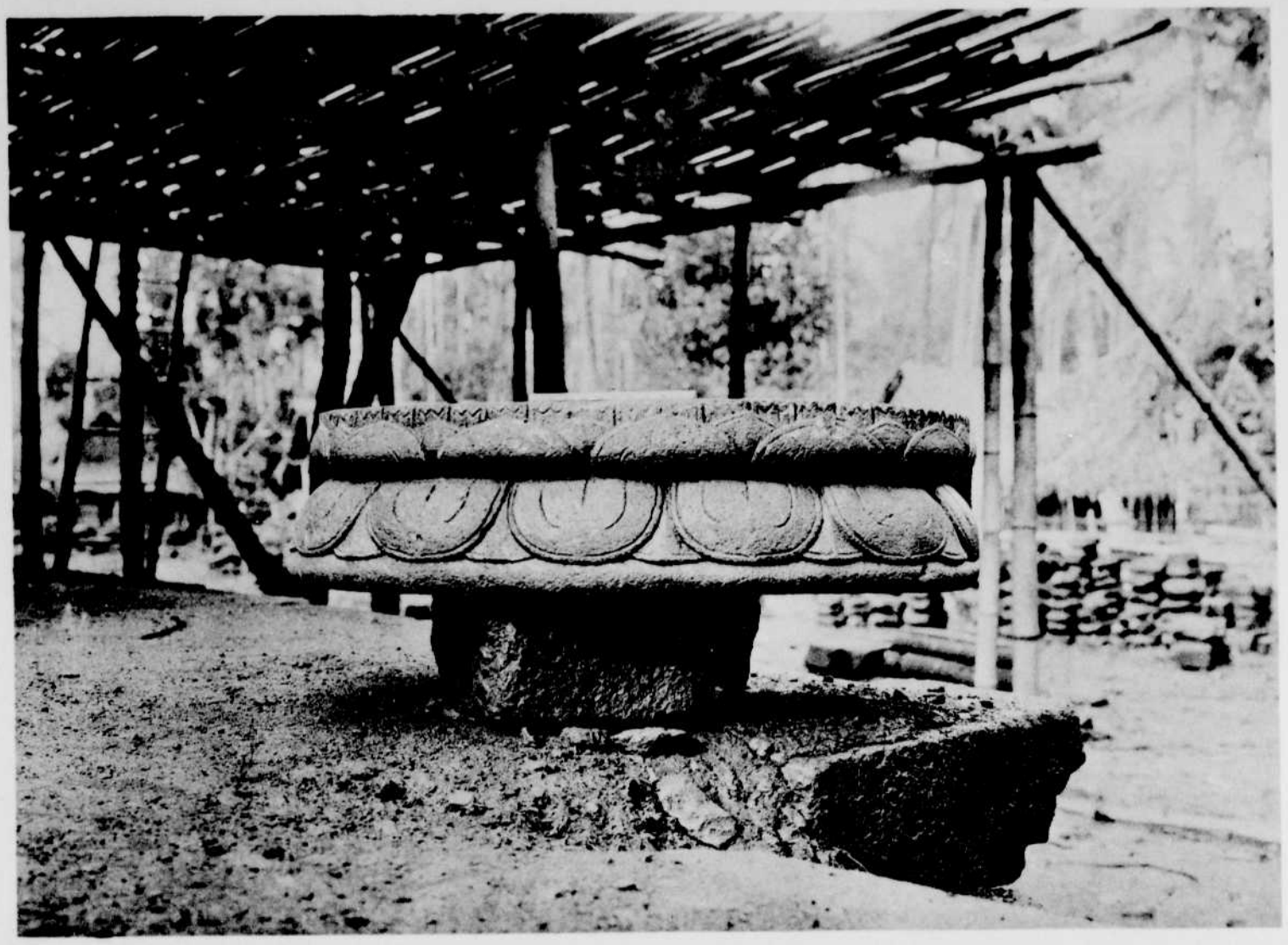
Onvoltooide Banaspati. — Onderbouw, Zuid.

Nis van onderbouw. — Westzijde, Noordkant.

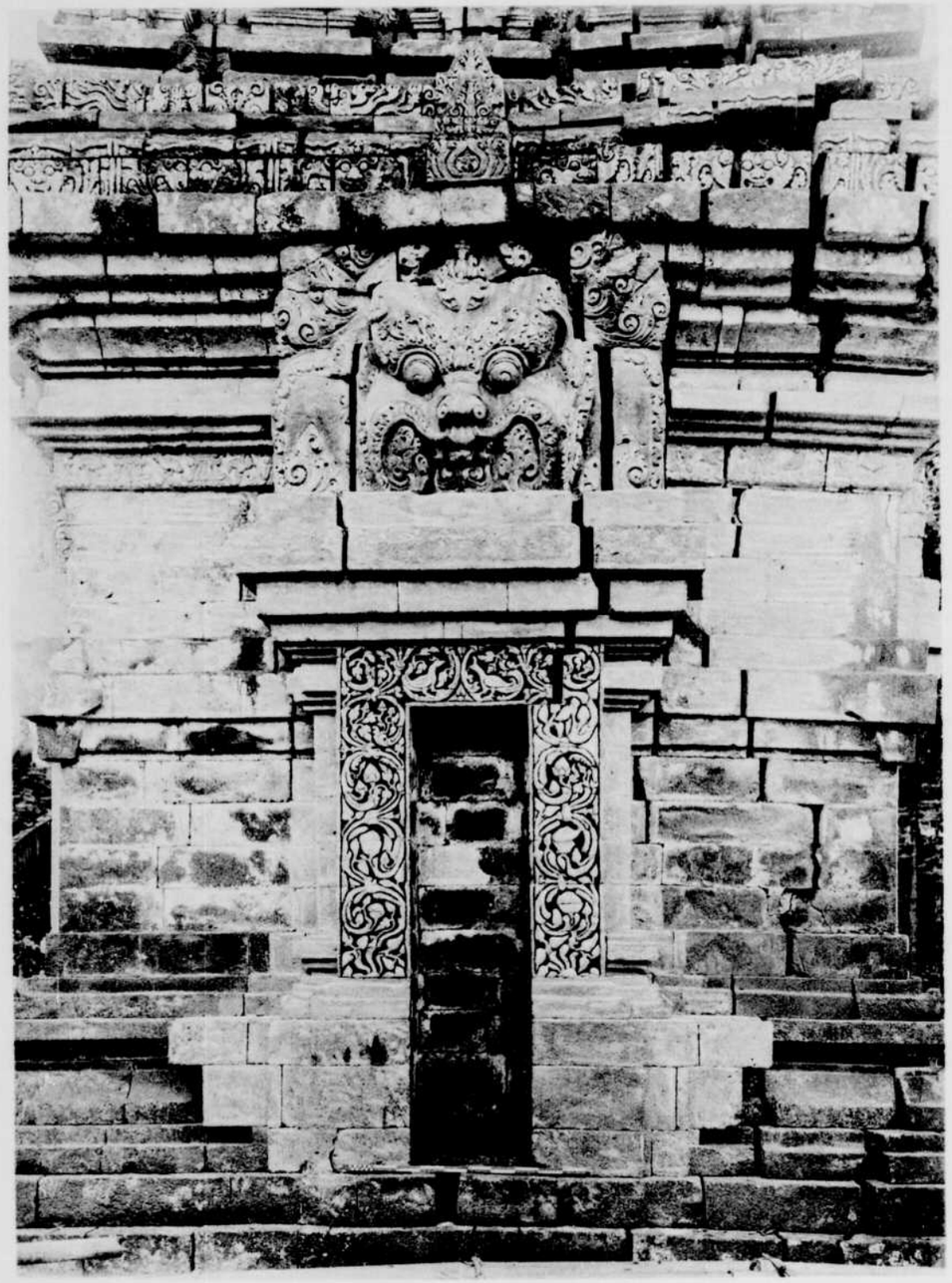
Nis van onderbouw. — Westzijde, Zuidkant.

Lotuskussen der nis aan de Westzijde, Noordkant. (Dus weleer van den Nandiçwara.)

Lotuskussen der buitencella, Noordzijde. (Dus weleer van de Doergâ.)

Nis bovenbouw. — Zuid.

Detail der nis bovenbouw. — Zuid.

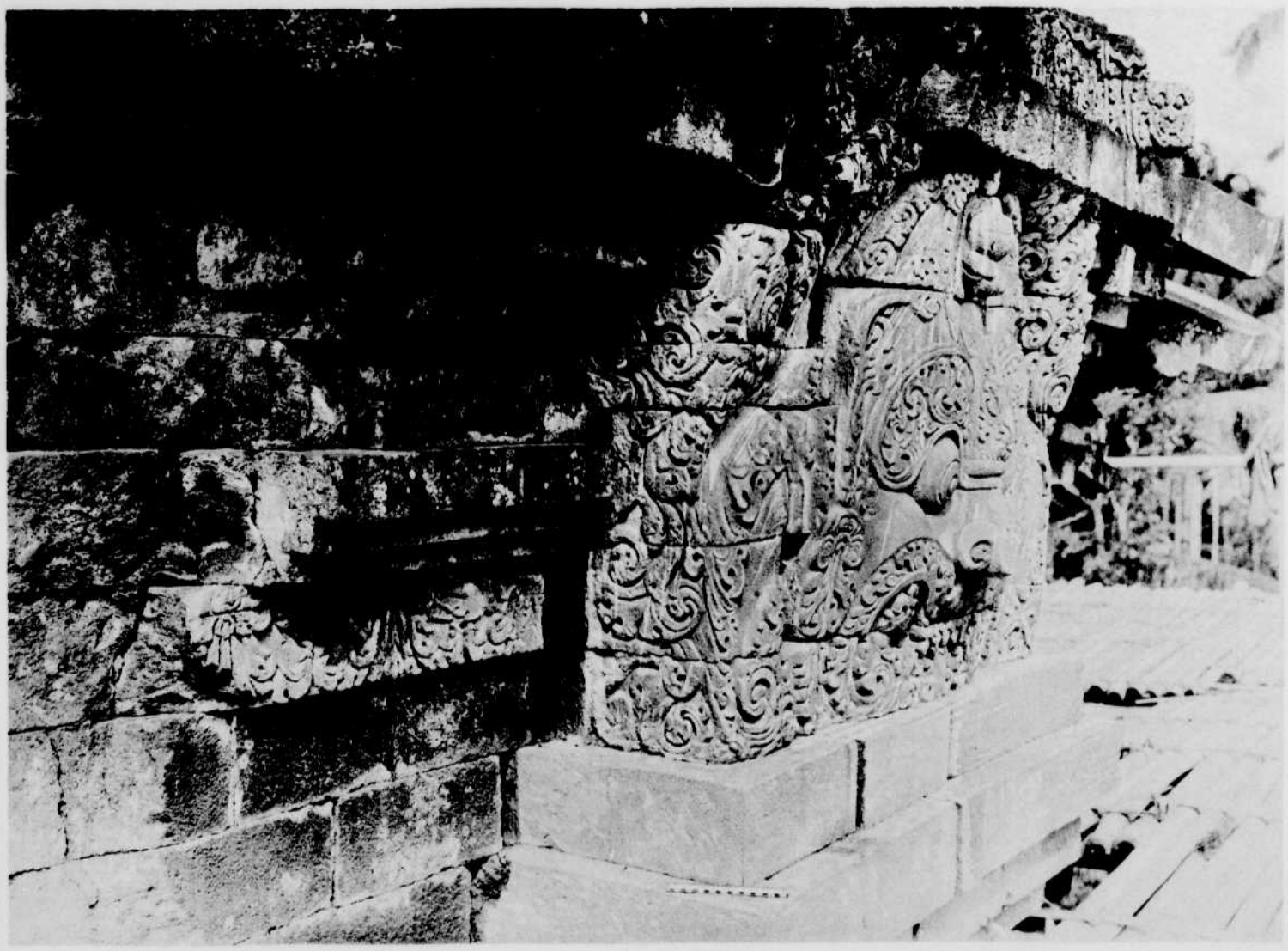
Nis bovenbouw. — West. Ornamenteering pas begonnen.

Nis bovenbouw. — Noord. Geen ornamenteering nog.

Banaspati bovenbouw. — Noord.

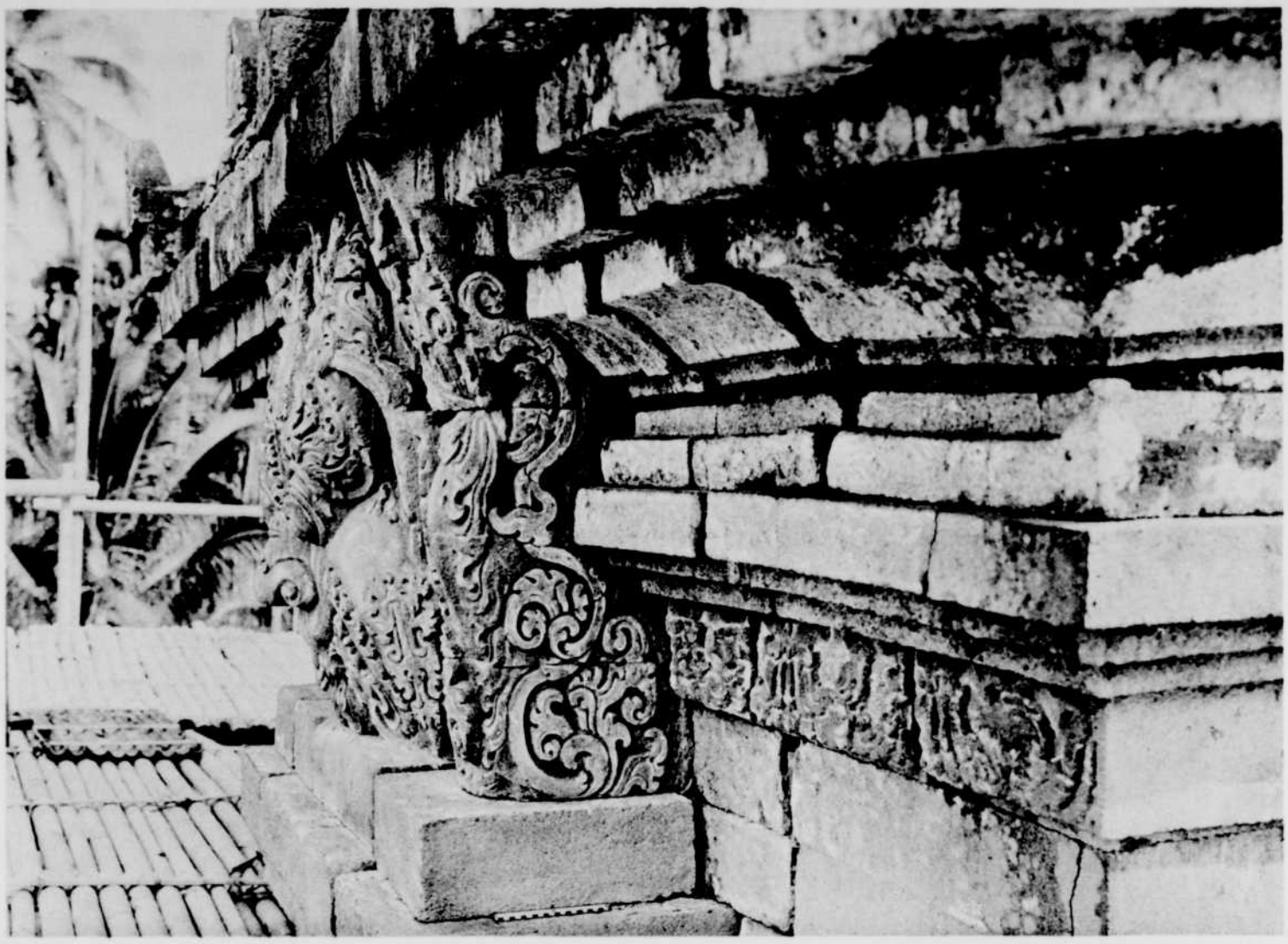
Idem, in profiel.

Banaspati bovenbouw. — Oost.

Banaspati bovenbouw. — Zuid.

Banaspati bovenbouw. — Zuid, in profiel.

Detail bovenbouw, kroonlijst.

Bovenbouw en top. — Zuid.

Bovenbouw en top. — Z.-W. hoek.

Top. — Z.-W. hoek.

Top. — N.-W. hoek.

Top. — Westzijde.

Top. — Westzijde, slot.

Top. — Oostzijde.

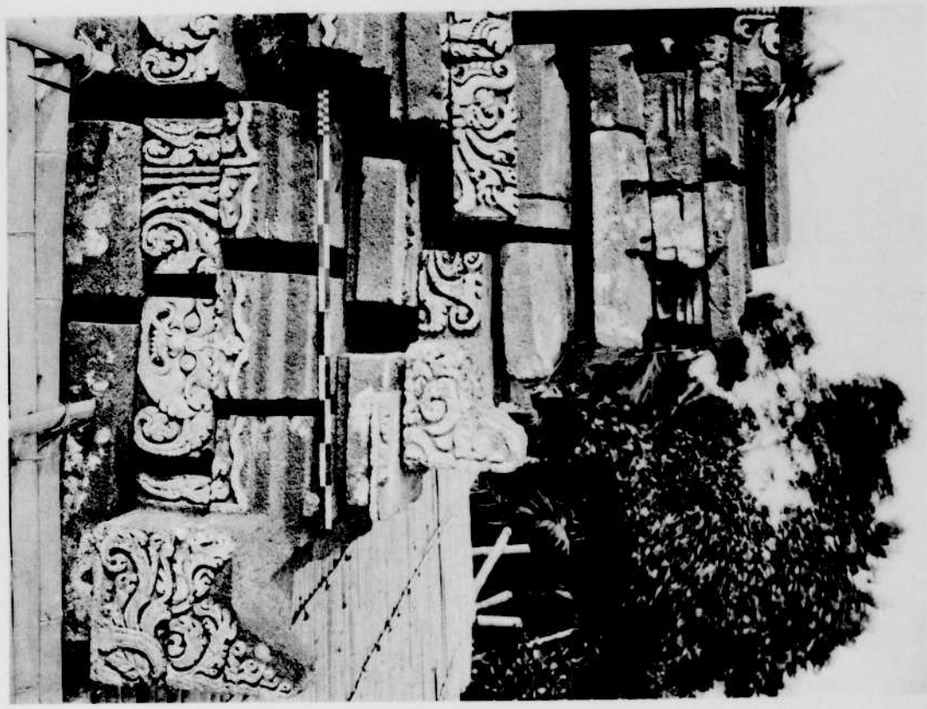
Top. — Oostzijde.

Top. — Zuidzijde.

Top. — Oostzijde, slot.

TJ. SINGASARI.

Top. — Zuidzijde.

Deel van de bovenste afgesloten kamer in den toren. — Noord.

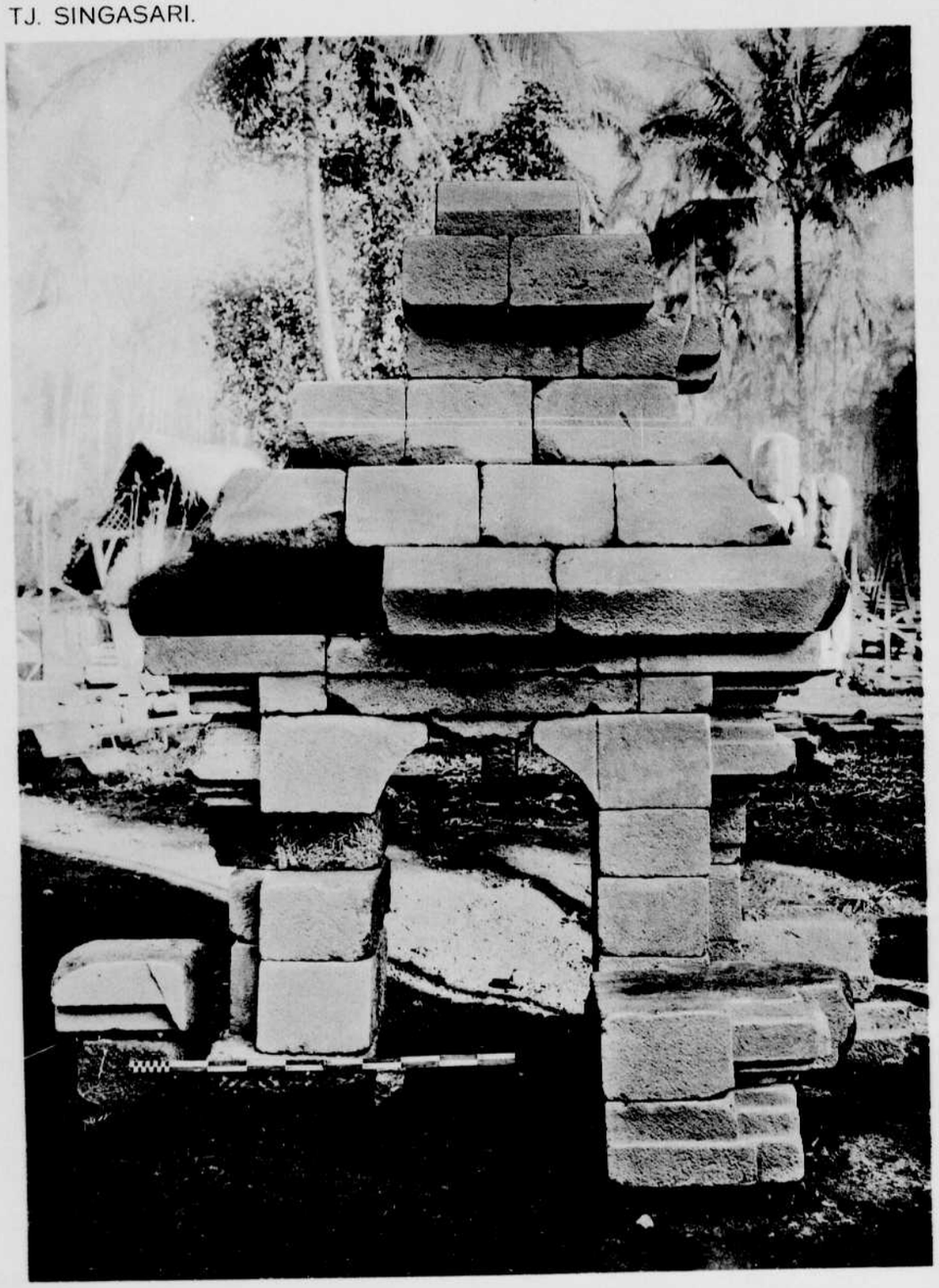
Banaspati van onderbouw, Zuidzijde. — Van 't W.

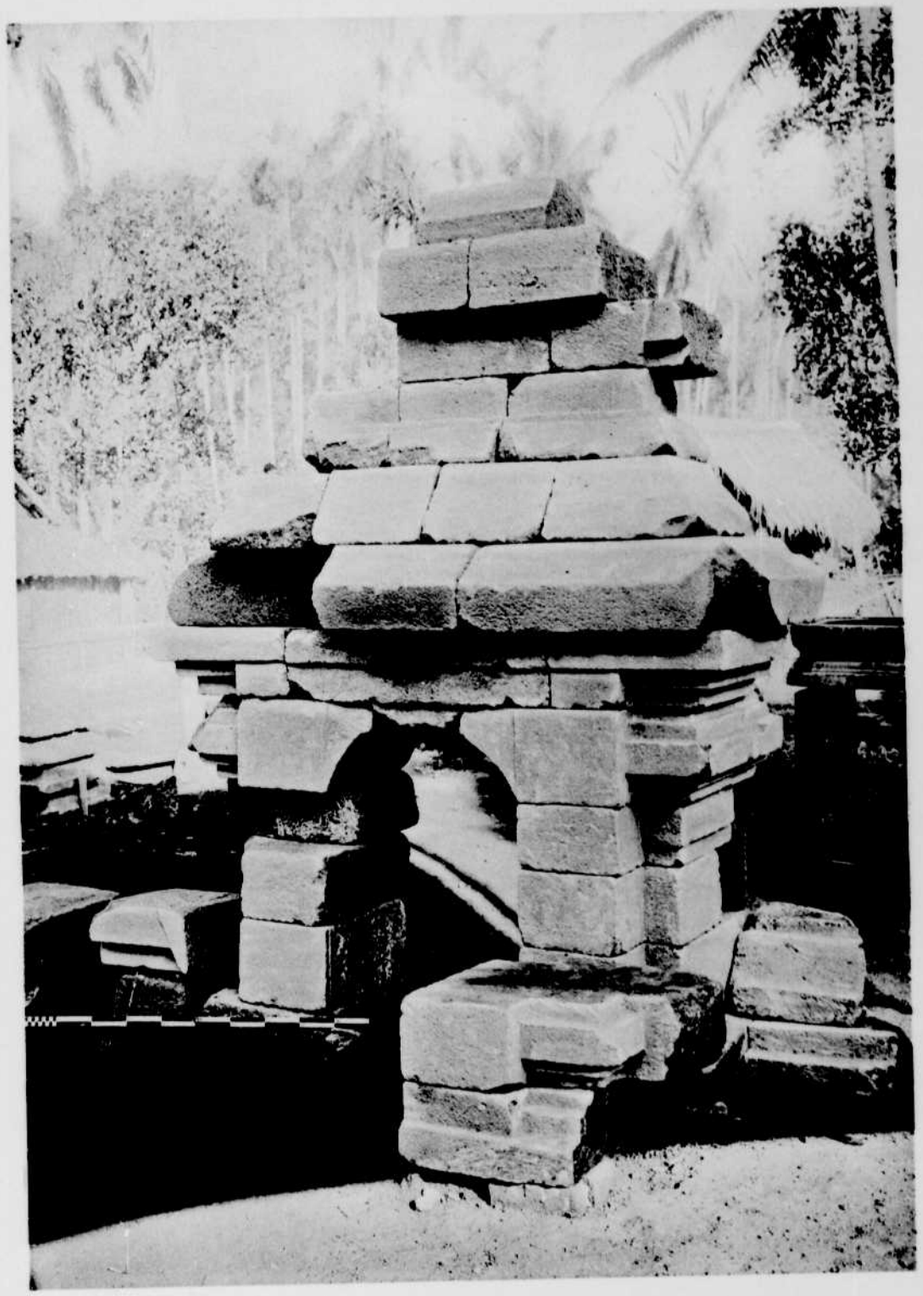

Hoofd van Mahâgoeroe in de zuidelijke buitencella van den Torentempel.

TJ. SINGASARI.

Gereconstrueerde zijnis aan de voorzijde, naast den hoofdingang; hersteld uit de aangetroffen steenen. Voor- en zij-aanzicht.

Reconstructie van bekroning der kleine toppen (het lotuskussen hier omgekeerd).

Reconstructie van onderste deel der bekroning van den hoofdtop (het lotuskussen hier omgekeerd).

TJ. SINGASARI.

Reconstructie van bovenband 1e étage en benedenband 2e étage. Top.

Idem, grooter schaal.

Reconstructie van onder- en bovenband 3e étage. Top.

Reconstructie van bovenband 2e étage. Top.

Hoeksierpunten der 2e étage van den top. Detail.

Fragmenten op het terrein van den Torentempel.

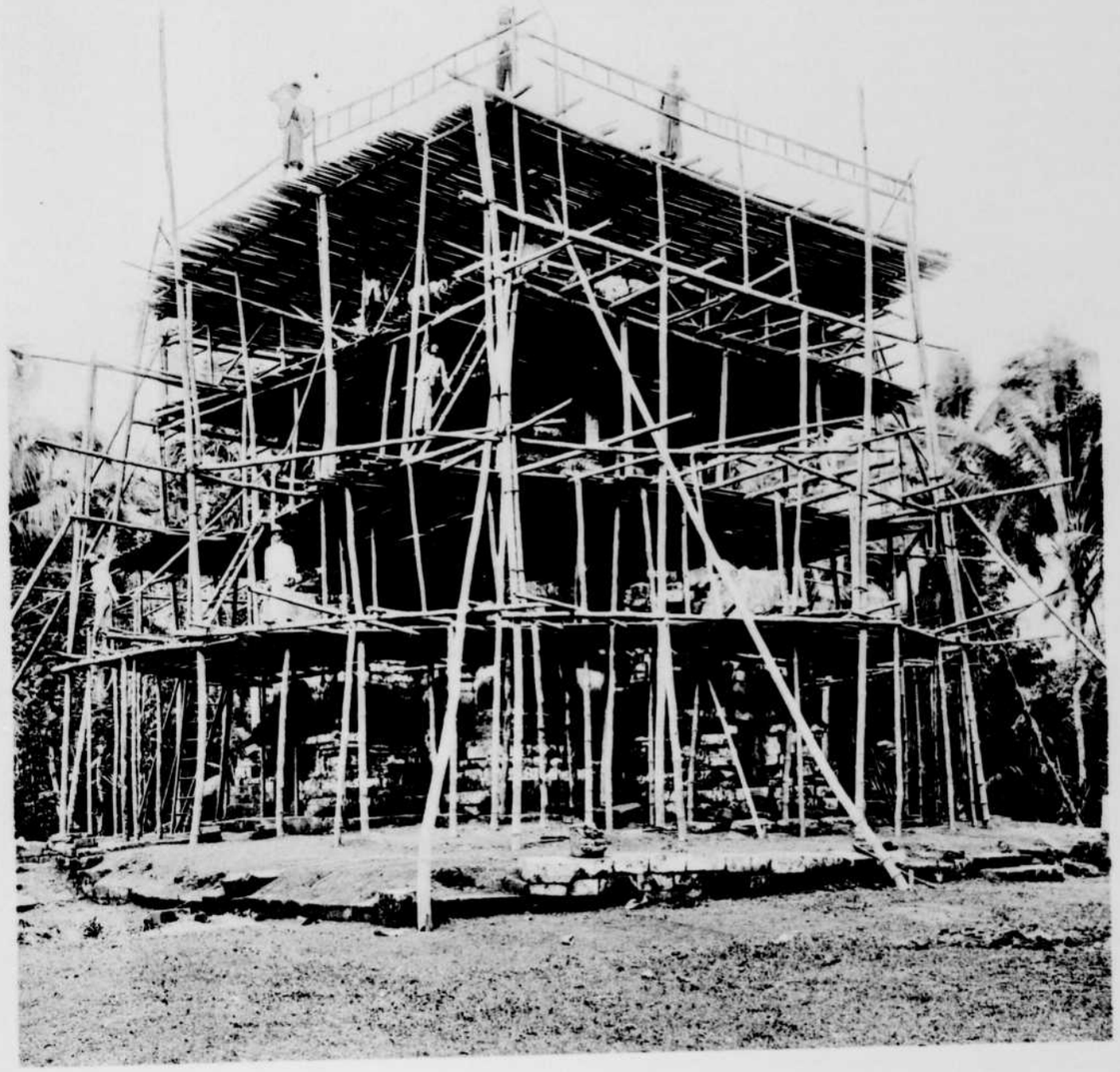

Fragmenten op het terrein van den Torentempel.

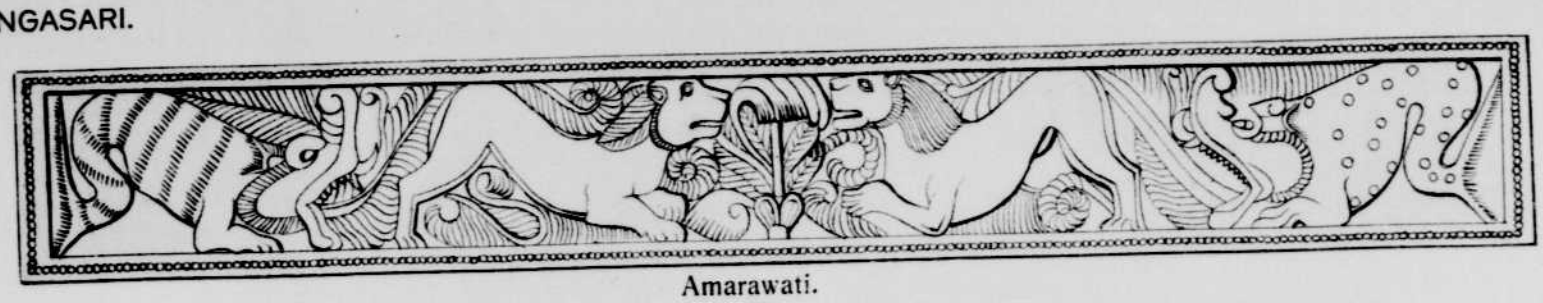
TJ. SINGASARI.

Reconstructie van een tempelmodel der 2e étage van den top.

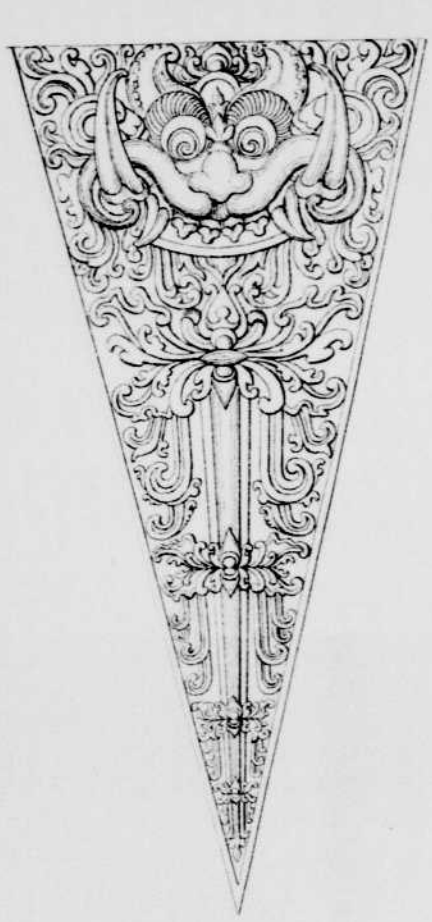
Steiger om den Torentempel, gebruikt in 1904.

Amarawati.

Mahâbodhi.

Tj. Panataran.

Tj. Kedaton.

Tj. Toempang.

Houten voetstuk van een ketoek uit Banten. Museum Batavia.

Decoratieve voorbeelden.

Ganeça van Torentempel, van rechts. Leiden, Ethnogr. Museum.

Ganeça van Torentempel, van voren. Leiden, Ethnogr. Museum. Hoog: 1,54 M.

Ganeça van Torentempel, van links. Leiden, Ethnogr. Museum.

Doergâ van Torentempel, van rechts. Leiden, Ethnogr. Museum.

Doergâ van Torentempel, van voren. Leiden, Ethnogr. Museum. Hoog: 1,57 M.

Doergâ van Torentempel, van links. Leiden, Ethnogr. Museum.

Nandîçwara van Torentempel, van rechts. Leiden, Ethnogr. Museum.

Nandîçwara van Torentempel, van voren. Leiden, Ethnogr. Museum. Hoog: 1,74 M.

Nandîçwara van Torentempel, van links. Leiden, Ethnogr. Museum.

Mahâkâla van Torentempel, van rechts. Leiden, Ethnogr. Museum.

Mahâkâla van Torentempel, van voren. Leiden, Ethnogr. Museum. Hoog: 1,70 M.

Mahâkâla van Torentempel, van links. Leiden, Ethnogr. Museum.

Bhairawa (Tjakra-tjakra), van het Singasari-terrein. Leiden, Ethnogr. Museum. Hoog: 1,67 M.

Nandi, van het Singasari-terrein. Leiden, Ethnogr. Museum. Hoog (voet lotuskussen-hoornen stier): 1,30 M.

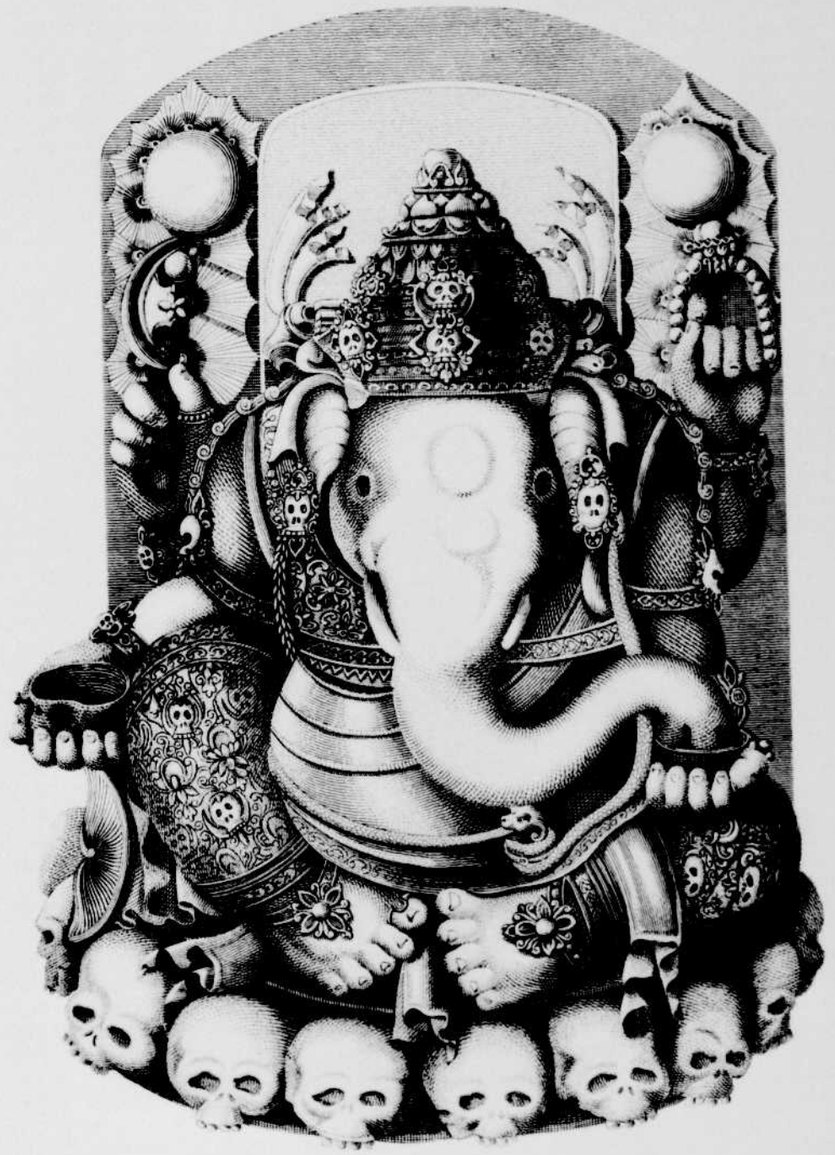

Brahmâ, van het Singasari-terrein. Leiden, Ethnogr. Museum. Hoog: 1,74 M.

TJ. SINGASARI.

Teekening van ca. 1808; Leiden N°. 109 (rechts).

Plaat-Raffles, 1817.

De Ganeça van den Torentempel, thans te Leiden.

TJ. SINGASARI.

Teekening van ca. 1808; Leiden, No. 110.

Plaat-Raffles, 1817.

De Doergâ van den Torentempel, thans te Leiden.

TJ. SINGASARI.

Teekening van ca. 1808; Leiden N°. 108 (links).

Plaat-Raffles, 1817.

De Nandîçwara van den Torentempel, thans te Leiden.

TJ. SINGASARI.

Teekening van ca. 1808; Leiden N°. 108 (rechts).

Plaat-Raffles, 1817.

De Mahâkâla van den Torentempel, thans te Leiden.

Potlood-teekening van den Torentempel door J. Th. Bik uit 1822, van de Westzijde (ingang). Leiden, N°. 105 (keerzijde).

Een der nieuw ontdekte Tempels te Singa Sarie, lang 93 en Breed 35 Voeten J T Bik

Sepia-teekening van den (noordelijken) Çiwaboeddhistischen tempel door J. Th. Bik uit 1822; met facsimile-onderschrift. Leiden, No. 100. Gemerkt „J. T. Bik ft. Singa-Sarie 1822".

Steenen lingga met koça (omhulsel), uit 1283 Çaka = 1361 Aº. D. Museum Batavia.

Noordelijke reuzenwachter.

Zie Plaat J.

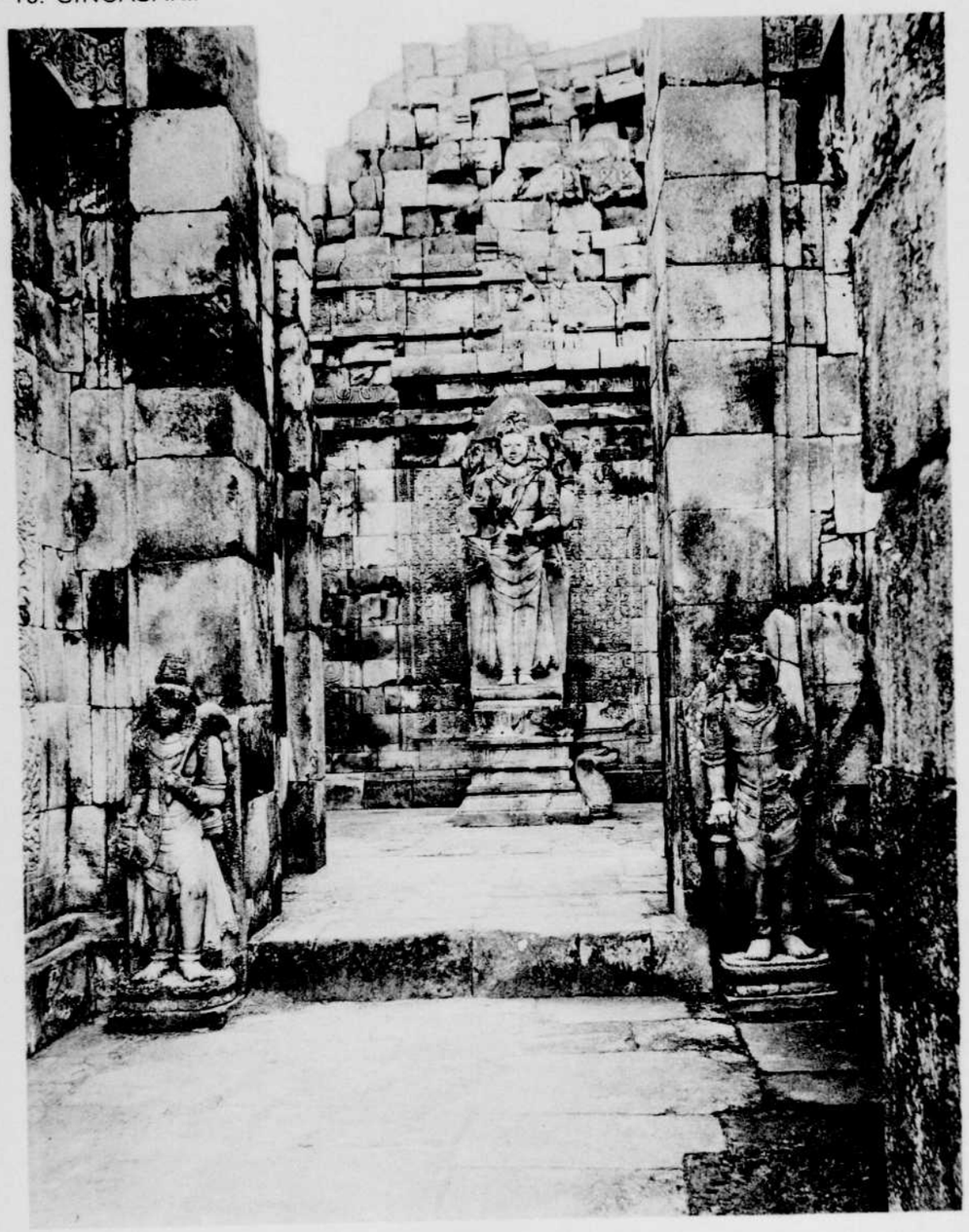
Zuidelijke reuzenwachter.

De twee râkshasa's (reuzenwachters) op de aloen-aloen te Singasari. Hoog 3,70 M. Foto's-Delprat (1895).

Teekening in potlood en O.-I inkt door J. Th. Bik uit 1822, van den zuidelijksten râkshasa op de aloen-aloen te Singasari, mèt het soubasement. Leiden, N°. 105 (voorzijde).

TJ. SINGASARI.

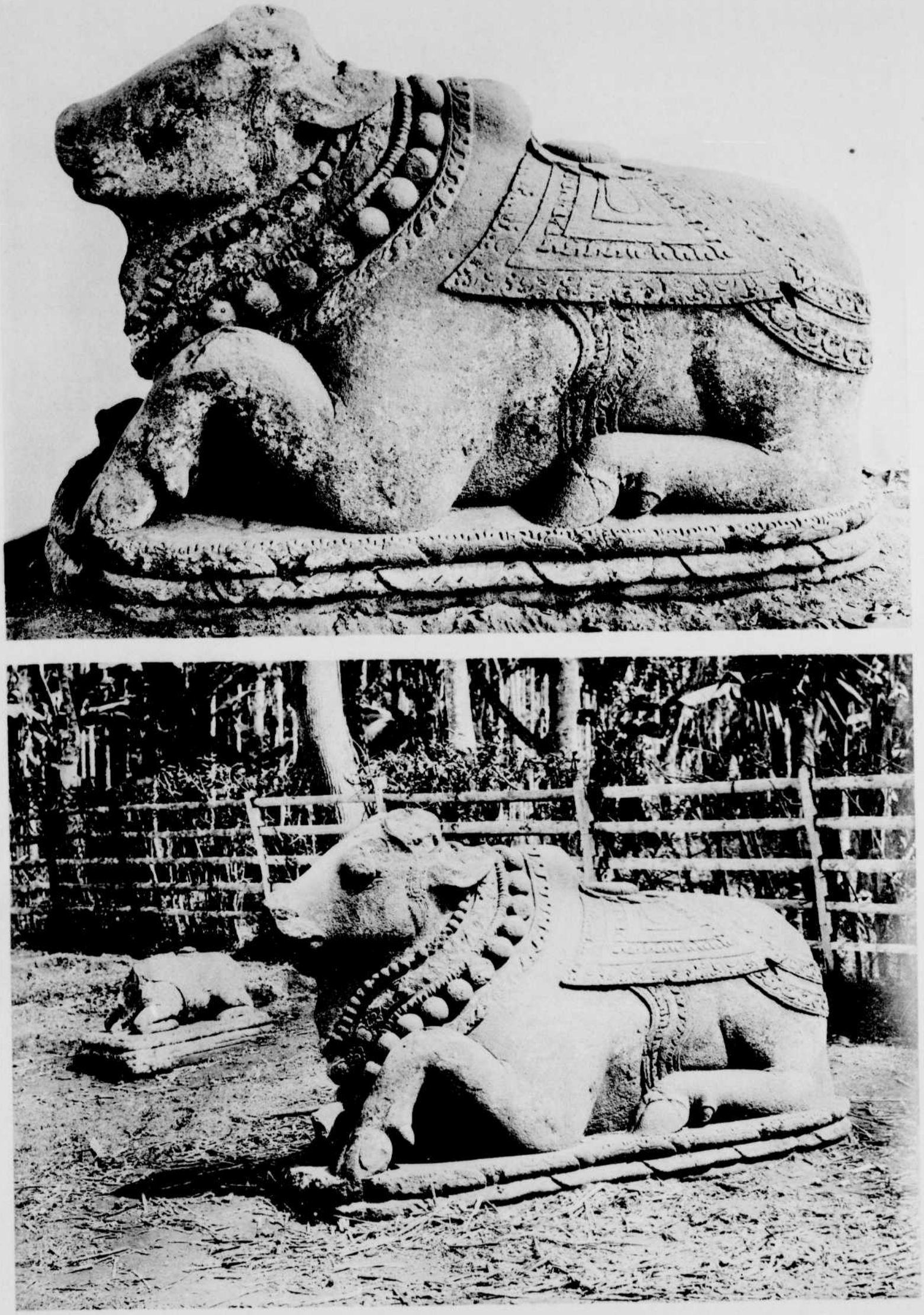

Prambanan.

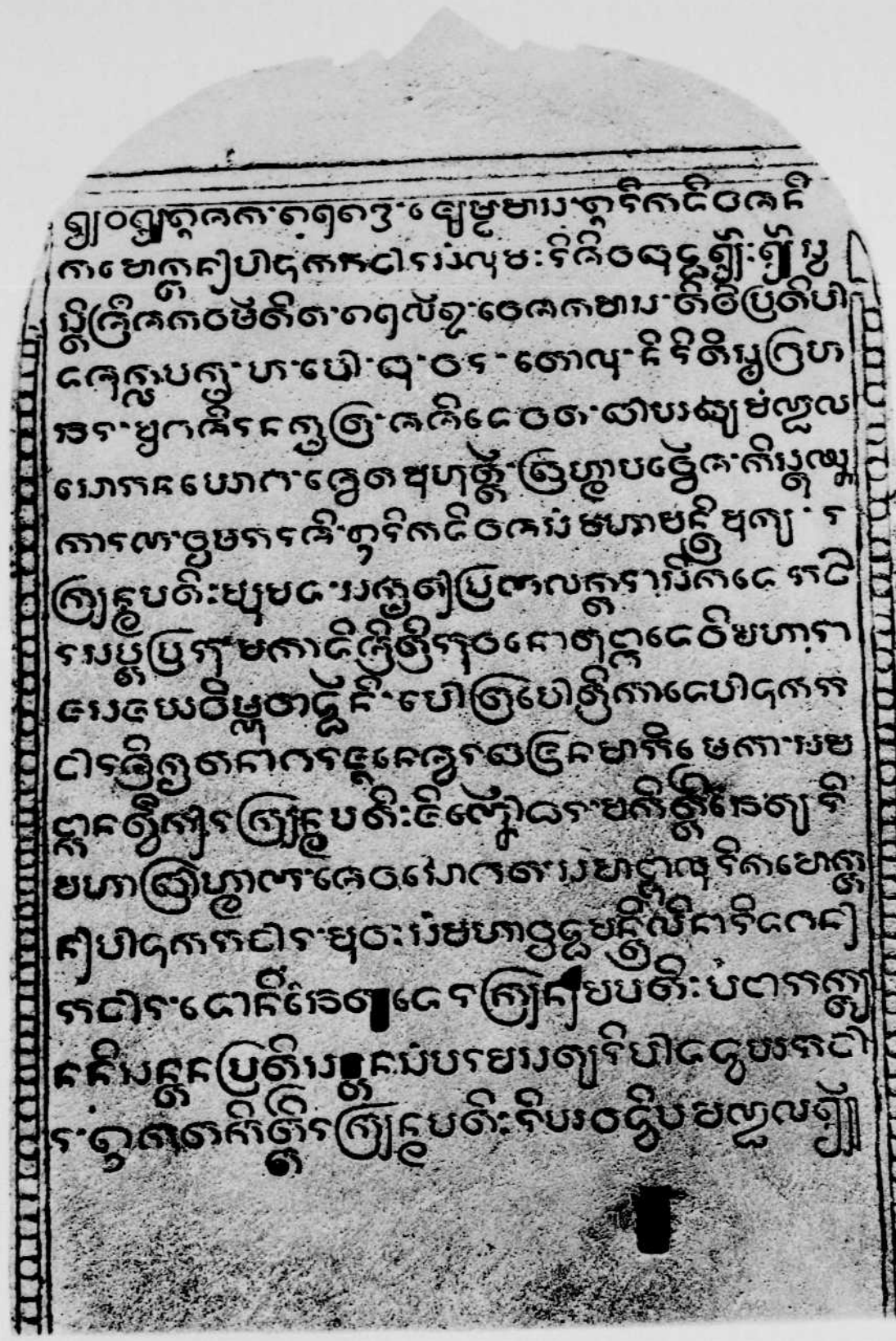

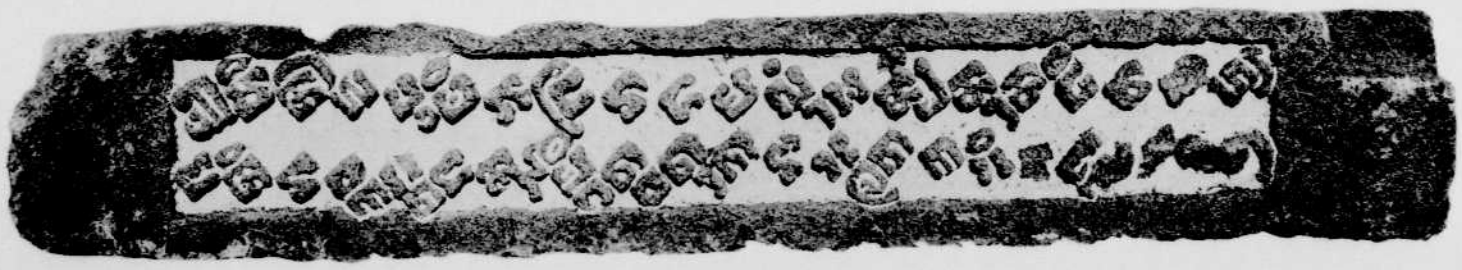
Selagria.

De plaatsing van Nandiçwara en Mahâkâla, als wachters voor de hoofdcella te Prambanan en te Selagria.

De tweede groote Nandi van het Singasari-terrein, thans te Batavia (Museum).
Tevens naar eene opneming op het terrein zelve in 1895 (foto-Delprat).

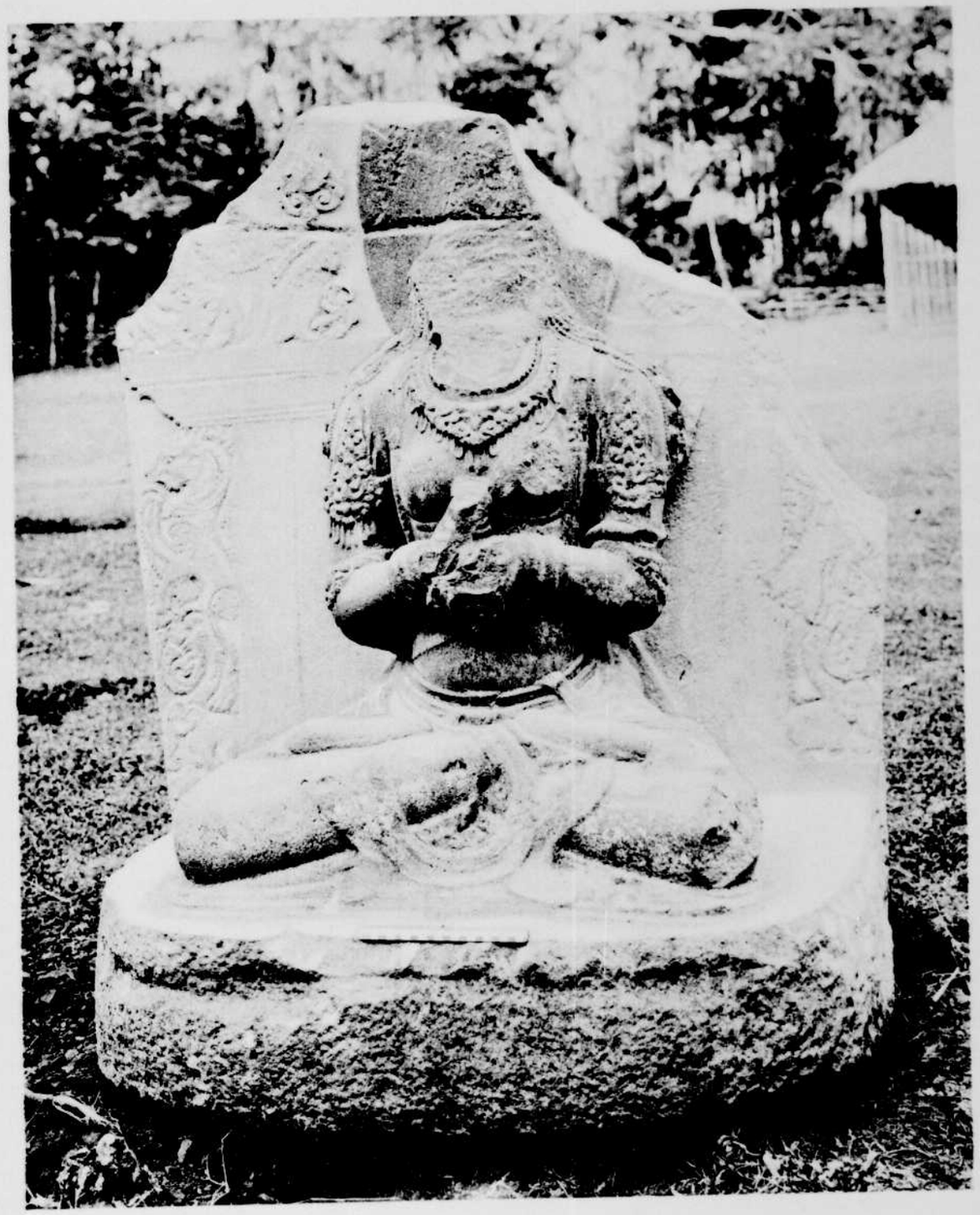

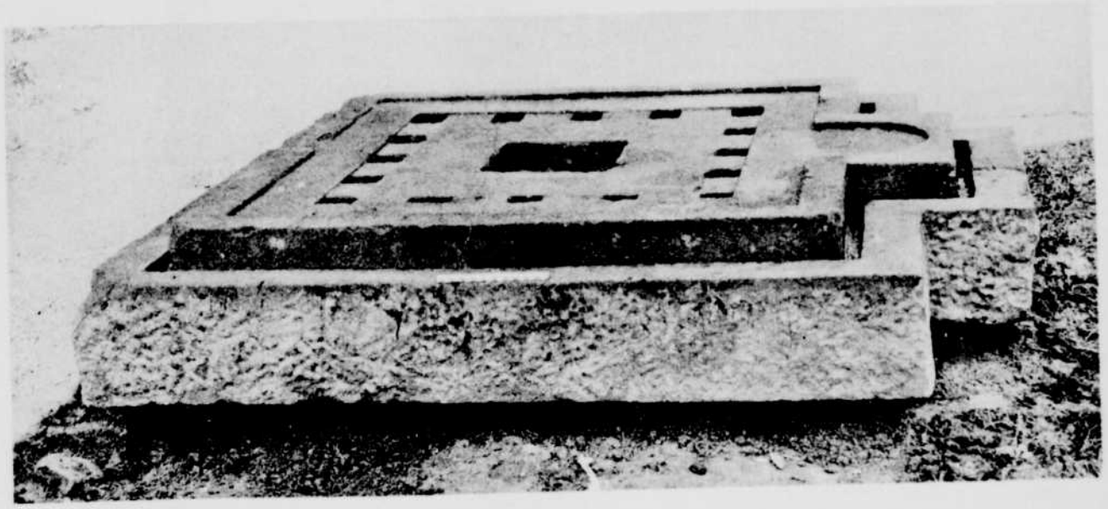
Beschreven steen, met inscriptie van 1273 Çaka = 1351 A°. D., gevonden in een vijver beN. Singasari.
En opschrift uit het pendapa-terras bezuiden den Torentempel.

TJ. SINGASARI.

Geschonden Pradjnjâpâramitâ (?), thans op de aloen-aloen te Singasari. Hoog 1,37 M. N°. 750 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links).

Meervoudig lingga-voetstuk; en dagob-vormige steen, thans op de aloen-aloen te Singasari. Nos. 745 en 748 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links).

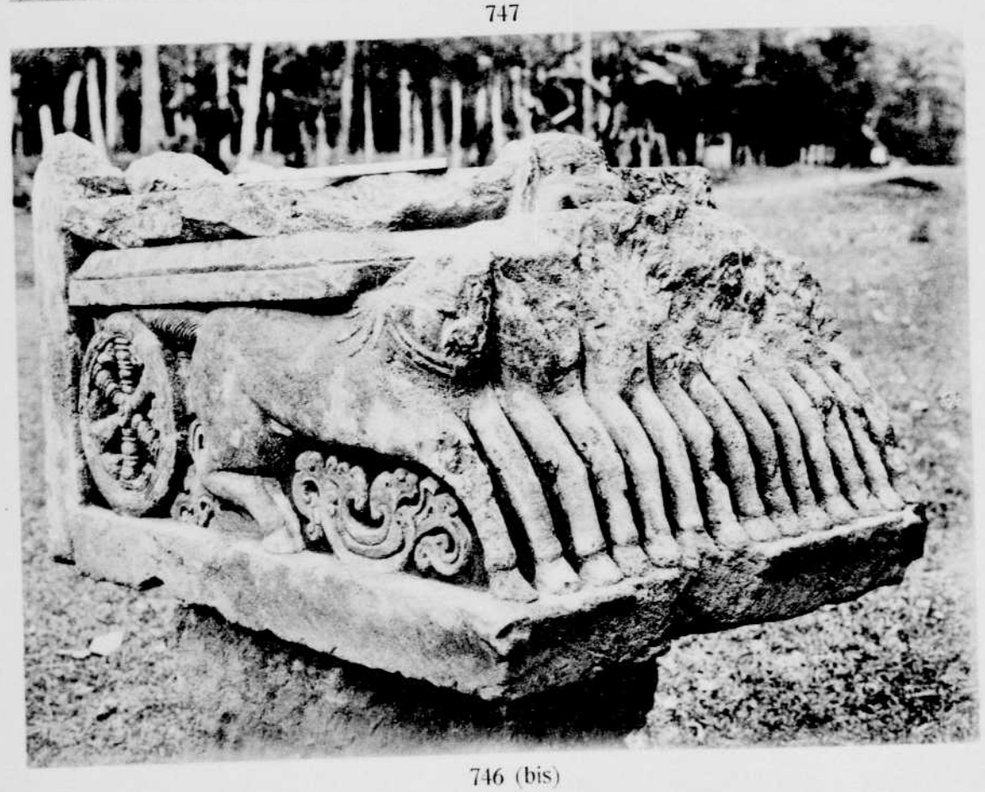
TJ. SINGASARI.

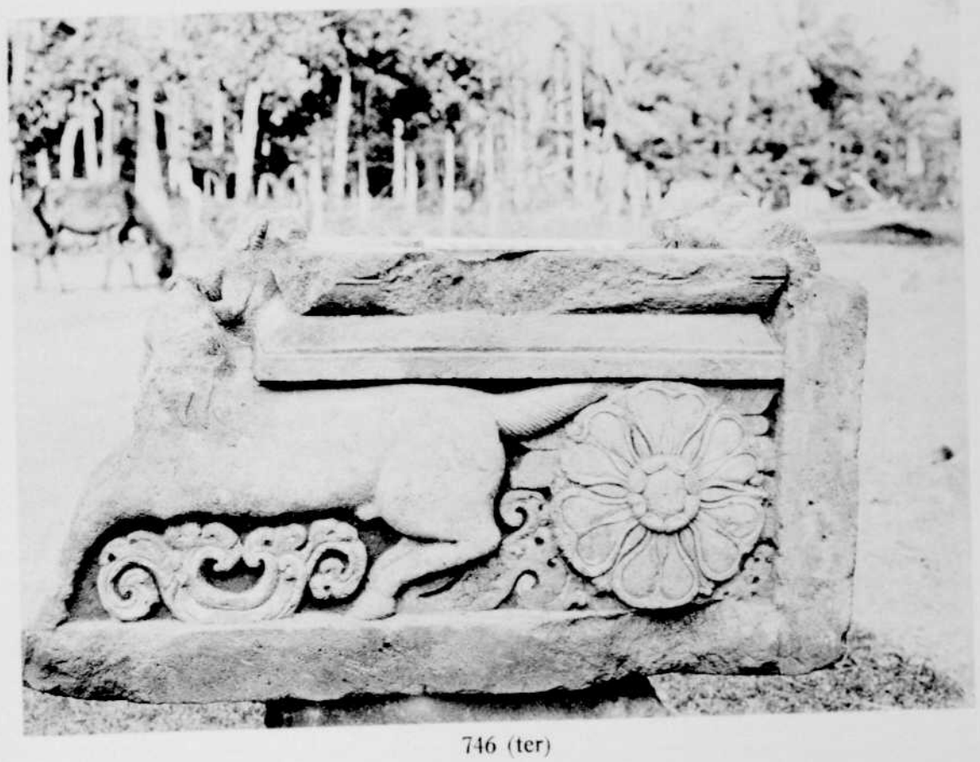
747

746

746 (bis)

746 (ter)

Twee zonnewagens, thans op de aloen-aloen te Singasari. N°s. 747 en 746 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links).

Geschonden Brahmâ. (No. 101).

Târâ(?) van den (noordelijken) Çiwaboeddhistischen tempel (No. 102).

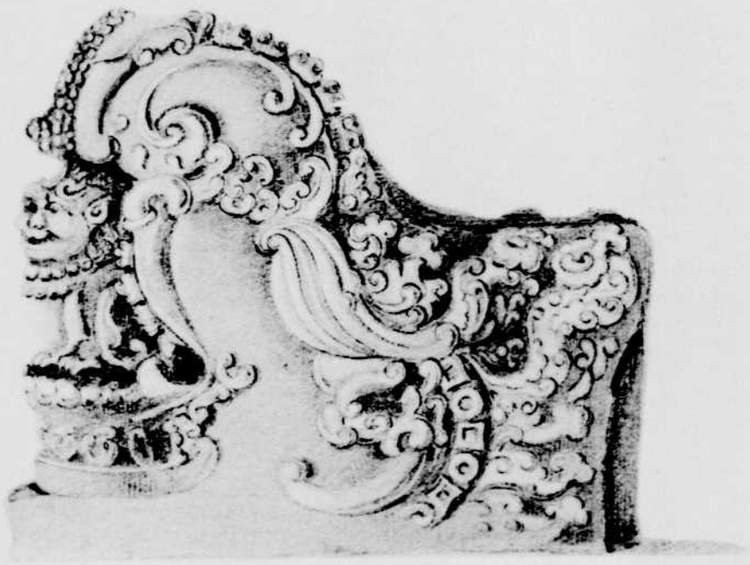

Geschonden Pradjnjâpâramitâ(?). Gemerkt „A. J. B[ik]". (No. 104).

Teekeningen van J. Th. en A. J. Bik uit 1822, naar beelden te Singasari. Leiden, Ethnogr. Museum.

Vrouwebeeld. (N°. 103).

Makara. Gemerkt „J. T. Bik". (N°. 107, links).

Makara. (N°. 107, rechts).

Çiwaboeddha (?). (N°. 106).

Teekeningen van J. Th. Bik uit 1822 naar beelden te Singasari. Leiden, Ethnogr. Museum.

751.

752.

753.

753.

753.

Fragmenten van bezuiden den Torentempel. N°s. 751—753 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links).

754

760

758

761

Fragmenten van bezuiden den Torentempel. Nos. 754, 758, 760, 761 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links).

Târâ (?) van den (noordelijken) Çiwaboeddhistischen tempel, weleer bezuiden den Torentempel. No. 759 op plattegrond van 1904 (Plaat J, links). Hoog: 2,15 M.

De tweede groote Ganeça van het Singasari-terrein, sinds 1896 te Bangkok. Hoog: 1,70 M. Foto-Salzwedel (1886).

Pradjnjâpâramitâ uit Singasari, van rechts. Leiden, Ethnogr. Museum.

Pradjnjâpâramitâ uit Singasari, van voren. Leiden, Ethnogr. Museum. Hoog: 1,26 M.

Pradjnjâpâramitâ uit Singasari, van links. Leiden, Ethnogr. Museum.

Trinawindoe uit Singasari. Museum Batavia. Hoog: 1,53 M.

Het Marîtji-fragment (hoog: 0,53 M.) en de Trinawindoe-buste, met hun Nâgarî-inscripties. Museum Batavia, Nos. 63a en 63.

TJ. SI

TJ. SINGASARI.

Zwart-krijt-teekening voor ENGELHARD in ± 1808 gemaakt naar zijn Mandjoeçrî-beeld (sinds 1862 te Berlijn). Leiden, Ethnogr. Museum, No. 123a. Verkleining: bijna 2/3.

DE WOLKENTOONEELEN VAN PANATARAN.

INLEIDING TOT HET HINDOE-JAVAANSCHE ORNAMENT

VAN OOST-JAVA,

EN

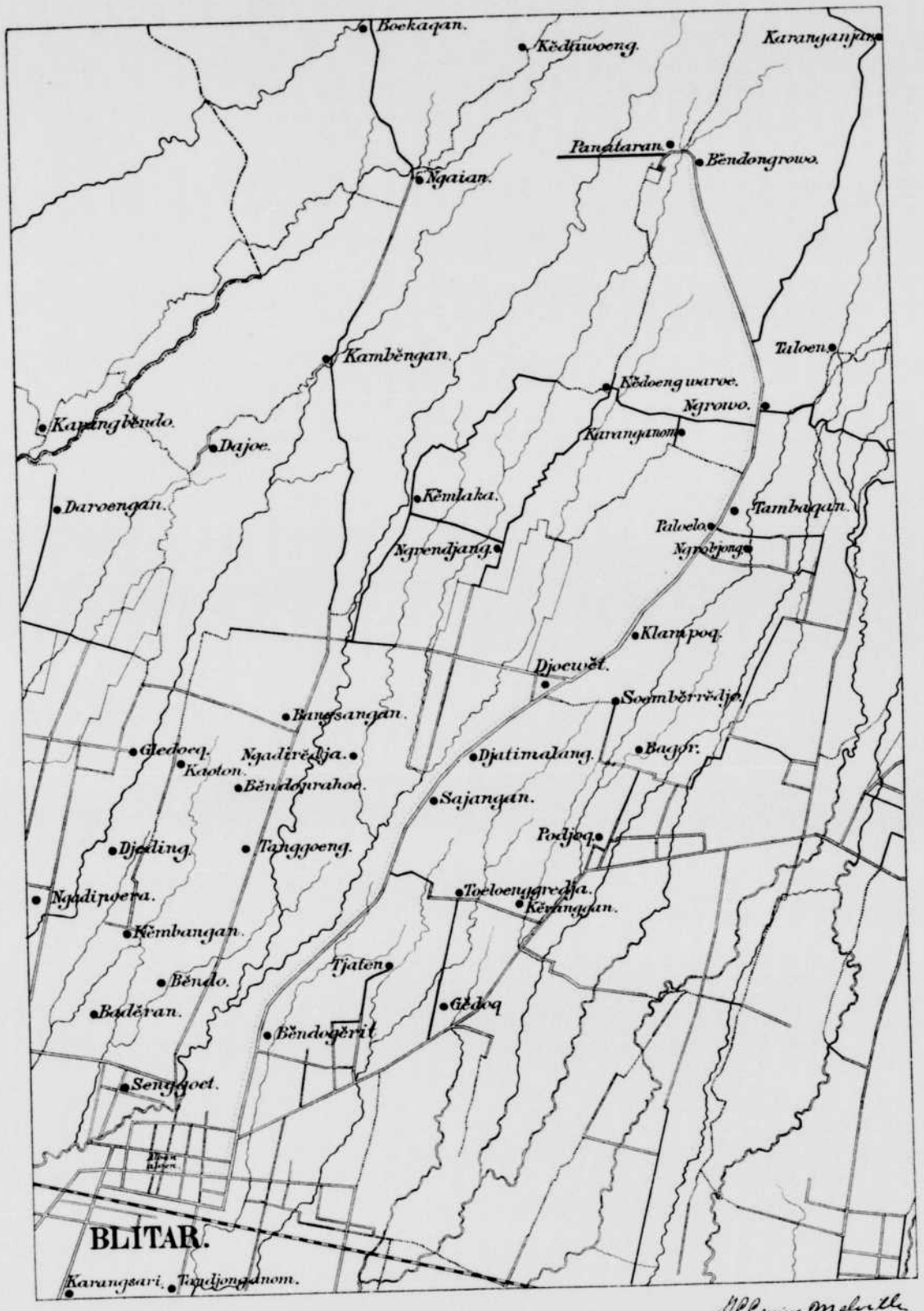
DE JAVAANSCHE WAJANG-FIGUREN.

PLAAT III. *

LIGGING VAN TJANDI PANATARAN

met aangeving van den weg daarheen van uit Blitar.

Schaal 1:60,000.

Getecheend door M. Karto Soebroto. 1904.

M. Ch. Lemmé Meijer
w. t. v. 12/11-04.

HOOFDSTUK I.

Voorwoord.

De bevindingen, verkregen sedert de *tjandi* Djago bij de desa Toempang (Pasoeroean) opgenomen werd, maakten het wenschelijk, een detail-onderzoek in te stellen ten opzichte van een gedeelte van den hoofdtempel van Panataran, *zonder* daarom dezen tempel dadelijk in zijn geheel te bestudeeren. Dit toch was noodig, omdat vergelijkende onderzoekingen zamen moeten gaan met locaal opsporen, en het enkel beschrijven van een oudheid zonder zich in ruimer beschouwingen te verdiepen, slechts ten deele profijtelijk zou wezen.

Nu bleek het, bij een bezoek aan het Panataran-terrein in de residentie Kĕdiri, benoorden Blitar (zie Plaat **III***), dat de onderste reeks reliefs van den hoofdtempel, dat zijn de tableaux, die zich aan de buitenzijde van het onderste terras van dat monument bevinden, — zie Plaat **II***, en meer gedetailleerd Plaat **I*** — in de steeds gevarieerde fantastische wolkenfiguren, die daar als vulling dienen, eene oplossing geven voor allerlei bijzonderheden in het ornament van Oost-Java.

Eene oplossing, zóó onverwacht en zóó leerrijk, dat men zich de vraag mag stellen of men ooit de geheime onderlinge inwerkingen der verschillende motieven op elkander, zooals deze in Oost-Java plaats gehad hebben, zonder hèn zou hebben kunnen doorgronden. Doch zeker zou men zonder hen verstoken zijn gebleven van het *directe bewijs*, gelijk dat door deze tafereelen ziender-oogen geleverd wordt.

Daar het hier te doen is om de juist genoemde gedeelten dier tafereelen, die Wolken, zouden we ons kunnen bepalen tot eene bespreking van deze alleen. Hun ware beteekenis, dat ze niets dan wolken zijn en als zoodanig slechts vulling der paneelen, maakt het evenwel noodig ook de basreliefs waarbij zij voorkomen, te bespreken, al wordt het daardoor noodzakelijk om ook weder op andere bijzaken te wijzen.

Men zal echter dit laatste weer verontschuldigen, daar het medewerkt om de hoofdzaak te behandelen in de omgeving, waarin zij wordt aangetroffen, en dus op eene wijze zooals zij blijken zal te verdienen.

Die onderste reeks tableaux vertoonen een gedeelte der Rama-legende, zooals Rigg in 1849 dat reeds voor het Europeesch publiek even aanduidde [1]; eene legende, die iedere

[1] Zie toch in zijn beschrijving van „the ruins of Panataran" (Journal of the Indian Archipelago and Eastern Asia, III, Singapore 1849, p. 236[bis]—247[bis]), het zeggen over die onderste reeks tableaux: „Sometimes Hanumans, or Rama's monkeys, occupy the place of human beings" (p. 238[bis]).

Javaansche jongen met zijn achtste jaar reeds pleegt te kennen; tafereelen, waarbij de apen-figuren altijd een gemakkelijk hulpmiddel zijn voor wie deze geschiedenis niet zoo dadelijk mocht weten.

Het zal nu noodig zijn, deze tableaux hier eerst als zoodanig in beschouwing te nemen. Daardoor komt aan den dag welk deel van het tafereel de eigenlijke illustratie is, en wat het encadrement.

Om dit laatste nu, de Wolken, zal het hier vooral te doen zijn; maar pas in tweede instantie komen zij ter sprake.

HOOFDSTUK II.

De vorm van het eerste terras aan den hoofdtempel te Panataran.

Hoewel hier de tjandi in haar geheel dus niet besproken wordt, is het toch wenschelijk, ter oriënteering van den lezer, enkele woorden over dit gebouw te doen voorafgaan, en bepaaldelijk over dat gedeelte, hetwelk hier ter sprake zal komen. Daarvoor is het onnoodig het geheele terrein te beschrijven, dat meer bevat dan den hoofdtempel-alleen [1]); en ook voor den hoofdtempel kan verwezen worden naar de studie der heeren J. André de la Porte en J. Knebel, „De ruïnen van Panataran" (Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, XLII, 1900, p. 263 vlg.), waarbij men een platten grond van den hoofdtempel vindt, dien we hier in hoofdzaak en op grooter schaal overnamen als Plaat **II***.

Van den tempel resten, zooals die plattegrond dadelijk laat zien, een drietal terrassen, die, gelijk in de „Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago" (1904, p. 2) is vastgesteld, vertegenwoordigen — van boven naar beneden — 1°. het bovenste of derde terras, dat het soubasement is geweest van den eigenlijken tempel, die daarop weleer zich verhief, maar sinds lang verdwenen is; 2°. het middelste of tweede terras; 3°. als soubasement voor het lichaam van het tweede terras, het onderste of derde terras, tevens het soubasement voor het geheele gebouw.

Dit onderste soubasement is een vierhoek met voorsprongen op het midden der zijden.

De voorsprong van den voorkant, die op het Westen gericht is, schiet tweemaal zoo ver vooruit als de drie andere, terwijl tegen de stukken, die zich bevinden tusschen dien voorsprong en de ware hoeken, aan weerskanten, zoowel in het Noorden als in het Zuiden, zware trappen zijn aangebracht, die haast even ver vooruit schieten als die groote voorsprong tusschen hen in.

Het is noodig dit even te vermelden, omdat de uitspringende stukken waaraan zich de beide trappen bevinden, bestaan uit twee gedeelten, waarvan het achterste, om de daarop te vinden relief-tableaux, beschouwd moet worden als een stuk van het soubasement-zelf, al zijn de banden er eenigszins verloopen — ze liggen iets lager dan die van het soubasement —; terwijl het voorste gedeelte de trapvleugels vormt, waarop geen tafereelen voorkomen. Men zie de opvolging der paneelen, met hunne volgcijfers, op Plaat **I***.

In de hoeken, die de overgangen vormen tusschen dit achterstuk en het voorste gedeelte, ontbreken de zoogenaamde „valsche profielen" niet; deze zijn evenmin versierd. De trapvleugels zijn wel versierd, maar in een anderen trant; want op de voorzijden daarvan bevinden zich superieure,

[1]) En wel in hoofdzaak bovendien: een klein, nog vrijwel gaaf, bijtempeltje in de as van den hoofdtempel; een geheel geïllustreerde pĕndapa-estrade; en een badplaats, evenzeer met reliefs prijkende.

naar onderen als een sjaal-punt uitloopende, gedeeltelijk verstyliseerde leeuwekoppen, die ons vertellen, dat men in de dagen van den bouw van dezen hoofdtempel nog niet vergeten was, hoe boven aan den ojief-boog van een trapvleugel een leeuwekop behoort te zitten.

Behoudens dus de beide uitgezonderde stukken (valsche profielen en trapvleugels) loopt om het geheele soubasement, ook daar waar het insprongen heeft — n.l. tusschen de kleinere voorsprongen, die de trappen bevatten en den grooten voorsprong in hun midden —, de hoofd-orneering aan één stuk door (zijnde de tableaux, waarover hier in 't bizonder gesproken zal worden), regelmatig afgewisseld met ronde medaillons, waarover straks ook een enkel woord gezegd moet.

Bij dezen band van reliefs, die om beurten dus een tableau en een medaillon, weer een tableau en een medaillon, enz., te zien geeft, bevinden deze zich afwisselend op een vooruitspringend vlak en een verdiept, zelfs dubbel-verdiept casement, waardoor zulk een vooruitspringend vlak zich als een pilaster voordoet. Doch het merkwaardige daarbij is dit: dat het zwaarder ornament, de tableaux, geplaatst is tegen die pilasters, maar het lichter ornament, de medaillons, in die casementen.

Het hinderlijke hiervan wordt weggenomen, doordat bij iedere iets langere strekking van dezen geornamenteerden band, op de hoeken van de vóórsprongen, en evenzoo op de ware hoeken van het terras, hoogst sierlijke, maar vrij zware hoek-pilasters zijn aangebracht. Deze hoek-pilasters hebben boven- en beneden-banden, zoowel op de eigenlijke kolom (den teerling van den pilaster), als op den voet en aan het kapiteel, met variaties van het daar vereischte ornament die verrukkelijk zijn. Men kan zich daarvan overtuigen door de afbeelding een oogenblik aan te zien, gegeven op Plaat **28***, terwijl die variaties hier later in het verloop van den tekst van zelf hunne toelichting zullen vinden.

Bij de beide achtergedeelten van de stukken, die aan den voorkant de trapvleugels opvangen, worden, zooals het voorgaande blijkt, de hoek-pilasters gemist. Dientengevolge vormen daar de vooruitspringende gedeelten van den band de hoek-pilasters zelve. Desniettemin wordt op deze vooruitspringende vlakken het sprekend relief toch niet gemist.

Zoo abnormaal dit in het algemeen heeten mag, werkt het intusschen toch niet zoo onaangenaam als de pilasters doen, die men aantreft in de inspringende hoeken, daar waar deze stukken in het gebouw inschieten, en die dáár volgens de eischen der klassieke kunst zeker nooit hadden mogen voorkomen. Een inspringende hoek, geornamenteerd met sprekend relief, moet bij deze kunst een gevouwen tableau vertoonen; slechts dan, wanneer ieder der beide helften een voldoend gestrekt oppervlak heeft, mogen de beide helften op zulk eene plaats ieder als een afzonderlijk tableau gegeven worden. Denzelfden misstand vindt men ook in de andere inspringende hoeken van dit terras, het ergste in de beide insprongen naast den grooten voorsprong op het midden der voorzijde, aangezien daar, ten gevolge van het verloopen der horizontale banden (zie boven), de beide helften der schilderijtjes zich niet eens op dezelfde hoogte bevinden.

Dat het gevoel voor zulke finesses der kunst — juist van die kleine trekken, welke zoo machtig meewerken, om aan de kunstproducten van Midden-Java uit den klassieken tijd zulk een indrukwekkend gehalte te geven —, voor een groot gedeelte bij de oprichters van Panataran verloren is gegaan, blijkt uit deze reliefs ook nog verder. Want het zal aan den dag komen, dat, evenals er gevouwen hoek-tableaux uit één stuk in twee deelen gegeven worden, er elders aan dit monument ook op één en hetzelfde platte vlak verschillende wijd uit elkander staande, smalle tableaux voorkomen, gescheiden door geornamenteerde casementen, die nog zooveel breeder zijn dan zij-zelve; welke tableaux men als één geheel te zamen moet nemen, wil men ze kunnen verstaan. Dat feit zal in het verdere van den tekst aan het licht brengen, dat aan Panataran, ook al komt hier het Javaansch *panakawan*-wezen, zelfs in de reeks van het tweede terras, lang zoo sterk niet uit als bij de Tjandi Djago (Toempang), veel van het eigenlijke van de *wajang*, van het wajang-verhaal — de *lakon* — en hare inrichting, reeds volkomen duidelijk aanwezig is.

De sprekende tableaux, waarover in Hoofdstuk III uitvoerig gehandeld zal worden, zijn be-

trekkelijk kleine langwerpig-vierkante paneelen, wat hooger dan ze breed zijn. Ze zijn slechts afgezet met een glad, smal bandje.

De stukken daartusschen met de verdiepte casementen en de medaillons zijn ten naaste bij zuiver vierkant.

De laatste doen sterk denken aan de Chineesche borden, die de Baliërs nu nog op gelijke wijze op vlakken met verdiepte casementen plegen in te metselen aan hunne gebouwen, en vertoonen ornament van verstyliseerde bladeren of ranken, waar dieren tegenaan zijn geplaatst; en dat zóó geteekend, alsof een Chineesche stempel-snijder aan het werk ware geweest. In verband daarmee zij reeds even opgemerkt, dat de vorm van de sprekende tableau-paneelen onwillekeurig in de herinnering roept de geïllustreerde bladzijden van een Chineesch boek; waarop weder de vierkante, desgelijks in kleine vakken afgedeelde muurschilderingen in de Chineesche *klĕnteng's* gelijken, die gewoonlijk de heldendaden geven uit de Sam-Kok-periode (de oudste der Chineesche geschiedenis), of van Li Si Bin met de bekende heldenfiguur van Lo Tong. [1]

---

[1]) Verg. mijne studie „Lo Tong. Een Javaansche reflex van een Chineeschen ridder-roman", in Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, XLV (1902), p. 263—271.

HOOFDSTUK III.

Wegwijzing in de paneelen en de foto's.

In het voorafgaande zag men reeds, dat de relief-reeks van het onderste terras van Panataran eene illustratie bevatte van een gedeelte der Rama-legende.

Dit werd, zooals reeds gezegd is, in de gedrukte litteratuur het eerst even aangeduid door Rigg. De eerste ernstige poging echter om deze reliefs nader te verklaren, geschiedde in het reeds vermelde opstel „De ruïne van Panataran. Aanteekeningen van J. André de la Porte en J. Knebel" (1900).

Uit het voorgaande bleek tevens reeds, dat er aan de verklaring eigenaardige moeielijkheden verbonden waren. De eisch der klassieke kunst — boven met een enkel woord in herinnering gebracht —, dat paneelen in inspringende hoeken altijd te zamen één tableau moeten vormen, was niet bekend; en daardoor was ook verborgen gebleven, dat aan dit gebouw op verschillende plaatsen meer dan een tableau, af en toe zelfs eene heele reeks van tafereelen te zamen moesten worden genomen, omdat ze te zamen één schilderij vormen. Een der grootste moeielijkheden bij de interpretatie is toch juist, dat men in verschillende gevallen aarzelt of men eenige bijéén moet nemen, of dat men ieder afzonderlijk dient te beschouwen.

Zonder zich theoretisch in de zaak te verdiepen, hebben de schrijvers van het laatstgenoemd opstel met natuurlijken zin begrepen, dat bij deze reeks de handeling loopt van links naar rechts, en dat men vooral bij de beschouwing van samenhangende reeksen er in de eerste plaats op te letten heeft, wat de tableaux te dezen aanzien zelve vertellen.

De *pradâkshina*, dat wil zeggen: het omloopen van een vereerd object, waaraan men zijn hulde brengt, door het daarbij de rechter- dus de hooger-hand te geven, heeft slechts dàn invloed, als deze eisch van hulde te zamen gaat met wat andere eischen vergen. Geen sprekender voorbeeld is daarvoor in herinnering te brengen, dan wat de zoo wel bekende Tjandi Bårâboedoer in de Kĕdoe ons laat zien. Terwijl de tafereelen in de gaanderijen van dit monument, niet alleen aan de hoofdmuren, maar ook aan de balustraden, illustraties dragen van levens van den Boeddha — in het eerste geval, gedurende de periode, dat hij, als Siddhârtha geboren, zijn leer predikt; in het tweede in zijne voorgeboorten —, beweegt zich de handeling bij deze laatste *niet* van rechts naar links, maar van links naar rechts. Indien men bij de beschouwing van deze laatste tafereelen, die toch ook heilige verhalen illustreeren, hun de rechterhand zoude toekeeren, zou men, daar de verhalen bijna alle met vier op elkander volgende illustraties verlucht zijn, bij het einde beginnen en bij het begin eindigen.

Nog eene andere moeilijkheid van veel beteekenis was, dat de illustratie om het terras zóó

is aangebracht, dat het lastig is om op het eerste gezicht te onderkennen, waar de reeks eigenlijk begint, of waar ze een einde neemt. Dit weer vindt zijn oorsprong in twee feiten: 1°. dat er zich aan de voorzijde van dit terras twee trappen bevinden; en 2°. dat de plaatsing der tableaux onlogisch is geschied. Het is noodig dit laatste nader te beredeneeren.

Bij de reeds in Hoofdstuk II gegeven beschrijving van den vorm van het terras, werd onwillekeurig — ook al werd er met geen woord direct over gesproken —, een der hoofd-bijzonderheden van de werkmethode der Hindoesche (en in het algemeen Oostersche) architecten aangestipt. Al beweegt zich hun kunst in vele gevallen binnen zeer ruime grenzen, zoo laten hunne schoone bouw-constructies ons zelfs in haar vervallen toestand nog zien, dat zij hunne ontwerpen plachten op te zetten per façade.

Iedere gevel van een gebouw, niet alleen de hoofd-façade, maar óók de zijkanten en de achterzijden, vormen ieder op zich-zelf, of ze kleiner of grooter, smaller of breeder zijn, steeds een volledig, op zich zelf afgewerkt geheel. Dit kan ook geconstateerd worden zelfs daar, waar de bouwmeesters verder zijn gegaan. Zoowel de Bårâboedoer als óók de Mĕndoet, waarbij dit laatste het geval is — daar de ornamentatie in de volle contours van het gebouw ook uit één stuk blijkt te zijn —, leveren toch per façade, wat bij de andere gebouwen als eisch van 't ontwerpen overal aan het licht komt. Iedere façade bij de Mĕndoet b. v. is een groot, verheven tableau op zich zelf; maar wie de Mĕndoet in zijn geheél kent, en alle vier façaden in zich opgenomen heeft, weet tevens, dat ze alle vier zoozeer in onderling verband staan, dat het ware schoon van de Mĕndoet, het diepreligieuse, gelijk het daar door een fijn-gevoelend en tegelijk forschen kunstenaar tot uitdrukking is gebracht, pas ten volle tot zijn recht komt, als men ze alle in onderling verband kent en weet te genieten. Juist de Mĕndoet geeft bij dit zoo schoone onderlinge verband zijner façaden, die toch ook ieder op zich zelf zulk een prachtig geheel vormen, duidelijk aan, dat de ontwerpen gezien en geteekend zijn per gevel, van waren hoek tot waren hoek. En herinnert men zich, wat in Hoofdstuk II ten opzichte der vormen van het 1e terras van Tj. Panataran gezegd is, dan begrijpt men, dat ook dàár reeds de beschrijving onwillekeurig wezen moest van waren hoek tot waren hoek. Als voorkant van den tempel werd niet genoemd de voorzijde van den het verst vooruitspringenden voorsprong; maar het stuk, waarvóór zich deze uitsprong en de twee andere, waarin de trappen worden aangetroffen, bevinden.

Hier, waar de voorkant van den tempel door die twee trappen ingewikkelder werd, was het zeker moeielijk om een ornamentatie, die op het midden van het voorvlak van den grooten voorsprong, vóóraan het terras, geen harer centra kon hebben, zóó aan te brengen, dat duidelijk bleek waar haar begin was. In zulk een geval als dit ware het aangewezen geweest, indien de omloopende illustratie nu eenmaal aan den noordkant moest beginnen, haar te laten aanvangen bij een waren hoek. Hier dus, waar de richting der handeling van links naar rechts is, bij den Noord-Westelijken; om aldus de beschikbare paneelen, die de voorgevel moest vertoonen, in te vullen van het Noorden naar het Zuiden, van den waren hoek in het Noordwesten tot zijn tegenhanger in het Zuidwesten.

Zelfs dit is niet geschied. En daardoor brengt pas een langduriger beschouwing der tooneelen het aan den dag, dat de reeks een aanvang neemt op het Westelijke zijvlak van den voorsprong op het Noorden. Het gemis aan correctheid tegenover de eischen der oude klassieke periode liet ook hier zich in zijne nawerking dubbel gevoelen; en, zooals men zien zal, is dan ook bij de vaststelling van het punt van uitgang voor het vervaardigen der reeks foto's, die hier vier aan vier in lichtdrukplaten gecombineerd den lezer worden aangeboden, ook al niet bij het juiste vak begonnen. Zooals nader blijken zal, is *niet* foto 1, maar foto 94 van de geheele reeks, die uit 106 clichés bestaat, het wezenlijke eerste tafereel.

Dit is duidelijk gemaakt door den plattegrond op Plaat I*, alwaar alleen het eerste terras vertoond wordt, met aangeving daarbij hoe men de façaden heeft op te vatten; want ieder paneel draagt er het nummer van de daarmee correspondeerende foto, terwijl de beide helften van een

hoek-tableau, die hier gescheiden zijn door pilasters, ieder afzonderlijk een nummer kregen. Voorts werd door diagonalen de van het normale afwijkende stand van het begin-punt aangegeven. Een oogenblik zou men daarbij nog kunnen meenen, dat men als voorgevel had te beschouwen, den gewonen voorkant aan weerskanten uitgebreid met de westelijke zijvlakken van den Noorder- en den Zuider-voorsprong. Maar dan zou men ook den achtergevel van het gebouw op eenzelfde wijze hebben op te vatten; zoodat dan het gebouw, in stede van in werkelijkheid vierkant te wezen — of juister nog: langwerpig-vierkant in diepte, door den voorbouw — in de breedte langwerpig zou worden. Voor de zijkanten zou daarbij niets overschieten, dan alleen de voorvlakken der voorsprongen ten Noorden en ten Zuiden. Dit nu is onaannemelijk.

De vele modellen van gebouwen op de honderde tatereelen aan den Bâråboedoer, die ons zoo te zeggen een stalenboek geven voor de Hindoe-bouwkunst van zekere periode, laten duidelijk zien, dat hetgeen boven gezegd werd niet slechts op redeneering berust. Bij de teekenmethode, die men daar toegepast ziet, ontwaart men toch bij de modellen van gebouwen, die kennelijk voorsprongen hebben, dat men zich alléén met den afgebeelden naar voren komenden gevel heeft bemoeid. Uiterst zelden ziet men iets van de voorsprongen op de zijden. Zoo dit al het geval is, dan zijn deze laatste gewoonlijk scheef geteekend; iets dat weer met de eigenlijk gezegde perspectief van deze tooneelen weinig te maken heeft. Want muren, die dwars op het tableau moeten voorkomen, zijn er aangegeven met een lijn, die rechtuit van onder naar boven loopt; en verder bespeurt men, dat, als aan diezelfde soort gebouwen de voorsprongen op de zijkanten aangegeven zijn, ze aan het dak weer ontbreken, ook zelfs daar, waar het duidelijk blijkt, dat ze niet gemist hadden kunnen worden.

* * * * * * * * * *

Nu eenmaal het punt van uitgang van deze illustratie der *Ráma-legende* gevonden, en daarmede dus ook met zekerheid bekend is, wat het laatste tooneel moet heeten, kan hier nader gezegd, dat het gedeelte der legende, dat in beeld vertoond wordt, loopt van het oogenblik, dat HANOMAN, door RÂMA op inspectie naar Langka gezonden, daar aankomt, tot aan het neerslaan van KOEMBHAKARNA, den grootsten der *rákshasa's*.

Een goeden blik op hetgeen in deze tableaux-reeks verteld wordt, kan de lezer verkrijgen, door kennis te nemen van wat RAFFLES in zijn History of Java, in het hoofdstuk over dé Javaansche litteratuur (1e ed. 1817, I, pag. 387—388; of 2e ed., 1830, I, pag. 434) van de Rama zegt.

Men behoeft zich daarbij niet te laten misleiden door het feit, dat RAFFLES de „Rama kawi" — om het even of hij daarmee bedoelt de Râmâyaṇa kakawin, dan wel de Rama djarwa op het oog heeft — verdeelt in vier gedeelten, als bestond deze tekst uit even zooveel wajang-*lakon's*. Wat RAFFLES zegt, geeft daar gereede aanleiding toe: de namen der vier door hem opgegeven afdeelingen zijn toch inderdaad ook *lakon*-benamingen, iets, wat zijn geboorte heeft uit de omstandigheid, dat RAFFLES, die zijn gegevens voor dit hoofdstuk uit de tweede en derde hand had, deze gekregen heeft niet van Europeanen, maar van Inlanders, hoog-ontwikkelde Javanen en Madureezen. Vandaar dat, dit geheele hoofdstuk door, de voorstelling van den inhoud der Javaansche boeken steeds zoo echt-Javaansch is, beter dan, behoudens enkele partieele uitzonderingen, nà hem ooit in de Europeesche litteratuur geleverd is. [1])

RAFFLES verdeelt, zooals straks uit het citaat blijken zal, de Râma-legende in:

[1]) Men lette b.v. op hetgeen RAFFLES t.a.p. mededeelt over de „Serat kaṇḍa", een boek, dat zelfs geheel in het vergeetboek is geraakt, niettegenstaande er van twee redacties, om en bij RAFFLES' tijd, vertalingen zijn gemaakt in het Hollandsch; waarvan de een door tusschenkomst van den heer H. M. LA CHAPELLE een plaats kreeg in de handschriftenverzameling van het Bataviaasch Genootschap, en de andere in het bezit was van de Instelling tot opleiding van Indische ambtenaren te Delft [thans dus overgebracht naar de Bibliotheek der Berlijnsche Universiteit]. Men lette ook op hetgeen bij vertelt van den inhoud van den „Wiwaha kawi" (Mintaraga); van de „Angraka soera", wat niet anders kan wezen dan een Javaansche (hier dus niet een Balineesche) reminiscens van de „Bhoma kâwya"; enz.

I. Rama-gandroeng,
II. Rama-badra,
III. Rama-tali,
IV. Rama-yana.

Het eerste bevat de geschiedenis van zijn jeugd tot aan zijn huwelijk, en had dus beter Râma bhadra geheeten. In de hier gegeven titulatuur is dat opgevat als beteekenende „Râma van zijn geluk genietende", maar is eigenlijk niets anders als een vaste term, om *dezen* Râma aan te geven, tegenover Râma paraçoe (of Râma bhârgawa); — meer bekend nog is Râma tjandra. [1])

Het tweede loopt van zijn huwelijk tot dat Râwana Sîtâ heeft geroofd. Alsdan is Râma in hooge mate ongelukkig, verliefd-melankoliek (*gandroeng*).

Het derde speelt van dat hij Hanoman gezonden heeft als verspieder (*doeta*) naar het eiland Langka, totdat hij de zoogenaamde Râma-brug (tusschen het vaste land en Ceylon), de *tambak*, heeft laten bouwen, welk laatste feit, over *tambang* = *tali*, de aanleiding tot den naam is geweest. [2])

Het vierde geeft het vervolg van de geschiedenis tot het einde, loopt dus o. a. over de verovering van Langka, en dan zoo verder over de feiten, die daarop volgden, totdat Râma weer in Ayodhya teruggekeerd is, en wat dan nog verder gebeurt. De naam Râmâyaṇa is natuurlijk niet anders dan de naam van het gedicht; die, daar de titel van een Indisch boek altijd aan het slot wordt geplaatst, dus ook paradeerde aan het eind van de vierde of laatste afdeeling, en bij eene verdeeling van het boek in vier deelen, daarop is overgegaan. *Ayaṇa* staat voor „*ayana*"; dus Râmâyaṇa beteekent: „Râma's voortgang", d. i. „Râma's levensloop, lotgevallen". [3])

Na het juist gezegde is het duidelijk, dat aan het eerste terras van den hoofdtempel van Tjandi Panataran, in de Râma-tableaux wordt aangetroffen het gedeelte van het Râma-verhaal, hetwelk Raffles noemt Rama-tali (dus ook: de Hanoman doeta, of wel de Rama tambak), en het eerste gedeelte van de vierde afdeeling, tot op den dood van Koembhakarna.

Onder de gebouwen, die op Oost-Java met illustraties *en relief* getooid zijn, komt, voor zooverre tot nog toe bekend is — tenzij op zeer enkele tooneeltjes na, en dan aan de Tj. Soerawana, mede in het Kĕdiri'sche —, geen tegenhanger voor van eene illustratie der Râma-legende, gelijk men aan den hoofdtempel van Tj. Panataran vindt.

Ten deze is men dus niet zoo gelukkig als met de Krĕshnâyana-reeks, die aan denzelfden tempel aan het tweede terras voorkomt; waarvan men immers een mooie parallel voor een groot gedeelte bewonderen kan aan het stuk, dat nog rest van het lichaam van 't eigenlijke tempelgebouw aan de ruïne van Tj. Djago (Toempang).

Maar, missen we omtrent de Râma-tableaux te Panataran op Oost-Java een tegenhanger, zoo hebben we toch het voorrecht er in Midden-Java een te bezitten, n.l. in een gedeelte van de reliefreeks tegen den binnenwand der balustrade van den hoofdtempel in het Prambanan-complex. Levert nu dat parallelle reeksenpaar van verluchtingen der Krĕshnâyana op Oost-Java, de gelegenheid tot oogenblikkelijke vergelijking van zeer dicht bij elkander staande, en toch in zeer belangrijke bijzonderheden verschillend uitgevoerde illustraties van hetzelfde verhaal, — zoo verkrijgen wij in de

---

[1]) Waarin Râma dus gekenmerkt wordt met het woord „maan", omdat hij een zonnegod is.

[2]) Dit is een der zoo frequente *wangsalan*-staaltjes, waarvan de Javaansche litteratuur (en zelfs de Javaansche taal) veel sterker overvloeit, dan men zich tot dit oogenblik wel bewust is.

[3]) Ziehier de woorden van Raffles: „The *Ráma Káwi* is usually divided into four parts. The first, called *Ráma-Gán-drung*, contains the history of *Ráma*, from his infancy until his marriage; the second, *Ráma Bádra*, from his marriage until his consort, *Siti Déwi*, is carried off by *Rahwána*; the third, *Ráma Táli*, from the first employment of *Hánuman* as a *dúta* or messenger, until he builds the bridge from the continent to the island *Ang'lángka-di púra*; and the fourth, called *Ramayána* (by which is understood *Ráma* when arrived at his full power), from the beginning of the war of *Dána Lága* or *Lánka* till the end of it, when *Ráma* regains his consort *Siti Déwi*, and returns to *Nayúdia*, leaving *Rahwána*'s brother, *Bibisána*, sovereign of *Lángka*. Of these the *Rámayána* is the most common on Java. The *Ráma Táli* has been recently obtained from *Báli*. This composition, as one poem, is by far the most extensive of any which the Javans possess."

Het spreekt van zelf, dat „Dana laga" zijn ontstaan te danken heeft aan eene mis-interpretatie van *ndan alaga*, „en toen vocht hij".

onderlinge tegenhangers aan het eerste terras van Panataran, en de borstwering van Prambanan, een hoogst belangrijken blik in het zich omzetten der kunst op Java over een langere periode, omdat Prambanan en Panataran zooveel verder in tijdsruimte van elkaar gescheiden zijn.

Men bespeurt dan, dat in het laatste geval de kunst zich ontzaglijk heeft omgezet; een verschil, dat te sterker aan den dag treedt, wanneer men zich de moeite geeft ook die andere parallel nog eens nauwkeurig aan te zien.

Het is of àlles zich heeft gewijzigd. Men stelt zich zelfs de vraag, of zulke tableaux als Panataran levert, wel de vervangers kunnen zijn, de kindskinderen van zulke voorstellingen als Prambanan geeft. Het verschil tusschen Toempang en Panataran bij de Krĕshnâyana-reeks schuilt *voornamelijk* in het optreden der in wajang-stijl gehouden *panakawan*-figuren, die men aan de eerste tjandi aantrett, doch te Panataran mist; maar overigens zou men o. a. de figuratie der hoofdpersonen, of laat ons alleen zeggen van den hoofdpersoon — behoudens natuurlijk dat men de figuren in den *persoonlijken* stijl van den teekenaar der tooneelen van Toempang zou moeten overbrengen — zóó uit Panataran kunnen overplaatsen in de beeldenrijen van die andere tjandi. Zij zijn, al ligt de tijd van oprichting dezer beide tjandi's zonder twijfel ook eenigen tijd uit elkander, toch contemporair in dien zin, dat ze beide behooren tot ééne kunst-periode.

Met Prambanan en Panataran is dit geenszins het geval. Niet alleen een andere artist, niet alleen een andere teekenschool, doet zich uit die beide verschillende voorstellingen kennen, — maar men heeft daarbij te doen met twee sterk verschillende, hoewel genealogisch toch verwante kunstperioden. In mijn opstel „De waarde van Tj. Prambanan tegenover de andere oudheden van Java" (Tijdschr. v. Ind. T.-, L.- en Vkkunde, XLVII, 1904, p. 414 vlg.), werd reeds op verschillende feiten gewezen, die laten zien hoe groot de (evenwel niet aan de oppervlakte liggende) verwantschap is tusschen de Midden-Javaansche kunst, zooals deze zich bepaaldelijk te Prambanan vertoont, en die van Oost-Java. Voor het oogenblik zijn de gegevens helaas nog niet talrijk genoeg, om op ieder punt het tertium comparationis te plaatsen, zoodat onomstootelijk te bewijzen zou zijn hoe het eigenaardige in de Prambanan-kunst de brug vormt tusschen den ouden, echt-klassieken stijl van Midden-Java en het daarvan zoo sterk onderscheiden Oost-Javaansche kunsttype. Maar datgene wat reeds opgemerkt werd en met platen als volkomen zeker in deze richting kon worden vastgelegd, is voldoende om het feit zelf te staven; en dus ook om te toonen hoe er bij de overige gevallen in de *onderdeelen* eene verandering moet hebben plaats gehad, deels door verrijking (meestal klimmende gemaniëreerdheid), deels door verval van kunstkracht. [1]).

[1]) Hoeveel er te Prambanan verloren is gegaan blijkt, wanneer, naast hetgeen in den tekst opgemerkt werd, herinnerd wordt aan de zeer weinige relief-stukken der borstwering van den Wishnoe-tempel, die men er nog zien kan, omdat zij gelukkig niet opgeborgen werden in den steenen dijk aan den rivierkant. Deze nu wijzen uit dat daar eens prijkte eene reeks illustraties, welke zeker niet onderdeed voor de reeks van het Râmâyana aan den hoofdtempel, en die op haar beurt het leven van Krĕshna leverde, dus de Krĕshnâyana. Deze parallel missen we thans geheel.

Daar verder onder die fragmenten ook voorkomt een stuk van een tableau, dat een deel geeft van den verwoeden strijd tusschen Koembhakarna en de apen, mag men de gevolgtrekking maken, dat, waar aan den Wishnoe-tempel de Krĕshnâyana voorkwam, en de Çiwa-tempel de eerste helft geeft van de Râmâyana, de Brahma-tempel de tweede helft van de Râmâyana moet hebben gedragen, waarin Koembhakarna's gruwelijk om zich heenslaan weleer moet zijn afgebeeld geweest.

Elders is aan den dag gekomen, dat, als niet bepaaldelijk onder Europeeschen invloed steenen werden weggehaald, een groot deel der overblijfselen ter plaatse bleef; maar zelfs waar dat het geval was, blijft nog vaak veel over, omdat zulks gewoonlijk geschiedt voor praktische doeleinden, waarbij men zooveel mogelijk de vierkante gave steenen uitleest. Nu is het niet te denken, dat te Prambanan, waar zeker vele steenen zijn verdwenen doordat men ze op de een of andere wijze heeft gemeend te moeten benutten, slechts het schamele restantje van deze beide borstwering-illustraties over was. Bovendien, waar men voor een praktisch doeleinde steenen van een tjandi rooft, geschiedt dit gewoonlijk op de plaatsen, die het gemakkelijkst te bereiken zijn; dus op den buitenkant, waar men herhaaldelijk de grootste stukken vindt. Men beklimt geen berg of heuvel, als men aan den voet vindt wat men zoekt, terwijl men van den top zou moeten weghalen wat minder bruikbaar is.

Intusschen missen we nu deze Krĕshnâyana-reeks, die voor ons van zoo hoog belang zou geweest zijn tegenover die van Oost-Java; evenzeer missen wij het tweede gedeelte van de Râmâyana, die men aannemen mag, dat eens volledig te Prambanan tot op de laatste tafereelen afgebeeld stond. Ook dit is zeer jammer. Want het is bekend, dat in de oud-Javaansche vertaling van de Râmâyana het Bâla-kâṇḍa geheel of zoo goed als geheel ontbreekt; het kan dus zeer wel mogelijk wezen, dat de tekst, die de legger was voor de Râmâyana-illustraties te Prambanan, eene soortgelijke redactie bevatte; maar uit te maken is dit nu niet meer. De Râmâyana-illustraties te Prambanan beginnen verderop in het verhaal; maar twijfelachtig is het toch, of wellicht dit Bâlakâṇḍa aan den Wishnoe-tempel kan afgebeeld zijn geweest, als vervolg

Houdt men dit in het oog, dan ziet men b.v. oogenblikkelijk, dat te Prambanan van de apen alléén de apen-*koningen*, Bali en Soegriwa, menschelijke vormen hebben, en in zwaar ornaat gekleed zijn; van de menschelijke figuren onderscheiden ze zich slechts door het gelaat, dat zich kenmerkt door een zeer breeden, zwaren mond (men zou kunnen zeggen „muil") met forsche, sterke tanden, die ze grijnzend haast altijd laten zien.

Te Panataran nu is deze figuur overgegaan op haast alle apen, die een hoogeren rang innemen; niet alleen de koning Soegriwa, maar ook zijn *patih*, en zijn leger-divisiehoofden hebben vrijwel menschelijke vormen, en loopen rond in het ornaat, met hun rang overeenkomende. Ook Hanoman; die hier met opzet genoemd wordt, omdat hij in de beide voorstellingen het gemakkelijkst terug te vinden is. Slechts uit het ornaat is het verschil in rang te onderkennen, terwijl deze (laat ons zeggen „in uniform gekleede") aap-wezens zich van de wezenlijke menschen en de *rákshasa's*, zoo deze ook in ornaat zijn, onderscheiden door hun langen staart.

Te Prambanan vinden we thans, — naar alle waarschijnlijkheid ten gevolge der in de noot aangestipte omstandigheden, — van het met de tableaux te Panataran parallel loopende gedeelte slechts illustraties van wat hier onder de foto's de nummers draagt: 94 tot en met 106, en 1 tot en met 70 of 72. Aan den Prambanan'schen Çiwa-tempel eindigen de reliefs, na het tableau van het maken van den dam in zee — waarin o. a. onder de groote visschen vooral die met het olifant-vischkop-type (*makara*) [1]) de aandacht trekt — met den optocht van Râma, Lakshmana en Soegriwa, omgeven door de apen bij hun intocht in Langka. Met de genoemde nummers der foto's van Panataran loopen parallel de 8 cliché's van Cephas van Prambanan [2]), die onder onze illustraties hier ook op de Platen **28*—30*** zijn bijgevoegd; evenals zulk vergelijkingsmateriaal in 1904 ook gegeven werd, door opnamen van van Kinsbergen naar enkele tableaux der Krĕshnâyana-reeks van Panataran toe te voegen aan de studie over Tj. Djago (Monographie I).

Voor er overgegaan wordt tot het beschrijven der tableaux, zij nog opgemerkt, dat men de vereischte toelichting zal kunnen contrôleeren in de bestaande vertalingen van het Râmâyana in het Italiaansch, Fransch, enz. Vlugger nog kan dit geschieden door te raadplegen Monier Williams' „Indian epic poetry, being the substance of lectures recently given at Oxford with a full analysis of the Ramayana, and of the leading story of the Mahabharata", London 1863, of H. Jacobi's „Das Ramayana, Geschichte und Inhalt nebst Concordanz der gedruckten Recensionen", Bonn 1893.

Hier bij Panataran echter zal bij enkele punten ook gelet moeten worden op de oud-Javaansche vertaling, die er van het Râmâyana bestaat, en waarvan door Prof. Dr. H. Kern eene uitgave bezorgd werd als „Râmâyaṇa kakawin. Râmâyaṇa, Oudjavaansch heldendicht", 's-Gravenhage, 1900. Als vervanger van laatstgenoemde kan desnoods ook dienen de *djarwa*-omzetting (ongeveer: verklarende omwerking) in *matjapat* (kleine maten), die, omtrent den overgang der 18e in de 19e eeuw, er van gemaakt is. Deze omwerking van den oud-Javaanschen tekst in nieuw-Javaansch levert echter af en toe afwijkingen, die wel uit misvattingen geboren zullen zijn. In dezen laatsten tekst, waarvan, evenmin als van het oud-Javaansch Râmâyana eene Hollandsche vertaling bestaat, kan men gemakkelijk zijn weg vinden door de daaraan voorafgaande, zeer beknopte, maar uiterst correcte inhoudsopgave van den ouden C. F. Winter; zie die uitgave in Verhandelingen Bataviaasch Genoot-

---

op de Krĕshnâyana. Als gezegd: de gegevens, die ons hieromtrent zouden inlichten, zijn, met zooveel anders, buiten ons bereik gesteld.

Dat overigens op Java toch eigenlijk een zeer volledig en accuraat resumé méér bekend zou zijn geweest dan een der evenbedoelde Râmâyana-redacties zelve, is aannemelijk geworden na de uitkomsten, die Dr. Hazeu in zijn opstel: „Het oud-Javaansche Adiparwa en zijn Sanskrit-origineel" (Tijdschr. Ind. T.-, L.- en Vkkunde, XLIV, 1901, p. 289 vlg.) verkregen heeft, door in het onderzoek naar den oorsprong der oud-Javaansche vertaling van de Mahâbhârata ook te betrekken de Bhâratamanjdjari van Kshemendra.

[1]) *Makara* beteekent in het algemeen: zeemonster. In het ornament, doch ook in het basrelief-werk der Hindoes, heeft vooral de olifant-visch, of zooals het in het oud-Javaansch wordt uitgedrukt *gadjah-mina*, zich den voorrang verworven.

[2]) Zij komen reeds voor in Dr. J. Groneman's „De tjandi Parambanan op Midden-Java na de ontgraving", 's-Gravenhage 1893; zie aldaar Plaat XXIX—XXXIV. Het zijn de cliché's-Cephas nos 17, 27 en 33—38.

schap, deel XXI, II, 1847. [1]) Op verschillende punten zal men den oud-Javaanschen tekst goed in het oog moeten houden. Het komt er dus op aan den leeftijd daarvan nader te precizeeren.

Het onderzoek in hoeverre de oud-Javaansche werken in den loop der tijden onder het voortdurend geregeld afschrijven, zich omgezet hebben, is uiterst moeielijk. Met zekerheid konden alreeds verschillende interpolaties in verschillende werken worden vastgesteld; maar dit is nog iets anders, dan dat de taal van een metrisch geschrift onder het overschrijven zóó zou verloopen, dat de stukken daardoor een moderner uiterlijk krijgen dan hun in werkelijkheid toekomt. Nog veel moeielijker laat zich het geval verklaren, dat de taal van zulk een geschrift, die onder het afschrijven ook antieker kan zijn gemaakt, zóó verantiqueerd zou worden, dat zij een lang vergeten en daarbij in de litteratuur haast niet meer, in elk geval uiterst gebrekkig vertegenwoordigde periode, als haast in vollen bloei zou kunnen weergeven. Dat is met de taal van het Râmâyaṇa kakawin, men mag zeggen in tegenoverstelling tot vrijwel alle andere oud-Javaansche gedichten (*kakawin's*), het geval; hetgeen dwingt om te onderstellen, dat deze *kakawin* een boek moet wezen, opgesteld in den aanvang der periode, waarin zich wat men gewoonlijk oud-Javaansch pleegt te noemen, gecondenseerd heeft.

De taal der oudste *kakawin's* nu, loopt geheel parallel met die der inscripties b.v. van vorst Airlangga (950 Çaka, of dus eerste helft van de 11e eeuw A°. D.). Maar de zoo ouderwetsche eigenaardigheden der taal van het Râmâyaṇa kakawin treft men in die opschriften *niet meer* aan; wanneer men dan in het oog houdt, dat steeds en overal de taal van officieele stukken, bovenal die van opschriften, ouderwetscher pleegt te zijn dan die hunner omgeving, dan komt men tot de gevolgtrekking dat het oud-Jav. Râmâyana zelfs ouder moet zijn dan de periode van Airlangga.

Dit wordt nader bevestigd, wanneer men de taal van dit Râmâyana vergelijkt met de opschriften uit den tijd van vorst Mpoe Sindok, de 9e Çaka-eeuw (± 850 = 928 A°. D.). Gaat men hier nauwkeurig vergelijken, dan zou men tot de conclusie komen dat het Râmâyaṇa kakawin, althans wat betreft de kern van het gedicht zooals wij dat thans bezitten, uit de periode van Mpoe Sindok zou kunnen dagteekenen. Het veiligste zal wel zijn aan te nemen, dat het boek geschreven werd in het tijdverloop *tusschen* deze beide groote Javaansche vorsten.

Maar in ieder geval blijkt hier wel uit, dat het Râmâyaṇa kakawin noodzakelijk anterieur is aan de stichting van Panataran, en reeds bestond, misschien reeds allang bestond, vóór dat de Râma-tableaux met hunne zoo interessant-fantastische wolkentooneelen aan dit monument uitgebeiteld werden.

Immers, aan den hoofdtempel van het Panataran-terrein wordt weliswaar geen jaartal gevonden; maar aan de andere bouwwerken en op losse steenen, zijn daar aangetroffen de jaartallen 1119, 1241, 1242, 1269, 1291, 1295, 1297, 1337, 1376, alle Çaka; dus een reeks, loopende van 1197—1454 A. D.

Het oudste jaartal is dat van den beschreven steen (verg. Verbeek's Oudheden van Java; Verh. Bat. Gen. XLVI, p. 273—274); en 1269 vindt men op de groote *rákshasa's* vóór de trappen van het eerste terras van den hoofdtempel. Hunne kolossale afmeting en het feit daarbij, dat ze ook op gemetselde voetstukken staan, wijst wel uit, dat dit hunne oorspronkelijke standplaats was. Daaruit volgt echter nog geenszins, dat de hoofdtempel uit denzelfden tijd moet wezen. De jaartallen op twee paar andere *rákshasa's* gevonden (1241 en 1242) wijzen met den beschreven steen uit, dat het terrein al vroeger gebruikt werd. De reliefs aan de badplaats, die gemerkt zijn met 1337, en niet minder die van de *pĕṇḍāpā*-estrade (welke het jaartal 1297 draagt), oneindig beter in gehalte dan die van de badplaats, bewijzen wel, dat de reliefs van den hoofdtempel van oudere dagteekening moeten wezen. En overweegt men hierbij, dat met die reliefs van de *pĕṇḍāpā*-estrade de rijke schat der Toempang-tableaux tot in allerlei bijzonderheden wat kunst betreft, samengaat, dan moet men concludeeren, dat de hoofdtempel van Panataran anterieur moet wezen ook aan Tj. Toempang,

[1]) Alle verdere uitgaven van dezen tekst zijn herdrukken naar die van Winter, maar alle van veel minder allooi Zoowel in het uitgeven, als in het vervaardigen der inhoudsopgave, toonde Winter ten volle zijn superioriteit.

omtrent welke men moet aannemen, dat deze gesticht werd vóór 1194 Çaka, in welk jaar de aldaar bijgezette vorst WISHNOEWARDDHANA overleed.

Al kunnen dus nieuwer bevindingen en voortgezet onderzoek aanleiding geven tot beter precizeeren van het tijdstip, waarop de hoofdtempel van Panataran werd opgericht, zoo mag men, in verband met het jaartal 1119 Çaka van den grooten beschreven steen, wel aannemen, dat de bouw van Panataran vóór, of in de eerste helft der 12e Çaka-eeuw moet hebben plaats gehad; dat is dus: in de laatste helft der 12e eeuw A. D., of na 1150 Ao. D.

Met daarlating van allerlei kleinigheden in de kunst, zij het vergund hier dadelijk te wijzen op een zeer belangrijk feit.

Aan Tj. Toempang is, zooals uit de beschrijving (Monographie I) bekend is, het *wajang-panakawan*-wezen ten volle ontwikkeld; men vindt die misvormde *ĕmban's* en *inja's* — dwerg-narren zouden we van Westersch standpunt zeggen — niet alleen bij de antipathieke partij (wat dit beteekent, weet men uit dezelfde beschrijving), maar ook bij die, welke de sympathie van den toeschouwer heeft.

Te Panataran geeft de Râma-cyclus uit den aard der zaak minder aanleiding tot het maken van opmerkingen in deze richting, daar Râma en Lakshmana in hunne omgeving altijd apen hebben, waardoor men in die tableaux naast hen de *panakawan's*, die bij hen niet voorkomen, minder mist. Des te gemakkelijker is het, dat men ze daar bij de Krĕshnâyana-reeks wèl aantreft bij de antipathieke partij, die of door *râkshasa's* en andere monsters gevormd wordt, of ze als bondgenooten heeft, en dus grootendeels zelve misvormd optreedt; terwijl men ze niet vindt naast Krĕshna en diens gevolg, diens makkers, in diens omgeving, — behoudens één tableau, een der laatste in de reeks, waarbij, nadat de strijd is afgeloopen, zij voorkomen op wat men zou kunnen noemen een huiselijk tafreeltje. Er is in die reeks nog een tweede tableau, waarvan men wellicht ook moet aannemen, dat het op dezelfde wijze een *panakawan* vertoont, n.l. in een der eerste van de reeks: dat, waarin Krĕshna, voor Kalayawana uit, wegvlucht. Op het midden daarvan vindt men een gedrochtelijk volgelingetje, in uitjouwenden stand, gericht naar Krĕshna; tegenover deze kleine figuur bevindt zich een tweede, met een kris vooruitgestoken in de hand, als wilde hij dien andere overhoop steken. In het tableau, waarin Moetjoekoenda Kalayawana in brand kijkt, ziet men zulke misvormde *panakawan's* met andere monster-figuren wegvluchten in de richting van den vijand; daar is het niet aan te nemen, dat zij *panakawan's* zouden zijn, die bij Krĕshna behooren. Dit, gevoegd bij hetgeen hier verder gezegd is, doet de vraag rijzen, of niet ook in het tableau van Krĕshna's vlucht met dien met een kris gewapenden panakawan er een bedoeld is uit het gevolg van Kalayawana; en ten tweede, of die *panakawan* op dat huiselijk tafreeltje wellicht niet op een zelfde wijze moet worden opgevat, n.l. als overgegaan in het bezit van Krĕshna, met het verslaan van den vijand, die neergeveld werd in den kamp op de strijdwagens, voorafgaande aan dat huiselijk tooneel.

Hoe gewaagd op dit oogenblik de conclusie ook nog moge zijn, onwillekeurig komt men er toe, om de vraag te stellen, of behoudens nog bijkomende omstandigheden van Polynesischen (in casu Javaanschen) oorsprong, de vorm van deze soort *wajang-panakawan's* in het algemeen zich niet ontwikkeld zou hebben uit de vormen der kleinere *boeta's* (daemons). En dit dan weer onder den invloed van het al van oudsher bekende gebruik, dat vorstelijke personen abnormaliteiten als regalia opeischten en in hunne omgeving hielden, niet alleen in Engelsch-Indië, waar de *widûshaka*-figuur een vast type is [1]); maar oudtijds ook op Java blijkens de afbeeldingen o. a. aan Tj. Sari op Midden-Java, waar telkens en telkens weer de dwerg-vorm te voorschijn komt. Trouwens, tout comme chez nous, waar dwerg en nar haast synoniem pleegt te zijn.

[1]) Zie J. HUIZINGA, De vidûṣaka in het Indisch tooneel, Groningen 1897.

HOOFDSTUK IV.

De Râma-legende te Panataran.

In verband met het voorafgaande, beginnen we hier de beschrijving der reeks Râma-tableaux met het 94e paneel (zie Plaat **1*** voor de situatie, en Plaat **24*** voor de afbeelding); worden samengevat die paneelen, welke te zamen één tableau vormen; en blijven de wolken-tooneelen voorloopig geheel buiten bespreking, behalve daar waar het wenschelijk was om reeds op het een of ander de aandacht te vestigen tot inleiding der latere speciale bespreking in Hoofdstuk VI. Ditzelfde zal ook gelden voor gestyliseerde vormen van andere zaken, zooals boomen en bergen. [1])

94, 95 (Plaat **24***). Hanoman ziet men staan met gebalde vuisten; in de een heeft hij een steen, alsof hij gereed is dien te werpen naar de groep daarnaast, naar Râwana, gezeten tusschen twee *sĕlir's* (bijvrouwen, bij-koninginen), die tegen hem aan gezeten zijn, en die hij omarmd houdt. Onderaan zit eene vrouwelijke volgelinge met een sirih-bak op haar schoot. Het tooneel speelt in de open lucht, zooals de rotslijnen op beide tafereelen laten zien; de zon schijnt, maar de lucht is bewolkt; een der wolken, in de gedaante van een kereltje, heeft de zon half verduisterd.

Hanoman (**94**), die duidelijk te herkennen is aan den langen, opgerichten staart en het (hier geschonden) apen-gezicht, heeft geheel menschelijke vormen, alleen lange vingers als teenen; hij is gekleed met een onderkleed, dat opgeschort is, maar waarvan hij eene lange slip (*lantjingan*) tusschen de beenen laat neerhangen; hij draagt eene slang als (brahmanen-)snoer, een collier, bovenarmbanden en polsringen, en zware bellen in de ooren. Om het haar heeft hij een diadeem, met achter de ooren afhangende vleugels; van voren loopt het haar spits in een kuif op, van achter steekt het, veel dikker en veel hooger, als een puntige horen eveneens in de hoogte; de zgn. *gĕloeng tjĕntoeng*, zie de Beschrijving van Tj. Djago, Monographie I (1904), pag. 58, noot 1.

Râwana (alias Dasamoeka) (**95**) is veel rijker gekleed. Hij draagt ook enkelringen, eene lange, afhangende *bĕbĕd* (vulgo: saroeng), zijn buikband is breeder en met afhangende sjerp-banden; hij heeft boven het benedengewaad lang afhangende gordels, om de borst nog een, en draagt eene

---

[1]) Hierover werd alreeds het een en ander gezegd in de studie „Het olifant en face stuk op het ruggestuk van No. 262 van de archaeologische verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen" (Bijlage XI in de Notulen Bat. Gen. 1902); en in de Beschrijving van Tj. Toempang (Monographie I).

Voor een deel van het in die mededeelingen opgemerkte vindt men voorts het aanschouwelijk materiaal op plaat II, pag. 33 van het „Premier congrès international des études d' Extrême-Orient. Hanoi (1902). Compte rendu analytique des séances". (Hanoi 1903). De uitgave van Tj. Djago (Toempang) is in haar geheel geïllustreerd; de gegevens, door dien tempel te dezen aanzien verstrekt, zijn dus reeds toegankelijk.

hooge, rijke kroon. Ook zijn gezicht is geschonden; paneel 23 leert, dat hij een snor droeg.[1]) De twee dames, die ter weerszijde van hem gezeten zijn, heffen hare handen beiden naar hem op, in *sĕmbah*.

Wolken: op 94 niet te bepalen; op 95 een *kâla*-kop en een kereltje.

96, 97, 98, 99 (Plaat **24***—**25***). Naast een gebouw (op **96**), dat maar ten halve gegeven is, staat (op **97**) een boom, in welks top Hanoman is gezeten, terwijl onder dien boom een gewapende wachter staat, wellicht met een toeter (*sangka* of schelp) aan den mond. Hanoman zit van uit den boom te bekijken en te beluisteren het tooneel, wat daarnaast voorkomt (op **98** en **99**), dat ons geeft Râwana tegenover Sita, die gezeten is onder een boom op eene estrade, waarnaast eene vrouwelijke figuur staat, met welke zonder twijfel Tridjata gemeend is. Aan de voeten van Râwana, die een zwaard voert en de linkerhand dreigend naar Sita uitgestoken houdt (het Jav. *toeding*), zitten twee *wajang-panakawan's* (*panakawan's* dus van de antipathieke partij). Sita zit met afgewend hoofd in verdrietige, wanhopige houding hem aan te hooren; het is duidelijk, dat ze zijn door haar verafschuwd voorstel reeds heeft afgewezen. Men lette er op, dat ze heur haar niet meer opgemaakt heeft, zooals met haren stand overeen zou komen, maar dat ze dit in eene enkele vlecht (d. i. het weduwen-kapsel) langs haar rug laat neerhangen, zooals zij deed om haar verdriet kenbaar te maken. Het vrouwenkostuum is op **99** zeer goed te onderscheiden; de sieraden buiten beschouwing latende, zien we, dat dit bestaat uit een lang kleed, dat even boven de borst is omgeslagen, met een spleet langs het linkerbeen afhangt, om de lendenen nauwsluitend is aangetrokken, en met een slip is vastgehouden die over den linkerarm is gegooid. Tridjata, die een diadeem draagt met vleugels, draagt heur haar en chignon (te Batavia thans *soebrah* geheeten).

96 en **97** vormen te zamen een hoek-tableau. Er was geen reden, om het gebouw op **96**, dat een oploopend zgn. *meroe*-dak heeft van drie verdiepingen, en dat zijn constructie duidelijk laat zien, maar ten halve te geven; de pilaster in den hoek is echter de schuld, dat we het gebouw niet in zijn geheel hebben, en het plantsoen van den tuin niet wat breeder is gegeven.

Wolken: de wolken op deze paneelen zijn onbeduidend. Aandacht verdient intusschen het steigerend leeuwtje op den bovenrand der rotsen van 98.

100 (Plaat **25***). Nadat Râwana Sita met Tridjata heeft verlaten, begeeft Hanoman zich tot haar, en maakt haar kenbaar, dat Râma hem heeft afgezonden, om haar diens ring te geven, dien hij medegekregen had. Het kan twijfelachtig zijn, of deze interpretatie juist is, want het zou ook kunnen wezen, dat Hanoman met zijn *sĕmbah* niet bedoelt eene hulde, zooals men in nederigheid pleegt te maken, nadat men iets heeft aangeboden; want het zou ook kunnen zijn, dat het een *sĕmbah* is vóór dat men iets ontvangt. Na het onderhoud, dat Sita met Hanoman heeft, geeft ze toch aan dezen een juweel, dat ze in heur haarvlecht verborgen had, en hetwelk Hanoman daarna aan zijne hand doet. Het tableau zou dus ook daarop kunnen slaan.

Toch schijnt het, dat Sita het kleinood, dat ze in hare hand houdt, zit te bekijken, en dit geeft aanleiding te veronderstellen, dat het eerste bedoeld is. De krul-lijnen, die vóór tegen de estrade zich bevinden, waarop Sita gezeten is, zijn de bekende rots- of berglijnen van Oost-Java.

Wolken: de wolken op dit tooneel zijn klein en onbeduidend, maar men zal later zelf kunnen zien, dat ze typische vormen hebben.

101 (Plaat **26***). Nadat Hanoman Sita heeft verlaten, ziet men haar treurend in een *bale* (*pĕndâpâ*), met drievoudig *meroe*-dak. Het is jammer, dat dit tableau bij de bebeiteling eenigszins onafgewerkt is gebleven, want al zijn de *sirap*'pen of houten pannen duidelijk van teekening, al ziet men zelfs hoe de planken ingeschoten zijn, en hoe de stijlen met het gewoon klimmend ornament zijn versierd, — eenigszins onduidelijk is wat blijkbaar de dwarsliggers op de op de neuten liggende draagbalken moet voorstellen. De optrede vóór de *bale* is, evenals de stoep der estrade waarop de *bale* staat, onafgewerkt. Vermoedelijk brengt Tridjata Sita hier vruchten of iets anders ten eten.

[1]) Er moet helaas geconstateerd worden, dat aan de tableaux in deze *beneden-reeks* haast alle menschen-gezichten geschonden zijn. Dat zij hier eens en voor al opgemerkt.

Wolken: onduidelijk.

102, 103, 104, 105, 106 [1]) (Plaat **26*** en **27***). Hanoman heeft hier zijne eerste ontmoeting met de *râkshasa's*. Zijn gelaat is hier (**104**) haast niet geschonden. Tegenover hem staat een groote reus (**105**), met een lang snoer omhangen, dat uit schedels bestaat; de wilde haardos is opgehouden met een diadeem. Bij dezen laatste staat een kleine *boeta*, gewapend met een wapen van sikkelvorm, zooals hier te Panataran meer voorkomt, en dat zeer eigenaardig is. Achter Hanoman komt (**102**) een klein spookwezen met een grooten knook in zijn hand aanrennen; achter den grooten *boeta* van 105 staat een andere, een vrouwelijke (?), op **106** met een verwonderd gezicht deze eerste ontmoeting aan te zien. De rotslijnen (op **103**) zijn zeer leerzaam, daar ze, behoudens de gewone krullen, ook vertoonen de recht naar boven loopende rotspijlers, zooals basalt-steenen die vertoonen zouden.

Wolken: slechts die op 102 en 105 zijn grooter; de laatste is een *kâla*-kop; op 106 is de partij vernield; op 103 komen ze niet voor.

1, 2 (Plaat **1***). Hanoman is opgevlogen (**2**); hij bevindt zich in de lucht, boven op een wolk, links van den toeschouwer. Een groote *râkshasa*, thans gewapend met een wapen als die kleine op het vorig tooneel (105) had, waar de groote *boeta* een lang zwaard voerde, kijkt bassende als een nijdige hond naar hem op. Vóór dezen reus een kleine, die niet minder zijn woede vertoont; en boven zijn hoofd, door een klein wolkje gescheiden, bevindt zich nog een andere met een *arit* (?) (een Jav. „krom grasmes"). Op **1** staat een gedrochtelijk wezen dat schouwspel aan te zien.

Wolken: de wolk op 1 is hoogst opmerkelijk; de wolken op 2 zijn onduidelijk.

3, 4 (Plaat **1***). Het gevecht wordt voortgezet. Hanoman is handgemeen geworden met den *boeta*, dien hij een trap in den buik geeft, of met een achterpoot bij zijn gordel pakt, en flink in de kaak stompt. Op **3** en op **4** onderaan ziet men vier kleine *boeta's* geheel verschrikt neerstorten, of ijlings wegvluchten.

Wolken: onbeduidend.

5, 6, 7 (Plaat **2***). Hanoman heeft twee groote reuzen geveld (**5**), en boomen in den tuin vernield, tot groote ontzetting van den kleinen *boeta* (**6**) en den poortwachter (**7**). In *tandak*-houding (krijgsdans-positie) boven op den rotsrand, dreigt hij nu met uitgestoken wijs- en middenvinger (Jav. *toeding*) van de linkerhand. De poortwachter snelt weg van de poort, die men tegelijkertijd als een „tempelmodel" zou kunnen kwalificeeren. Vooral tegenover het feit, dat de meeste tempels op Oost-Java hun dak geheel of haast geheel verloren hebben [2]), is dit model van hoog belang.

De bergkrullen links op **7** zouden hier reeds aanleiding kunnen geven tot eene opmerking, maar het is beter die straks te plaatsen bij het duidelijker voorbeeld van 23. Wat men ziet boven het hoofd van den poortwachter is geen wolk, maar de kruin van een grooten boom.

Wolken: onbeduidend.

8 (Plaat **2***). Men ziet den wachter van 7 zich voortspoeden. Dit tafereel geeft heerlijke rotslijnen, die te zamen weer aan den *kâla*-kop herinneren, en twee voorbeelden van kleinere boomen in den trant als die op **7**.

Wolken: een magnifieke *kâla*-kop.

9, 10 (Plaat **3***). Râwana, gezeten op eene estrade heeft den wachter, die hem het bericht komt brengen, geknield tegenover zich. Achter hem zit een groote *boeta*, vermoedelijk PRAHASTA, zijn Rijksbestuurder (**10**). Op **9** vindt men nog een boom als op de voorafgaande tooneelen.

Wolken: onbeduidend of onduidelijk.

11, 12, 13 (Plaat **3*** en **4***). Blijkbaar heeft Râwana bevel gegeven den indringer te vangen. Hanoman staat (op **13**) boven op een muur, naast een gebouw met een poort; hij wordt nagezeten

---

[1]) Bij de samenvoeging vier aan vier van de 106 foto's der reliefs aan de onderste reeks te Panataran schoten **105** en **106** over, en werden daarom beide weergegeven op Plaat **27***, links; samen met (op volle grootte dezen keer) nogmaals foto **15**, wegens het curieuze opschrift in twee Oudjavaansche letters in Chineeschen trant (verg. volgende blz.). — Deze laatste reproductie geeft daardoor tevens aan van welke grootte de oorspronkelijke foto's waren, n.l. 18 × 24 c.M. R.

[2]) Waar van de daken op Oost-Java nog een gedeelte rest, zijn deze altijd op dezelfde hoogte afgebroken. De verklaring is gegeven in de beschrijving van Singasari's Torentempel, zie blz. 15 hiervóór.

door vier *boeta's*, één grooten en drie kleine, gewapend met een werpspies, bijl, recht zwaard en krom zwaard. Onder aan den muur of in een bijpoortje in dien muur staat een der spoken alarm te trommelen.

Wat men (op **12**) links bovenaan vindt, is geen *boeta*, al is de vorm opmerkelijk overeenkomstig met den kleinen *râkshasa* boven op die kleine wolk op 2. Het is een wolk, even goed als de andere vullende stukken.

Wolken: hoogst merkwaardige en fraaie, waarvan de interessantste geschonden is (op 12). Op 11 een *kâla*-kop.

14, 15 (Plaat **4***). Hanoman heeft zich meester gemaakt van een boomstam en houdt ontzaglijk huis onder de *râkshasa's*, waarvan hij er twee heeft neergeveld, terwijl een derde met gekwetsten kop afdeinst (**14**). Op **15** komen anderen hun makkers ter hulpe snellen; één daarvan voert een vaan, waarin, — de humor ontbrak in die dagen ook niet — met Oud-Javaansche letters in neergaande kolom, dus op Chineesche wijze, *dwadja* (d. i. „vaandeltje") is geschreven.[1]) De te hulp snellende, groote *boeta* heeft eene zware knots in zijn hand, die hier als een echte krachtige knots bedoeld is, maar den vorm heeft van de *koesoemâyoedha* (bloemknots) of *koesoemeshoe* (bloempijl) van den liefdegod, die zelfs door *râkshasa's* uit de beste periode van de kunst ook gevoerd wordt.[2])

Wolken: op 15 een draak.

16, 17 (Plaat **4*** en **5***). Hanoman zet den strijd voort; hij heeft opnieuw twee *râkshasa's* verslagen, en zelfs een olifant geveld, wiens slagtanden vernield zijn of afgezaagd. Het tableau is op deze plek niet beschadigd. Op **17** staat weder een groote *râkshasa*, die, evenals de kleine welke hem vergezelt, niet op zijn gemak schijnt. Trouwens, na hetgeen er reeds voorafging, weet ook de toeschouwer wat het te beteekenen heeft als Hanoman *toeding't* (dreig-wijst met zijn vingers), zooals hij op **16** doet.

Wolken: op 17 staat jammer genoeg een onherkenbare wolk; maar op 16 staan twee verrukkelijke: een groote reus, wien het hoofd is afgeslagen, terwijl het bloed uit de wond bovenaan den romp schijnt op te gudsen, en wiens kop daarnaast in het luchtruim wegdeint.

18, 19, 20, 21 (Plaat **5*** en **6***). Het optreden van den witten aap, den zoon van den wind, dien broeder van den geweldigen Bhima, Hanoman, wordt steeds verschrikkelijker. Twee *râkshasa's*, die bereden waren, zijn dood neergesmakt met hunne paarden; bij een derden gudst eene bloedbraking uit den mond (**18**); een vierden heeft hij bij den wilden haardos, trapt hem in den buik en geeft hem een kaakslag; een vijfde zal straks aan de beurt komen (**19**). De laatstgevelde is een der hoogere *boeta's*; hem komt een tweede met gevolg (op **20**) te hulp snellen, terwijl (op **21**) een poortwachter — hij heeft dezelfde figuur, dezelfde kleedij, als op de vorige tooneelen — met een der reeds aangetroffen spookgestalten zich wegrept, om opnieuw bericht te geven. Op dit laatste tooneel vinden we weer een boom met een kruin in de nu reeds bekende sierlijnen.

Deze boom, of deze soort boomen moeten natuurlijk voorstellen de Paridjaṭa, dien Râwana uit Indra's hemel geroofd had, of een anderen dergelijken hemelboom. Hij is geheel verstyliseerd, maar dit ziet men met hemelboomen ook reeds aan de Bâråboedoer in tallooze voorbeelden met schoone verlijningen; *niet* echter bij de *bodhi*-boomen der verschillende Boeddha's, want deze worden, hoewel in typisch geworden lijnen, toch natuurlijk voorgesteld, daar men ze onderkennen moet. De variaties aan de Bâråboedoer zijn ontelbaar, doch, zelfs bij het groote aantal aldaar, in de hoofdlijnen niet zoo eentonig als dit b.v. aan Tj. Prambanan zoo sterk treft. De hemelboom-vorm, zooals men dien te Panataran vindt, zal wel weer de opvolger wezen van den laatste. Hoe ge-

---

[1]) Uit de Beschrijving van Tj. Djago (Monographie I, 1904, pag. 58), is het bekend, dat men ook daar eene soortgelijke aardigheid vindt. Op een in een bosch als verloren liggend palmblad of boomschors-boekje leest men daar, mede in Oud-Javaansche letters, *Ki pahat*, den naam van den beeldhouwer. Br.

Ter wille van het belang dezer Oudjavaansche inscriptie in Chineeschen trant, vindt men foto **15** nogmaals op volle grootte weergegeven op Plaat **27***, rechts. R.

[2]) Een duidelijk voorbeeld hiervan vindt men op plaat II van de afbeeldingen, gevoegd bij het opstel van Dr. C. J. Neeb, „Het een en ander over Hindoe-oudheden in het Djambische" (Tijdschr. voor Ind. T.-, L.- en Vkkunde, deel XLV, 1902).

varieerd het Oost-Javaansch type opnieuw is geworden, leeren ons de afbeeldingen van Tj. Toempang in de uitgave van Monographie I. Ook daar zijn ze haast weer ontelbaar, maar zelden zoo fraai en duidelijk als hier aan Panataran, waar men ze vindt op de foto's 7, 9, 21, 22, 44, 53 en nog enkele andere. Te Panataran zijn de vormen van dezen boom zeer weinig verschillend, — er is trouwens haast altijd wel dezelfde boom meê bedoeld, de Paridjata.

In de omgeving hier, te midden van de wolken-tooneelen, komt men er van zelf toe ook dit complex van boom-lijnen op te vatten op eenzelfde wijze als waartoe de gevariëerde, en telkens toch weer zoo overeenkomstige wolken ons noodzakelijk brengen. Bij de speciale bespreking dezer laatste in Hoofdstuk VI wordt op den boom teruggekomen.

Wolken: op 18 een leeuw, op 19 een *kâla*-kop, op 20 een draak, of twee draken.

22, 23 (Plaat **6***). De poortwachter ligt weer half geknield met zijne handen tot een *sĕmbah* omhoog geheven, onder een boom (**22**), om, zooals bij het vorig tooneel nader besproken is, aan Râwana (**23**), wiens figuur bijzonder goed gespaard is, zijne mededeeling te doen. Aan de voeten van Râwana zitten dezelfde twee gedrochtelijke *panakawan's*, die we reeds aantroffen op 98. Terwijl op 98 de kleinste van de twee gezeten was met eene vierkante doos, vermoedelijk een *sirih*-stel, en de ander den reuzenvorst als het ware schijnt af te houden van hetgeen hij verrichten wil, zoo zit hier op **23** die tweede *panakawan* met een nijptangetje zich de kinharen uit te trekken, en vermaakt de ander zich met een klein hondje, dat hem schijnt te likken.

Op **23** is zeer belangrijk de leeuwenkop-spuier in het gebergte, die nu ook den lezer kan laten zien wat die straks aangestipte bergpartij op 7 eigenlijk te beteekenen had. In den teekenstijl op Oost-Java worden in bergpartijen herhaaldelijk aangegeven uit de rots springende bronnen. Het is daarbij, men zou haast zeggen onvermijdelijk voor de teekenaars, om aan het gedeelte van de rots waaruit het water ontspringt, den vorm te geven van een leeuwenkop zooals hier, of van een *makara*-kop zooals aan Tj. Toempang. [1]) Niet onaardig is het, verder nog op te merken, dat in de Balische traditie het woord *makara* haast altijd vertolkt wordt met *pantjoeran*, dus met „spuitbron" (d. w. z. waarbij het water uit een tuit komt), zelfs daar waar het woord gebruikt wordt voor levende waterdieren, als b.v. garnalen. Men ziet hieruit hoe zelfs de uitdrukking „*makara*" voor het bekende benedenornament, dat ook op lager voorkomende spuiers moest toegepast worden, inderdaad nog niet verloren is gegaan.

Wolken: geene of zeer onbeduidend.

24, 25, 26, 27 (Plaat **6*** en **7***). Hanoman's optreden had het duidelijk gemaakt, dat krachtiger tegenstanders vereischt werden om hem meester te worden. Indien het juist is, dat **24** tot en met **27** één tableau vormen, en niet 24 met 25, en 26 met 27 ieder op zich zelf een afzonderlijke voorstelling uitmaken, dan trekken er twee groote reuzen-*poenggawa's* (aanvoerders) op uit en tegen Hanoman op. Ze worden vergezeld door kleine *boeta*-gestalten, voor een gedeelte spookvormen; op **27** is daarvan een groep te zien, die eensdeels vormen vertoont, waarin de booze geesten (spoken, *kâla's*) op Bali en ook nu nog wel op Java afgebeeld plegen te worden, maar waarvan de groepeering andersdeels herinnert aan het relief van Gandhâra in het museum te Lahore, waarvan Grünwedel in zijn „Buddhistische Kunst in Indien" op pag. 95 der 2e editie van 1900, eene afbeelding heeft gegeven. [2]) Het figuurtje op **25** heeft over den rechterschouder een knapzak hangen, en een knook in de linkerhand. Daarmeê loopt er ook een op **27**, die in onderscheiding van de anderen een belletje aan den penis heeft hangen. Een der kleine *râkshasa's* bovenaan slaat op een *gong*. [3]) Terwijl de twee groote reuzen zich in hunne kleedij zoo goed als niet onderscheiden, dan alleen daarin dat het ornaat van dien op **24** wat rijker is, voeren zij niet dezelfde wapens. Die van **24** heeft een zwaard, die

[1]) Men zie hiervoor wat in de Toempang-uitgave (1904) in 't Naschrift nog toegevoegd werd op p. 116, in de daar aangebrachte opmerkingen, behoorende bij pag. 28 van den tekst.

[2]) Dat het relief bij Grünwedel in werkelijkheid Mâra's horden weergeeft, doet niets ter zake, daar hier slechts op de uitvoering bij het teekenen dient gelet te worden.

[3]) Voor de spooksnoeten als anderszins vindt men, wat *kâla's* betreft, in de prentenverzameling uit de nalatenschap van Dr. H. N. van der Tuuk te Leiden belangrijke vergelijkingsmateriaal; evenzoo voor de nobeler onderwerpen.

van **26** een knots. Ook daarom is het waarschijnlijk, dat ze niet dezelfde personen moeten voorstellen, en dit schilderij dus wel uit vier paneelen is samengesteld.

Opmerking verdient, dat op **25**, in een niet meetellend hoekje, evenals straks op 31 in soortgelijke manier, een klein naturalistisch bijtafereeltje voorkomt.

Op **24** is het onzeker, of de kleine mannefiguur, waarvan het hoofd sterk zweemt naar de leeuwenkoppen genoemd onder 22 en 23, om die reden opgevat moet worden als een gedeelte van het gebergte, dan wel een wolk voorstelt die langs den bergtop heenzweeft.

Wolken: op 24 een kereltje, dat hier als een wolk bedoeld wordt; op 26 twee mannenfiguren, eene vrouw en face en een man en profil.

28, 29, 30, 31, 32 (Plaat **7*** en **8***). Ook hier doet zich dezelfde moeielijkheid voor als zooeven; mogelijk behooren al deze tafereelen niet bij elkander. Alsdan vormen de twee laatste of de drie laatste een afzonderlijk tableau. De strijd is op nieuw begonnen met een grooten *râkshasa*, met een zwaard gewapend (dit zou weer doen denken, dat met die beide *râkshasa's* van zooeven toch dezelfde bedoeld was). De *boeta*-spoken van het 27e paneel heeft Hanoman voor een gedeelte al tegen den grond gesmakt, voor een ander gedeelte vluchten ze overhaast terug. Ook de groote reus is zoo goed als geveld. Een der kleinere vlucht (**30**) in eene andere richting dan de anderen, naar **31** toe, hetwelk, evenals 25, onderaan een bijkomstig tooneeltje bevat. Op **32**, aan de andere zijde van paneel 31, staat nog een kleine *boeta* zóó geteekend, dat ook hem dat tableau'tje in het oog moest vallen. Hij staat, als zijn makker op 30, te grinneken.

Wolken: een verrukkelijk stuk op 29, op 30 een onduidelijk, op 31 een kereltje, op 32 misschien wel een samengestelde wolk.

33, 34 (Plaat **9***). Hanoman's bevechters worden steeds voller tegenstanders.

Eens voor al kan hier gezegd worden, dat dit *een eisch is van alle middeleeuwsche kunst*, die zich in deze richting natuurlijk het meest in den epischen vorm vertoont. Zoo iets vindt men, om maar enkele te noemen, niet alleen in het Râmâyaṇa (waar Râma de hoofdfiguur is), maar ook in de Menak (de nieuw-Javaansche beschrijving der daden van Hamzah, den leeuw des geloofs bij de Mohamedanen). Het in deze richting leerzaamste voorbeeld in de voor ons hierbij belangrijkste litteratuur — het Javaansch — geeft ons dat, wat men aantreft in de magnifieke *Babad Soerakarta* van Jasadipoera; waarin gevechten worden afgeschilderd, welke steeds laten zien hoe moedig en krachtig de optredende strijdheld zijn tegenstander(s) staat, door hem achtereenvolgens te laten bevechten eerst een hoofdman over 5, dan een over 10, een over 50, een over 100, en eindelijk een over 1000; terwijl hijzelf — want dit blijkt uit de lage rangwaarde van den hoofdman over 5 — zelf ook een man van lageren rang is, daar iemand van hoogeren rang of edelman den strijd met zulk een nieteling slechts gaat aanbinden in uiterste instantie, als alle andere reeds gefaald hebben.

Versloeg dus Hanoman op de vorige schilderij een grooten *râkshasa-poenggawa*, hier staat hij reeds tegenover een prins van den bloede, Aksa, den zoon van Râwana. Een regen van pijlen heeft deze reeds op Hanoman af laten gaan, maar zonder effect, pijlen met kromme punten, met drie tanden, met halve manen voorzien, zonder hem te deren. Maar ook Hanoman laat zich niet ontbetuigd: eerst sloeg hij Aksa's arm bont en blauw (*rĕntjĕm*), daarna verbrijzelde hij hem (*sĕmpal*) met één slag. Zoo vertoont **34** Aksa met afgeslagen arm; tegenover hem zit een gedrocht-*panakawan*, zijn schildknaap, die zijn pijlkoker draagt.

Aksa is als prins of als hooge te herkennen aan zijn kapsel en zijn diadeem. Dit vertoont den horen van achteren en den toupet van voren. Het is hier de plaats nog niet, om daarover uitvoeriger te worden, daar op later volgende tooneelen in de directe tegenstelling der voorkomende figuren de toelichting gemakkelijker gevonden zal worden. Merken we hier slechts op, dat dit met een diadeem versierd kapsel met horen en toupet reeds aangetroffen werd bij Hanoman, en zoo dadelijk (41 vlg.) ook gevonden zal worden bij dien anderen, bekenden zoon van Râwana, Meghanâda (Megananda) of Indradjit, die Hanoman gevangen zal nemen. De hoofdsier van Râwana (zie 95, 98, 9, 23) is een hooge kroon, en we kunnen hier wel reeds vaststellen, dat in deze relief-reeks hij alleen die draagt.

De bergen op dit tooneel zijn zeer mooi, maar geven geen aanleiding tot verdere opmerkingen.

Wolken: 33 een mooi stuk, 34 een zeer superieur.

35 (Plaat **9***). Na het verslaan van Aksa vliegt Hanoman op, boven een inderdaad rijke en fraaie rotspartij, die in den rechterhoek een olifant vertoont met opgeheven slurp. De in den Archipel geliefkoosde benaming voor bergen, die zich daarvoor door hun vorm leenen, of bij uit zee uitstekende eilanden, waaraan men hetzelfde meent te ontdekken, n.l. *goenoeng gadjah*, of *poeloe liman*, is voldoende bekend.

Wolken: een der twee wolken geeft een kereltje.

36 (Plaat **9***). Hanoman neemt daarop zijn bad in zee. De zee aan den voet van het rotsig strand krioelt van visschen, groote en kleine. Daaronder trekt een zaagvisch of een haai — wat het tableau geeft is een tusschending — dadelijk de aandacht.

Wolken: geene.

37, 38 (Plaat **10***). Het paneel, dat hier **38** tot nummer heeft, zou opgevat kunnen worden als geheel op zich zelf te staan. Het is een aardig bosch- of tuin-paneeltje, dat plantsoen vertoont, boomen met vruchten. Vogels vliegen aan, een hertje (misschien is een *kantjil* bedoeld), en een stekelvarken bewegen zich onder aan den voet van den boom. Op **37** ziet men Hanoman, na zijn bad weer opgesprongen, op de wolken boven een rotspartij. In het gebergte ziet men een leeuwenkop, dien men, tegenover de gewone belijningen daarvan in de rotspartijen, dóór-gestileerd zou moeten noemen. Vreemd zijn op dit tooneel de krullen bovenaan, die vlammen-stukken moeten voorstellen, zooals deze zich loslaten van een hoog opvlammend vuur. Daar men aannemen mag, dat in een inspringenden hoek de tafereelen bijeen behooren, moet men veronderstellen, dat het schilderijtje dat bestemd was voor **37** en **38**, te smal was, of dat, evenals bij 96 en 97 een stuk van het gebouw, hier een stuk van de tuin-partij ontbreekt.

Wolken: op 37 een kereltje, 38 onbeduidend.

39 (Plaat **10***). Hanoman is opnieuw begonnen met de vernieling van den tuin. Aardig is dit paneel, vooral als men het met 38 vergelijkt. Men ziet de vogels weer wegvliegen, en het stekelvarken, dat hier de gedaante van een schubdier (*trĕnggiling*) heeft gekregen, wegvluchten; bijen, groote hommels (*kombang*), zijn uit den boom verjaagd; een schalksch aapje zit schilderachtig met verstelde oogen op een anderen boom de ravage aan te zien.

Wolken: onbeduidend.

40 (Plaat **10***). Daarna rust Hanoman een oogenblik uit. In het gebergte is de voorhanden leeuwenkop, die misschien eerder nog verbeelden moet het hoofd van een ventje (vergelijk 24), geschonden. Mogelijk, dat er iets lager nog een leeuwenkop zit.

Wolken: waarschijnlijk een draak.

41, 42, 43 (Plaat **11***). Daarna begint Hanoman den strijd opnieuw. Bijkans zijn de beste krachten der *râkshasa's* reeds in den strijd geweest (vergelijk wat reeds gezegd is onder 33—34). Râwana zendt nu zijn zoon INDRADJIT. Deze snelt te paard — op Soeria's ros? immers het paard heeft 7 koppen — ten strijde, gevolgd door een wapendrager met allermerkwaardigsten diadeem. Deze ziet er uit, als ware hij samengesteld uit een reeks dicht naast elkaar geplaatste vingers van een palmblad, maar is niet alleen daarom belangwekkend. Hoogst opmerkelijk is het, dat men in de tafereelen der reliefreeks aan het tweede (hoogere) terras van den hier besproken tempel, ook verscheidene daarmede getooide personen aantreft; en dat, let wel, ook als volgelingen van figuren, die tot de antipathieke partij behooren.[1])

[1]) In het Bataviaasch Genootschap, vindt men in de Archeologische Verzameling een exemplaar van zilver van zulk een diadeem. Men zou haast zeggen, dat, in verband met wat Panataran vertoont, deze zilveren diadeem slechts gediend kan hebben als hoofdband bij een oude *wajang-wong*-opvoering; want het is niet aan te nemen, dat één der Javaansche vorsten iemand uit zijn gevolg daarmede zou hebben kunnen optooien, tenzij bij zulk eene opvoering waarbij ook de andere partij moet optreden, die dan zichzelf, voorzoover zij in hun spel de wajang-helden teruggeven, kan rekenen te behooren tot de sympathieke partij.

Hieruit zouden direct twee zaken volgen. Eensdeels, dat er eene periode moet geweest zijn van hoog opgevoerde weelde; anders zou men er toch niet toe overgegaan zijn, om zulk een diadeem van zulk kostbaar metaal te vervaardigen.

Blijkens **41** heeft Hanoman al weder verschillende *râkshasa's* geveld. In dit schilderij zijn nog slechts de kleinere spook-figuren in het leven. Ook een leeuw is door hem neergeslagen. Men lette op diens kop! Deze leeuw, die duidelijk als zoodanig te herkennen is aan zijne manen, heeft horens.

Hanoman bevindt zich boven op een boom, en is reeds gewond door den pijl van Indradjit, die hem in zijn dij blijft steken, en dien hij daar rustig laat zitten. Indradjit heeft op Hanoman reeds aangelegd met wat in den Sanskrit-tekst *brahmâstra* heet, maar hier de gedaante heeft van eene slang. Reeds de Oud-Javaansche tekst spreekt van *nâgapâça* (slange-pijl).

Hoe af en toe de teekenaars dezer tafereelen, die in verschillende opzichten onbeholpen werkers waren, toch goed wisten te treffen wat ze bedoelden, kan blijken uit het paneel **43** waarop Hanoman hier voorkomt, n.l. met zijn apen-pooten (die elders op deze reliefs geenszins duidelijk zijn geteekend) staande boven op den boom, en zich zoo vasthoudende. Zulke details, die de plastische kracht der artisten van dien tijd verklappen, kan men hier en daar bij oplettende beschouwing ook elders opmerken.

Wolken: 41 een kranige, hoogst leerzame *kâla*-kop; 42 een klein *kâla*-kopje en twee onbeduidende wolken; 43 onbeduidend.

44 (Plaat **11***). Door den slangepijl omwonden, die hem met opgerichten kop aansist, ligt Hanoman uitgestrekt ter aarde. De kop van de slang is hier wel wat klein om er de bijzonderheden van op te merken, maar op 45, dat zoo dadelijk volgt, is hij iets grooter en voldoende om te laten zien, dat hij ook hier geheel en al in den stijl is van Oost-Java: met den breeden bek, met haak- en slagtanden, en de kroon op het hoofd. [1])

Opgetogen, dat Hanoman gebonden is, staat een groote reus met eene lans hem het gelaat te bedreigen; wil een kleine hem met een grooten steen het hoofd verpletteren; en zijn twee anderen gereed hem in stukken te hakken met het wapen, waarop straks bij 105 de aandacht werd gevestigd, en dat, zooals hier blijkt, ook als bijl dienst kan doen. [2])

Boven het hoofd van den *râkshasa* steekt de bekende gestileerde boom (zie 21) tusschen wolken uit.

Wolken: twee, aan weerskanten van den boom één.

45 (Plaat **12***). Hanoman, zoo omwikkeld als hij door de slang is, werd opgenomen door tien kleine reuzen, op stokken waarmee ze hem wegdragen (zgn. *gotong*, d. i. dragen door twee man, waarvan ieder een uiteinde van den stok heeft). Van die tien man zijn er maar vijf te zien; de vijf anderen moet men zich voorstellen aan de andere zijde, en dus achter Hanoman. Want voorwerpen, zich in de werkelijkheid achter elkander bevindende, worden bij de hier gevolgde teeken-methode boven elkander geteekend als men dit duidelijk wil laten uitkomen; maar hier ging dat niet wegens het reeds zeer gevulde tooneel, waarop ook nog een groote reus een plaats moest krijgen samen met Indradjit, die den gevangene nu gaan opbrengen.

Onder **43** is reeds medegedeeld, dat Hanoman den pijl, die hem in de dij trof, vóórdat Indradjit de *brahmâstra* op hem richtte, daarin liet zitten. Op 45 zien we dien pijl nog duidelijk ter plaatse (in 44 werd er niet op gewezen, omdat hij op dat paneel eenigszins onduidelijk is). Hanoman verwijdert toch dien pijl niet, vóórdat hij weer bij Râma op het vasteland gekomen is. Men zal hem terugvinden op 46, op 49 (naast den brandenden staart), op 52, 56, 57, en op 58.

Maar anderzijds ook, dat de *wajang-wong* véél ouder moet wezen, dan men gewoonlijk aanneemt. Op dit laatste wijst ook zeer duidelijk het bericht in de Babad Soerakarta, dat lang vóórdat Mas Said tot Mangkoenagara werd (zooals de Javaansche geschiedenis van onzen kant zulks verhaalt), er door de troepen van Mangkoeboemi *wajang-wong*-voorstellingen werden gegeven. Zooals men weet, heeft Mas Said dien naam bij de Javanen echter reeds veel eerder gedragen.

[1]) Het zij veroorloofd er hier op te wijzen, dat ten aanzien van koppen van slangen, te vinden aan wat men vulgo *yoni* noemt — dat zijn dus de voetstukken der beelden en emblemen —, de *naga* onderaan het voetstuk van het Mahâdewa-beeld te Prambanan, in stede van den klassieken stijl, alweder den overgangsvorm vertoont naar den lateren stijl van Oost-Java.

[2]) Hoogstwaarschijnlijk vinden we hier wel terug de: „bronzen bijlen, hol, aan den achterkant open en aldaar in twee punten als een zwaluwstaart uitloopend; de snede is half cirkelvormig... Voor zoover deze bronzen bijlen door de Hindoe's gebruikt zijn, wat waarschijnlijk is, hebben ze vermoedelijk gediend bij godsdienstige plechtigheden", zooals Groeneveldt ze beschreef in zijn „Catalogus der Archeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap van K. en W.", Batavia 1887, p. 312—313.

R.

Wolken: een *kâla*-kop, en een onbeduidende wolk.

46 en **47** (Plaat **12***). Indradjit heeft Hanoman bij Râwana gebracht; de zoon ligt in *sĕmbah*, halt geknield, zijn vader kondschap te geven. Râwana dreigt op de gewone wijze met zijn vingers (zgn. *toeding*) Hanoman. Aan zijne voeten zitten weer twee *panakawan's* en achter hem (op **47**) vermoedelijk Wibiṣana, die, zooals men weet, Râwana tracht af te houden van molest van den gezant. Ongelukkig is de figuur geschonden, zoowel aan kapsel als gelaat, waardoor de onzekerheid des te grooter is. Onder aan de voeten van of naast Wibiṣana zit een derde *panakawan*, die een hond aan een leiband vast houdt. De houding van het dier is, of hij op wil springen om Hanoman te beruiken.

Wolken: een *kâla*-kop op 46; op **47** niets dan bergen.

48, **49**, **50**, **51** (Plaat **12*** en **13***). Als gewoonlijk worden hier de beide paneelen **50** en **51** in den inspringenden hoek bijeen genomen. Daaruit wordt een moeielijkheid geboren, die echter als men **51** afzonderlijk neemt, ook blijft bestaan.

Op bevel van Râwana is Hanoman's staart omwoeld met lappen, met olie gedrenkt, en in brand gestoken. Op dat oogenblik had Hanoman gewacht. Het zou hem geene moeite gekost hebben te voren reeds te ontkomen, maar dat wilde hij niet.

Wij Westerlingen, laat ons dat eerlijk erkennen, loopen er in zulke passages der oude verhalen even goed in als de Oosterlingen. Het heeft niets te beteekenen, als iemand iets doet, wat hij werkelijk kan; maar toch geeft het ons op het gewenschte oogenblik een soort van verluchting, als de held, die toch eigenlijk niet in gevaar was, er zich quasi-kranig weet uit te redden; of als hij den ook ons irriteerenden aterling, dien hij al lang zijn straf had kunnen toedienen — ten gevolge van welk verzuim de ellende en schandalen in de omgeving intusschen steeds gróóter werden —, eindelijk dan toch afstraft.

Thans, nu verricht was wat hij wenschte dat gebeuren zou, nu de lappen om zijn onkwetsbaren staart aan het branden zijn, springt Hanoman met een krijgsgil de slang in stukken, tot groote ontsteltenis van den *râkshasa* die hem te pakken had. De vlammen laaien op, men ziet er de stukken van afvliegen. Dit alles geeft **49**.

Op **48** komt Indradjit (?) toeloopen; op **50** zelfs Râwana in persoon, die ter verdediging zijn zwaard trekt. Achter Râwana ziet men op **51** een groote, diepe *bale* (*pĕnḍâpâ*) met gebeeldhouwde pijlers, waaruit vrouwen en bedienden, verschrikt opgesprongen, wegvluchten in de richting van een fraaien boom met zijn gestileerde kruin. Het dak van deze *bale* staat toch in brand.

Dit laatste vormt tevens de moeielijkheid in dit tooneel. Want als **51** een deel uitmaakt van het lange tableau, dat bestaan zou uit **48** tot en met **51**, dan kan dit toch zoo niet wezen, want Hanoman heeft het dak nog niet bereikt. Neemt men het echter afzonderlijk, dan verdwijnt de moeielijkheid niet, want eerst op het nu volgend paneel **52** vindt men de afbeelding van den brand van het paleis. De meest aannemelijke oplossing schijnt te zijn te vermoeden, dat de vlammen aan het dak van **51** abusievelijk aangebracht werden.

Wolken: op 48 is onduidelijk, of men bovenaan te doen heeft met een berg of met een wolk; 49 is onbeduidend; 50 geeft een klein draakje; 51 is onbeduidend.

52, **53** (Plaat **13*** en **14***). Hanoman is boven op een *bale* van de kraton gesprongen; het dak staat in brand. Alles vlucht met Râwana (met getrokken zwaard), zijne koninginnen, de dienstdoende vrouwen, de *panakawan's*, waaronder op **53** eene zeer opmerkelijke *injâ-* (d. i. dus *baboe-*) figuur voorkomt.

Die *bale* van **52** is het bezien zeer waard. Op eene estrade dragen versierde pijlers het dak; daarbinnen bevindt zich op neuten een tusschenvloer; achter op dit plankier liggen kussens, en het heeft er veel van alsof van den zolder vóór dit plankier en achter de versierde pijlers aan weerskanten van de *bale* opengeschoven gordijnen hangen, wat doet veronderstellen, dat men hier te doen heeft met een slaap-salet. Vóór de sponde, binnen de pilaren, staat rechts een groote *tampajan* met eene zware ronde afdekking, zooals men ze van de Tjandi Toempang reeds kent; zie toch de foto's 111 en 112 van Monographie I.

Bij het kraton-terrein op **53** ziet men ook een ommuurden vijver waarin eenden rondzwemmen, en die geregeld gevuld wordt met stroomend water dat uit vele spuiers in den wand neerspuit. Ongelukkig is het relief hier niet voldoende gedetailleerd, zoodat de vormen dezer spuiers, *makara's* als anderszins, niet goed te onderkennen zijn. Een er van intusschen, aan den rechterkant, doet dadelijk denken aan een leeuwenkop, zooals we dien straks (op 23) in het gebergte aantroffen. In het midden van den vijver staat op een eiland een zgn. „drijvende" *bale*, de *bale-kambang*. Op dit laatste paneel vindt men ook nog, behalve een klapperboom, den boom met de mooie kruin.

Wolken: onbeduidend.

54 (Plaat **14***). Hanoman, wiens staart thans ontdaan is van de lappen, vliegt weg; in het verschiet ziet men de kraton in het klein. Hanoman is vergezeld, zou men zeggen, door twee *panakawan's*; maar toch zijn ze dat niet, want de één is een stuk in het gebergte, en de ander of misschien beide een wolk.

Wolken: als gezegd, twee kereltjes.

55 (Plaat **14***). Vóór Hanoman oversteekt, bezoekt hij Sita nog even. Tridjata heeft deze niet bezweken gevonden. In het gebergte een leeuwenkop met een olifants-snuit; men zou dus ook kunnen zeggen: een olifants-kop.

Wolken: een *kâla*-kop.

56 (Plaat **14***). Hanoman vliegt over zee naar den vasten wal.

Wolken: een draak.

57 (Plaat **15***). Daar aangekomen, vindt Hanoman de andere apen weer terug. Onder dezen trekt die met Brahmanen-kapsel en dito kleedij vooral de aandacht; daarmee zal wel bedoeld zijn Djĕmbawan; onder de beide anderen, in prinsen-ornaat, zou Anggada kunnen schuilen.

Wolken: twee *kâla*-koppen; of een *kâla*-kop en een draak.

58, 59 (Plaat **15***). Hanoman ligt neergeknield voor Râma; achter Râma staat Lakshmana; achter Lakshmana staat (op **59**) een klein aapje, dat een vierkant *sirih*-stel draagt, en hier dus als *panakawan* dienst doet. In dat sirih-stel ziet men de afzonderlijke bakjes duidelijk aangegeven, ongelukkig niet duidelijk genoeg, om ze te specificeeren. Achter dit aapje staat Soegriwa, en achter dezen ziet men nog twee apen-prinsen en een paar kleine aapjes. Râma en Lakshmana hebben ieder twee schoon-versierde sjerp-banden en afhangende *bĕbĕd's* (vulgo saroeng's). Soegriwa en de beide anderen hebben de hunne opgeschort, en laten, zooals dat in onderdanigheid past, de *lantjingan* (d. i. de slip van voren) afhangen.

De reden, waarom hier met zekerheid de personen met hunne namen worden aangewezen, is deze: hoe overeenkomstig over het algemeen de koninklijke of prinselijke kleedij — of laat ons van Javaansch standpunt zeggen: het *menak*-gewaad — en het ornaat ook weze, het onderscheid in den diadeem aan den eenen kant tusschen Râma en Lakshmana, en aan den anderen kant tusschen Soegriwa en de andere apen, is sprekend. De beide hoofdpersonen, de beide koningen mag men zeggen, dragen achter aan hun diadeem de zgn. *garoeda moengkoer*, d. i. den naar achter gewenden *garoeda*-kop. De volgende paneel-complexen zullen nog voldoende aanleiding geven, om deze onderscheiding te staven.

Wolken: op 58 een *kâla*-kop; op 59 een draak en misschien ook een *kâla*-kop.

60, 61, 62, 63, 64 (Plaat **15*** en **16***). Deze geven den optocht naar het strand. Râma loopt met Lakshmana voorop (**64**); achter hem aan komt Soegriwa met Hanoman (**62**); voorafgegaan door een paar kleine apen (**63**), die mondkost meedragen; en gevolgd door Anggada (?) (**64**); alsmede nog een aap-prins, en nog een aap van minderen rang, maar toch hoog (**60**). Op tableau **62** onderscheidt zich Hanoman van de andere aap-prinsen door het slangesnoer, dat hij ook elders vertoont, maar niet altijd.

Wolken: op 60 een *kâla* voluit; 61 een draak; 62 een dier en een *kâla*-kop; 63 onduidelijk; 64 een draak (?), en — zou men zeggen — een *garoeda*-kop, maar het is inderdaad een *kâla*-kop.

65, 66 (Plaat **17***). Dit vertoont het maken van den dam in zee. Voorop (**66**) staat Hanoman, die het eerste rotsblok in zee werpt. Onrustig drijven de visschen boven. Achter hem staat Soegriwa (zie diens *garoeda moengkoer*) met een berg op den nek. Op **65** komt een aap van hoogen maar minderen rang een derden berg aandragen; andere aapjes brengen blokken, één met een *pikoelan:* weer een ander breekt of werkt een stuk los met een koevoet (*linggis*).

Wolken: op 65 een draak; op 66 geene.

67, 68, 69, 70, 71, 72 (Plaat **17*** en **18***). Men heeft den overwal bereikt; de dam is dus voltooid, al wordt dit ook niet door een afzonderlijk tableau voorgesteld, tenzij men moet aannemen, dat de optocht, hier vertoond, den tocht over den dam bedoelt. Râma en Lakshmana bevinden zich in het midden van den stoet (**69**); onmiddellijk op hen volgen weer Soegriwa en Hanoman (**68**), en achter dezen volgen weer andere hooge apen (**67**). Vóór hen uit gaat in de eerste plaats een aap van niet te lagen rang, gevolgd door een *pajoeng*-drager (**72**); daarop volgen twee vaandeldragers; daarop de muziek, de krijgs-*gong*, die gepikoel'd wordt, en de wapendragers, die Râma's boog en pijlkoker en Soegriwa's knots torsen; bij hen bevinden zich ook de dragers van de standaarden, n.l. een *sangka* (schelp) en een *tjakra* (radschijt).

Wolken: op 67 een *kâla*-kop; 68 een draak en een *boeta* onderste boven, 69 een *kâla*-kop en een draak, 70 onduidelijk, 71 en 72 geene.

73, 74, 75, 76 (Plaat **19***). Het volgende tooneel vertoont Râma met Lakshmana, Soegriwa, Hanoman en de overige hoofd-apen — men zou zeggen, dat er vier prinsen zijn van de eerste orde, twee van de tweede orde —, onder boomen aan een maaltijd gezeten. Evenals Lakshmana steeds bij Râma, zit Hanoman met zijn slangesnoer weer in de onmiddellijke nabijheid van Soegriwa; aan Râma's voeten zitten drie apen-*panakawan's*, één houdt de *pawoehan* (sirih-stel), een tweede de *pahidon* (kwispedoor), de derde is bezig met het bekende kapmes *tĕgan's* (jonge klappers) te openen, opdat de aangezetenen zich aan klapperwater zouden kunnen vergasten. Aan de voeten van Soegriwa en Hanoman vindt men er nog een paar, waarvan de een nog een tweede sirih-stel op den schoot heeft, en de ander met leege handen zit toe te kijken. De laatste zit bij Hanoman. Daar voor Râma drie schotels zijn klaar gezet, voor Soegriwa twee en voor Hanoman één met twee halve porties, zou men zeggen dat niet alleen hierin, maar ook in de onderlinge verschillen dezer *panakawan's* het onderscheid in rang is aangegeven.

Râma, Soegriwa en Hanoman zijn gezeten op wat misschien matten, tapijten of kussens moeten voorstellen. Dit vindt men in deze en daarmee verwante reliefs ook op andere plaatsen. Soms zit men gezamenlijk op de mat, ook in de buitenlucht. Was men niet zeker, dat de hier voorkomende personen op den grond gezeten zijn, dan zou men aan wolken kunnen denken. Mogelijk is het, dat de oudere uitvoering der op wolken aanvarende hemelingen — men herinnere zich slechts wat de Bâraboedoer hieromtrent vertoont — ingewerkt heeft op het teekenen van deze matten, of wat het dan ook zijn moge.

Zooals men hier de groep apen ziet zitten, blijkbaar met rangverschil, vraagt men zich af, of ook hier niet de rangdistinctie gemaakt mag worden tusschen Soesoehoenan, Pangeran Adipati anom, Pangeran en Radèn. Men is hier op Javaansch terrein, en, al is het hier op Panataran nog niet zoo duidelijk, het eigenlijk gezegde Javaansche wezen heeft het toch reeds gewonnen in allerlei moderne zaken, zooals wij ze in den tegenwoordigen tijd ook kennen, en schijnt zich alreeds te vertoonen [1]).

---

[1]) Het spreekt van zelf, dat de Javaansche termen, die zoo even in den tekst gebruikt werden, bij de tableaux hier *niet* de juiste zijn, ook al werd de rang-gradatie correct aangegeven. Zondert men toch „Pangeran Adipati anom" — d. i. de als zoodanig aangewezen Troonsopvolger; die ook „Praboe anom" heet, d. i. de jonge Vorst, de bij-koning; of ook wel „Pangeran Ratoe"; of „Ratoe"-alleen, tegenover den wezenlijken Vorst die dan b.v. „Baṭara" heet — uit, zoo resten er drie categoriën: de Vorst, de prinsen en de jonkheeren; d. w. z. de Regeerder, zijne zoons en zijne kleinzoons.

Worden die tegenwoordig aangewezen met Soesoehoenan (of Nata enz.), Pangeran, en Raden, vroeger was dit anders. Die titels hebben in den loop der tijden gaandeweg aan waarde verloren, maar steeds in dezelfde volgorde. Dit is vooral te leeren uit den titel „Raden", die ontstaan is uit den vorm *Rahadyan*, hetgeen oorspronkelijk beteekende „de koninklijke vorst", en samengesteld is uit *rah* en *hadyan*, d. i. het bekende krama-inggil-praefix *rah* en het oude woord *hadyan*, dat een synoniem is met *hadji*, „vorst". De prinsen heetten toenmaals *dyah*. In de daarop volgende periode, waarin men ook in zijn

Alvorens over te gaan tot het volgende tableau, moet er hier nog eens op gewezen worden, dat zich aan den voet van den boom op **76**, boven de bergkrullen, nog een paar andere vertoonen, die voor kenners van het Oud-Javaansch schrift dadelijk de gedachte doen rijzen, of daar geen letters staan. Het is best mogelijk van niet, want als ze het zijn, dan geven ze die letters in spiegel-schrift (negatief), maar zóó zijn het duidelijk letters van links naar rechts, een *sa* en een *la*; keert men ze om van links naar rechts, wat de richting van het Oud-Javaansch schrift is, dan zou er staan „*sala*". In verband met de legende „*dwadja*", aangetroffen op het vaandel van 15, ten einde dat door „vaandel" aan te duiden, rijst de vraag, of de beeldhouwer met dit *sala* (= *çala*, d. i. „boom in het algemeen") hier op dit tableau dezen boom ook niet als zoodanig heeft willen aanduiden. [1])

Wolken: op 73 een *kâla*-kop; op 76 een draak (?), overigens onbeduidend.

77, 78 (Plaat **20***). Een legerafdeeling apen trekt op. Zij bestaat uit twee apen met diademen, beiden met eene knots; hunne snoeren wijzen uit, dat Hanoman niet van de partij is. Verder twee hooge van minderen rang, die in het vorig tableau als *Raden's* werden gequalificeerd; één van dezen voert een zwaard, de andere eene knots, die van boven driepuntig uitloopt. Verder volgen kleine apen.

Wolken: het is onzeker, of het bovengedeelte van 77 wolken vertoont, dan wel bergen, of bergen en wolken; ook op 72 komen zulke afwijkende vormen voor, zeer overeenkomende met wat men op 77 bergen noemen zou. Het verschil met de gewone berg- of rotslijnen zou zijn, dat de bergen op deze twee paneelen de eigenaardige krullen niet vertoonen, maar meer gelijken op de kinderachtige teekeningen, waarmee de Javanen ze nu wel teekenen. Op 78 een geschonden draak.

79, 80, 81 (Plaat **20*** en **21***). Men is in het kamp of het verblijf van Râwana. Er is groote raad. Râwana zit in het midden, met drie groote *râkshasa's* en twee kleine (spookgestalten) achter zich. Aan zijne voeten zitten drie *panakawan's*, één met een sirih-stel, één met een haar-nijptangetje, en één met een poederdoos (?); tegenover hem zitten nog drie andere *râkshasa's* (**81**), waarvan één met een grooten puntbaard, alsmede drie spookgestalten, waarvan bij de twee bovenste de coiffure alleropmerkelijkst is.

In het gebergte ziet men op 80, zoowel als op 81 een leeuwenkop.

Wolken: op 80 een draak.

82, 83, 84 (Plaat **21***). Het gevolg van de op het vorig tableau gehouden beraadslaging is, dat het reuzenleger uittrekt, om den vijand te verdrijven. Grootere en kleinere reuzen, allerlei spook-figuren vindt men hier gegroepeerd als ook op 27 reeds voorkwam. Rechte en kromme zwaarden, een lans met een gaffel, knoken en kromme hakmessen zijn de wapens, die ze voeren; twee er van dragen vaandels, maar niet van den vorm als Râma's begeleiders voerden (zie 71); de vaandels hier

---

uitdrukkingen den vorst meer eer wenschte te verleenen, kreeg deze den titel van *Pangheran* („bij wien men dient", „wiens dienaar men is"). Met het in gebruik treden van dezen nieuwen term voor het hoofd van allen, ging de oude vorsten-titel *rahadyan*, *rahadèn*, over op de prinsen, als waren dezen, met de opvoering van den hoogen staat, „onder-koningen" geworden. Op een zelfde wijze ging hun titel *dyah* over op de prinsen van de volgende couche, de kleinzoons.

Weer iets later had hetzelfde nog eens plaats, toen de titel van „Pangeran" (voor den vorst) vervangen werd door „Soesoehoenan", een term, die gelijkwaardig is met Panëmbahan, en oorspronkelijk misschien eerst is toegekend geworden aan vorsten, die zich van de regeering hadden teruggetrokken, kluizenaar waren geworden, *bhagawân* dus, en met dezen gelijkwaardige geestelijken (Brahmanen, of wel Boeddhistische orde-hoofden); zooals wel blijken kan uit het terugkeeren van den naam „Soenan" in de titulatuur der Mohammedaansche wali's. „Pangeran" kreeg toen de waarde van „prins"; en daardoor weer Rahaden, Raden (oorspronkelijk: Rahadyan) die van „kleinzoon van den vorst", „jonker".

De tableaux, zooals ze hier aan de tjandi voorkomen, vertegenwoordigen natuurlijk de periode van „Pangeran" (= Soesoehoenan), „Rahaden" (= Pangeran), „dyah" (= Raden). Tot toelichting zij hier alleen nog toegevoegd, dat in de litteratuur, die ons de zaken schildert zooals ze aan deze tjandi's worden voorgesteld, de Kroonprins als volgt wordt aangeduid: „Rahaden mantri hino Kĕrtapati" (of hoe hij anders heeten moge). Hierin is Rahaden = Pangeran, mantri hino = Adipati anom, maar daarom naar den oorsprong nog niet hetzelfde, want *Adipati anom* is = Praboe anom (de „Jonge Vorst"), en *mantri hino* de „krijgsmandarijn", dus de opper-veldmaarschalk. *Mantri hino* is een Oud-Javaansche term, die o. a. nevens zich had *mantri haloe*, waarmede de persoon moet zijn aangeduid, die thans „Pangeran Ngabehi" heet. De term *dyah* leeft uit den tijd dat dit woord gelijk was aan „pangeran", nog voort in de uitdrukking *kadehan*, *kadyahan*, om aan te geven „de groep der prinsen", en is in wezen dan ook niet anders dan een collectief meervoud van *dyah (kadyahan)*.

[1]) Zie hierbij nog N°. 83, en de noot op de volgende bladzijde.

zijn van boven niet rond, maar rechthoekig bevestigd aan lansen met speerpunten voorzien, even als het vaandel op 15, dat ook een *râkshasa*-vaandel was. De vorm van de vaandels op **71** noemen de Javanen *pandji*. In verband hiermee heeft men dan ook nog te vragen, of dat woord *dwadja* op 15 (zie Plaat **27***, rechts) dus niet met deze reden op dat *râkshasa*-vaandel is gezet, om het van die *pandji's* te onderscheiden; het zij dan voor den man, die het uit te kappen had, het zij voor den toeschouwer. [1]) De *râkshasa's* (spookgestalten, *kâla's*, kerkhof-spooken) op **84** hebben om hunne halzen afgebeten darmen geknoopt.

Wolken: onbeduidend.

85, 86 (Plaat **22***). De spitsen der beide legers hebben elkander bereikt, en het gevecht is begonnen. Verwijzende naar hetgeen onder 33—34 gezegd is omtrent de eischen der middeneeuwsche epiek, behoeft hier slechts gezegd te worden, dat ook hier het gevecht begint met een bataille tusschen de minsten der minderen, kleine *râkshasa's* met kleine apen.

Wolken: onbeduidend.

87 (Plaat **22***). Gevecht tusschen een *râkshasa* en een aap-*Raden*. De laatste heeft den eerste bij zijn haardos gepakt.

Wolken: onbeduidend.

88 (Plaat **22***). Een apen-*Pangeran*, gewapend met een zwaard, verslaat een grooten reus. Spook-*râkshasa's* vluchten weg.

Wolken: onbeduidend.

89 (Plaat **23***). Een groote reus wordt geveld door een apen-*Pangeran*, gewapend met eene knots met drie punten. Deze aap heeft het slangesnoer, — wat doet vermoeden, dat hier Hanoman bedoeld is.

Wolken: onbeduidend.

90 (Plaat **23***). Een apen-*Pangeran*, gewapend met een steek-wapen (een *kris*), verslaat weer een grooten reus.

Wolken: geene.

91, 92, 93 (Plaat **23*** en **24***). Lakshmana (**91**) velt met pijl en boog KOEMBHAKARNA (**92**), die tallooze apen zit te verslinden. Koembhakarna is de lichamelijk-grootste *râkshasa;* ook op dit tableau is het duidelijk aangegeven; hij is wel twee maal zoo zwaar van gestalte als zelfs de grootste der andere *râkshasa*-figuren. Bij Lakshmana ziet men een aap met een diadeem, met driepuntige knots en slangesnoer en een apen-*Raden* met knots; op **92** nog een apen-*Raden* met werpspies, en op 93 een derden apen-*Raden*, die met steenen staat te gooien, en die zijn staart naar voren tusschen de beenen omhoog heeft geslagen. Achter dezen nog een apen-*Pangeran* met diadeem en dolk. Deze twee laatsten bevechten Koembhakarna van achter, die zich in dit schilderij nog steeds om niets schijnt te bekreunen.

Wolken: geene.

* * * * * * * * * *

En hiermede zijn we weer aangekomen bij relief **94**, dat, zooals hiervoren bleek, de werkelijke aanvang van dit stuk Râmâyaṇa-verhaal was.

---

[1]) Mogelijk geldt ditzelfde voor het opschrift op den boom op 76. Dan zou met „*sala*" daar bedoeld zijn „de *ṣala*-boom".

HOOFDSTUK V.

De parallelle Râma-tooneelen te Prambanan, aan den Çiwa-tempel.

Voor de in het vorig Hoofdstuk behandelde reeks illustraties van de Râma-legende, vindt men, zooals in Hoofdstuk III reeds gezegd is, een parallel te Prambanan, in de gaanderij van den hoofdtempel (Çiwa-tempel) in den Noordoost-hoek. Van bordes tot bordes bestaat die gaanderij uit een eenigszins lang stuk, 4 korte en een tweede lang stuk. Den waren hoek vindt men tusschen het tweede en derde korte stuk; die twee lange stukken komen voor aan de voorzijde der voorsprongen.

De tafereelen hier van belang beginnen op het lange stuk aan de Noordzijde. Niet altijd, maar zeer dikwijls — en bij de lange stukken steeds — leveren de lange schilderijen wat men pleegt te noemen composiete tableaux. Daarmee is dus bedoeld, dat op een paneel, zonder dat de grenzen merkbaar zijn aangegeven, meer dan één episode in beeld is gebracht. Hierbij kan het 't geval zijn, dat de tooneelen slechts zijde aan zijde voorkomen, maar het kan ook wezen, dat de eene episode *in* de andere geschetst wordt, zoodat men zich afvragen zou, of het niet een zeer samengesteld verhaal vertegenwoordigde. De laatste moeielijkheid geven de Prambanan-tableaux niet; men zou ze integendeel door eene vertikale lijn in verschillende kleinere paneelen kunnen afdeelen.

Voor ons is hier op het lange paneel aan de borstwering op den Noorder-voorsprong, slechts van belang het laatste gedeelte; want daaraan gaat vooraf de beraadslaging van Râma met Soegriwa, vóór dat Hanoman met Râma's ring naar Langka gaat. [1])

LANG PANEEL NOORD (Foto-Cephas 33; Plaat **29*** boven). Op dit laatste paneeltje ziet men Hanoman aangekomen op Langka. Hij bevindt zich in de kraton van Râwana; hij zit boven op het dak van een huis met eene verdieping. Ook de onderste verdieping heeft een schuin dak, waaruit volgt, dat ze niet als een quasi-estrade mag worden opgevat. Dit benedendak, waaronder de ruimte geheel open is, rust op pilaren, in vorm zeer overeenkomende met wat men onderaan het soubasement der zes hoofdtempels op het Prambanan-tempelplein aantreft. Daar intusschen zijn het slechts pilasters. De bovenverdieping, die rust op een vlak met sierpunten, of die dit als voet heeft, is gesloten; op de hoeken van het opgaand lichaam vindt men pilasters met onder- en bovenornament; de vensters zijn omlijst met de *kâla-makara*-combinatie van Prambanan-zelf, die zich steeds kenmerkt door een

[1]) In het nu volgende behandelt Dr. Brandes alleen wat op de 6 foto's-Cephas 33—38, en op onze Platen **29***—**30*** is afgebeeld; doch niet de 2 foto's 17 en 27 van denzelfden, op blz. 13* genoemd, en op Plaat **28*** gereproduceerd. R.

rechte horizontale lijn onder aan de *kâla*; de beschotten zijn versierd met het in quasi-rozetten opgeloste ruit-ornament, dat men vindt op de zijkanten van kleine portalen, of met onbeteekenende tusschen-maasjes.[1]) Het dak van de bovenverdieping steekt verder uit dan dat der onderverdieping; daarom is het dan ook met schuine schragen gestut op eene zelfde wijze als nu nog in de houtconstructie der pagoden in China, en evenzoo met de *meroe*-daken op Bali geschiedt. Men mag aannemen, dat het op zulk een bovenverdieping aangenaam koel was.

Getuigt dit hoog opgaan van het gebouw en de ornamentatie van die bovenverdieping van weelde, dit blijkt niet minder uit hetgeen men in de open ruimte onder het huis ziet staan. Daar staan gesloten en verzegelde kisten; daar staan gesloten en verzegelde *tampajan's*, met nauwen hals; daar staan groote metalen vaten, gevuld met verzegelde zakken, verzegelde doozen en verzegelde kleine potten, als in de schatkamer der vorsten van de 1001 Nacht, waaruit men weet, dat zulk soort zakken gevuld waren met gesorteerde parelen en steenen van het zuiverste water. Duidelijk is hier aangegeven, dan men zich bevindt in den *kraton* van Râwana, die zelfs den hemel van Indra leeg geroofd had. Men heeft Hanoman reeds opgemerkt; twee *râkshasi's* trachten hem te verdrijven, de ééne met steenen, die ze al voortsnellende opraapt, de andere door met de handen te zwaaien en te schreeuwen.

Reeds hier is het de plaats, de aandacht te vestigen op het enorme verschil in den vorm. Hanoman heeft nog ten volle de gedaante van een aap, en de *râkshasi's*, die men, behoudens haar vrouwelijk type en hare vrouwelijke kleedij, gelijk mag stellen aan de mannelijke *râkshasa's*, zijn menschelijk van gedaante, in vergelijking met het later optredende type.

1e KORT PANEEL; ZIJKANT VAN DEN VOORSPRONG (Foto-Cephas 34. Plaat 29* middenin). Dit paneel bestaat uit twee tafereelen; links en rechts van den toeschouwer.

A. Een der *râkshasa's* is bericht komen brengen van het verschijnen van den witten aap (d.i. Hanoman), die zich vergast aan de voor den vorst zorgvuldig bewaakte en bewaarde keurigste vruchtsoorten uit den boomgaard. Râwana en eene zijner koninginnen hooren dit aan; zij wijst naar Hanoman, die in een grot zit, met zijne hangwangen goed gevuld, en met de punt van zijn staart tusschen voorvinger en duim van een zijner achterpooten, als zat hij daarmede te spelen. Hanoman voelt zich lekker; hij zit zich naar apen-gewoonte te krabben.

De entourage, de rotsen met het geboomte daarop, verdienen de aandacht zeer, ze herinneren sterk aan de lijnen van Bâråboeder, maar niet minder aan die van de grot-tempels; men lette op de *v*-vormige rand-banden, die ze vertoonen; de toppen van de rotsen zijn hier gezet tot een soort van ornament-lijnen en worden veel drukker gegeven dan aan den Bâråboedoer, d. w. z. niet alleen bovenaan. Deze lijnen, waaruit later de rotslijnen van Oost-Java zich ontwikkelen zullen, moeten hier misschien bedoelen het m o s, dat zich tegen de rotsen gezet heeft. Het bosschaadje is vol van leven; links en rechts ziet men eene slang van onder de steenen uit een hol opschieten; de rechtsche belaagt een vogelpaar en hun nest; zenuwachtig trillend trachten de vogeltjes zich tegen het beest te verdedigen. De uit zijn hol opspringende, half steigerende leeuw ontbreekt natuurlijk in deze boschpartij niet.

B. Hanoman heeft Sita gevonden, zich kenbaar gemaakt, en bericht haar, wat het doel zijner zending is, en wat er sedert haar roof is geschied. Naast Hanoman staat een bak met zeven potjes, die doen denken aan Chineesche thee-kopjes met deksel; wat er de bedoeling van is, is niet duidelijk. Sita zit tegen kussens op eene estrade, naast een open *pĕṇḍapa* op neuten; de zijwanden van deze *pĕṇḍapa* zijn als kleppen opgeslagen, daartoe gesteund door stutten.

Overal liggen losse bloemen verspreid. Sita, die met een glorie geteekend is, draagt nog het gewaad, dat ze aan had toen ze geroofd werd. Diep rampzalig, met verwrongen armen, zit ze tegen het kussen aangeleund; hoe haar leed haar geheel beheerscht, blijkt uit het los geschoten onderkleed.

---

[1]) Zulk soort ornament vindt naar alle waarschijnlijkheid zijn oorsprong in met groen getooide b a m b o e-h e k j e s, of r u i m g e v l o c h t e n b e s c h o t t e n. In fresco tegen den wand gegooid, in hout gesneden of uit steen gehouwen, werd het natuurlijk geïdealiseerd.

Achter haar zit Tridjata, met duidelijke *râkshasî*-figuur, haar zooveel ze kan te troosten, zacht en vol medelijden hare handen op Sita's rug en zijde plaatsende.

2e KORT PANEEL, NAAST DEN WAREN HOEK (Foto-Cephas 35. Plaat **29*** onder). Ook dit bestaat uit twee episoden; weer links en rechts van den toeschouwer.

A. Hanoman heeft zich laten vangen; de *râkshasa's* zijn bezig zijn staart met lappen te omwinden; anderen dragen potten met olie aan.

B. Als de lappen in brand gestoken zijn, vliegt Hanoman op het dak. Hij geeft voor, dat hij beangst is; vier *râkshasa's* zetten hem na; een oude met Brahmanen-puntbaard (de *widûshaka* of dwerg-nar?) draagt reeds een kist weg. Hoe bevreesd men in de woning is geworden, blijkt uit het wegvluchten van den wezel — z. v. a. de Indische huishond — van onder het huis (op de foto onduidelijk). Het model van het huis, een geheel gesloten woning, is magnifiek. Tot de miniemste details zijn hier duidelijk te onderscheiden. [1])

3e KORT PANEEL, AAN DE ANDERE ZIJDE VAN DEN WAREN HOEK (Foto-Cephas 36. Plaat **30*** boven). Hanoman is bij Râma teruggekeerd, en heeft dezen het juweel overhandigd, dat Sita hem op haar beurt heeft medegegeven. Hier zou men veronderstellen, dat het een halssnoer of iets dergelijks was. [2]) Achter Râma zit Lakshmana; achter deze Soegriwa. Men lette op de figuur van dezen laatsten apen-koning; alléén de beide apenkoningen en Târâ, hun gemalin, hebben in deze reliefreeks menschelijke vormen en ornaat; alle andere apen, al dragen enkele van hen somtijds een eenvoudig onderkleed, vertoonen zich hier in hunne natuurlijke gedaante, geheel anders dan later te Panataran en in de Javaansche *wajang*. Boven Hanoman ziet men een wortelboom.

4e KORT PANEEL; ZIJKANT VAN DEN VOORSPRONG (Foto-Cephas 37. Plaat **30** middenin). Aan het zeestrand gekomen, heeft Râma, daar de zee onwillig is, Baroena (= Sâgara) gedwongen zich te vertoonen. Deze smeekt hem de zaak te schikken, en hem niet te verderven met de *brahmâstra*. Het kapsel van Baroena is zeer afwijkend: het haar is glad over het hoofd gelegd en van achter saamgebonden tot een grooten toupet, zooals men dien elders op het hoofd van verschillende goden, b.v. Bațara Goeroe, ziet aangebracht. De zee is in volle beweging; allerlei groote visschen, op één plek ook een ontzaglijk groote zeebloem, worden aan het strand gespoeld.

Onder deze verdient hier één de bijzondere aandacht. Het is een haaiekop, zooals deze zich van onderen vertoont. Zooals men weet is de *makara* de *wâhana* van Baroena, en, zooals men ook weet, had de *makara* oudtijds, vóórdat deze zich omzette tot een olifantskop, een krokodillensnuit. Het tableau zou een oogenblik kunnen doen veronderstellen, dat Baroena hier begeleid wordt door de *makara* met een soort van krokodillen-kop. Uit de golflijnen, die achter den kop echter zeer duidelijk zijn, blijkt dat slechts een der aangespoelde visschen is bedoeld. Tijdens de periode, waarin Prambanan werd geconstrueerd, ja, op geheel Midden-Java, heeft dat wat in het bijzonder *makara* moet heeten alreeds de olifants-slurp.

Boven Baroena ziet men een vlot, of een zorgvuldig geconstrueerden dam, met huizen er op, als bij overdekte bruggen. Achter Râma staat Lakshmana, die zijn pijlen draagt; en Soegriwa met Hanoman in gesprek. De houding van Hanoman zou mogelijk kunnen aangeven, dat hij aan den apen-koning verhaalt, hoe hij op Langka door Indradjit met een pijl in zijn dij getroffen werd.

LANG PANEEL AAN DE OOSTZIJDE (Foto-Cephas 38. Plaat **30*** onder). Dit bestaat uit twee tafereelen; weer links en rechts van den toeschouwer.

---

[1]) Het is onbegrijpelijk, dat geen der Hollandsche architecten zich nog ooit de moeite gegeven heeft, om zulke modellen eens op te nemen, in teekening te brengen, en te verklaren naar hunne constructie.

[2]) In den Sanskrit-tekst heet het een *juweel*, dat Hanoman aan zijn hand doet; in den nieuw-Javaanschen tekst is het een *haarspeld*.

A. Eerst ziet men het optrekken van Râma met de apen bij het maken van den dam, om aldus Langka te bereiken. Wat men achter de hoofden van de apen en Râma ziet, zijn rotslijnen. De apen dragen steenen aan, en het is, of de zeebewoners den kant naar Langka zijn opgejaagd, hoewel ze zich verweren. De zeemonsters, waaronder eene slang met een kroon op haar hoofd (de zeeslang), een reusachtige geschubde kogelvisch, en een lange visch met krokodillen-muil en geschubd lichaam vallen op te merken, hebben zich nijdig gekeerd naar de lastige verstoorders van hun rust. In de muilen der grootste visschen verdwijnen groote rotsblokken [1]).

De grootste der voorste visschen geeft in dit tableau de *makara*, geheel en al in den vorm zooals bij den Midden-Javaanschen stijl vereischt wordt [2]), en reeds, jaren geleden, door Cephas, den bekenden fotograaf, en vele anderen te Jogja terecht is opgemerkt. Den kant naar Langka toe vluchten de kleinere dieren het strand op; onderaan ziet men een krab. Van de schoone gelegenheid om zich eens te goed te doen, staat een pelikaan aan het strand te profiteeren.

Het maken van den dam gaat met spoed. Achter de apen ziet men toch Soegriwa, Râma en Lakshmana zich haastende voortreppen.

B. De overkant is bereikt. Slangen steken, vertoornd door het rumoer, nijdig hare koppen uit het hol; een kwaadaardige hond met pluimstaart en halsband staat op zijn achterpooten, telkens wegdeinzende, verwoed tegen den apen-stoet te keffen. Râma en Lakshmana bevinden zich in het midden van den stoet; Soegriwa loopt voor hen uit. Een der voorste apen heeft eene *kris* in de hand.

---

[1]) Of wel: brengen ze hier aan; zooals de nieuw-Javaansche tekst zegt.

[2]) Slechts heeft deze kop *niet* het spleet-oog; doch dat ook het rondoog op Midden-Java voorkomt, weet men uit de beschrijving van de beelden op het erf van den heer E. Kraag, te Jogja, n° 9. Zie Rapporten v. d. Comm. in N.-I. v. Oudheidk. Onderz. 1902, Batavia—'s Gravenhage 1904, p. 149.

HOOFDSTUK VI.

De Wolken te Panataran, in hun verschillende vormen.

Aan de nadere bespreking der Wolkentooneelen aan het eerste terras te Panataran dient eene korte beschouwing vooraf te gaan over de vormen en lijnen, waarin rotsen en bergen worden afgebeeld. De vertooningen die deze maken, en het bizarre en fantastische dat hen kenmerkt, zal de oogen openen voor hun belangrijkheid. Doch daar ook deze lijnen niet dadelijk volledig te begrijpen zijn, moet met de bespreking daarvan iets hoogerop worden begonnen.

A. *Berg- en rotslijnen in hunne ontwikkeling.*

De te Batavia toegankelijke gegevens over de oudheden in Britsch-Indië veroorloven niet, de zaak *ab ovo*, en nog minder langs eene historische lijn in oogenschouw te nemen. Waarop hier gewezen kan worden, is alleen, dat onder de illustraties in het werk van Cunningham over Bharhut de plaat XV (rechts), plaat XXX (links onderaan) en plaat XLV (onderaan in het midden) kleine gedeelten vertoonen, die zonder twijfel steenachtig gebergte en rotsen moeten voorstellen. De afbeeldingen zijn duidelijk, maar zeer klein; vooral het laatste prentje (blijkens het bijschrift: „De gespleten rots") is het bezien zeer waard. Van boven een groot plat vlak vertoonende, waarop met een in de rots ingekrast verkeer-bord tusschen zich in, twee spelers zitten te spelen, geeft de rotspartij aan de helling dat grillige, afgebrokkelde en onregelmatige te zien, wat het typische van rotsen uitmaakt. De steen schijnt plotseling gebarsten te zijn, over het verkeer-bord heen, en daardoor vertoont de rots eene duidelijk-zichtbare spleet. In het opschrift, zoo even reeds vermeld, is uitdrukkelijk aangegeven, dat eene rotsspleet bedoeld is. [1])

Rotspartijen worden zonder twijfel ook bedoeld in verschillende tableaux der Ajanta-tempelgrotten. De magnifieke uitgave van J. Griffiths „The paintings in the Buddhist cave-temples of Ajantâ, Khandesh, India" (London 1896), geeft verscheiden platen waarop de figuren zich in de open lucht bevinden, in tuinen of in het bosch, met partijen die er rotsachtig uitzien, hoe vreemd, stijf en houterig van lijnen deze ook geteekend zijn. Slechts eene enkele plaat vertoont deze soort lijnen opgaand; meestal komen ze horizontaal voor; b.v. op plaat 37.

Plaat 21 bij Griffiths verdient een afzonderlijke vermelding, omdat ze eene illustratie geeft van een *kinnara*-verhaal, dat men, haast op dezeltde wijze gegroepeerd, óók vindt in de 1e gaanderij van Bårâboedoer, aan den achterwand beneden, ten Westen van de Noorderpoort. Men zou het haast

[1]) Zie in het aangehaald boek (The Stûpa of Bharhut, London 1879) ook nog plaat XXI (en tekst p. 121).

betreuren, dat GRÜNWEDEL in zijn „Die Kunst im alten Indien" — cap. X van het 1e boek der „Allgemeine Geschichte der bildenden Künste" (Berlin 1903) — op pag. 599 de parallel heeft gegeven van plaat 60 bij GRIFFITHS, mede een *kinnara*-verhaal illustreerend, in plaats van een tegenhanger der bedoelde plaat 21. Want hoe vrij beide teekenaars hunne tableaux ook hebben opgezet, in zekeren zin zijn de schilderijen van GRIFFITHS' plaat 21 en dat tableau op Bårâboedoer, hetwelk men bij GRÜNWEDEL op pag. 573 zeer goed vindt weergegeven, herhalingen van elkaar, of van een nog onbekend prototype. We verdiepen ons hier niet in de historische verhouding dezer twee tableaux (21 bij GRIFFITHS; en Bårâboedoer 1e gaanderij). Ten opzichte van dit laatste kan vastgesteld worden, dat het dagteekent uit de 2e helft der 9e eeuw onzer jaartelling; en vooral nu parallellisme vast staat, is het zeker, dat de op het eerste gezicht zoo vreemde lijnen in het opgaand rotsgesteente waarin de beide *kinnara's* zijn geplaatst — opgaande zuilen, gekroond met *v*-vormige banden, op een wijze zooals men wel hoog in de lucht vliegende vogels pleegt aan te duiden; maar hier veel zwaarder dan —, zoowel in het tableau der Bårâboedoer als op die teekening in cave II te Ajanta bergen en rotsen moeten voorstellen.

Aan de Bårâboedoer vindt men deze berglijnen in tallooze voorbeelden. Als men eenmaal heeft ingezien dat er dat mee bedoeld is, herkent men ze gemakkelijk, en ziet men ook, dat de zonderlinge vorm dien ze hebben, ten deele het gevolg moet zijn van den teekenstijl. Ik mag daarvoor verwijzen naar de karakteristieke Bårâboedoer-rotsen, afgebeeld op p. 33 (Plaat II) van het „Compte rendu analytique des séances" van het „Premier Congrès international des Études d'Extrême-Orient, Hanoi 1902" (Hanoi 1903), in mijne mededeeling „Remarques sur les antiquités de Java" (l. c. p. 31—34).

Denzelfden *v*-vorm vinden we dan weer terug te Prambanan, zooals reeds op blz. 30* even aangegeven werd, en te zien is op onze Plaat **29*** middenin, vooral achter Hanoman's lichaam daar. Het Prambanan-complex nu moet een der jongere constructies zijn in haar omgeving, zooals reeds aangegeven werd in mijn opstel „De waarde van Tj. Prambanan tegenover de andere oudheden van Java", (Tijdschr. v. Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, XLVII (1904), p. 414 vlg.). Dit geldt óók ten opzichte van de teekening der berg-partijen; ja, in werkelijkheid zijn deze het geweest, die er voor later een vasten vorm aan hebben gegeven.

Daarnevens werd in het vorig Hoofdstuk het vermoeden uitgesproken (blz. 30*) dat de vele krullige lijnen, die zich in de besproken teekening tegen de rotsblokken ontwikkeld hebben, wellicht het mos bedoelen, dat zich tegen de rotsen heeft gezet. De lijnen die in de teekening als zuilen zich verheffen, kunnen daarentegen niet anders dan de opgaande rotsen weer voorstellen.

In het genoemde opstel is niet alleen opgemerkt, dat Prambanan een der jongere in de omgeving is, maar er ook op gewezen, dat in allerlei Prambanan de brug moet heeten, waarlangs de stijl van Oost-Java ontstaan moet zijn uit den klassieken stijl van Midden-Java. Waar het nu hier over bergen gaat, ziet men dit dadelijk weer bevestigd door op Plaat **9*** zijn aandacht te geven aan het 36e paneel der Râma-reeks van Panataran. Dat is dus het tableau, waar Hanoman zijn bad neemt. Links onder- en bovenaan vindt men daar een rotspartij, die oogenblikkelijk te vergelijken is met wat het gezegde tableau van Prambanan op Plaat **29*** te zien geeft.

Men vindt bij beide die opgaande partijen, terwijl de krullen te Panataran veranderd zijn geraakt, zoowel onderaan als boven op de toppen, waarbij zij in nog meerdere mate allerlei wolkachtig gewriemel te zien geven dan te Prambanan.

B. *De bergen te Panataran met dier-vormen er in.*

Behalve op het genoemd paneel 36, lette men verder op de paneelen 35 en 37, afgebeeld op Plaat **9*** en **10***.[1]) Terwijl zij in hunne berg-partijen werkelijk mooie voorbeelden aanbieden, zijn ze vooral daarom interessant, omdat in die bergen eensdeels (op 35, rechts onder) een zeer duidelijke olifant

[1]) Aangezien de Panataran-foto's 1—106 in regelmatige volgorde werden afgebeeld op Plaat **1***—**27***, zal verdere verwijzing naar de Platen achterwege worden gelaten.

met opgeheven slurp is geteekend, anderdeels (op 37) een leeuw of het voorlijf daarvan; deze laatste als een figuur die men er even in moet zoeken, maar, eens gevonden, ook dadelijk herkent.

Ook te Prambanan komen reeds zulke *puzzles* — want dat zijn het — voor; speelsche aardigheden, die men ook daar reeds *in nuce* constateeren kan. Daarbij is het herhaaldelijk dubieus, of men zulke figuren op te vatten heeft als opzettelijk daar geplaatste gebeeldhouwde stukken, dan wel als toevallige grillige lijnen.

* * * * *

Maar behalve diervormen, zooals men die in de Panataran'sche tafereelen 35 en 37 in het gebergte vindt aangegeven, worden ook herhaaldelijk andere zaken in de rotslijnen vertoond. In het reeds vermelde „Compte rendu analytique des séances" van het Oriëntalisten-Congres te Hanoi, is reeds op plaat II in de vier afbeeldingen, die rechts op de plaat voorkomen, de zaak in het kort toegelicht. Een der meest in het oog loopende trekken bij de schilderijen van Oost-Java is, dat men daar waar men rotsgedeelten als leeuwen en olifanten ging teekenen, men bepaaldelijk aan de rotspartij den vorm heeft gegeven van een *kâla*-kop. Dit is niet alleen ontstaan door verloop van de lijnen, waarmeê men rotsen teekende, maar vermoedelijk óók onder den invloed van de bekende benaming van den *kâla*-kop op Oost-Java, n.l. *banaspati*.

Omtrent de waarde van dezen naam, zie men de Beschrijving van Tjandi Djago (Monographie I, 1904), pag. 26 met noot 1; alsmede wat in het Naschrift (l. c. p. 115) aldaar werd opgemerkt: dat de Balineezen zich de *banaspati* voorstellen als een *boeta*-kop met een vuurzuil daarboven, of omgekeerd een vuurzuil met een *boeta*-kop er op. Het laatste geeft nu dezelfde combinatie als die met boomen gekroonde bergpartijen; met dit onderscheid, dat bij het een de kop duidelijker gegeven wordt, bij het andere de boom voorkomt in de plaats der vuurzuil. Ook dit kan ingewerkt hebben, maar daarnevens blijft het de vraag, of de symmetrische groepeering van zulk een *banaspati*-boomgroep niet reeds van oudsher in de Indische kunst gegrondvest is.

Er is reeds meer dan eens de aandacht op gevestigd, dat in de eerste plaats de Mĕndoet en Bårâboedoer dat vertegenwoordigen wat de heer Rouffaer het eerst zoo terecht genoemd heeft: de klassieke kunst van Java. Maar óók, dat de Oost-Javaansche kunst zich uit die klassieke kunst slechts kon ontwikkelen over een brug, in casu de tempels van Prambanan. Toch moet men daarnevens letten op de geïsoleerde bijzonderheden, die men te Bårâboedoer en Mĕndoet aantreft, en die al evenzeer *in nuce* zaken schijnen te bevatten, welke later in Oost-Java tot ontwikkeling kwamen [1]). In het verband hier moet gewezen worden op de rots- en boschpartij aan de rechterzijde van het tableau, dat ons den Boeddha laat zien op het oogenblik, dat hij het monnikskleed aanvaardt (1e gaanderij W. ten N.; Leemans 135, Pleyte 68 op bl. 101) [2]). Als men daarmee vergelijkt N° 169 van de Toempang-afbeeldingen in Monographie I, dan vraagt men zich af, of er niet een directe invloed kan hebben plaats gehad. Daarnevens zie men in diezelfde Toempang-Monographie de foto's 129 (zeer eenvoudig) en 133 (dat een zeer duidelijken *banaspati*-kop vertoont). Tot opheldering van den *banaspati*-kop op foto 169 aldaar, raadplege men niet alleen den vollen Toempang'schen *kâla*-kop van foto 20, maar vooral ook het arabesken-stuk op foto 200, hetwelk, omdat het niet anders dan als een ornament, dat wil dus zeggen *niet* als rots-partij paradeert, de vergelijking tusschen de lijnen zooveel gemakkelijker maakt [3]).

Doch niet alleen in bergpartijen treft men deze eigenaardige wijze van behandelen aan; zij

[1]) Daarmede wordt aan het klassieke gehalte van Bårâboedoer en Mendoet volstrekt niet te kort gedaan. Voorbeelden van die vormveranderingen zijn: te Mĕndoet de in een slangekopje omgezette mond in den tromp der olifantsvisch-koppen aan de trapleuning; aan de Bårâboedoer de *makara's*, in het voorlijf van een leeuwtje vervormd (1e gaanderij Zuid ten Oosten naast de poort); de wijziging van den geheelen tromp der *makara's* in slange-lichamen met gekroonde koppen (1e gaanderij West ten Zuiden naast de poort); alsmede het in één voorbeeld voorkomen van hertekoppen in de plaats van *makara's*, waarover hierachter sub G nader gehandeld zal worden.

[2]) De teekening van Wilsen is misteekend.

[3]) Men zie in die Toempang-Monographie ook nog de foto's 88, 89, en 92, welk laatste zelfs twee voorbeelden van spelen met het *kâla* ornament geeft. En deze twee samen geven weer een voorbeeld van het inwerken van motieven op elkander. Dit zal straks, sub H, duidelijk worden bij het bespreken van gestileerde boomkruinen.

komt, zooals gezegd is, ook voor in bosschage en boompartijen. Voorbeelden daarvan vindt men alweder in de Toempang-beschrijving, onder de foto's 128, 136 en 137. De bizarre vormen, die men daar ontdekken kan, vertellen intusschen in eene andere richting weer hetzelfde. Want met hen betreedt men het terrein der bosch- of boomgeesten in het algemeen, die, zooals weer uit andere illustraties blijkt, deels verwant zijn met wat men op Hollandsche wijze „spoken" zou kunnen noemen, en die op Bali nu algemeen met den naam van *kâla* worden aangeduid [1]). Het vervolg van dit Hoofdstuk zal sub E van zelf aanleiding geven, om op deze spoken-groepen terug te komen.

C. *Leeuwenkoppen in het gebergte, en leeuwen als wolk.*

De voorbeelden van leeuwenkoppen in het gebergte zijn te Panataran vrij talrijk. Foto 23 geeft er een als spuier, 7 mogelijk een als den ingang van een grot, 81 als rots-top (en dat doen 80 en 48 vermoedelijk ook); 55 vertoont zulk een kop (leeuwenkop) met een olifantsslurp. [2])

De vormen in bovenstaande alinea aangegeven, beantwoorden, zij het met zekere wijziging in de lijnen, aan die van 24. Hier lijkt de kop intusschen meer op een apensnoet of wel op dien van een gedrochtelijken dwerg, maar .... men zou, als men de partij waartoe de kop behoort, en die haast afgerond tegen de eigenlijk gezegde rotslijnen is geteekend, *deze ook kunnen opvatten als een wolk.*

Dat het gedrochtje of deze leeuw ook een wolk zou kunnen zijn, blijkt oogenblikkelijk uit 98, alwaar men een klein steigerend leeuwtje boven op den top van het gebergte ziet zitten; blijkt nog duidelijker uit 18, hetwelk een grooten leeuw vertoont aan het luchtruim, zonder dat er bergen zijn; nog duidelijker uit 62, dat eene kleine, dikke, wattige wolk vertoont in de gedaante van een leeuwtje ten volle uit.

De dieren, die men, op deze wijze, hier op deze paneelen als wolken door het luchtruim ziet zwermen, zijn daarmee geenszins uitgeput.

* * * * *

Maar vóór we van de leeuwen afstappen is het wenschelijk nog op enkele parallellen te wijzen, en tevens op te sommen de belangrijkste stukken, waarop men ook *makara*-koppen als zoodanig vindt.

In de eerste plaats moeten dan genoemd worden de ruggestukken van de vier *râkshasa's* uit Çaka 1269, die voor den hoofdtempel van Panataran staan (zie boven). Voor de kunst van Oost-Java,

[1]) Hiervan geeft een ander bouwwerk op ditzelfde Panataran-terrein het sprekende bewijs. Op de foto's door van Kinsbergen („Oudheden van Java") van de zoogenaamde „pĕndopo-estrade", ziet men op N°. 315 eene bezwering van Batari Kali op een kerkhof of op een viersprong aanschouwelijk voorgesteld, met spoken van allerlei gedaante. In de mededeeling „Het gevaarvolle van het verklaren van de relief-tableaux aan de oude ruïnen op Java te vinden, als men den betrokken tekst niet kent" (Notulen Bat. Gen. 1902, Bijlage III) is dit deel der illustratie als volgt beschreven:

„Daar vindt men een kerkhof of een viersprong, vermoedelijk het eerste, want het krioelt er van spoken, een buta-kop in de lucht, een spook ten halven lijve uit den grond komende (dit spook is aangeduid met *hanja-hanja n ngah* [d. i. „het spook ten halve"], dat men boven in den vlakken rand ziet staan), een losse arm met een hand, een losse dij met been en voet, nogmaals een menschehoofd, en iets verder tot boomen vergroeide wezens of tot wezens vervormde boomen. Midden op het kerkhof is een altaar opgericht, waarop nu de schotel met spijzen staat, en waarvoor nu de jonge man op een knie, de rechter, geknield ligt, terwijl zijn volgeling achter hem staat. Hij heeft succes van zijne oproeping, zijn tooverij, gehad, want voor hem staat de in woedenden vorm zich vertoonende, door hem opgeroepen godheid, Batari Doerga, of Kali, met lange hangborsten. Voor haar staat een dwergje, dat een harer volgelingen, maar ook een der spoken zou kunnen zijn. Het waarschijnlijkste is het eerste, want iets verder ziet men nevens een harer reuzenvolgelingen nog zulk een dwergje, onder een boom, uit welks loof een satyr-buta-kop komt kijken."

In dit tafereeltje komen, behoudens boomen in mensch-vorm (datgene waarom het hier te doen is), ook nog andere spoken voor; dat wil zeggen, spoken waarvan men niet bepaaldelijk zeggen kan, dat ze deel uitmaken van het geval, en die dus op zichzelf zouden staan; zooals het enkele hoofd (*ndas*), het dijbeen (*poepoe*), de arm (*tĕngĕn*).

Hiermede heeft men nu nog te vergelijken een derde spokengroep, die voorkomt in het HS. van Lombok (Ethn. Verz. N°. 8272), o. a. reeds genoemd in de Toempang-Monographie (1904), op pag. 43—44. In het bij het Bataviaasch Genootschap voorhanden gedeelte vindt men op lontar-strook 13: dien enkelen kop (als schedel), het dijbeen, den arm, en het romp-mensch zonder hoofd (*gowang*). Men zou dus zeggen, dat het in beide gevallen, zoowel op de „pĕndopo-estrade" te Panataran als in dit Lomboksche handschrift, om dezelfde spoken te doen is. In dat HS. geeft die plaat daarenboven nog het op zijn hoofd staande spook (*soengsang*); benevens een andere niet minder bekende figuur, die hierachter sub G nader behandeld zal worden.

[2]) Vergelijk bij dezen kop ook nog de krullen, die men vindt in den rechter-bovenhoek van 28.

de echte Oost-Javaansche kunst uit de periode van Panataran, kunnen geen schooner en instructiever voorbeelden worden aangewezen, dan juist deze ruggestukken. In het beeldhouwwerk dat men daar vindt, en dat om de eigenaardige plaats waarop het is aangebracht, allicht minder de aandacht trekt, is beknopt maar in verrukkelijk schoonen vorm weergegeven, wat eigenlijk al zoo tot de bijzonderheden van deze kunstperiode gerekend mag worden.

„Wat kunst is, wat hooge kunst is" — zoo werd er reeds aangegeven in het Driemaandelijksch Rapport over het 2e kwartaal van 1903 [1]) — „kan men bewonderen aan de ruggestukken van de vier groote raksasabeelden, die staan voor den grooten tempel van *Panataran*. Hun schoon heeft reeds meer dan eens de aandacht getrokken, van VAN KINSBERGEN, van KNEBEL, van DEN HAMER, om geene anderen te noemen. De belijning, de groepeering, de technische uitvoering er van zijn dan ook prachtig, maar om ze ten volle te genieten, heeft men zich even goed voor te stellen, wat het willen van den artist in dezen stijl is. Een der stukken werd op nieuw gefotografeerd; het is misschien wel het mooiste, wat er in dezen trant geleverd is. [2]) Nu daarover langzamerhand het een en ander kon worden opgemerkt, is het gemakkelijk in het kort dat stuk te kenschetsen. Men late zich door niets van den weg afbrengen. Het *is* een geweldige rotspartij, maar een, die te gelijkertijd een kala-kop of banaspati laat zien. De lijnen van deze banaspati zijn de typische gebergte-lijnen van den stijl. Tot dezen stijl behoort verder, dat men gedeelten van die rotspartij den vorm geeft van een olifant; men kent het frequente voorkomen van den naam olifant-berg en olifant-eiland (naar het gebergte) in den Archipel. Verder, dat er watervalletjes in voorkomen, die men dan als pantjoerans [goten] in den vorm van makara- of olifantvischkoppen voorstelt; dat men leeuwen in het gebergte ziet; dat er bosch op staat; dat het uitspansel met zware wolken is bezaaid, en dat deze dan fantastische vormen hebben van allerlei aard, enz. Ontbreken hier de olifant-rots en de makara-spuier, de doodskop boven den neusknobbel van den banaspati heeft den vorm van den typischen, gestyleerden leeuwenkop gekregen. De wolkenpartij is zeer krachtig gemaakt, maar daardoor zijn de boomen aan het oog onttrokken. Een reuzewolk (de wolk heeft den vorm van een reus) troont bovenaan, maar onder deze ziet men nog twee andere dwergwolkjes (ze hebben den vorm van dwergjes), mede door het luchtruim ijlen. En op dit stramien, dat reeds zoo verfantazeerd is, en dat haast in hautrelief gegeven is (zoo hoog is het basrelief), met een schikking en een uitvoering, die slechts verbazing en bewondering wekt, is nu in natuurlijke vormen geplaatst geworden datgene waarom het eigenlijk te doen is, de dieren uit de fabel [lees liever: de twee fabels], die men er afbeelden wilde (hierover zie men Notulen B. G. 1893, pag. 76); nl. de gans uit de fabel van de ganzen met de schildpad, en de krokodil [uit die van den krokodil] met het rund. Aan den krokodil heeft men hier echter den vorm gegeven van een kadal, [d. i.] een hagedis of een kameleon, die zoo natuurlijk en zoo schilderachtig op het stuk is aangebracht, dat men bij half licht of op eenigen afstand in de meening geraakt, dat er een levend exemplaar tegenop gekropen is, dat wegspringen zal, zoodra hij door het geluid der naderende voetstappen wordt opgeschrikt of zijn heldere oogjes den verschrikker bespeuren."

Maar al ontbreken enkele bijzonderheden op dat stuk, deze worden weer door de drie andere geleverd, die alle op een zelfde wijze ineen zijn gezet, en waarvan de fabels — om het stuk goed te begrijpen, moeten deze van hun achtergrond, evenals straks het eerste stuk, losgemaakt worden — mede ter aangehaalde plaatse in de Notulen besproken zijn.

Een dezer laatste stukken laat duidelijk aan de linkerzijde een spuier zien, zooals in den tekst hiervóór (blz. 20*) besproken werd; en deze vinden we nu, maar in de gedaante van *makara*-koppen, óók in enkele der tableaux van het 2e terras van Tj. Panataran en Tj. Toempang. Als men aan de vlakken van dat 2e terras (elk als vak) een volgcijfer geeft, dan vindt men ze daar op de nos 16, 23, 24 en 25; op 23 en 24 ieder zelfs tweemaal. Voor de op 23 en 25 te vinden *makara*-

[1]) „Rapporten v. d. Commissie in N.-I. voor Oudheidk. Onderz. op Java en M., 1903", Batavia-'s Grav. 1904, p. 23.
[2]) Verg. Plaat 31 in bedoeld Rapport. — Thans zijn de achterzijden van alle vier de groote *râkshasa's* te Panataran opnieuw gefotografeerd.

spuiers zij hier verwezen naar n° 253 der foto's van VAN KINSBERGEN; die van 16 vindt men op zijn foto 260. Aan Tjandi Toempang levert foto 47 (van het 1e terras) en foto 170 (van het 2e terras) de bedoelde voorbeelden.

Op Bali worden ze nu ook nog op gebouwen aangebracht, waarbij men het dier ten volle uit geeft. In het straks vermelde Lomboksche handschrift vindt men badplaatsen met spuiers in den vorm van een leeuw, van een varken, van eene slang, van een krokodil; en ook een van eene vrouw aan wie het water ten borsten uitspuit, evenals men dat nu nog vindt aan nog aanwezige oude badplaatsen onder de Hindoe-oudheden.

D. *Dier-figuren als wolken (paard, vogel, draak).*

Terwijl in de vorige afdeeling van dit Hoofdstuk het voorkomen van wolken in den vorm van leeuwen reeds kon worden vastgesteld, is het zaak na te gaan, of er andere diervormen hier te Panataran ook nog optreden; en zoo ja, welke. Daar men hier te doen heeft met wolken, die in werkelijkheid, als ze zweemen naar den vorm van het een of ander object (of wat het ook zij), dit toch nooit in scherp belijnde omtrekken weergeven, zoo ligt het voor de hand, dat men ook in deze wolkpartijen te Panataran geen scherp belijnde vormen kan verwachten.

Waar dus hier aangegeven wordt, dat een van die wolken het een of ander zou voorstellen, begrijpt een ieder, dat dit *cum grano salis* moet worden opgevat. In verschillende gevallen zou een ander er wellicht wat anders weer in ontdekken of aanwijzen (zie trouwens de noot op blz. 50* hierachter). Men begrijpt, dat het hier slechts om de hoofdzaak te doen is: maar ook dan nog, zullen enkele zaken zeer nauwkeurig kunnen worden aangewezen.

Het eerste voorbeeld, dat hier zal worden aangehaald, op 64, kan dit al aantoonen. Men veroorlove deze wolk te qualificeeren als een paarde-wolk, om de voorpooten, die doen denken aan een steigerend ros; al zweemt de kop ook naar een vogelkop, en al is de staart of het lichaam slechts een krul, meer lijkend op een zeepaardje. Een paardekop meer in den trant zooals de Javanen paardekoppen plegen te teekenen, geeft de wolk van 65, maar hier ontbreken de pooten weer heelemaal. Na dit voorbeeld achten wij ons verder ontslagen van het aanwijzen der overeenkomsten en verschilpunten, tenzij dit noodig mocht blijken.

Een paard geeft ook 50. Hier ziet men hoe deze wolkenvormen kunnen verloopen tot wat men ten naastenbij *niets* zou kunnen noemen. Maar tevens is het mogelijk, dat de artist in die wolkentooneelen — al komen de bijeenbehoorende stukken niet voor op tooneelen naast elkander — óók in beeld heeft willen brengen het bekende zoo langzaam zich omzetten van wolkenvormen; het vervloeien van wolken, met andere woorden.

Op 68 ziet men een vogel, die op 69 zijn wieken uitgeslagen schijnt te hebben; op 7 zou zulk een vogel neerschietend (*mènjamběr*) gegeven kunnen zijn; 98 laat zich dadelijk vergelijken met de juist genoemde; 14 geeft eene vervorming, en 76 nog weer een ander vervloeiingsbeeld.

De lange wolk op 80 zij hier gequalificeerd als een draak, omdat zij in vorm overeenkomt met de stukken, die nu genoemd moeten worden; maar men lette er op, dat de kern dezer wolk, ontdaan van de krullen, tevens zweemt naar een leeuwtje. Deze bijzonderheid, dat men als het ware twee stukken in één wolk aantreft, ziet men ook bij andere voorbeelden; en zij herinnert tevens aan het ook in de klassieke kunst van Midden-Java zoo duidelijk op te merken dekken van het eene motief met het andere; aan het omzetten der buitenlijnen en zelfs der inwendige lijnen van het eene stuk, door invloed van een ander dat niet minder geliefd is.

Eenigszins gedrochtelijk zijn de wolken van 61 en 70, die hier ook in deze serie geplaatst behooren te worden: 20 vertoont het type van de laatste, maar grooter, want alles is breed en gevuld geworden; 40 geeft een soortgelijk stuk, maar is in zijne onderdeelen zoo goed als enkel arabesk; 15, 57 en 95 geven, onder in 't oog houden der bovengemaakte restricties, den vollen, langen draak-vorm.

Bij deze serie moet ook nog even genoemd worden de wolk van 35, die straks (sub E) in een ander verband nog eens genoemd zal moeten worden; want deze geeft, terwijl zij een gebogen draakvorm vertoont, in de plaats van den kop een duidelijk mannehoofd te zien.

* * * * *

De diervormen, die in die wolken voorkomen, zijn bizar, onduidelijk van omtrek, onduidelijk ook wat de samenstellende bestanddeelen betreft; maar het voorkomen van zulke vreemd gevormde dieren is iets wat de Hindoe-kunst al van oudsher kenmerkt; en voor een gedeelte geboren zou kunnen zijn uit een nog ouder prototype. Het is evenwel niet alleen het ornament, dat bij de Hindoes de geboorte heeft gegeven aan de groote verscheidenheid dezer talloos aan te wijzen voorbeelden; dit schuilt voor een goed deel óók in den zich nooit verloochenenden trek der Indische kunst: n.l. dat varieeren in de eenvormigheid, bij het noodzakelijk zijn van eene doorgezette monotonie, gewenscht is.

In de rozetten (ronde medaillon-platen) die men op de standers en strekken der steenen hekwerken om de oude Voorindische tempels geregeld vindt aangebracht, ziet men tallooze samengestelde of misvormde, fantastische dier-figuren; de eene desniettemin nog mooier van lijnen dan de andere. In verschillende deelen van de „New Imperial series" der Archaeological Survey of India vindt men een heele serie voorbeelden, die vertoonen hoever men daarbij is gegaan, en hoe de eene vorm als het ware uit den anderen voortspruit.

Geheel hetzelfde repeteert zich in de Indische kunst telkens en telkens; men herinnere zich slechts, wat er met het eigenlijk gezegd *makara*-motief is geschied, nadat dit zich eenmaal voor goed had vastgezet. De 2e en 3e plaat bij de „Notice sur une espèce de draperie ornementale des anciens monuments hindous de Java Central" in den „Hommage au congrès des Orientalistes de Hanoi, 1902" (Hanoi 1903), geven aanschouwelijk het beloop aan met zeer sprekende en fraaie voorbeelden van Java. Daarnaast slechts moet nog genoemd worden het varieeren van de *kâla*-(leeuwen-)koppen aan Tjandi Djaboeng, waar men in den aanvang verbijsterd tegenover staat, terwijl het toch volkomen zeker en duidelijk is, dat alle vier stukken, die men daar vindt aan het eigenlijke soubasement van dezen afgeronden, achtkantigen tempel, niets anders als *kâla*-koppen zijn.

E. *Menschen-figuren als wolk.*

Na de dier-vormen komen de menschelijke vormen aan de beurt.

Op 95 ziet men een wolk in de gedaante van een ventje, die langs de zon glijdt en deze half verduistert; 12 geeft een kleinen reus, gewapend met het bijl-wapen, door het luchtruim ijlende; 37 een haast geheel verloopen wolk, vóór Hanoman in een soortgelijke gedaante uitvliegende; 19 en 100 mede zulke kereltjes, geringer in grootte en dichtheid; 26 geeft zoowel eene vrouw als een man, n.l. links een vrouw en face, zittende met opgetrokken knieën, en met de handen daarop steunende; even goed een obscene voorstelling als die van den man daarnaast, zooals een ieder begrijpen zal, die de beide beelden van Gaprang (even bezuiden Blitar) zich herinnert. [1]) Aan den man van dit paar herinnert zeer duidelijk de wolkvorm van 35, rechts van den toeschouwer bovenaan. Op 54, maar nu veel duidelijker, ziet men twee wolken geheel in den vorm van *panakawan's*, welke, als die eene op 37, Hanoman mede in het luchtruim vergezellen. [2]) Op 60 staat een brutaal geteekende groote *boeta*; en deze maakt weer de wolk van 68 duidelijk, die onderste boven staat (*soengsang*), wijdbeens, met het scrotum in den hoek. Op 16 vindt men, behalve een enkel hoofd (waarover

[1]) Daar toch ziet men twee *boeta's* in onbeschaamde houding neerhurken, zie van Kinsbergen's foto N°. 239 en verg. Ind. Gids 1892, p. 136—137 (J. Knebel, Eenige aanteekeningen op Poerwâ-lelânâ).

[2]) Zooals boven (blz. 36*) reeds gezegd is, geeft 24 een spuier, waarvan het dubieus is, of men aan een leeuwenkop dan wel aan een mannekop heeft te denken; terwijl misschien een wolk is bedoeld.

later nader), een volledigen, menschelijken romp in actie, in goed-gedurfde wolken-lijnen uitgebeiteld, zonder hoofd, terwijl het bloed uit de gapende halswond opspuit.

* * * * *

Daareven, waar gesproken werd over de bergen van Panataran met dier-vormen er in, werd reeds gewaagd van bepaalde spoken-groepen. Als men nu nog eens terugkeert tot de illustraties, die daarop betrekking hebben, dan ziet men spoedig, dat die onderste-boven gegeven figuur moet beantwoorden aan het spook *Soengsang*: dat enkele hoofd aan het spook *Ndas*, en die romp-mensch zonder hoofd aan het spook *Gowang*. Deze spoken zijn ook bekend onder den naam *Kâla*, terwijl de opvattingen der Javanen ze voor een gedeelte onder de sterren hebben geplaatst.

Eensdeels laat zich dat begrijpen, maar anderdeels is het voor ons zeker zeer moeilijk, om daarin een helder inzicht te krijgen. Dit vindt zijn verklaring daarin, dat de Javanen geen onderscheid maken tusschen vaste sterren en planeten, en daarbij, in overeenstemming met de Hindoe-gewoonte, ook verschijnselen, die noch het een noch het ander zijn, bepaaldelijk als planeten hebben opgevat. Men denke er slechts aan, hoe men den klimmenden en dalenden knoop gepersonificeerd heeft in *Kâla Râhoe* en *Kâla Ketoe*, en ook de staarten van de kometen (*lintang koemoekoes*) als planeten pleegt op te vatten. Overbekend is de legende van *Kâla Râhoe*, wien, omdat hij de maan wilde verslinden, door Wishnoe het hoofd van den romp werd geschoten, ten gevolge waarvan zijn hoofd en ook zijn romp door het luchtruim dwaalde. Het spook *Ndas*, ten volle uit geheeten *Ndas malelö*, het „hoofd met de uitpuilende oogen", beantwoordt in wezen zeker aan Kâla Râhoe's kop; en aan zijn lichaam, aan den romp zonder hoofd, zal de *lintang gowang* haar ontstaan wel te danken hebben. Men vindt deze twee beelden steeds op de Balineesche *palalintangans* of „sterren-doeken" [1]), waarop al evenzeer voorkomt de *kâla soengsang* (de „kâla onderste-boven").

Bij de *lintang gowang* is het de vraag, of er niet nog iets anders tevens moet worden in rekening gebracht, en men dus niet uitsluitend te doen zou hebben met den romp van Kâla Râhoe. Zonder twijfel wijst het óók in de *palalintangan*-afbeeldingen uit de halswond spuitende bloed op een pas geschied afslaan of afschieten van het hoofd; dubbel merkwaardig, omdat de romp-wolk op onze foto 16 datzelfde vertoont, terwijl men daarnaast op dat tableau dien lossen kop aantreft, dien men zich zou kunnen voorstellen als juist van den romp afgeslagen. Maar „romp zonder hoofd", wordt, behalve door den term *gowang*, ook uitgedrukt door het woord *kabandha* (Sanskr.), *kabândâ* (Jav.), d. i. „lijk". Dit *kabandha* doet dadelijk denken aan KABANDHA, het monster, dat Râma op zijn tocht ontmoette, en dat na zijn vervloeking moest rondwandelen zonder hoofd, daar hem zijn hoofd tusschen de schouders door geslagen was in den romp. Bij eene afbeelding van dezen Kabandha kan van een gapende en bloedende wond geen sprake zijn; maar, om dan aan te geven, dat zoo'n enkele romp dezen Kabandha voorstelt, en tegelijkertijd duidelijk te laten zien wat er met zijn hoofd gebeurd was, pleegde men hem af te beelden als een romp met een gelaat op de borst of vóór den buik [2]).

De afbeelding van den *Kâla soengsang*, zooals de Balische sterrendoeken dien geven, doen nu dadelijk ook zien, dat met de wolk op 68 deze *kâla* bedoeld moet zijn, ook al blijft het een wolk.

Voorbeelden van het nog verder voorkomen van zulke wolken in Oud-Javaansche reliefs, die met den hoofdtempel van Panataran zoo ongeveer contemporair zijn, of iets jonger, leveren N° 311

1) Op zulke Balineesche sterren-doeken met de *lintang ndas malelö*, wordt dan door schelpjes de vulling voorgesteld, die feitelijk de kleine sterren vertegenwoordigen; terwijl de maansikkel een wel wat vreemden vorm pleegt te vertoonen, namelijk de figuur van een schuitje, met aan beide uiteinden, maar bovendien óók in het midden een wat oploopende punt. De maan wordt daarbij ook getoekend als een kleine *tjapël*, d. i. een platronde hoed met oploopenden rand, zooals de Chineezen dien wel dragen. Zulk een weergeving is, althans tusschen de keerkringen waar de lucht zooveel transparanter is, getrouwer naar de natuur, dan onze wijze van teekenen; want men ziet in de tropen steeds ook duidelijk het donkere gedeelte van de maan.

2) De afbeelding van Kabandha voorkomende in de Râma-reliefreeks te Prambanan (zie Plaat **28***, rechts onderaan: foto-CEPHAS n° 27) is incorrect, aangezien hij daar afgebeeld is met het gelaat vóór zijn buik en desniettemin toch met zijn hoofd op den romp. In de Balineesche afbeeldingen heeft de romp ten rechte een gelaat vóór de borst zitten.

Zelfs kan de zaak nog ingewikkelder wezen. Het is toch bekend, dat vele beelden, bepaaldelijk rijk gedoste *râkshasa's*, doch ook wel goden, zulk een gelaat (n.l. een *kâla*-kop) als borst- of als buikplaat vertoonen. Zoo b.v. de groote *râkshasa*-beelden van Panataran (met het jaartal 1269 Çaka = 1347 A°. D.), en de torso van Toempang, genoemd in Monographie I (1904) op pag. 102 (N° 6 van Bijlage II).

en N°. 314 der foto's van VAN KINSBERGEN naar de pĕndapa-estrade van Panataran [1]). De wolkkrullen in de tafereelen aan Tjandi Djago zijn tegenover de hier besprokene in hooge mate onduidelijk en geven geen stof tot nader verklaring van hetgeen wij aan Panataran vinden.

F. *De wolk in de gedaante van een hoofd à trois quarts.*

Het hoofd van 16, dat reeds genoemd werd in de vorige afdeeling (blz. 39*-40*) opene de serie, die thans aan de beurt is. Er werd daar tevens op gewezen, dat men deze wolk (of dezen kop) zou kunnen opvatten als te behooren tot het lichaam zonder hoofd (n.l. de wolk, die daarnaast voorkomt); en dat ze beide, zoo ze het niet voorstellen, althans in de herinnering roepen de legende van Kâla Râhoe, op het oogenblik dat hem het hoofd van den romp wordt gescheiden. Het is van belang, daarop dadelijk reeds te letten, met het oog op hetgeen deze serie verder vertoont.

Over het à trois-quarts in het opschrift dezer afdeeling valle men niet; het kan zijn, dat de kop ten naaste bij en face voorkomt, of ook halverwege en profil; maar de gekozen middenterm drukt voor het doel het beste uit, wat aangegeven moest worden.

Behalve 16 geeft 42 zoo'n kop, maar ook 58, waar de kop gedraaid staat, doch zóó weer 95 duidelijk maakt, dat een arabesken-stuk is; 43 beantwoordt in kinderachtigen vorm aan het laatste; 57 geeft dien kop grooter, maar te gelijker tijd met iets als een maansikkel in den muil; men zou nog kunnen denken aan opgaande slagtanden, maar dat niet deze bedoeld zijn, blijkt uit 46, nog duidelijker uit 41, waar men den *kâla*-kop duidelijk op de maansikkel ziet bijten, al is de snoet aan de eene zijde als bij een apen-tronie of bij een hazen-lip verlengd.

Zonder 41 weer zou 69 misschien onduidelijk zijn; nu ziet men daarentegen zeer wel, dat de quasi-vogelkop, die door dit tafereel gegeven wordt, maar die een duidelijker neus heeft en leeuwenhorens, eigenlijk niet anders is dan die Kâla-Râhoe-kop van 41, die zich nog nader op 69 kenmerkt door de hier niet ontbrekende maansikkel. En eveneens zou zonder 41 onduidelijk zijn gebleven het nu volgende voorbeeld 64, dat niets anders is als eene voortzetting van den kop-vorm op 69, waarbij èn de snebbe èn het oog duidelijker vogelvormig zijn geworden, terwijl ook hier de maansikkel niet ontbreekt. Verder alweer heeft dit vogeloog, dat op 64 reeds een der sprekendste partijen is, op 62 het geheel gewonnen; want in de wolk, daar voorkomende, zijn alleen nog maar voorhanden dat oog en de maansikkel, en een rudiment der slagtanden, doch de rest is arabesk geworden. Nog verder voortgezet is de vervloeiing op de mooie wolk, die 44 vertoont, waar men zelfs de slagtanden mist.

Interessant daarnaast is weer 8, dat de slagtanden weer wel vertoont, terwijl door dit voorbeeld voorts opgehelderd worden de voorstellingen van de nummers 3, 49, 59, 13 en 55. Deze laatste stukken staan in allerlei standen; men lette er toch op, dat de krul die het hart vormt, en af en toe er uitziet alsof er een schelp op de wolk is geplaatst, nu eens hare opening naar binnen, dan weer naar buiten vertoont. Deze laatste stukken komen eigenlijk eerst goed tot hun recht, wanneer ze vergeleken worden met andere, die verderop ter sprake komen.

* * * * *

De nummers 41, 69, 64 en 62 zijn bovenal leerzaam in de hier genoemde volgorde.

Ten duidelijkste ziet men, hoe na verwant deze vier, toch ieder op zich-zelf van elkaar zoo kennelijk onderscheiden stukken, onderling zijn; elk heeft zijn eigen type en toch voelt men de overeenkomst en den overgang. Dit spreekt nog sterker voor hem, die met de meest voorkomende vormen der ornamenteering van Oost-Java heeft kennis gemaakt.

[1]) Verg. Bijlage III in Notulen Bat. Gen. 1902. Ook lette men op datgene wat gezegd werd over de foto der Commissie 250 (Archeol. Verz. Bat. Gen. N° 422 *b*) in Rapporten v. d. Comm. in N.-I. voor Oudheidk. Onderz. op Java en M. 1902, Batavia—'s Grav. 1904, p. 11, waarbij men niet weet ot daar bedoeld zijn natuurlijke figuren (reus, gans, jonkman, slang, en boom), dan wel de Jav. sterrebeelden *Bima sakti*, *Banjak angrĕm*, *Djaka belek*, *Naga*, en *Kalapa ḍoyong*, die alle vlak bij elkander aan den hemel staan; terwijl ook de reus op dat relief, evenals de slang, sterke neiging vertoonen in wolkenfiguren over te gaan.

Hoewel men nooit uit het oog mag verliezen, dat, waar een artist een leeuwenkop geeft, hij een leeuw bedoelt, al is die vreemd van vorm, enz. — zoo is het óók waar, dat, ten gevolge van het lange leven dezer kunst, en de inwerking der verschillende motieven op elkander, dikwijls bij ornament-stukken zekere onderdeelen dezer motieven geheel samengaan, en zich in eenzelfde richting ontwikkeld hebben. Dit vindt men niet alleen op Oost-Java, in de periode waartoe deze fantastische wolkenbeelden behooren; maar ook op Midden-Java in de klassieke periode, en elders. We herinneren hier slechts aan het feit, dat de sier van het leeuwenkop- of *kâla*-ornament, dat steeds boven aan den boog troont, overgedragen is aan den *makara*-kop, welks plaats onder aan de beenen of de posten van den boog zich bevindt. Nu lijdt het geen twijfel, of de inwendige ornamenteering, die men vindt boven en achter het hoofd der *makara's* van Midden-Java, is daarop overgebracht van de leeuwenkoppen. De *makara* had, zoowel in den oorspronkelijken krokodil-vorm, als toen zij zich omgezet had in een olifant-visch, een gladden schedel; met die gladheid kon niets gedaan; maar de leeuw met zijn breeden, krullenden manentooi, — dat was voor een artiest, om alles van te maken. En zoo is het ook geschied.

Vandaar die stukken met heerlijke rococo-lijnen; vandaar die andere met hoogen kam, en de aan weerszijden daarvan naar achter weggekamde manen; vandaar die aan den wortel breede, en naar beneden achter het oor uitspitsende horens, die de vrijstaande leeuwenkoppen desgelijks daarop vertoonen; vandaar leeuwenkoppen met opstaande en convergeerende horens, breed aan den wortel als die andere; vandaar nu ook nog, dat, waar men leeuwen wilde geven te midden van andere dieren van het woud, men ze in zekeren zin gestyliseerd ging teekenen met lange, rechte horens, met rolkrullen als van negerhaar (zooals men ook ziet aan Boeddha-beelden), en met breed geschubde, gepantserde pooten.

Hier laat zich dat alles verklaren, bij den *makara*-kop niet; en tòch vindt men het terug bij den *makara*- of olifantvisch-kop, zelfs in tallooze voorbeelden, alsof het van zelf sprak dat ook deze kop die sier vertoonen moest. Maar waar nu deze sier eenmaal was overgebracht op den olifantvisch-kop, daar was het haast vanzelf sprekend dat men nu óók olifanten met zulke horens en verdere sier ging afbeelden. Ja, behalve de *makara*- en olifant-koppen, hebben óók de slangekoppen der *naga*-koningen weer een groot deel van die sier tot zich getrokken [1]).

Het is jammer, dat er in de Wolkenreeks van Panataran niet ook een voorbeeld voorkomt van een olifant à trois quarts of en profil. Met zekerheid kunnen wij zeggen, dat zoo'n olifant-wolk een stuk zou zijn geweest als dat van 69, maar dan met een naar beneden uitloopende bovenkaak met slurp.

Het overdragen der versiering van den leeuwenkop op den *makara*-kop heeft zelfs bij de oudheden van Ned.-Indië, twee malen plaats gehad.

Iets dergelijks als met den leeuwenkop, is gebeurd met den Garoeda-kop. De oude leeuwenkop, dat ornamentstuk, hetwelk reeds in de klassieke periode van Midden-Java veel van zijn natuurlijken vorm had ingeboet, maar in de uitvoering nog gemakkelijk te herkennen was, is gaandeweg meer gewijzigd geworden tot den *banaspati*- of *kâla*-kop, zooals wij dien zoo overvaak op Java aantreffen; oorspronkelijk een *kala*-kop zonder meer, doch vrij spoedig daarop geraakt onder den invloed van de Kâla-Râhoe-legende. Daardoor is de oude ornament-leeuwenkop allengs een *râkshasa*-kop geworden. Parallel daarmede nu verliep het Garoeda-type. Van een mensch met een vogelkop, eerst al meer en meer een menschelijken vorm krijgende, is het op zijn beurt onder den invloed gekomen van het *râkshasa*-type [2]). En dit heeft zich toen, terwijl ook het vogeltype daarbij zijn oud terrein herwon, steeds meer en meer op den voorgrond gedrongen.

[1]) Men vergelijke met het hier gezegde datgene wat reeds gedrukt werd in Monografie I (1904), p. 27—28, alsmede de daar gedane verwijzing naar het Tijdschrift Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, XLV (1902), p. 120—133 over de Djambische *makara's*, door den heer Neeb gefotografeerd.

[2]) Men vergelijke wat ten deze reeds gezegd werd in mijne in Mei 1904 afgesloten studie „De verzameling gouden godenbeelden gevonden in het gehucht Gëmoeroeh, bij Wanasaba, en naar aanleiding daarvan iets over Harihara en de geschiedenis van het uiterlijk van Garûḍa op Java" (Tijdschr. Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, XLVII, 1904, p. 552 vlg.). Zie aldaar vooral p. 559—563, en de bijbehoorende platen 8—11.

De Garoeda-kop van Oost-Java kreeg aldus eene lange snebbe, groote uitpuilende oogen, horens als de *râkshasa's* en de leeuwen, een reuzen-haardos, en, achter of boven den sneb-wortel, nog een dikken, vleezigen neus; — men zie b.v. het type op 69, dat geheel beantwoordt aan hetgeen ten deze, met geheel ander platen-materiaal, in de straks in een noot reeds genoemde medeeling over de Djambi'sche *makara's* (l. c. p. 130) gestaafd is. Maar hieruit volgt nu ook direct, dat, in de periode van Oost-Java, een leeuwenkop, èn een olifantskop, èn een râkshasa-kop, èn een Garoeda-kop, elk in hun eigen stijl gegeven, ontzaglijk veel overeenkomst hebben.

In het type van 64 heeft de artiest het vogelwezen van Garoeda sterk laten spreken, veel sterker zelfs, dan men gewoonlijk bij de andere stukken ziet. Daarop is, behalve de lust tot fantazeeren, die den Panataran-artiest zoo kenbaar eigen is, ook nog iets anders van invloed geweest, en wel een terugwerking van het motief dat vooral op 62 spreekt, terwijl toch dat stuk op 62 ongetwijfeld ontstaan is uit iets als het stuk van 64. Deze terugwerking nu is geschied onder den invloed van zekere ornament-stukken, waarvan de voorgangers op Midden-Java reeds voorkwamen.

Onder de vele variëteiten van sierpunten van Midden-Java is ook een soort toch aan te wijzen, waarbij het hart is blank gelaten; de sier van zulk een punt is dan slechts aangegeven door de buitenlijn en de daarlangs loopende inwendige ornament-lijnen, wat men den „monocle" of éénoog van Midden-Java zou kunnen noemen.

Dit „monocle"-ornament moet, naast het andere zooveel eenvoudiger ornament, evengoed tot Oost-Java zijn doorgedrongen als allerlei andere motieven; genetisch moeten dan ook, wanneer er op Oost-Java ornamenten voorkomen, zooals 62 laat zien, deze de nakomelingen zijn van die van Midden-Java, zooeven beschreven. Doch met dit soort stukken moet dan weer de wisselwerking hebben plaats gehad, waarop hierboven gedoeld werd; ja, men kan van te voren zeker zijn dat zij op hun beurt ook op die andere motieven zullen hebben ingewerkt. De reeks, zooeven genoemd: leeuwenkop, râkshasa-kop, olifantskop en garoeda-kop, moet dus nog verlengd worden met een vijfden term, dien we gemakshalve zullen noemen den „monocle".

Voor dezen „monocle" zouden wij willen wijzen op foto 244 van VAN KINSBERGEN naar het *tjandi*-model van Papoh (of Tjandi Kotes; VERBEEK's Oudheden van Java, nº 566), een beetje oostelijk van Panataran [1]), weder een der schitterend-mooie foto's uit deze VAN KINSBERGEN-serie. Voorts op een andere foto van dezen kunstenaar, die den voorkant van eene overdekte poort te Soekasada (in Boeleleng, Bali) laat zien. En daarmede weder kunnen wij dadelijk verbinden het in hout gesneden ornamentstuk uit Lombok, dat in 't Museum van het Bataviaasch Genootschap is opgeborgen onder Nº. 7844, waaraan men den râkshasa-kop, den olifantskop, den garoeda-kop en den éénoog zeer gemakkelijk naast en boven elkander onderkennen kan — en daarna zonder twijfel ook zal terugvinden op de afbeelding van die poort te Soekasada. Ook op de ornamenten der voetstukken van enkele Balische poppen (*togog*) zouden wij kunnen wijzen.

Maar verrassender dan dit alles, wat kan pleiten voor de continuïteit der oud-Javaansche motieven ook thans nog op Bali en Lombok — een gebied, dat feitelijk ligt buiten de bemoeienis der Oudheidkundige Commissie —, zal voor de meeste lezers wel zeker zijn een zeer interessant voorbeeld van het voortleven óók op Java tot op den huidigen dag van diezelfde versierings-evolutie.

Men zal toch het wirwar van lijnen op het waaiervormig schutblad, dat gebruikt wordt als „rideau" of gordijn (*kajon*, *goenoengan*) bij de wajang-vertooningen [2]), met andere oogen aanzien, wanneer men zich de moeite geeft, de passage te lezen, die men aantreft in Zang 68 van de Ardjoenå såsrå bahoe van SINDOESASTRÅ, die door PALMER VAN DEN BROEK in zijne uitgave van 1870 als volgt vertaald is:

[1]) De opstand van ditzelfde model-tempeltje is gebruikt bij de reconstructie van den top van Tjandi Singasari; zie den tekst hiervóór blz. 12 en den opstand op Plaat VII rechts. De vier zeer sprekende „monocles" aan dit tempeltje bevinden zich daar op de onderste hoek-antefixen; waarvoor men zie de reproductie bij de studie van Mej. MARTINE TONNET, „Het werk der Commissie in N.-I. voor oudheidk. onderzoek op Java en M.", in Bulletin Ned. Oudheidk. Bond 1908, p. 85 of overdruk p. 24. R.

[2]) Verg. o. a. de Plaat III behoorend bij Mr. SERRURIER's „De Wajang Poerwå", Leiden 1896; in den folio-atlas.

„De groote poort was van goud gemaakt, en had de gedaante van een adelaar [*garoeda*], die in de lucht zweeft. De bovenste spits van de poort had wel wat van een kroon, en verhief zich hoog in de lucht; de versierselen, die men aan de beide zijden (bovenaan) vond, waren als het ware de oorsieraden van den adelaar; het dakbekleedsel van de poort bestond uit op elkander liggende gouden platen aan 't voorhoofd van den adelaar. Aan de bovenste spits was een parel aangebragt, zoo groot als een jonge kokosnoot, die in de verte met al de kleuren van den regenboog schitterde, en zooveel licht verspreidde, alsof de zon er in was blijven hangen. De muren aan de rechter- en linkerzijde van de poorten schenen als 't ware vleugels te zijn; de slagpennen waren hemelsblaauw met andere kleuren er tusschen, deels rood en blaauw geverwd, en met veelkleurig goud versierd. De stijlen van de poort naast den ingang geleken op de geschubde beenen van den adelaar; zij hadden lijstwerk van verschillende kleuren, dat met een menigte amethisten en brillanten bezet was. Ter linker en regter zijde van de poort vond men twee steenen beelden, die de gedaante van Boetå's hadden en geleken op Tjingkåråbålå en Bålåoepåtå (de beide deurwachters in Batårå Éndra's hemel). Deze bewaakten de stijlen van de poort, zij schenen een badåmå [houwer] in de hoogte te werpen, en in hun linker hand een stalen schild te dragen, en als er iemand den ingang wilde binnen treden, was het, of ze dien aanstonds met de badåmå wilden slaan. Hun tong was van rood laken, hun oogen waren gevormd door twee Ceilonsche robijnen, zoo groot als een sĕntoel-vrucht, hun tanden die in het goud gezet waren, als die van werkelijke Boetå's. De slagdeuren, die den ingang moesten afsluiten, waren van goud, met figuren bewerkt en versierd met edelgesteenten, men had daarop twee wajang-poppen, die op Dèwi Ratih en Batårå Kåmådjåjå geleken, gegraveerd. Als de deuren gesloten waren, schenen zij elkander als jonggehuwden te liefkozen, en als de deuren open gingen, schenen zij van elkander te scheiden uit tegenzin en haat tegen elkander" [1].

De monocle, dien men ook op deze jong-Javaansche *kajon* terugvindt in het gespatieerde gedeelte over de „parel", heeft ook nog eene andere rol gespeeld; want behalve dat men hem vindt in die soort van compositie, en als ornamentstuk aan de gebouwen, is hij ook ingeslopen in het ornaat van enkele goden. Te recht of ten onrechte, dit moet in het midden gelaten worden; maar zeker is het, dat men hem vindt vóór op de kroon van beelden, die zeer na met Mahâdewavoorstellingen verwant zijn, zooals blijken kan uit de vier beelden in het Bataviaasch Genootschap 104*a*, 256, 256*a* en 257 [2]. Het oude embleem vóór de kronen van Mahâdewa, men weet 't, was een schedel met een maansikkel daaronder. Het geheele geheim van de substitutie kan dus schuilen in lijn-vervorming; maar daartegenover staat, dat de monocle met zijn eigenaardige inwendige belijningen toch zijne geboorte ook te danken heeft aan den invloed van den Kâla-Râhoe-kop met de maansikkel in den muil. Al deze vier voorbeelden van monocles aan zulke quasi Çiwa-beelden vertoonen de slagtanden. Zou het kunnen zijn, dat men deze Mahâdewa-beelden met dezen verholen Kâla-Râhoe-kop tevens als Mahâkâla heeft willen kenmerken? De beide

---

[1]) Verhandelingen Batav. Gen. XXXIV, Batavia 1870, p. 223—224. De spatieering is van onszelven. — Op de gezegde plaat in het boek van Mr. Serrurier is die „parel" in 't midden boven de poort het zoo te zeggen bekronend versierings-motief van de *goenoengan*.

[2]) Hier waren aan de studie niet minder dan 12 foto's toegevoegd, elk dezer 4 beelden van rechts, van voren, en van links vertoonend. De monocle in de kroon van deze beelden kwam op die foto's maar zwak uit; reden waarom zij hier geen van alle werden gereproduceerd.

Echter geven deze foto's gelegenheid om in den Singasari-tekst het slot van noot 2 op blz. 89 aan te vullen met deze opmerking, dat, terwijl het hier in den hoofdtekst genoemde n° 256 Archeol. Verzam. Bat. Gen. onmiskenbaar een Harihara-beeld is, op de foto van van Kinsbergen n° 238 prachtig afgebeeld, n^en^ 257—258 daarentegen alle drie Harahari-beelden zouden moeten heeten, omdat in alle drie (zie Groeneveldt's Catalogus, Batavia 1887, p. 94—95) de Çiwa-helft rechts, *dus* hooger, de Wishnoe-helft links, *dus* lager, is geplaatst.

En dit feit juist wordt weer mooi bevestigd door het Man-Vrouw-beeld, anders gezegd de Ardhanâri n° 104*a*, ook in den hoofdtekst hier genoemd; bij welk soort beelden Groeneveldt (l. c. p. 39) opmerkte: „De mannelijke helft bevindt zich aan den rechter-, de vrouwelijke aan den linker-kant". Waarbij alzoo Rechts hooger is dan Links (dus: *tĕngĕn kiwā*: niet op z'n jonger-Javaansch *kiwa tengĕn*), en de Man hooger dan de Vrouw.

En met dit laatste brenge men weer in verband wat in den Singasari-tekst op diezelfde blz. 89 in den aanhef van diezelfde noot 2 door mij werd gezegd. R.

andere voorbeelden zijn naast elkaar te zien aan het saroeng-patroon van het Ganeça-beeld te Leiden, het eerst bekend gemaakt door ROUFFAER in afl. 2 [1901] van zijn „De batik-kunst in Ned.-Indië", pl. 37 fig. I [1]).

Na deze uiteenzetting zal het wel niet meer noodig zijn, nog eens afzonderlijk toe te lichten, waaraan de op de wangen ontspringende horens aan *kâla-* (of *banaspati-*)koppen, zooals men bij Tjandi Djago vindt, hun oorsprong te danken hebben. Welke misvatting er in het spel is geweest, en welke invloeden er hebben gewerkt om hen daar te doen ontstaan, is reeds afdoende behandeld geworden op p. 27—28 van de aan dien tempel gewijde Monographie I (1904).

De laatste nummers der serie in deze afdeeling behandeld, dus 8, 3, 49, 59, 13 en 55, vinden hunne verklaring in — of verklaren hunnerzijds zelf — het op zichzelf *niet* goed verklaarbare Balische ornament, waarbij men analoge voorbeelden kan vinden aan voetstukken van Balische *togog's* (râkshasa-beeldjes).

Volledigheidshalve zij ten slotte nog opgemerkt, dat alle ornamentstukken, die hier in volle natuurlijke vormen voorkomen, steeds tegelijk worden aangetroffen in arabesken, in blad- of bloemlijnen, in tuiltjes, enz.; zoodat men kan zeggen het oorspronkelijke en het vaak tot onherkenbaarwordens vervloeide, met verschillende tusschenstadia, aan één en dezelfde reliefreeks naast elkander aan te treffen. Een dergelijk feit werd voor den *kâla-*, *banaspati-* of leeuwenkop reeds geconstateerd in mijn opstel „Drie leeuwe(n)koppen en face uit de Kedoe", in Notulen Bat. Gen. 1902, Bijlage XII.

G. *De wolk in de gedaante van een hoofd en face.*

De laatste der serieën, waarin de wolken op deze tooneelen van Panataran vertoond worden, geeft te zien een hoofd en face. Na hetgeen boven over den *kâla*-kop in de bergpartijen gezegd is (blz. 35*), zal het niemand moeielijk vallen in de wolk van 73 en 67 een menschengezicht (*kâla*-kop, leeuwenkop) te herkennen. De wolk op 67 is beschadigd, de oogen zijn afgebroken, en het laat zich niet meer zeggen, hoe ze hier voorgesteld zijn geweest: òf als gewone *râkshasa*-oogen, bestaande uit concentrische cirkels dan wel spiralen, òf dat ter plaatse ook wolken-krulletjes gezeten hebben. Foto 105 wordt duidelijk door het ornament-stuk van Toempang N°. 200; 19 is 105, maar zwaarder en gerekter; en 45 geeft het laatste stuk, zou men kunnen zeggen, te zien, maar reeds aan het verflauwen, ijler geworden; hetwelk met 83 nog verder het geval is. De nummers 11, 33, 35 en 91 geven, mag men zeggen, hetzelfde soort stuk, maar onderste-boven geplaatst [2]); in plaats, dat de middenbocht afhangt, is ze opgeslagen. Als men die stukken — behoudens foto 11, dat tevens

[1]) Deze verwijzing laat ik staan zooals Dr. BRANDES haar stelde; d. w. z. zónder de verwijzing naar de groote Platen **40**—**42** van het Leidsche Ganeça-beeld bij den Singasari-tekst hiervóór gegeven, waarvan Dr. BRANDES niet kon vermoeden dat zij aan zijn tekst toegevoegd zouden worden. Op de rechterknie van den Ganeça op Plaat **41** ziet men nu dat „monocle"- en dat „doodskop-op-sikkel"-motief zeer goed alterneeren. En men bewondert BRANDES' scherpzinnigheid die beide siermotieven met elkaar in verband bracht, op eene wijze zooals boven door hem gebeurde.

Toch waag ik mijnerzijds een andere conjectuur ter zake van 't voorkomen van den „monocle", of „eenoog" vóór in de kroon van beelden als door Dr. BRANDES hiervoor werden vermeld (de n°s 104*a*, 256, 256*a*, 257 in 't Museum v. h. Bataviaasch Genootschap). Waar dit motief juist geconstateerd wordt zich te bevinden vóóraan in de kroon van dubbel-beelden als de Harihara's (dan wel Harahari's), en van tweeslachtige beelden als de Ardhanâri's, mag men vragen: of in deze gevallen door dit éénoog-motief niet gesymboliseerd wordt het samensmelten tot één van de twee oogen die het kâla-motief oorspronkelijk had. Of dus niet door dat monocle-motief het twee-tot-één-worden speciaal wordt aangeduid bij die gezegde dubbelslachtige beelden?

R.

[2]) Van het onderste-boven aanbrengen van ornament geeft Amarawati bij Madras magnifieke mooie voorbeelden. Voor Oost-Java vergelijke men wat in de Driemaandelijksche Rapporten over 1903 (Batavia—'s Grav. 1905) op p. 26 van den tekst en plaat 33, reeds in het licht werd gesteld omtrent den recalcitranten spiraal.

Men zou daarbij kunnen voegen, dat hetzelfde te zien valt bij de verstyliseerde lotusblad-versiering der ojieven op Oost-Java. Met of zonder bedoeling doen deze aan *triçoela's* denken, even goed als de *kâla-makara*-stukken dit op hun beurt ook doen; maar alsdan zijn die *triçoela's* onderste-boven of afhangend gegeven; eene *triçoela*-voorstelling, die trouwens op de nis-vormen en dus ook op die van het *kâla-makara*-ornament heeft ingewerkt. Dit laatste kan hier echter niet worden aangetoond.

De behandeling van het *kâla-makara*-ornament zal toch moeten geschieden bij het beschrijven van een groot gebouw in Midden-Javaanschen stijl; aangezien het voor Java slechts tot zijn recht gebracht kan worden met de gegevens die Midden-Java levert.

sterk uitgebreid is en misschien wel een bergpartij moet voorstellen — omdraait, kan men ze zonder meer in de vorige reeks inschikken; men beschouwe ze slechts in de volgorde 73, 67, 105, 19, 33, 35, 45, 91 en 83.

* * * * *

Nummer 34 en 29 besluiten de Wolkenserie van Panataran op koninklijke wijze, maar vereischen eene bespreking op zichzelf.

Duidelijkerwijs leveren zij een samengesteld *kâla-makara*-ornament. Daarbij is 29 eigenlijk slechts de arabesk-vorm van 34, welke laatste bestaat uit een boog, waartegen een *kâla*-kop is geplaatst, en waaraan, als uitloopers van de neergaande einden, twee hertekoppen den *makara*- of olifantvisch-kop hebben vervangen. Achter het bovengedeelte van den *kâla*-kop is een bijsier geplaatst in den vorm van breed zich uitstrekkende vleugels in krullijnen. Ook uit den *kâla*-kop hangt eene breede slip af, waartegen van onderen in de eigenaardige Oost-Javaansche lint-vorming [1]), een sierlijk gevormde, kleine naar boven geopende tweede boog is geplaatst. Op 29 is dit laatste van het sierstuk los op zich-zelf geteekend, en heeft men daarvoor gesubstitueerd een klein stuk, dat men misschien wel een zon mag heeten, die, zooals bij paneel 95 reeds bleek, voorgesteld wordt als een ronde schijf, omgeven door een stervormigen stralenkrans. Bij den *kâla*-kop in het wonderlijk-schoon arabesken-stuk van 29, vergelijke men wat de ruggestukken der groote *râkshasa*-beelden van Panataran leveren.

Te midden van andere te Panataran te vinden wolken-stukken neemt wat vertoond wordt door paneel 34, een allermerkwaardigste plaats in. Want, al zijn de stukken die laatstelijk besproken werden, toch taliter qualiter óók *makara*-stukken, dit stuk vertoont alles tot in bijzonderheden duidelijk. Maar tegelijkertijd levert het een variatie, die, tegenover de duizenden oudere stukken van Midden-Java abnormaal is, en waarvan slechts één geheel geïsoleerd voorbeeld aan de Bårå-boedoer kon worden opgespoord, n.l. in de 2e gaanderij, achterwand O. ten N., tegen den korten zijkant van den voorsprong waarin de poort zich bevindt.

Het trekt toch in hooge mate de aandacht, dat, waar duizende *kâla-makara*-stukken in allerlei vormen en verlijningen voorkwamen op Midden-Java, men op Oost-Java ze in een betrekkelijk gering getal slechts teruggevonden heeft: en dat dan nog, waar men die combinatie er weer aantreft, de makara vervangen is geworden door den hertekop, zooals ook in dat ééne geval aan den Bårå-boedoer. Maar waar men nu die combinatie, zooals foto 34 haar zoo prachtig aan Panataran geeft, eenmaal ontwaard heeft, daar blijkt ze zich onophoudelijk op Oost-Java te repeteeren, slechts met deze restrictie, dat men haar niet vindt als poort- of nis-omlijsting, maar steeds als een soort van in de lucht hangenden baldakijn boven groote strijders.

Reeds op 34 is dat het geval; daar vindt men haar boven Aksa, Râwana's zoon (zie boven, blz. 21*). Men vindt haar te Panataran ook terug op het 2e terras. Op het lange paneel toch, rechts van de stoep van de trap die daar in het midden is aangebracht, wordt de laatste strijd uitgestreden van den held van het verhaal, de Krëshnâyana. Boven het hoofd van hem, die gezeten is op zijn strijdwagen en zijn vijand verslaat, vindt men dien hertekop-*kâla-makara* terug. Doch niet alleen bij hem; immers op datzelfde paneel ziet men dien ook boven het hoofd van zijn vijand, mede op een strijdwagen, maar slechts ten halve, alsof hij aan het verdwijnen was. Men vindt hem verder te Toempang op Nos 165 en 168, ook hier boven het hoofd van den held, als hij een hevigen strijd heeft aan-

[1]) Wat hier „Oost-Javaansche lintvorming" wordt genoemd, is uitstekend te zien aan de onderbanden aan de pilasters en teerlingen van de foto's 11, 18, 32, 33, 35, 57, 63, 71, die hun wedergade vinden in den guirlande-band onder de bovenkroonlijst van Tj. Kidal. Men herleze in dit opzicht wat in Monographie I (1904) op p. 23—24 werd gezegd over den waarschijnlijken oorsprong van zulk onderband- en bovenband-ornament, als respectievelijk wel de aarde en den hemel bedoelende terug te geven.

In deze onderranden krijgt men alzoo de lijn te zien van een in kleine plooien ingeschoven en afhangend gordijn: een lijn, die men precies zoo terugvindt bij de slippen der gewaden van Oost-Javaansche godenbeelden, en die met haar eigenaardigen slingerslag nog tot heden precies zoo voortleeft aan de gewaden der wajang-poppen. Deze lintvorming is zelfs een herkenningsteeken voor de Oost-Javaansche kunst in tegenstelling tot de Midden-Javaansche, waar zij niet voorkomt. Beschouwt men verder dit onderband-ornament, dan valt het op, hoezeer het eensdeels in herinnering brengt de heilige syllabe Çri in Oud-Javaansch schrift, met 2 *tjakra's* (2 r's), anderdeels het kâla-makara-ornament waar dit een nisboog versiert, en allengs dan tot arabesk verloopt.

gebonden.[1]) Men vindt hem ook te Soekoeh, maar gerekt; zóózeer, dat hij het geheele tableau, waarop drie episoden zijn uitgebeiteld, omlijst[2]). Het gerekte van den boog te Soekoeh heeft men aan het oog weder eenigszins weten te onttrekken, door aan weerszijden te halver hoogte nog een paar *kâla*-koppen te plaatsen, nu en profil, met het gelaat gewend naar den grooten kop boven op het midden van den boog. De kinbaarden, die deze *kâla*-koppen vertoonen, kunnen moeielijk iets anders zijn dan de verlijnde weergave van het op 34 onder den *kâla*-kop afhangende stuk.

Daar is het echter niet bij gebleven, want deze *kâla-makara*-variatie heeft zich zelfs gehandhaafd tot den huidigen dag, in nu nog vervaardigde versieringen der geelgieters in het Soerabaja'sche, en door hen weer aan de wajang ontleend. Zoo was b.v. een koperen schotel in het bezit van Dr. Kohlbrugge, met een *lakon*-(wajangtekst-)episode, waarbij — zooals de eigen bijschriften op dezen schotel in Jav. letters luiden — „Kobakarna" (d. i. Koembhakarna) gezeten is tegenover „Radja Dasamoeka" (= Râwana), aan welken vorst een pajoeng-drager, hier geheeten „Dĕmang Pajoeng", een *pajoeng* boven het hoofd houdt; terwijl op den achtergrond boven beide figuren een baldakijnboog is gespannen, eindigend in twee naar binnenwaarts ziende en opstaande — of in heraldieken stijl „aanziende" — hertekoppen. Van zulk soort koperwerk zijn meer exemplaren nog te vinden, die op dezelfde manier wajang-episoden illustreeren, en op gelijke wijze de namen der *dramatis personae* in Jav. letters bijgeschreven bezitten; zoo de n°s 10597—10598 der Ethnologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap. Ja, in de wajang-zelf schijnt ze ingedrongen te zijn (of wel: zich gehandhaafd te hebben), want men vindt poppen van Batara Goeroe, waarbij deze baldakijn ook voorkomt.

Er moet op nog een ander en interessant voorbeeld gewezen worden. Op strook 51 van het hoogst merkwaardige Lomboksche H.S., geïnventariseerd als n° 8272[3]), ziet men een tafereel aan het zeestrand, waarop de held en heldin van het verhaal gezeten zijn op een koraal-rots, waartegen het zeewater wild opstuift; gelijk dicht daarbij het water ook opstuift tegen en heenspuit door een partij andere koraal-riffen, maar daarbij een zeer bijzonderen vorm aanneemt: n.l. van een lang gebogen lijst met aan de beide einden een hertenkop, een zuivere hertenkop-*kâla-makara*-figuur. Men mag aannemen, dat dit geheele tooneel een zonnigen dag voorstelt; de spelende vogels op het strand zeggen het, evenals de vliegende visschen die over de golven haasje-over springen, en het vroolijk loeiende rund. Zou dan, vraagt men zich af, die eigenaardige figuur in dat hoog opspuitend en in droppels uiteenspattend water niet iets moeten voorstellen als een regenboog, door de zon geworpen door dat doorschijnende gordijn van opgeworpen waterdruppels?

Maar hoe dit ook symbolisch te duiden zij, en zelfs al zou op foto 29 van Panataran de zonfiguur onder den boog geteekend, ook op een „regenboog" daarboven kunnen wijzen, het belangrijke is, dat men hier in een Lomboksche illustratie te doen heeft met zulk een herten-boog.

---

[1]) Ik laat dit zoo staan, zooals het handschrift het geeft, zonder daarom overtuigd te zijn van de juistheid. Het aan de Commissie van Bijstand toegezonden manuscript over de Wolkentooneelen van Panataran — ingediend door de Oudheidkundige Commissie op Java en Madoera aan den Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid dd. 20 Sept. 1905, zie blz. 85 hiervóór — is toch *zoo jammerlijk slordig*, blijkbaar door een inlandschen klerk gecopieerd en *niet* door een deskundige herlezen, dat ondergeteekende herhaaldelijk voor raadseltjes kwam te staan bij de uitgave. Aangezien nu in het slot van dezen tekst *zelfs* getallen foutief werden overgeschreven, stond ik hier en daar wezenlijk verlegen. Van de bovenstaande getallen „165 en 168" kan ik alleen bij foto 168 in Monographie I (1904), den hertekop-*kâla-makara* herkennen als aangebracht boven een strijdenden held (zij het gemutileerd); maar bij 165 niet. Bovendien worden de foto's 156—157, waar dat ornament aan Tjandi Djago boven een vrouwefiguur voorkomt, heelemaal niet genoemd.

Als een toonbeeld wel van de grove slordigheid waarmede deze tekst gecopieerd werd, diene, dat de aanhef van de belangrijke pericoop daarstraks over de foto's 34 en 29, inderdaad in 't handschrift aanving: N°. 43 [*lees* 34] en 32 [*lees* 29]"! Door deze en dergelijke ervaringen kreeg de bezorger dezer uitgave wel eens het gevoel dat de, na den dood van Dr. Brandes, nog aanwezige Oudheidkundige Commissie op Java en Madoera, scheen te meenen „qu'il faut laver son linge sale en .... Hollande"! Rouffaer.

[2]) Deze drie episoden zijn: Ardjoena met pijl en boog, als ter jacht gaande; Ardjoena om het hardst trekkende met een tweeden persoon aan een dood stuk wild (ever?) tusschen hen in, dus Ardjoena met den *kirata*; en Ardjoena tegenover een goden-figuur met groote glorie achter het lichaam, dus Çiwa, die zich na de beproeving kenbaar had gemaakt.

[3]) Zie hiervóór blz. 36*, noot 1 aan 't slot. Blijkens Notulen Bat. Gen. 1907, p. 33, en 1908, p. 49 is thans een plan beraamd om dezen „geïllustreerden Lombok-roman", in 1894 buitgemaakt, door het Bataviaasch Genootschap te doen uitgeven. Het is ten zeerste te hopen, dat dan óók de afbeeldingen van de 7 sinds 1897 in het Koloniaal Museum berustende bladen van dit handschrift opgenomen zullen worden. Zie over die 7 bladen te Haarlem Monographie I (1904), p. 44 noot 1, en de noot in Ind. Gids 1903, p. 190. R.

Wat de herkomst van dezen „herten-boog" betreft, zoo is reeds in het Naschrift (dd. 10 Sept. 1904) op de Beschrijving van Tjandi Djago (Monographie I, 1904, p. 116) gewezen op de waarschijnlijkheid dat we hier met Chineeschen invloed op de Hindoe-kunst van Oost-Java te doen hebben. Als verklaring werd daar ook reeds verwezen naar de illustratie op p. 145 in PALÉOLOGUE's „L'art chinois" (1e éd. Paris 1887; later herhaaldelijk herdrukt), waar een bas-relief van Hiao-t'ang-shan is afgebeeld (11e eeuw na Chr.), zijnde een jachtwagen (?) met eenige inzittenden, waarboven zulk een hertenkoppen-lint baldakijn-achtig is aangebracht; waarnevens de illustraties op p. 137 en 139 in dat werk van belang zijn, uit dezelfde eeuw, beide zeker strijdwagens teruggevend, maar zonder dat ornament. Op die afbeelding van p. 145 vindt men dus een hertekop-boog boven een jacht- of (?) strijdwagen, bijna precies als te Panataran.

Deze analogie is des te opvallender, omdat er van dat andere bij de Chineezen zoo sterk geliefde patroon, het *bandji*, — inderdaad een *swâstika*-ornament — aan de Hindoejavaansche monumenten van vroeger of later geen spoor te ontdekken valt; terwijl het daarentegen tegenwoordig op Java en in de Buitenbezittingen geheel opgenomen is tusschen de inlandsche versierings-motieven. Op diezelfde jong-Javaansche koperen schotels toch, waar het vermoedelijk-Chineesche hertekoppen-motief voorkomt, zijn de randen kwistig met het onmiskenbaar-Chineesche *bandji*-motief versierd. Maar, het moet herhaald: van het *swâstika*- of *bandji*-ornament is aan de Hindoejavaansche oudheden niets te bespeuren.

Dus blijft alleen nog het mogelijk verband bestaan met de Bårâboedoer, voor het Oost-Javaansche hertekoppen-verschijnsel. Kan men echter het geïsoleerde geval aldaar waarschijnlijk toeschrijven aan variatie-zucht, bij de talrijke voorbeelden op Oost-Java wordt dat een heel ander iets. Moeten deze tòch verklaard worden uit het verband met de Bårâboedoer, dan staat vast, dat deze variatie op Oost-Java het meest van alle andere het gewonnen heeft.

II. *Boomen.*

Bij de beschrijving van de paneelen is onder N° 21 (blz. 19*) reeds het een en ander gezegd over de boomen met fraai versierde, gestyliseerde kruinen, die men in de reeks ontmoet. Zooals aan den dag gekomen is, wordt met die boomen in deze Râma-tooneelen, waarbij men ze steeds terugvindt in den tuin van Râwana op Langka, de Paridjaṭa bedoeld; welke door Indradjit (alias Meganada, Meganândâ), die, zooals zijn naam zegt, de eigenlijke overwinnaar van Indra was, voor zijn vader uit den hemel van dezen Godenkoning was geroofd.

Deze hemelboom was een wonderboom, zooals er in iederen hemel (in de vele hemels, die er bestaan), worden aangetroffen. Vandaar dan ook, dat hij zoo wonderlijk geteekend is. Zooals hiervóór reeds werd opgemerkt, vindt men aan oudere en jongere monumenten op Java velerhande afbeeldingen van dit soort wonderboom, die, al loopen de begrippen eenigszins in elkander, toch niet hetzelfde zijn als de *bodhi*-boomen. De laatste, die gedeeltelijk dienen moeten als embleem bij de verschillende Manoeshi-Boeddha's, als een middel om hen van elkander te onderkennen, worden, al zijn ook zij geraakt onder den invloed van den teekenstijl der verschillende tijden, toch vrijwel weergegeven in natuurlijke vormen; zooals men zien kan in de afbeeldingen der verschillende *bodhi*-boomen, in het werk van CUNNINGHAM over Bharhut.

Van de hemelboomen, die in grooten getale voorkomen b.v. aan de Bârâboedoer, Mëndoet, en Prambanan kan dit niet worden gezegd. Hoe heerlijk met vogels gevuld bloemwerk zij ook leveren, en hoeveel afwisseling men er in heeft weten te brengen, zij hebben altijd iets verstijfds, iets „Schablon"-achtigs, dat hen onderscheidt van de *bodhi-droema* [1]).

[1]) De hemelboomen worden met verschillende woorden aangeduid, waaronder de meest bekende wel zijn: *dewandaroe* en *kalpadroema*: het eerste beteekent „godenboom" en het andere „boom die behoort bij eene wereld-periode", dat is dus ook bij één hemel. Nu weet men, dat de begrippen Boeddha en *kalpa* (de opperheer van de periode en de tijdsperiode-zelve) niet

Wat met zulk een hemelboom bedoeld is, kan men lezen in de beschrijving, die de oud-Javaansche vertaling van het Râmâyana er van geeft. Uit die beschrijving blijkt dat deze boom niet alleen vol zit met takken, twijgen, bladeren, bloemen en vruchten, maar ook met zingende vogels en allerlei schatten en kleinoodiën, met kransen, tuiltjes en guirlanden.

Aan deze beschrijving beantwoorden het best de voorbeelden uit den klassieken tijd van Java, Bårâboedoer en Mĕndoet; maar ook de latere, waaronder het type van Panataran, zijn nog duidelijk onder den invloed van zulk eene beschrijving geteekend. De voorbeelden van Bårâboedoer en Prambanan laten onderling echter zien, dat er zich gaandeweg in de teekening iets verstijfd heeft; dat men ze gaandeweg naar één model is gaan voorstellen. Het varieeren aan de Bårâboedoer in deze boomen wijst toch op een grooter vrijheid van behandeling dan bij Prambanan; niet alleen in de inwendige lijnen, maar ook in de uitwendige. Bij Prambanan zijn deze laatste constant geworden, en al is dit daar met het inwendige van het lijn-beloop nog niet geheel het geval, toch valt daar een grooter eentonigheid op te merken.

Dit gaat samen met hetgeen ook andere monumenten vertoonen, waarvan men zou kunnen zeggen, dat ze in „Prambanan-stijl" zijn opgetrokken. Dat het Prambanan-complex uit een artistiek-historisch oogpunt den overgang vormt tusschen Midden-Java en Oost-Java, is reeds in Hoofdstuk III betoogd. Telkens nieuwe voorbeelden komen dat staven.

Voorts is het opmerkelijk, hoe allerlei zaken, die men te Prambanan vereenigd vindt, op dezelfde wijze ook vereenigd blijken aan die soort gebouwen welke zooeven van „Prambanan-stijl" werden geheeten. Een der merkwaardigste voorbeelden daarvan is de baksteenen tempel, dien men vindt in de nabijheid van de halte Goenoeng Gangsir, bij Bangil (Oost-Java). Deze is hier vooral te noemen om de hemelboomen, welke men op zijn casementen talrijk aantreft.

Gaat deze tjandi in allerlei onderdeelen, zoo b.v. de rechtlijnige nis-afdekking met de daarbij behoorende bekroning (waartoe dus ook het dak behoord moet hebben), met Prambanan parallel, zij het in eenvoudiger vormen, — hetzelfde is ook het geval met de hemelboomen, die men aan Tjandi Goenoeng Gangsir vindt op de daar voorkomende groote terra-cotta-sierstukken [1]). Ook hier is die groote eenvormigheid op te merken, en men heeft het recht te concludeeren, dat zich van dezen boom in den loop der tijden één bepaald type op den voorgrond heeft gedrongen. En men mag vermoeden, dat wat men te Prambanan vindt, in hoofdzaak daarvan weer een opvolger zal blijken te zijn.

Het type van dien hemelboom te Panataran nu, is vrijwel constant, men zie slechts de foto's 44, 21, 22 en 7. Is bij dit laatste de opgaande middenkrul naar rechts (van den toeschouwer) gewend, terwijl ze bij de drie andere naar links loopt, zoo ziet men dat de compositie en de onderdeelen dezelfde zijn.

De andere voorbeelden, te vinden op 9, 5, 8 en 53, zijn, vermoedelijk omdat er minder plaatsruimte was, nog eenvoudiger geteekend. Op 9 mist men de afhangende bloementrossen, maar op 51, dat (met 8 en 53) den boom slechts ten halve geeft, vinden we die weer terug, terwijl ze zelfs op 53 ontbreken met de zijtakken. Dat de vier laatste beantwoorden aan de vier eerste, en dat ze slechts door vereenvoudiging uit die eerste zijn ontstaan, behoeft, na hetgeen reeds voorafging, geen nadere uitlegging.

We kunnen eindigen, met nog even de aandacht te wijden aan die vier eerste volteekende boomen. Het Panataran-type van den paridjaṭa of hemelboom heeft zich niet alleen gezet, het is

van elkander te scheiden zijn. Iedere *kalpa* heeft zijn Boeddha en iedere Boeddha zijn *kalpa*; iedere kalpa heeft weer zijn *kalpa-droema*, iedere Boeddha zijn *bodhitaroe*. Zoo zijn dan ten slotte „bodhitaroe" en „kalpa-droema" synoniem.

Deze soort boomen zijn trouwens niet alleen Boeddhistisch, maar algemeen-Hindoesch. En nog veel verder gaat dit, want men vindt het begrip overal ter wereld terug. Het voorbeeld van den hemelboom (*paridjaṭa*), geroofd uit Indra's hemel, brengt bovendien al dadelijk op niet-Boeddhistisch terrein.

[1]) Wat van archaeologisch standpunt de onwaardeerbare beteekenis van dezen baksteen-tempel op Oost-Java vormt, werd reeds aangegeven in de „Rapporten der Comm. in N.-I. voor Oudheidk. Ond. op Java en M. 1903", Batavia—'s-Grav. 1905, p. 38—39.

ook ingedrongen in de ornamentiek, evenals met die wolken-vertooningen is geschied [1]). Boven de zijnissen van Tjandi Kidal tegen de echt-Oostjavaansche recht-afgeknotte topstukken, vindt men deze boomkruin terug, geheel en al omgezet in arabesken [2]). Voorts aldaar boven aan het dak, en als achtergrond van de *kâla*-koppen (juister hier: *garoeda*-koppen), en in de tusschen deze te vinden gestrekte sierbanden. Men vindt haar ook aan Tjandi Toempang, in den beugel vóór aan het gebouw (N°s 120—122 van Monographie I), in rotspartijen op eenzelfde manier, als men daarin elders den kâla-kop aantreft. Het is ook als zelfstandig stuk behandeld, b.v. tegen het ruggestuk van het beeld in het Bataviaasch Genootschap, daar ingeschreven onder N° 262*f*.

Maar op zijn beurt is dit motief, bepaaldelijk aan Tjandi Toempang, door de zucht tot variatie weer in verschillenden zin gewijzigd, en aldus ook tot den driehoekigen boom, waarvoor reeds in Monographie I (1904) speciale opmerkzaamheid werd gevraagd op p. 42, en in Hoofdstuk IX aldaar bij de beschrijving der sprekende reliefs.

Want, naar alle waarschijnlijkheid, heeft deze driehoekige boom weer het wezen gegeven aan de *kajon* of *goenoengan*, in den driehoekigen vorm zooals die thans bij de Javaansche wajang-vertooningen voorkomt.

[1]) Hier moet een Peccavi plaats vinden. Bij het eerste bezoek aan Panataran in 1901, toen allerlei dingen in korten tijd de aandacht vroegen, is deze hemelboom niet door mij als zoodanig herkend, maar opgevat als een wolk te midden van andere, en dan weer als een olifantskop-en-face. Vandaar de beschrijving gegeven op p. 10—11 in de Rapporten der Comm. in N.-I. voor Oudheidk. Onderz. op Java en M. 1901, Batavia—'s-Grav. 1904. De beschrijving aldaar van dien gewaanden olifant-en-face sloeg op een tafereel aan de Zuidzijde. Al was deze interpretatie onjuist, zoo zal men bij 't herlezen van dien tekst naast deze foto, volkomen kunnen begrijpen hoe er tot die interpretatie gekomen kon worden.

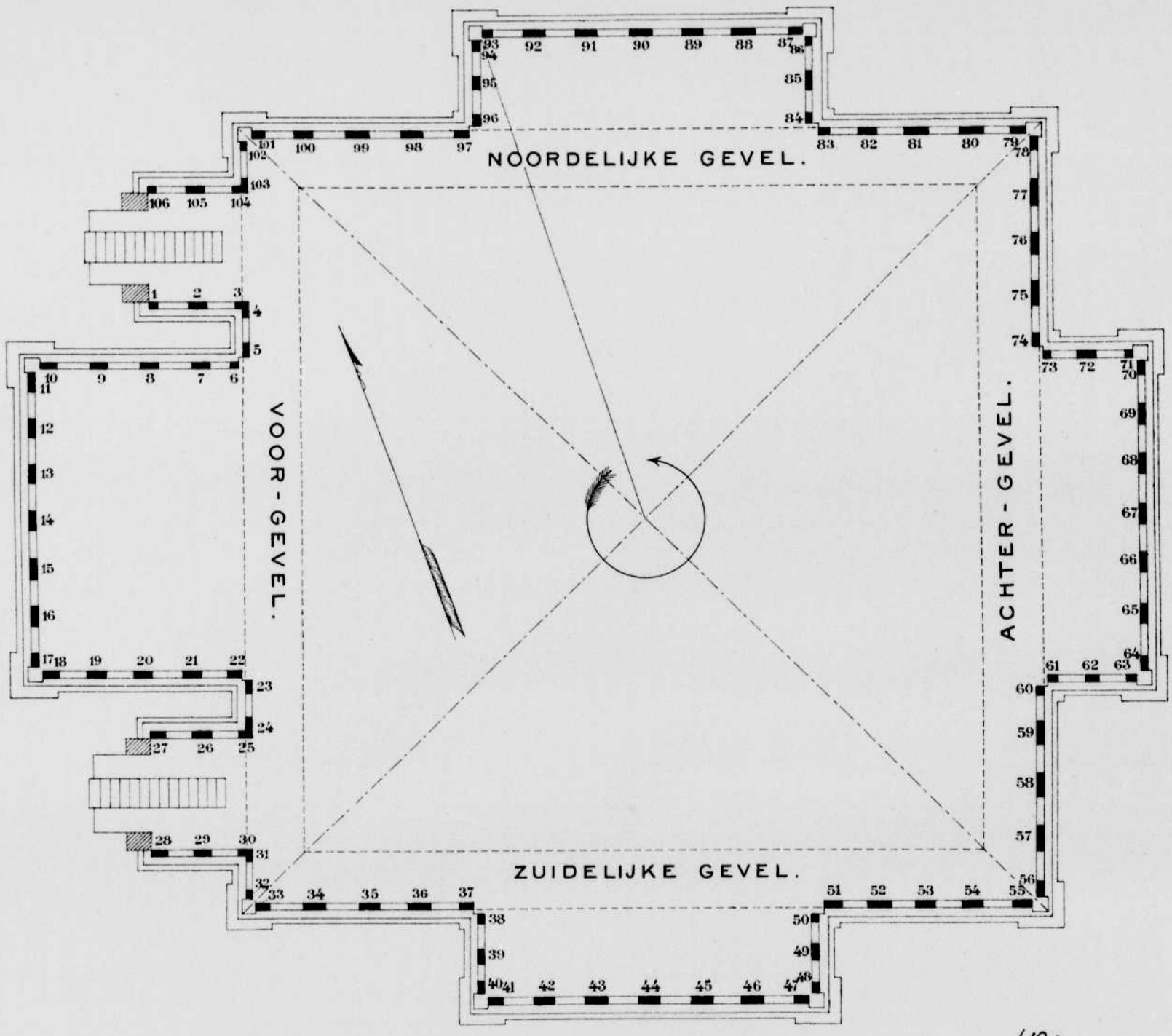
[2]) Voor een gedeelte schijnt het daar onder den invloed te zijn gekomen van wolken, zooals te Panataran gevonden worden op 59 en 55.

PLAAT I. *

PLATTEGROND VAN HET EERSTE TERRAS VAN DEN HOOFDTEMPEL TE PANATARAN.

Ter oriënteering bij het bezichtigen der foto's.

Schaal 1:175.

Mas Marto Soebroto, 1904.

J. Th. Cremmé Melville
w. t. v. 19/10-03

SCHAAL 1: 175.

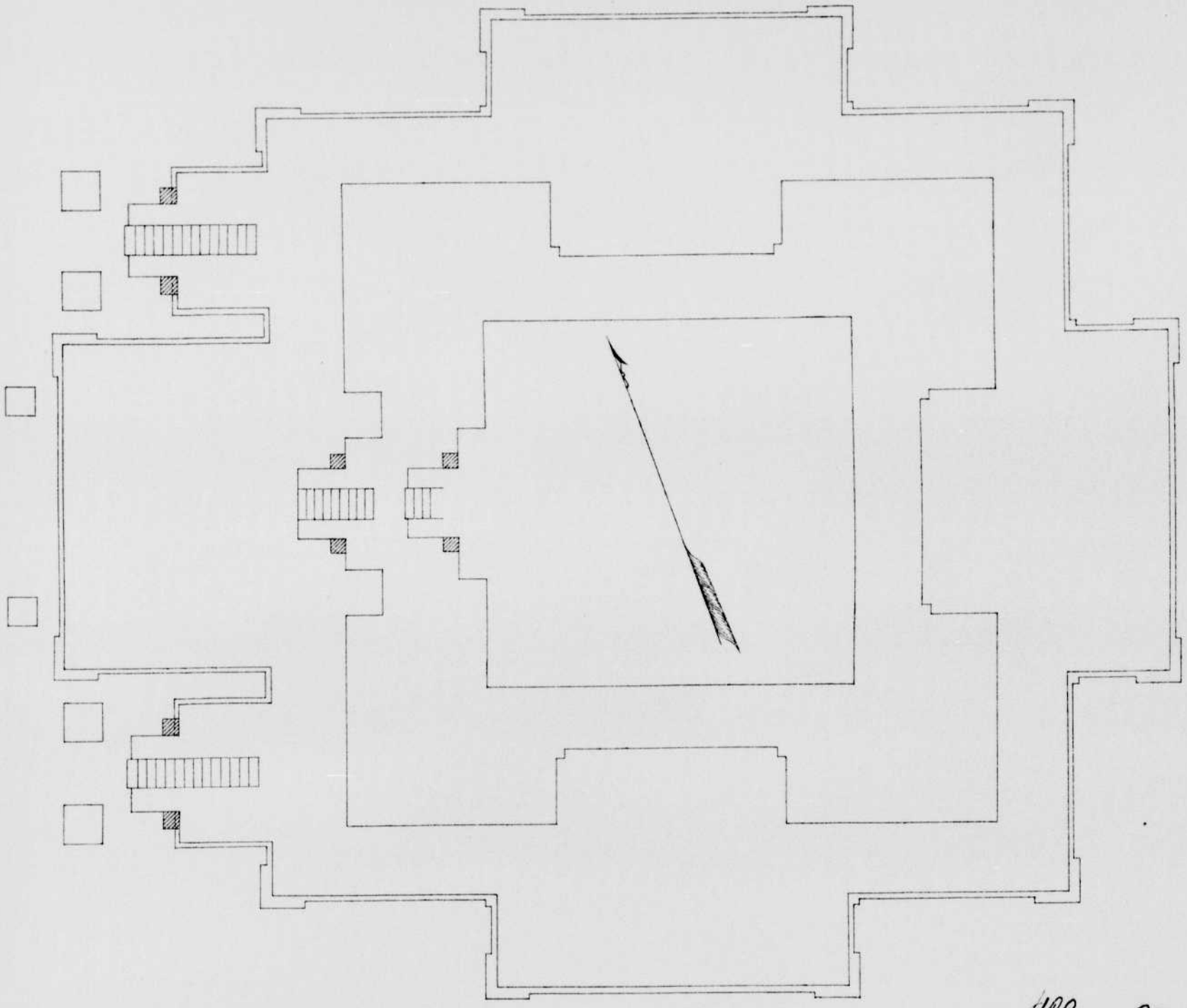
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20 M.

PLAAT II.*

PLATTEGROND VAN DEN HOOFDTEMPEL TE PANATARAN.

Naar André de la Porte en Knebel.

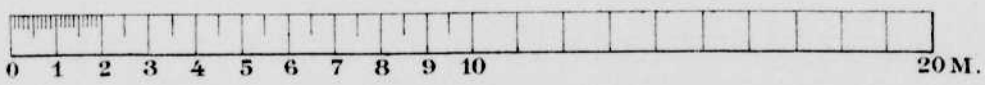
Schaal 1:175.

Mas Karto Soebroto. 1904.

Th. Lemm Melville
w.t.v. 19/10-04

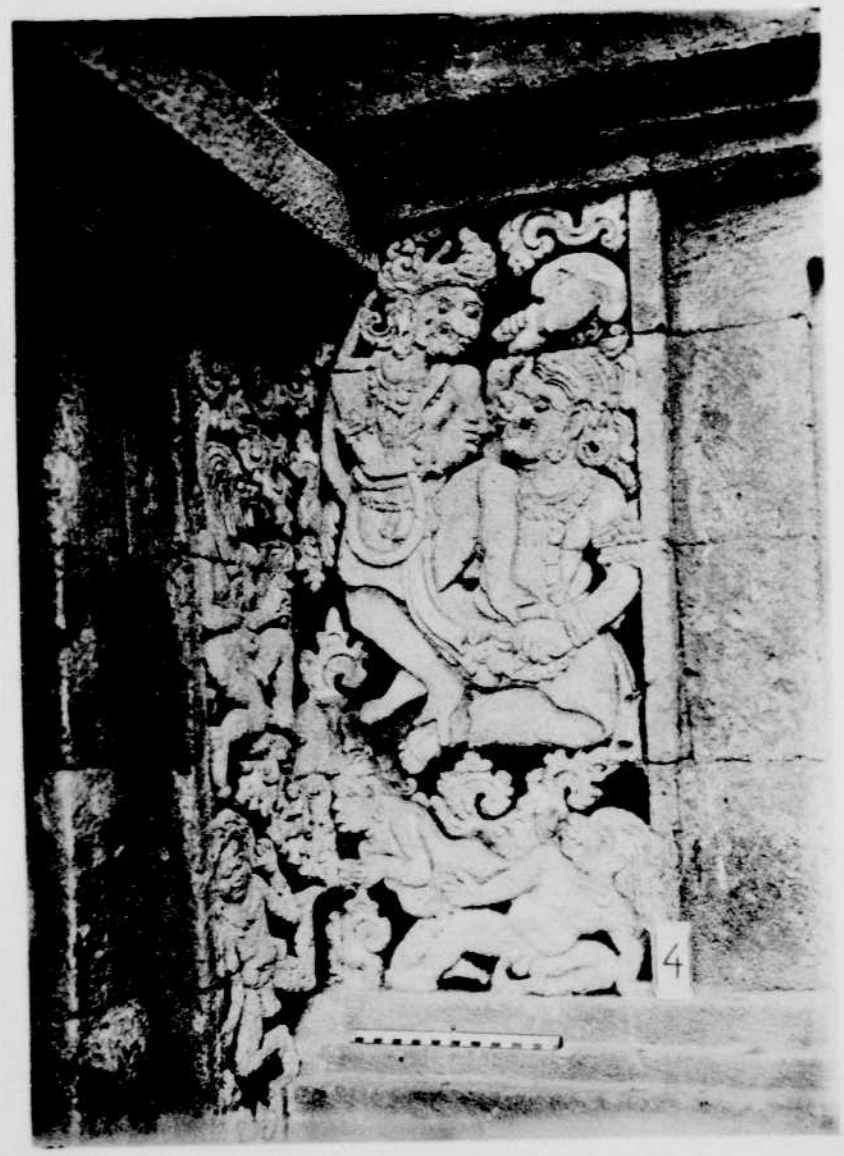
SCHAAL 1:175.

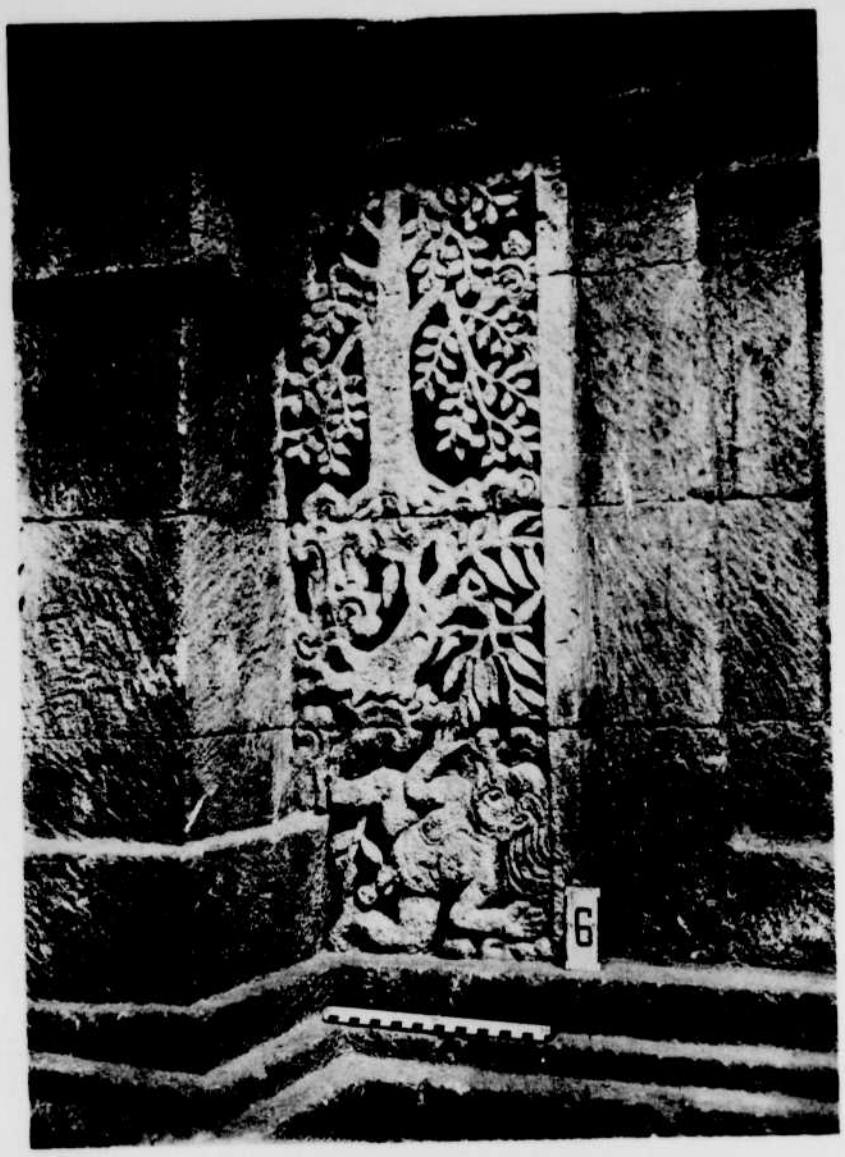

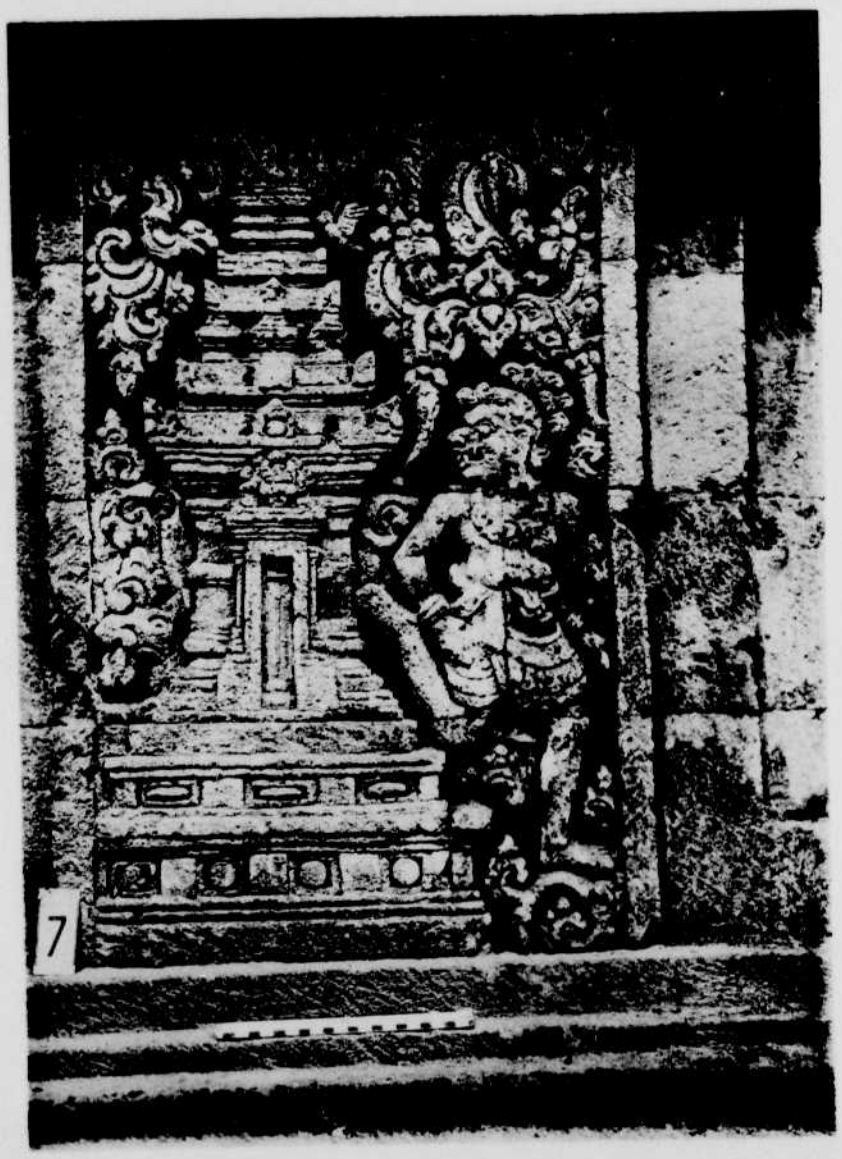

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

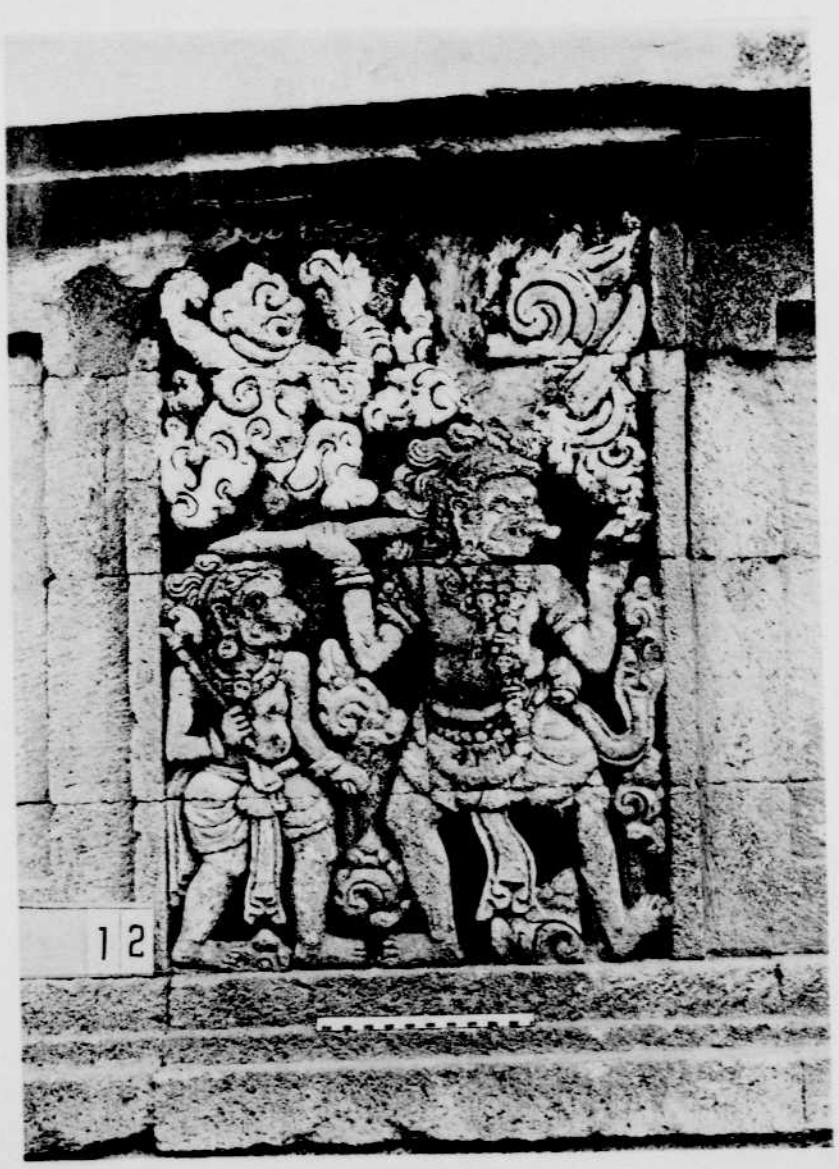

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

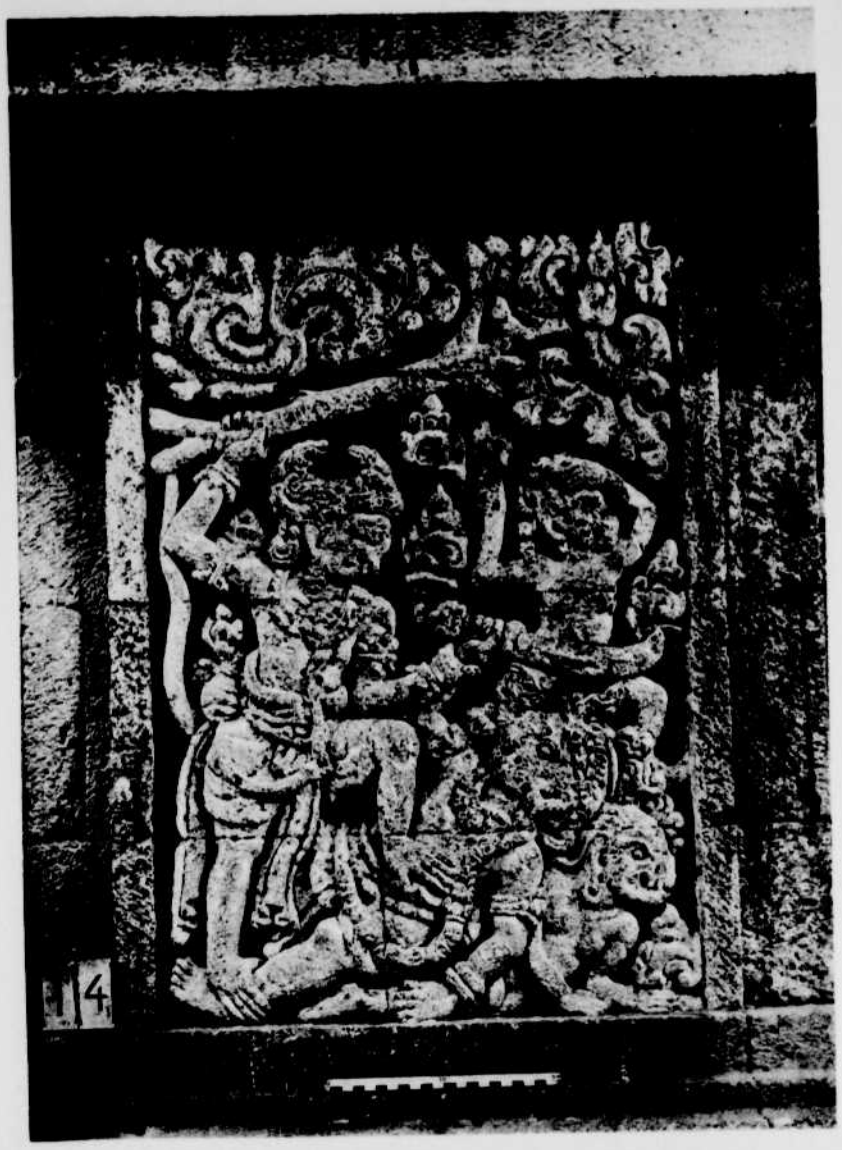

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

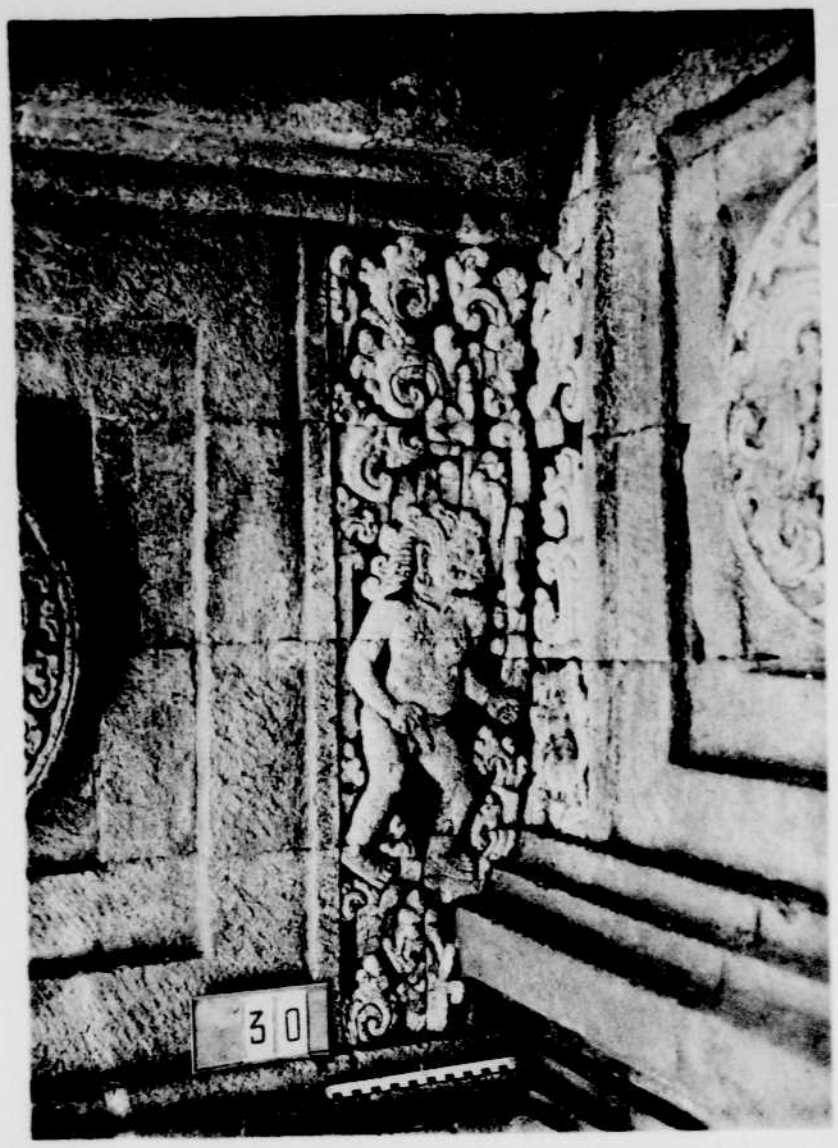

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

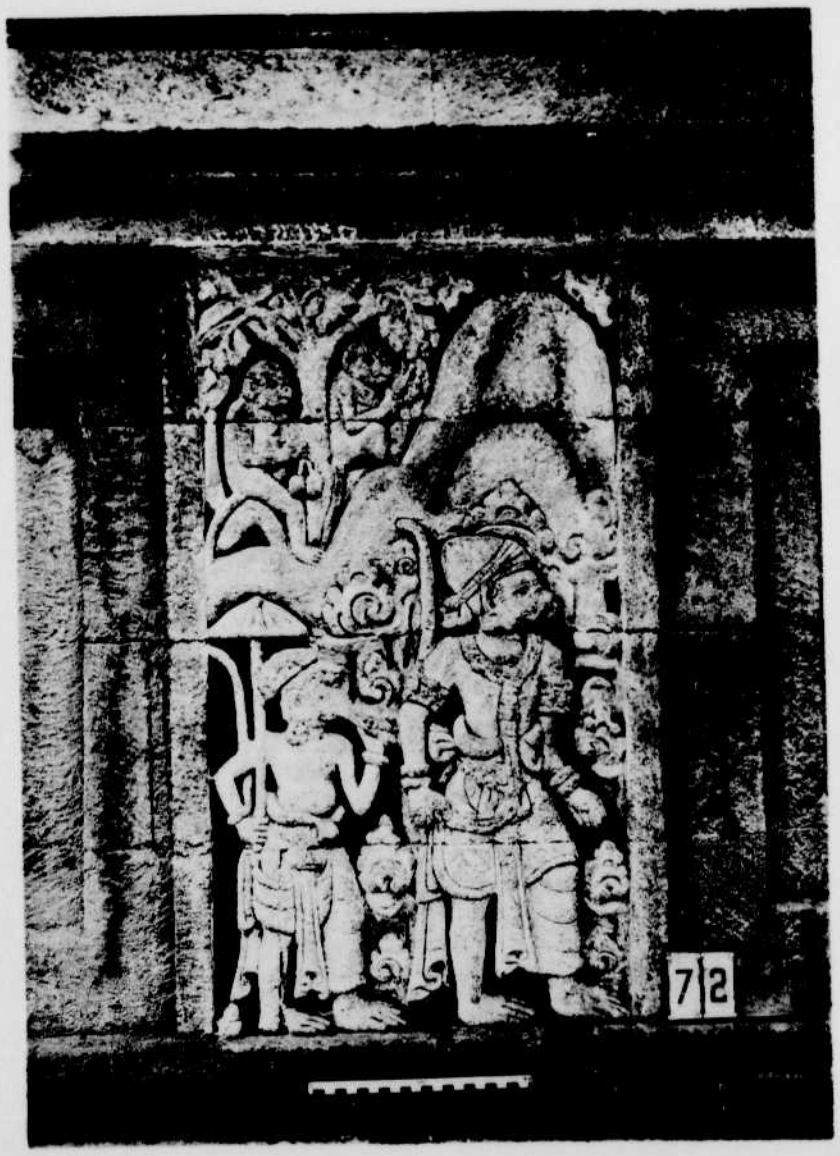

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

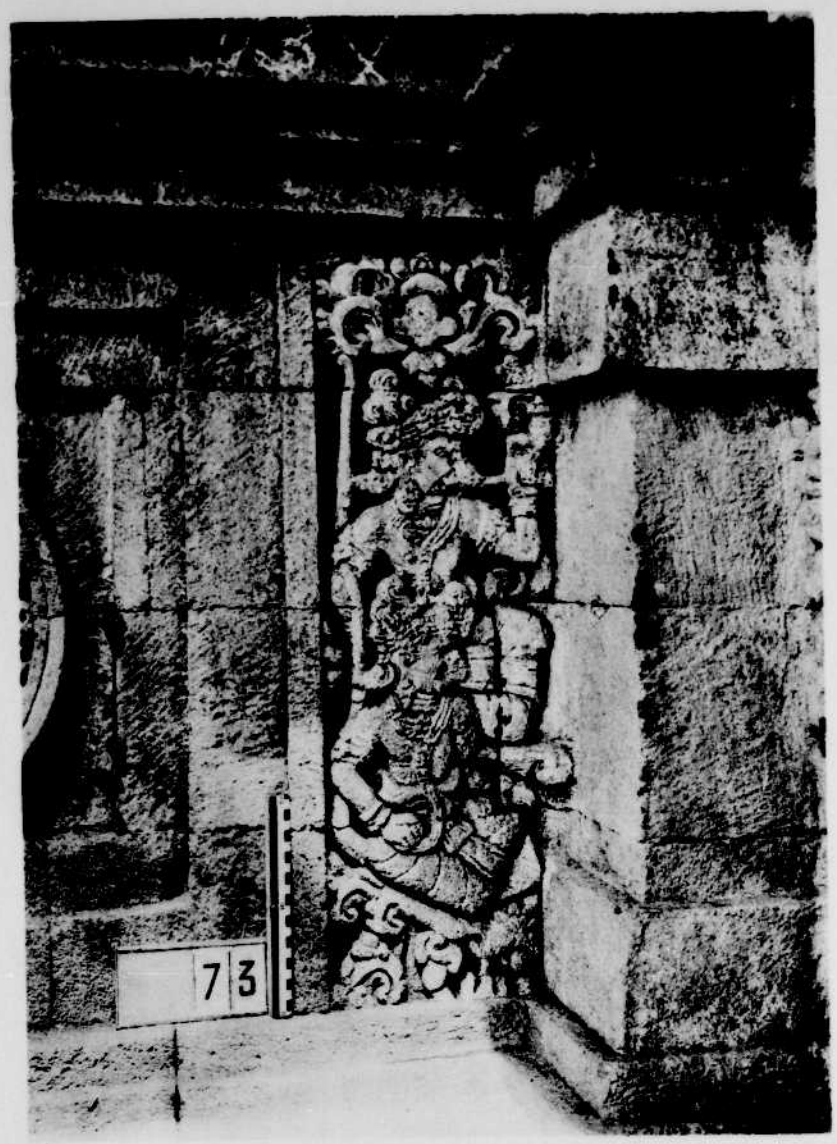

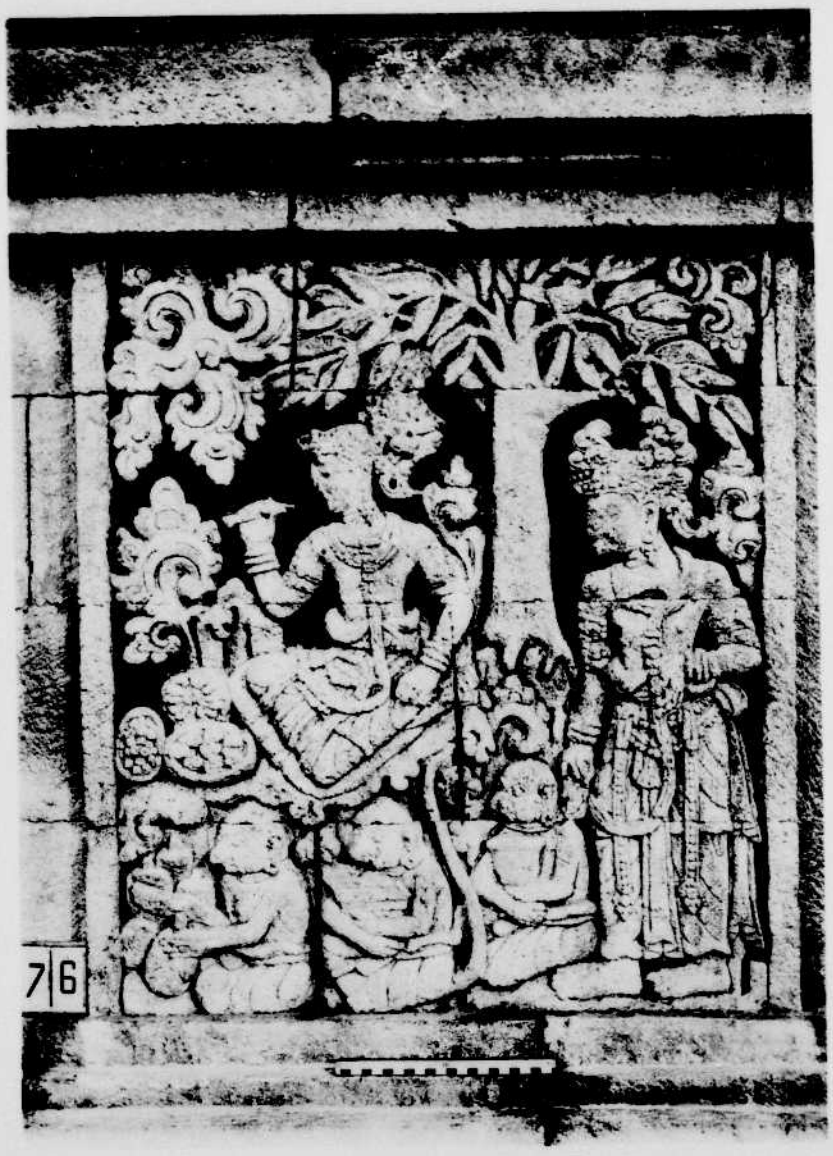

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

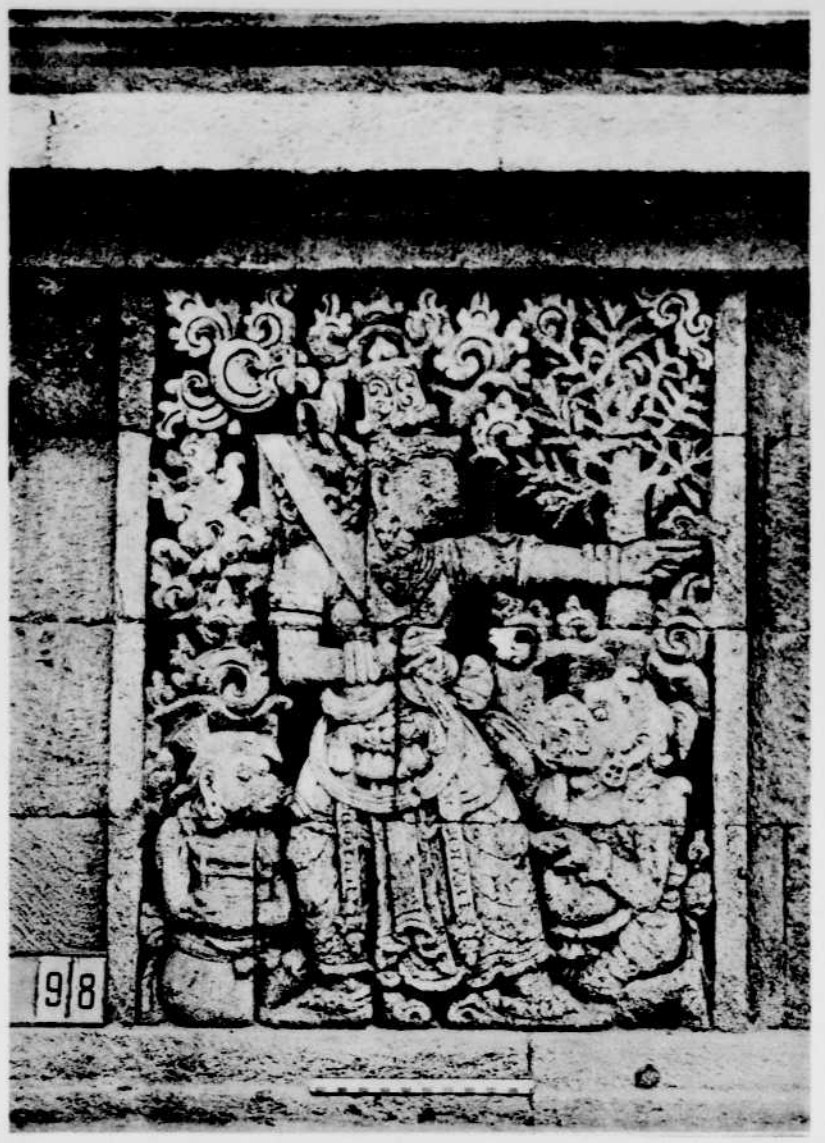

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Slot van 't verhaal (93); en begin (94).

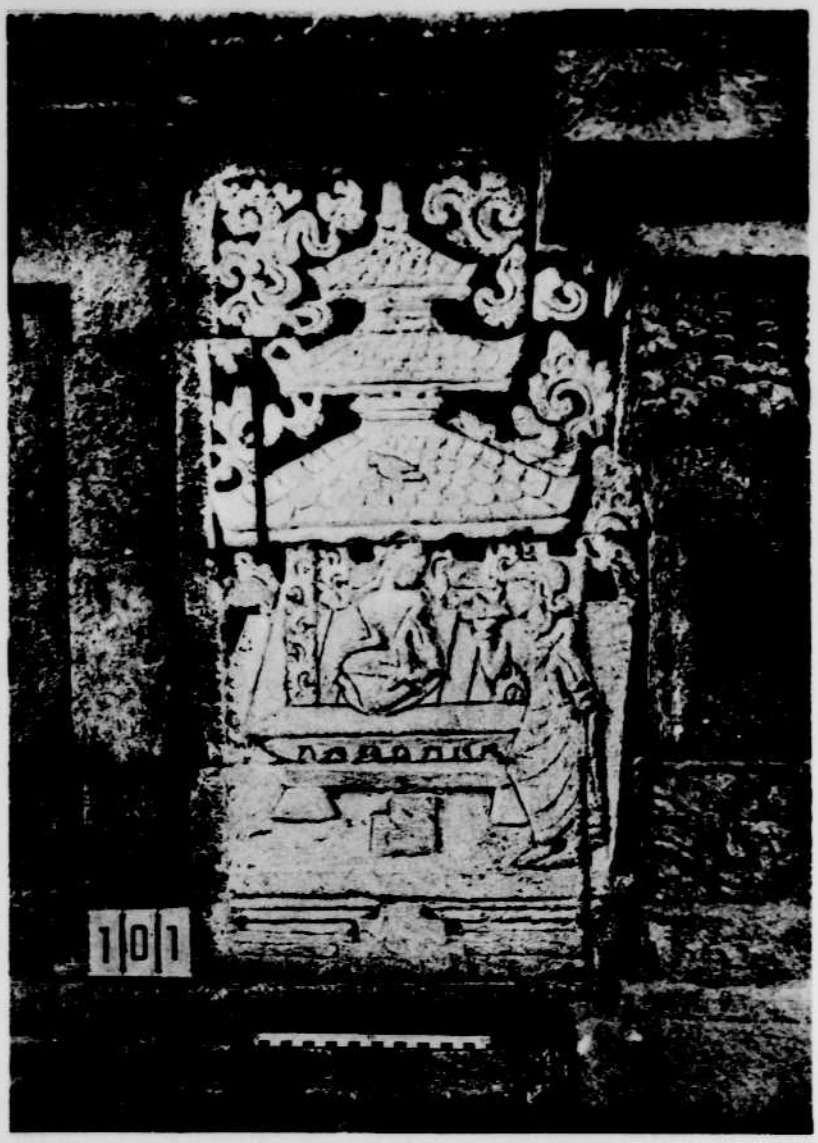

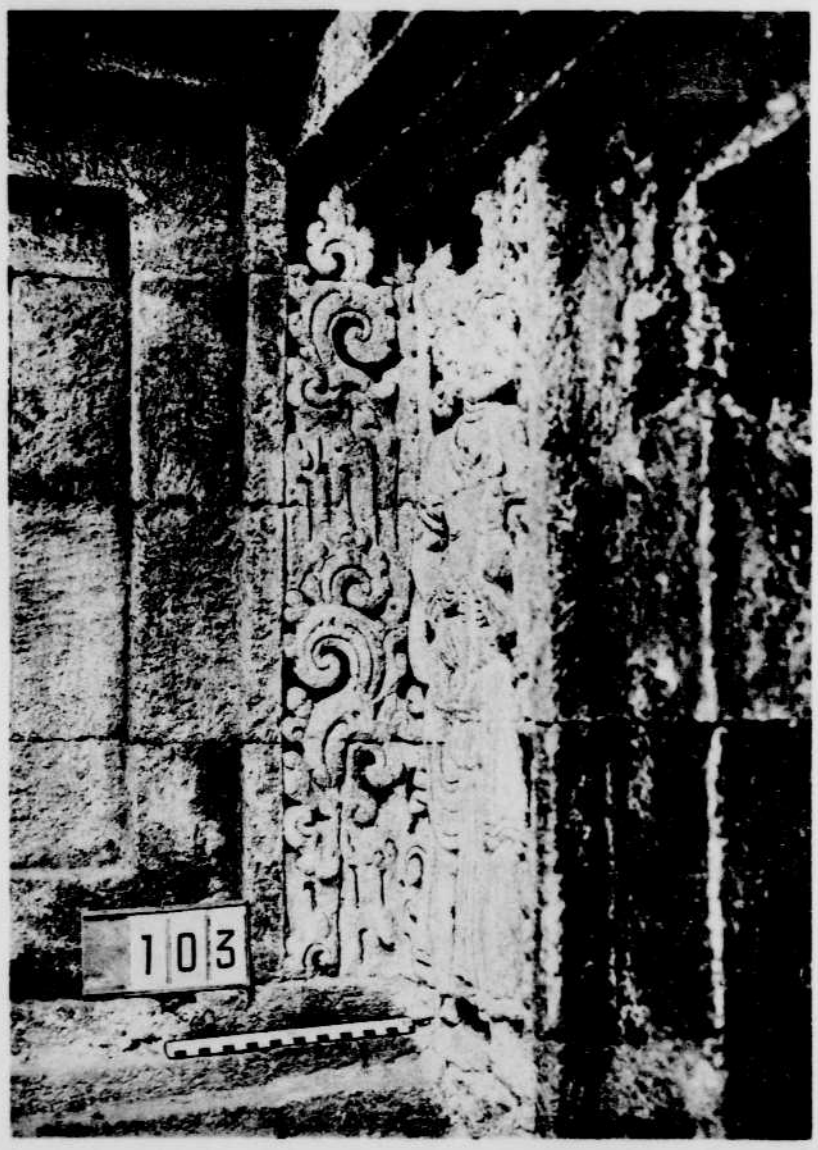

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

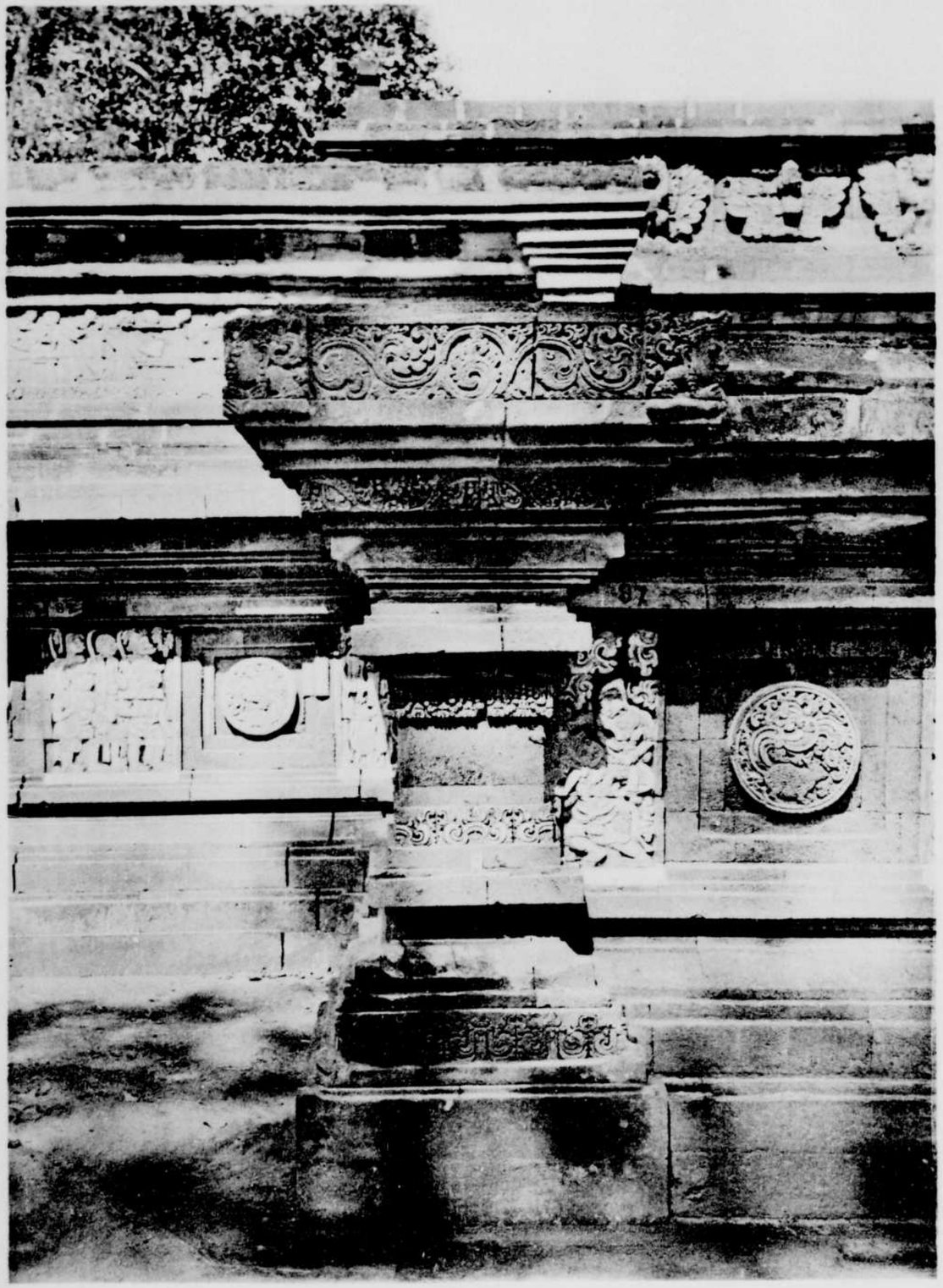

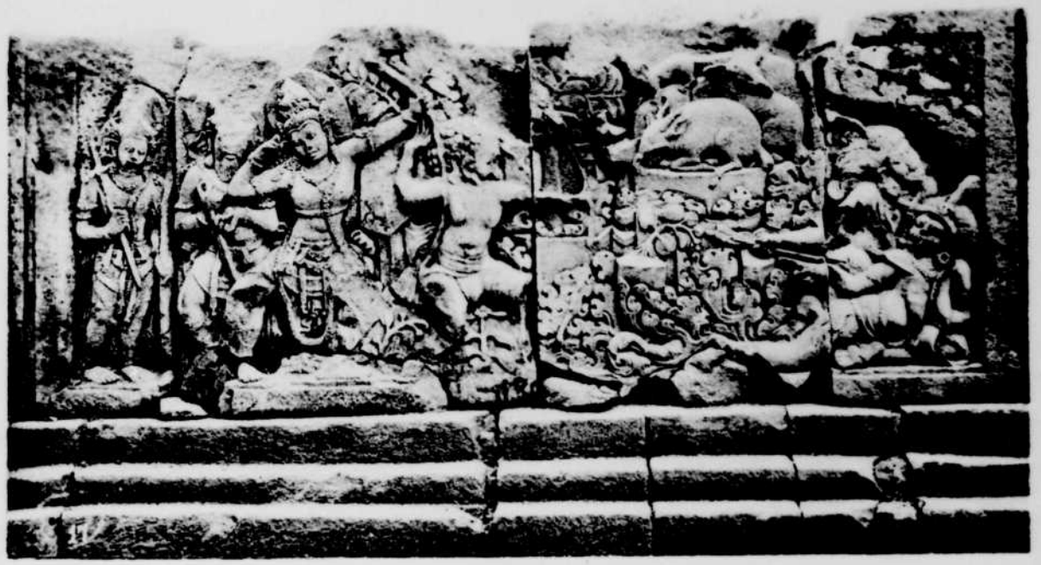
Reliefs aan eerste terras, Panataran. Vervolg.

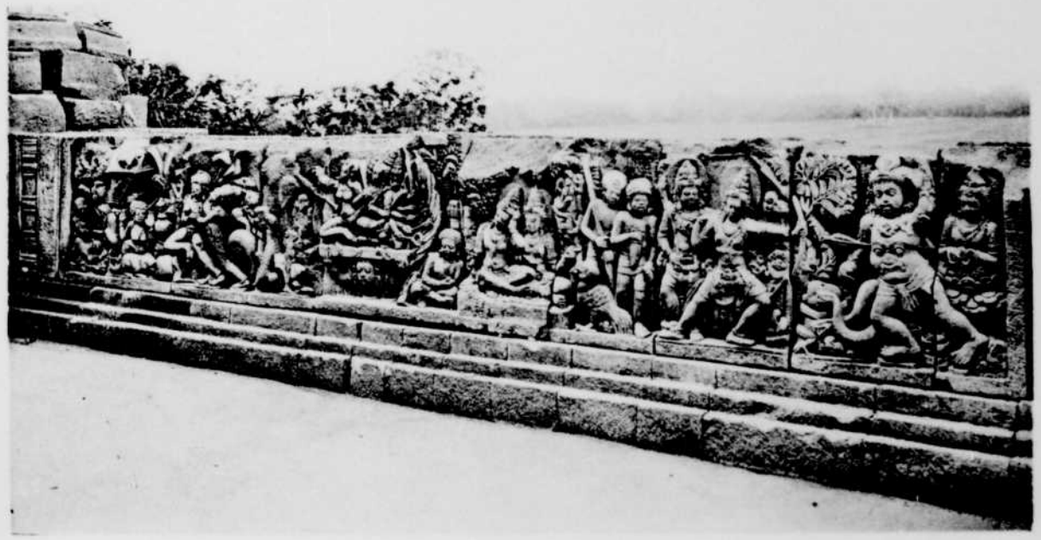

Reproductie op volle grootte van een der 106 relief-foto's.

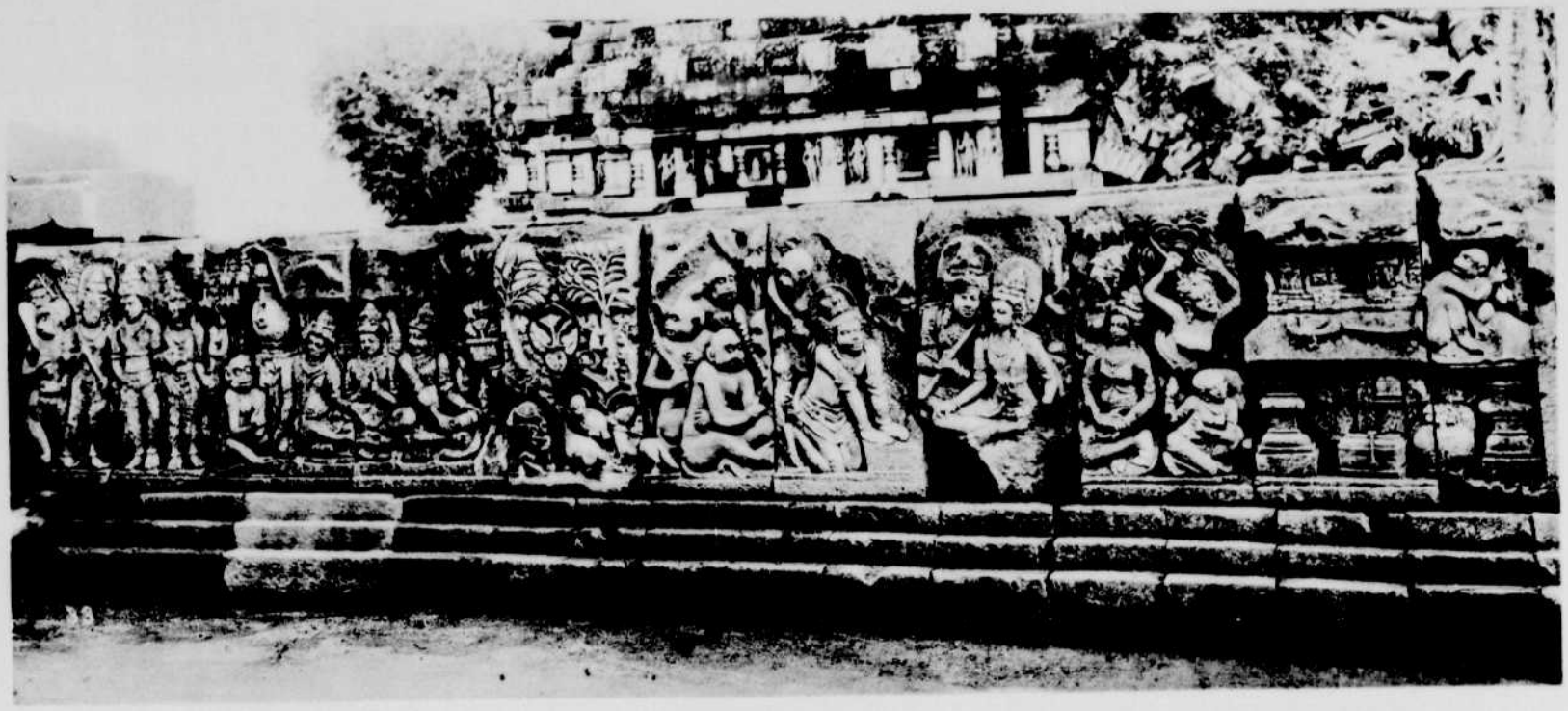

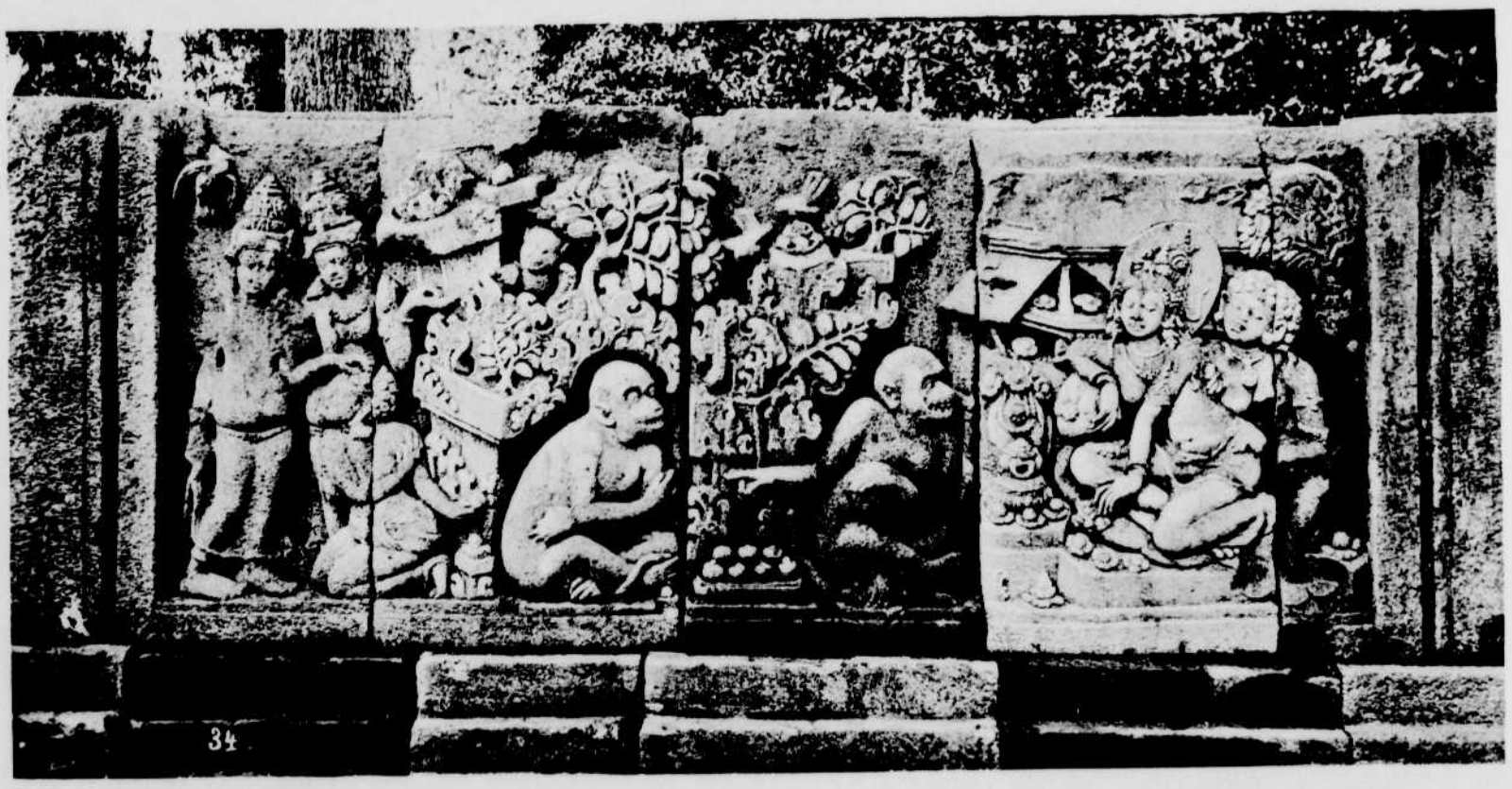
Hoek-pilaster van eerste terras, met reliefs en medaillons, Panataran.

De parallelle Râma-tooneelen te Prambanan, Çiwa-tempel.

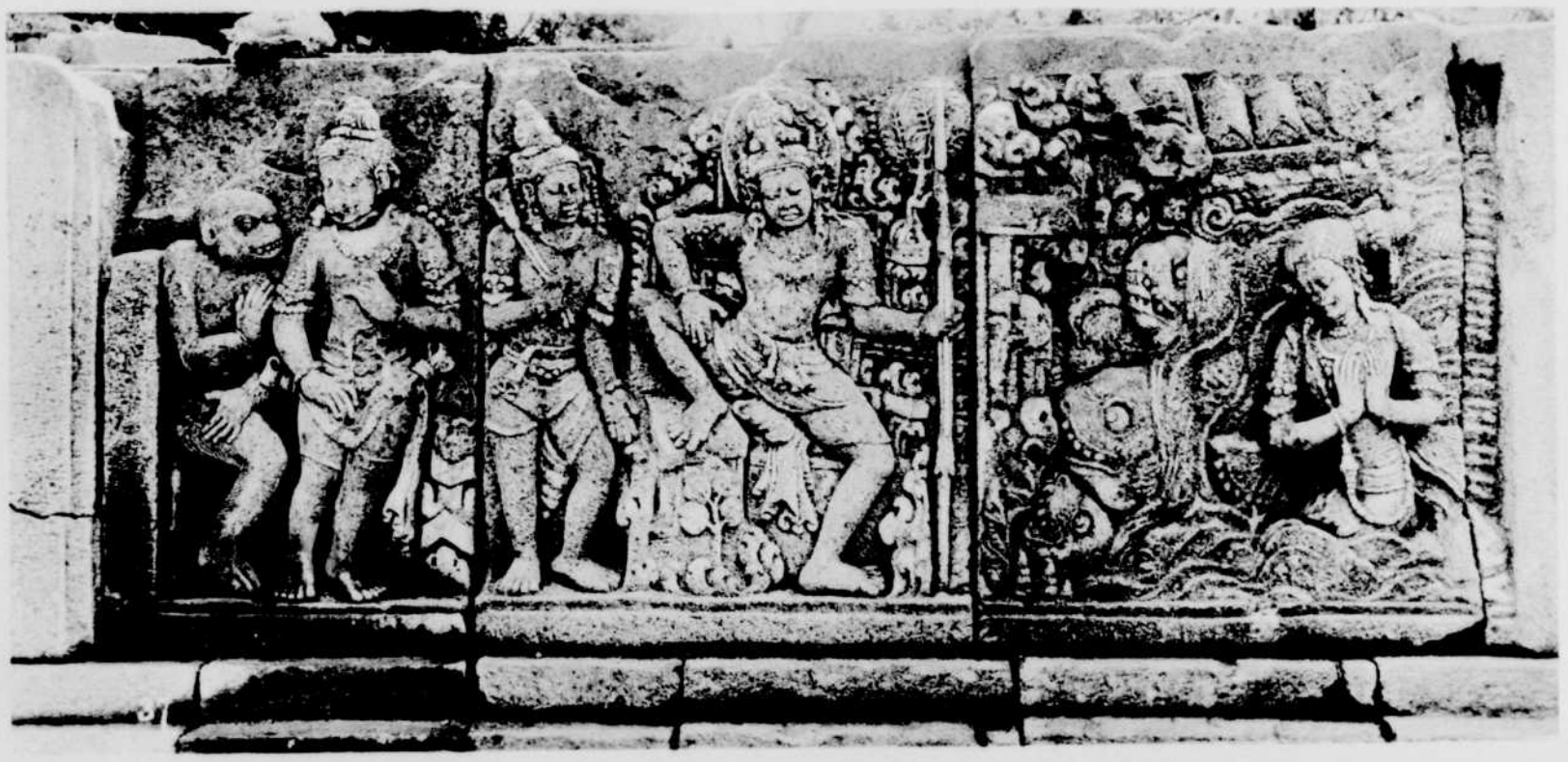

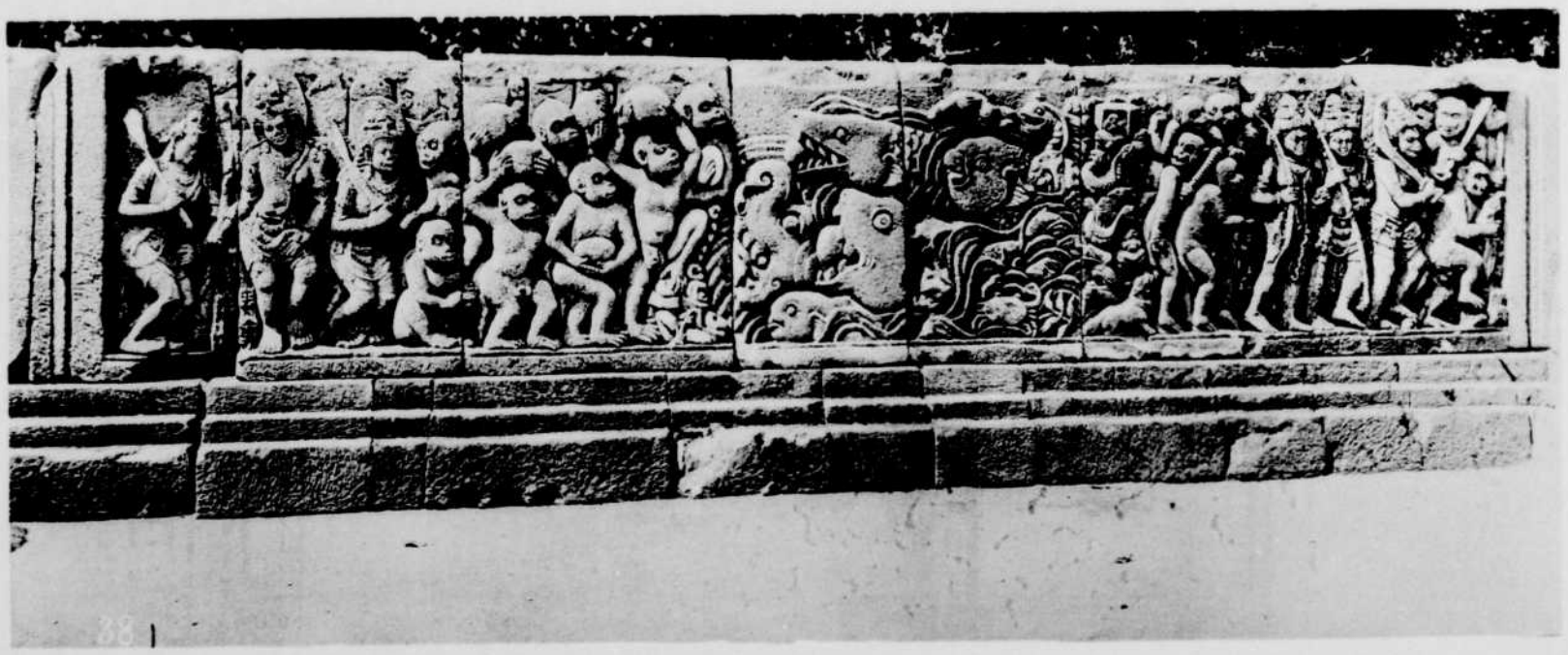

De parallelle Râma-tooneelen te Prambanan, Çiwa-tempel.

De parallelle Râma-tooneelen te Prambanan, Çiwa-tempel.